

॥ श्रीः ॥

सारस्वतम् ।

(व्याकरणम्)

श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यप्रणीतम् ।

पण्डितवर्यमाधवकृतविवरणोपेतम् ।

अमरविस्तारनगरनिवासिना सारस्वतवशजनिना

पंडितभोजराजात्मजेन नानकरामविदुषा

सशोधित, टिप्पण्या परिष्कृत च ।

तदेतत्

मुम्बय्यां

पन्ना-प्राचीन पुस्तकालय गोपालवाडी-बंबई

सन्तुरामात्मजेन सुन्दरमलशर्मणा

“श्रीविष्णुशेखर” (स्टीम्) मुद्रणागारे

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९६७, शके १८३२.

हम पुस्तकके सब प्रकारके हक प्रकाशकने अपने आधीन रखेहै

SVO College
Library,
TIRUPATI
Acc No. 1469
Date 6/6/67

1469

॥ श्रीः ॥

परोपकाराभिनिविष्टचेतसा संप्रार्थितो नानकरामशर्मा ।

गोप्यामि साधवभट्टनिर्मितां यन्त्रालये मुद्रयितुमदामहम् ॥ १ ॥

व्याख्यानमेतत्सुधिया विलोक्यपरिष्कृतं नानकरामशुक्तिभि-

र्व्याख्यातर नास्य गुणान्समेति दिवाकरस्येव विधुःकलंकः ॥ २ ॥

प्रस्तावम् ।

श्रीराधालिंगितो हरिः पातु ॥

खलु जगतीतले वेदार्थमभीप्सुना जनानां सौकर्येण वेदार्थोपलब्ध्ये
श्रुतुःसना सुदुष्करतपः कृत्वा तपसा भगवन्तं मृडं प्रसाद्य चतुर्दश
प्राप्तवन्तः तच्चोल्लिखितमस्ति—“ नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद
पञ्च वारमुद्धतुकाम सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम् ”
लभ्य पाणिनयेऽदुस्तेषु सोष्टाध्यायी रचितवान् तामधीत्य सर्वे ज्ञा
पुनः कदाचित् विदुषा समाजोभूत् तत्र सुखमासीना अनुभूतिस्वरू
शास्त्रार्थोपक्रमे पुंक्षिव्युक्तवन्तस्ततः सर्वे करतलघोषं कृत्वाहरा-
मानमनादृत्य नक्तं वाणीमुपासितवान् संतुष्टा सा सप्तशतसूत्राणि
पु सारस्वत व्याकरणं रचितवान् तदध्ययनपरिपाटी चासीत्सु-
सीत् तदावश्यकतापरं पद्यमपि भणितम् “ अनधीत्य शब्दशास्त्रमन्य-
।मोहते मूढः । सोहे, पदानि गणयति निशि तमासि चिरं गतस्य ” तच्च
तनुजनिना “ सुन्दरमलशर्मणा ” सुद्रापितं पुनः तच्छोधको मरुदे-
जयपुरराजकीयरूपदूर्गस्थः श्रीमच्छिवनारायणतनूद्भवः सूर्यदतोस्ति तत्र
।पः कुत्रचित्स्यात्तत्सुधियः क्षमन्ताम् ॥ श्रीशम् ॥

पत्ता-पुस्तकमिलनेका ठिकाना-
संतुरामजी सुंदरमल खेडवाल मुंबई.
ठि०-गोपालवार्ड

और
गोविंदरामजी सागरमल खेडवाल कलकत्ता.
ठि० लंगडेश्वरका बासा

और-मुंबईमें:-
श्रीधरजी शिवलाल
गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
खेमराज श्रीकृष्णदास,
हरिप्रसाद भगीरथजी,
ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी,
बनारस-बाबूकौलेश्वरसिंह बुक्सेलर,
अयोध्या-छोटेलाल लक्ष्मीचंदजी-बुक्सेलर,
लाहौर-लालामेहेरचंदजी संस्कृतपुस्तकालय,
खेमराज श्रीकृष्णदास

“श्रीवेङ्कटेश्वर” बुकडिपो-बनारस.
पत्ता-संतुरामजी सुंदरमल प्राचीनपुस्तकालय
गोपालवाडी-बम्बे

यह पुस्तक इन महाशयोके पास मिलेगी.

॥ श्रीः ॥

अथ सारस्वतम् ।

माधवविवरणोपेतम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमद्विष्णुपदान्जमङ्गुलिदल सञ्ज्ञानकिञ्चलित पीयूषो-
न्मकरन्दमुद्यदसमाभाराजितं स्वोद्यतम् । योगीशामरकिङ्करालनिवहैः पेपीयमानं
मुदा ज्ञानानन्दभरप्रदायि नितरां सञ्चिन्तये संविदे ॥ १ ॥ वागीशतामज्ञतमोपि
यस्याः कृपाकटाक्षेक्षणतः प्रयाति । सा मे मति स्फारयतादवश्य वाग्देवता सञ्ज-
मत्तस्तद्वृद्धी ॥ २ ॥ श्रीकान्हुनामा द्विजराजराजिकीर्तिद्विजातिश्रुतिशास्त्रविज्ञ ।
सुतं सतीनायकदेविकायामसूत सद्धर्ममिव श्रुतिर्यम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मापि जिह्वाभवति
स्वकृत्ये तितान्तमप्राप्य यतः प्रसादम् । विघ्नेश्वरो मे विगतान्तराय साध्य च
साध्याम्रमतस्तद्वृद्धी ॥ ४ ॥ श्रीरङ्गरङ्गायितयत्प्रसादाच्छ्रीरङ्गरङ्गाश्च गिरोङ्ग-
रङ्गा । मति मनीषी तनुतां गुरुर्मे श्रीरङ्गनामा नमतस्तद्वृद्धी ॥ ५ ॥ बुद्धाध्वा
गुरुशासनान्नतगुरुर्व्याकृत्यगाधारणवात् सत्सारस्वतनौश्रितः । सुमतिदश्रीपाणिनीयो-
त्सखः । सोहं साधु समुद्धरे सुमनसा सन्तोषयित्रीं सदा सत्कण्ठाभरणाय माधव-
सुधी, सिद्धान्तरत्नावलीम् ॥ ६ ॥ सारस्वत सत्यनुसारतस्तत्प्रक्षेपकालुष्यनिरा-
सहेतो । व्याख्याम्वहं व्याकृतमल्पजल्पैर्होस्यो न च स्या गुणगृह्यसिद्धिः ॥ ७ ॥
तत्र सारस्वतीं प्रक्रियामुजु चिकीर्षुः श्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्य्यस्तद्विघ्नसमाप्तिप्र-
चयगमनशिष्टाचारार्थमिष्टदेवपरसात्मप्रणतिलक्षण मङ्गलमाचरन्निप्रयप्रयोजनसम्ब-
न्धाधिकारिणोपि सूचयन् प्रतिजानीते प्रणम्येत्यादिना श्लोकेन । अयमस्यार्थः ।
अहं प्रक्रिया प्रक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनयेति प्रक्रिया कृत्वः शचेति करणे श'
अयङ्गीति रिङ् इय् आप् तां प्रक्रियाम् । ऋजुगुणेन वृत्त्युदाहरणप्रक्रियाकथनादिरूपेण युक्तां कुर्वे
रचये । अत्र प्रक्रियामुद्दिश्य ऋजुत्वं विधीयते । अन्यथा हि प्रक्रियायाः सर-
स्वत्या कृतत्वादाचार्य्यस्य तत्करणे सिद्धसाधनतादोषः स्यात् । ननु चैव प्रक्रियाया
ऋजुकरणस्य परोपदेशप्रयोजनत्वेन परगामिक्रियाफलत्वात् परगामि चेत् फलं

सारस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वयार्थादिति स्वयमग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च करोमीति प्रयोज्य, मैव तदुत्पन्नफलस्यात्मपरमेश्वरार्पितत्वेनात्मगामिक्रियाफलत्वात् वक्ष्यति च आत्म-
गामिचेत् फलमात्मनेपदमिति । आत्मपरमेश्वरैक्यन्तु गीतायासुक्तम् । “ये पश्यन्ति
स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् । न ते जानन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः” इति ।
कुर्वे इत्यत्र व्योर्विहस इति दीर्घाभावं तु तत्रैव वक्ष्याम । अथ प्रक्रियाशब्दस्य
प्रक्रियासामान्यवाचित्वेन पाणिनीयादिभ्रम निरस्यति । सारस्वतीमिति । सरस्वत्या
श्रोक्ता सूत्रद्वारा तयोपज्ञाता विनोपदेशं ज्ञाता सारस्वती । गितो वेत्यणन्तत्वादीप्,
ता सारस्वतीम् । केचित्तु सरस्वत्योक्तसूत्रसम्बन्धिनीतिं व्याचक्षते तत्पाणिनीय
वर्णिता वेतीयप्रसङ्गादुपेक्ष्यम् । अथ ऋजुत्वात् गौरवभ्रमं छिनत्ति । नातिविस्त-
रमिति । विस्तरणं विस्तरं शब्दप्रपञ्चो व्यासः । “स च शब्दस्य विस्तरः” इत्य-
भिधानात् विपूर्वादिह प्रथनार्थात् स्तृभो भावे घञोपवादो मदामित्यप्रत्ययः ।
अतिशयितो विस्तरोतिविस्तर इति प्रादिसमासः । न विद्यतेतिविस्तरो यस्या सा
नातिविस्तरेति बहुव्रीहिसमासः । ता नातिविस्तराम् । अत्रान् स्वर इत्यनादेशाभावं
तत्रैव वक्ष्याम । असमासो वा । अतिशयितो विस्तरो यस्यां सातिविस्तरा तां
तथाविधा न । अतिशब्दप्रपञ्चरहितामित्यर्थः । अथ कार्यारम्भे श्रेयांसि बहुवि-
घ्नानीति सभावितप्रत्युहनिवृत्तये आह । प्रणम्येति । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयपूर्वकं
नत्वा । अत्रादौ मङ्गलार्थं प्रशब्दप्रयोगः । मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्ग-
लान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्त इति । एतदध्येतृणां श्रीसौभाग्यादिप्रकर्षला

१ यद्वा अफारो वासुदेव स्यादित्येकाक्षरकौशदर्शनात्तत्रेणाकारेण जातं वासुदेवदेवम्-
रणमेव मङ्गलं, यद्यनिर्माणं तु शिष्यशिक्षार्थं तदत्र न कृतं तस्याः प्रफारान्तरेणैव सम्भवात् ।
वस्तुतस्तु मङ्गलस्य निर्विघ्नतासमाप्तिं प्रति विघ्नध्वसादिकामो मङ्गलं कुर्व्यादिति श्रुतश्च न कार-
णता मानाभावात् न तावद्दृढघटयोरिवान्वयव्यतिरेकलक्षणम्मानम्, बाह्यप्रये विनापि मङ्गल-
समाप्तिदर्शनात्, नापि श्रुतिः स्वर्गकामो यजेतेतिवादिघ्न-यसादिकामो मङ्गलं कुर्व्यादिति श्रुते-
रदर्शनात् नापि शिष्टाचारानुमितश्रुतिमानम् आचारस्य साक्षात् श्रुतिसम्भवाभावात् आचारो
रि स्मृतिमूलं अतस्तर्हि आचारानुमितरस्मृतिरेव मानम्, तस्या अपि दृष्टे फले सम्भवति अदृष्टफ-
लकृतपनाया अन्याय्यत्वात् न बाहुभ्यामदीन्तरोदित्यादिषु । यथा भोजनमर्दनादिक्रिया स्मृतिं
न कृत्ययति सप्रति कारणत्वबोधकताया अदर्शनात् आचारेपि दृष्टफल एव स्वाचरितुः शिष्टस्व-
प्नोघनात् गिष्ठत्वे च पूजादि दृष्टमेव फलं लभ्यते यथा भोजनमर्दनादिक्रिया स्मृति न कल्पयति ।

भाष्य । तथा च वार्तिककारेणादौ प्रयुक्तस्य सिद्धशब्दस्य व्याख्याया महामा-
ष्ये उक्तम् । मङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं सिद्धशब्दमादित्-
प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरु-
षकाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्थो यथा स्युरिति । ननु तमस्कारस्य विघ्ननिवर्तक-
त्वे यत्किञ्चिन्नमस्कारादपि तत् स्यादित्याशङ्का निरस्यति । आत्मानमिति । ईश्वर-
मित्यर्थः । एतेनेष्टदेवतानमस्कारस्यैवान्तरायनिवर्तकत्वं सूचितम् । ईश्वरस्येष्टदेवता-
त्वं ग्रन्थकार एवावताद्वो ह्यग्रीव इति पथेन स्फुटयिष्यति । ननु सति देवतान्तरे
कथमन्यैवेष्टदेवत्वमित्याशङ्क्याह । परमिति । परानधीनैश्वर्यवन्तमित्यर्थः । ततश्च
तदनुग्रहात्तदधीनैश्वर्यवता सर्वदेवानामप्यात्मन्यनुग्रहः सूचितः । अथवा परमात्मा-
नमिति समस्तं पदं परम उक्तुष्ट आत्मा स्वरूप यस्य असौ परमात्मा तम् । अथवा
परमश्चासावात्मा च परमात्मा तमीद्वर, परा उक्तुष्टा वा मा लक्ष्मीर्यस्यासौ परा
द्वितीया वा माया यस्य स परमस्तादृक् आत्मा यस्यासौ परमात्मा हरिस्तम् ।
अथवा परान् आत्मनोन्यान् जनान् माति स्तृजतीति परमः आतो ऽ इति ङ' । ईदृक्
आत्मा स्वरूपं यस्यासौ परमात्मा धाता तम् । हरं हरिं ब्रह्माणञ्च नमस्कृत्येत्यर्थः ।
ननु विना प्रयोजनं जडधियोपि न प्रवर्तेत । तथोक्तं सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो
वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यते' इत्यत आह । बालधीवृद्धि-
सिद्धये इति । ध्यायते चिन्त्यतेनया सा धीवृद्धिः ध्यानं वा धीः ध्यायते किपि संप्रसारणे
दीर्घः । धियो वृद्धिः धीवृद्धिः व्युत्पत्तिः बालानां धीवृद्धिर्बालधीवृद्धिः बालधीवृद्धे सि-
द्धिर्बालधीवृद्धिसिद्धिस्तस्यै बालधीवृद्धिसिद्धये । बाला अत्र न स्तनन्वया विविक्षिताः
किन्तु शब्दापशब्दविचाररहिताः । तथोक्तममरसिंहेतु-मूर्खैर्भकेपि बालः स्यादिति । त-
तश्चाज्ञाना व्युत्पत्तिसाधनाय परमात्मानं प्रणम्य सारस्वती प्रक्रियां नातिविस्तरामृजुमहं
कुर्वे इति प्रथमपथार्थसङ्कोचः । ननु ग्रन्थादौ श्रोतृप्रवृत्तये विषयः प्रयोजनं सम्ब-
न्धोधिकारी चेति चतुष्टयं वक्तव्यम् । यत् उक्तं--“सिद्धार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता

१ बालधीवृद्धिसिद्धिरेव व्याकरणस्य प्रयोजनं नास्ति लघुमाष्ये अन्यदपि लिखितम् । अथ
व्याकरणाध्ययनेन किं साध्यम् उच्यते धर्मार्थं काममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः । तवाहि ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्य धर्मसाधनतां गमयति
सागवेदाध्ययनं तदर्थज्ञानरूपेण वर्मो नित्यः सम्बोधोपासनादिवदित्यर्थः । पटस्वरोषु प्रज्ञान
व्याकरणं पदपदार्थज्ञानस्य व्याकरणमूलत्वात् ब्राह्मणो न स्लेष्टेदिति चापशब्दनिषेधोपि
व्याकरणाध्ययने विनाऽप्यशब्दवर्जनासम्भवात् ।

इन्द्रादयोऽपि यस्यान्तं न ययुः शब्दवारिधेः ।

प्रक्रियां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो वक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

प्रवर्तते । साक्षादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजन इति । सत्यं, तत्र प्रयोजनमुक्तं बालव्युत्पत्तिसिद्धय इति । ननु व्याकरणस्य मुख्यं शब्दानुशासनमेव प्रयोजनं ततो बालव्युत्पत्तिसिद्धिं अतस्तत्किमिति नोक्तम् । उक्तं तदपि प्रक्रियामिति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन शब्दव्युत्पत्तिः प्रक्रिया तदेव च शब्दानुशासनम् । तथोक्तं 'त्रिविक्ता' साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः । ज्ञाप्यन्ते येन नञ्जन्मत्र शब्दानुशासनम् इति । अर्थालौकिका वैदिकाश्च शब्दा विषयभूताः नञ्जन्मत्रा प्रणिपात्यतिपादकभावः सम्बन्धः शब्दव्युत्पत्तिसुरधिकारी । इहान्यान्वयि रक्षोहागमलम्बसन्द्वादीन्यवान्तरप्रयोजनानि प्रक्रियाशब्दपूर्वचितानि विस्तरभयात् स्त्रिस्तम् । इह केषाञ्चिज्जातिः पदार्थः । गृहीततत्सम्बन्धेनैव शब्देतार्थप्रतीति न चतुरादिवन् सम्बन्धनिरपेक्षेण । व्यक्तिषु च तद्वान्त्यात्सम्बन्धग्रहणासम्भवं इति । केषाञ्चिद्रथक्त्वेव पदार्थः । तत्रैव बाह्योहादिकार्यसद्भावात् । जातौ तु पदार्थं न्यक्त्यु क्रियमाणं बाह्योहादिकमनोदितार्थमुत्पितं स्यात् । सम्बन्धग्रहणाच्च ज्ञातेरुपलक्षणभावाश्रयणान् तत्रार्थस्य शब्दमहिम्नैव प्रतीयमानत्वादुभयं शब्दार्थः । तत्र कचिरिक्त्वात्तत्पदार्थेणाश्रियते किञ्चिन्नान्तरीयकतया । तच्च यथाम्यानं न्याय्याभ्याम् 'विचारविशेषोऽत्र महाभाग्यादेरवगन्तव्यः । विस्तरभयादिह नोक्तं इति प्रयोजनान्दिसङ्क्षेपः ॥१॥ अत्र बालव्युत्पत्तौ शब्दापशब्दोभयोपदेशभेदेन सम्भवतस्त्रीणां पञ्चान्निराकुर्वन् प्रक्रियार्जवकरणमेव समर्थयते । इन्द्रादयोऽपीति । नरः कथं क्षमो भवेत् । न कथञ्चिदित्यर्थः । किं कर्तुं प्रक्रियां वक्तुं निरूपयितुम् । कस्य नन्यं शब्दवारिधेः । शब्दा एव वारीणि शब्दवारीणि तानि वीर्यन्ते निश्चिप्यन्ते यत्रासौ शब्दवारिधिः । नङ्का इति किं । आलोपः । तस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य । कीदृशस्य कृत्स्नस्य समस्तस्य । अत्र यत्तदोन्तित्यसम्बन्धः इति यच्छब्दोपेक्षायामाह । यस्य वारिधेरन्तः पारं न ययुर्न गताः । के इन्द्रादयः इन्द्रादिविधांते इन्द्रादयः । अपि समुच्चये । अयं भावः । यस्य शब्दसमुद्रस्य प्रतिपदपाठेनेन्द्रादयोः देवा मुनयोऽपि पारं न गताः । यत उक्तं, दिव्यं वर्षसहस्रमिन्द्रो बृहस्पतेः सकाशात् प्रतिपदपाठेन शब्दान् पठन् नान्तं जगामेति । तस्य प्रतिपदं पठित्वा प्रक्रियां वक्तुमियं प्रवृत्तिरयं प्रत्ययोयं साधनोपाय इति प्रतिपदं कर्तुं मनुष्योत्पत्तिरत्पायुश्च कथं शक्नोति न कथञ्चिदपीति । सारस्वती प्रक्रिया नातिविस्तरामृजुं कुर्वे इति प्रतिज्ञात-

तत्र तावत्संज्ञा संव्यवहाराय संगृह्यते ॥ अइउकल स-
मानाः ॥ १ ॥

मिति द्वितीयपदार्थसङ्क्षेपः ॥ २ ॥ अथ सारस्वत्याः प्रक्रियायाः ऋजुकरणस्य सर-
स्वतासूत्रोपजीवकत्वात्तदादिसंज्ञासूत्रं व्याचिख्यासुस्तदादित्वं समर्थयते । तत्र ताव-
दिति । तत्र तस्या प्रक्रियायां तावदादौ संज्ञा सङ्गृह्यते प्रक्रियत इत्यर्थः । किमर्थं
संव्यवहाराय सम्यगव्यवहरणं संव्यवहारः । भावे घञ् । तस्मै संव्यवहाराय सम्यक्
समानस्वरसन्ध्यक्षरान्ताभ्यादिव्यवहारं ज्ञातुं तदायतत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेरिति भावः ।
अइउ इति । द्विपदं सूत्रम् । ननु च अइउकल इत्यत्र विभक्तेरसत्वात्तदन्तस्यैव
पदसंज्ञाया विधास्यमानत्वात्कथं पदत्वमिति चेदुच्यते, इहाकारादीनां द्वन्द्वे कृते
कृतच्छित्तसमासाश्चेति नामसंज्ञकत्वाज्जातस्य जसः छन्दोषत् सूत्राणि भवन्तीति
छन्दस्त्वेन छान्दसे लुकि स्यादिव पदत्वमित्यदोषः । चादिपु वा स्वराश्चेति
पाठादव्ययत्वेनाव्ययाद्विभक्त्येति गतिः जसो लुक् । अर्थस्याविवक्षितत्वाद्-
विभक्तिको वा निर्देशः । अनेनेति सूत्रेणेति शेषः । प्रत्याहारग्रहणाच्चेति ।
प्रत्याह्रियन्ते संक्षिपन्ते वर्णा अस्मिन्निति प्रत्याहारोऽवादिस्तस्य ग्रहणाय
निष्पत्त्यै । वर्णा इति । अइउकल एते वर्णा इत्यर्थः । न चैवमेवा वर्णत्वाद्गर्णा-
त्कार इति कारप्रत्यय आशङ्क्यः । सदेणाद्य इति सदाशब्दस्य बहुलार्थ-
त्वात् । अथवा कविपुत्र इत्यादिप्रयोगस्य वर्णनिर्देशे तात्पर्यभावात् । यत्र हि
प्रयोगस्य वर्णनिर्देशे तात्पर्यं तत्र वर्णनिर्देशे काद्वर्णाद्वर्णात्कार इति कारप्रत्ययो भवति ।
अत एव ककार इत्यादावुच्चार्यमाणस्य स्वरहससमुदायस्यावर्णत्वेऽपि कारप्रत्ययः ।
इह त्वानुपूर्व्याः सपादन एव तात्पर्यमित्याह परिगण्यन्ते इति । अइउकल इत्यन्तेन
क्रमेण निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । एतेन क्रमस्य विवक्षितत्वं दक्षितम् । अकारात्प्रार्ति-
कारनिर्देशे हि देवा अत्रेत्यत्र विसर्गलोपः स्यात् देवा इहेत्यत्र न स्यात् । अन्यच्च ।
अवग्रहणे एकारस्याग्रहणाच्चिदियमिति चपा अवे इति जवाद्विशेषो न स्यात् । इत्यग्रहणे
चाकारग्रहणाद्रमास्वित्यत्र किलादिति षत्वं स्यात् । एकारस्याग्रकारेकाराभ्या
प्रागुपदेशे अवेलयोरग्रहणादुक्त्यां गुरुष्विति णत्वपत्वे न स्याताम् । एवमन्यदपि
क्रमप्रयोजनमूहम् । तेषामिति । परिगणितानामित्यर्थः । समानसंज्ञा चेति । न पुनः
समानानामइउकल इति । एते समस्ता व्यस्ता वा संज्ञा । आद्ये गौरवात् संज्ञायाः
लब्धर्थे हि संज्ञाकरणम् । अनावृत्तेश्च । आवर्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति । समानाद्वै-
रित्यादौ समानशब्द आवर्तते न अइउकलशब्दाः । अङ्गिरदुद्भवास्यित्यादावावृ-
त्तावपि स्वयमेव सदृशग्रहणे सिद्धे संज्ञाया वैयर्थ्यापाताच्च । द्वितीयेत्येकस्यानेक-

संज्ञाकरणायुक्तवान् । किञ्च सन्नेव कार्य्यी कार्य्य भजतीत्याद्या अइउक्कल्, एते
एव भञ्जिनो युक्तास्तेपि न समस्ताः प्रयोगस्थानामेव संज्ञाविधानात्समस्तानां च
प्रयोगाभावात् ज्ञापकाच्च । यद्यपि समानाद्धेरित्यत्राधातोर्इत्याह तत् ज्ञापयति व्य-
म्ना भञ्जिन इति । अन्यथा समुदायस्य धातोर्भावादधातोर्इति व्यर्थं स्यात् ।
तत्रापि शब्द एव सङ्गी नार्थ, अथ व्यवहारासम्भवात् संज्ञायाश्च व्यवहारार्थत्वात् ।
तत्रासन्धिकरणमसन्देहार्थं स्वराश्चेति वा चादिषु पाठाभिप्रातस्त्वेन औनिपात इति
सन्धिविभक्त्यस्तादृशमुच्यते नैतेष्विति । वक्ष्यमाणसूत्रापेक्षया बहुवचनम् । अइउक्कल्
समाना इत्यस्मिन्नुक्ते एऐओऔसन्ध्याक्षराणीत्यादिषु वक्ष्यमाणेषु च सूत्रेषु सन्धि-
रङ्ग ए इत्यादिकार्यलक्षणो नानुसन्धेयो न करणार्हं कर्तुं न शक्यो वा । कुत अवि-
वक्षितत्वात् वक्तुमिष्टो विवक्षित न विवक्षितोऽविवक्षितस्तस्य भावस्तत्त्व तस्मात् ।
अत्र ग्रन्थकर्तुं ग्रन्थाहारग्रहणाय वर्णगणनमात्रं विवक्षितं न तु सन्धिरिति भावः ।
अविवक्षितमत्रमयादीनां संज्ञासन्नेहिरासाय । विवक्षितत्वादिति वा । अइउक्कल्
इत्यादी निपातव्यक्तिनिर्देशस्य विवक्षितत्वादाँनिपात इति प्रतिषेधोपस्थानादित्यर्थः ।
माहृश्यप्रधाननिर्देशाच्च सर्वासामप्यवर्णादिव्यक्तीनां समानादिसंज्ञासिद्धिः । समान-
मज्ञाप्रदेशाः, समानाद्धेरित्यादयः । अथ प्रक्रियाशब्देन सूचितमेव सूत्रारम्भप्रयोजन
वालावन्नेवाय विवक्ष्य सन्धि प्रत्याचष्टे लौकिकेति । लोके विविताः लौकिकाः ।
अत्र सङ्केतचं कारणाभावात्सर्वत्र वर्तितो लोकशब्दस्य ग्रहणात्प्रतिदेशं भिन्नत्वेन
कतिपयलौकिकीविदत्तापशब्दानामग्रहणम् । ते च ते प्रयोगाश्च लौकिकप्रयोगा अत्र
य एव लौकिकास्त एव वैदिका इति वैदिका अपि लौकिकग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां
निष्पत्तिस्तस्यै । यदि व्याकरण शब्दाभिप्रादयति तर्हि किमसिद्धं सिद्धं वा । नाद्य-
स्वयमस्मिन्नेन साधयितुमशक्यत्वान् । न द्वितीयः, अन्योन्याश्रयापातात् शब्दनि-
ष्पत्तिं विना व्याकरणं न सिद्धयति तत्सिद्धिं विना वा शब्दनिष्पत्तिर्न भवतीति ।
अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते नौतरीवत् । एवन्तर्हि निष्पत्तिरिह व्यु-
त्पत्तिर्न तु निपादनमात्रम् । ततश्च साधूनां शब्दानां सिद्धानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभा-
गेन व्युत्पत्त्यं एषा मन्त्राणां समयमात्रत्वात् सङ्केतमात्रत्वाच्च सन्धिनानुसन्धेय इत्यर्थः ।
सङ्केतो हि सङ्केतैरेव शब्दैर्ज्ञेयान् । अथ ह्रस्वादीनां मिथो मात्रादिभेदेन भिन्न-
त्वात्कारादीनां विहितं कार्यमाकारादीनां न प्राप्नोतीति सावर्ण्यमारभ्यते । ह्रस्वेति ।
ह्रस्वादीनां भेदान्नां द्वन्द्वः । भेदा पुनरुदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकानिरनुना-
सिकवर्णवर्णा ते सवर्णा ज्ञेयाः । अर्थ भावः । अकारो ह्रस्वो दीर्घः पुनश्च स च

अनेन प्रत्याहारग्रहणाय वर्णाः परिगण्यन्ते । तेषां स-
मानसंज्ञा च विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु सन्धिरनुसन्धे-
योऽविवक्षितत्वात् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समय-

प्रत्येकमुदात्तोनुदात्त, स्वरितश्चेति त्रिधा । एव नवविधोऽपि सानुनासिका निरनुनासि-
कश्चेति द्विधा भवन्नष्टादशभेदभिन्नो वर्णप्रदेपु सवर्णो ज्ञेयः । एवभिकाराद्योऽपि । लव-
र्गस्तु दीर्घाभावात् द्वादशभेदवानेव । ननु चैव सावर्ण्ये अङ्गुल एषां मिथः साव-
र्ण्यदेव इहेत्यादौ दीर्घ-वादि कार्यप्रसङ्ग इति चेत् । उच्यते इह लघ्वर्थमेकाक्षराया
पञ्चाया कार्यायां महासंज्ञाकरणमन्वर्थताविज्ञानार्थं तेन स्थानप्रयत्नाभ्या समानो वर्ण
नवर्णः सहादित्वात्समानस्य सादेज्ञ । नन्वेवमपि स एव दोषः एषां वर्णान्तरेणापि समा-
नस्थानप्रयत्नत्वात् । मैव समानशब्दस्य जातिसापेक्षत्वात् यो येन स्थानप्रयत्नाभ्या
जात्या च समान, स तेनैव सवर्णो नान्येन इत्यकारादीना मिथो भिन्नस्थानप्रय-
नत्वोक्तदोषप्रसङ्ग । तथा स्वराणा हसैरन्योन्यं जातिभेदादसावर्ण्यादिदृश्यमिति
स्येति न श्लोप । अथवा सवर्णसंज्ञावचनारम्भसामर्थ्यान् दोषः । यदि ह्येव
नावर्ण्यं स्यात्तदा सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । अथ प्रसङ्गात् स्थानप्रयत्नाद्युच्यते ।
ऋद्विसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । उपृषध्मानीयानामोष्ठौ । ऋदुर-
णा मूर्ध्ना । ललुलसाना दन्ता । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठम् ।
कारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वीमूलम् । नासिकानुस्वारस्य । कादयो
गावसानां स्पर्शा । स्पृष्ट प्रयस्त स्पर्शानाम् । यरलवा अन्तस्था । ईषत्स्पृष्टमन्त-
थानाम् । शपसहा ऊष्माणः । विवृतमूष्माणं स्वराणां च । ह्रस्वोकार सवृत्तोऽपि
। दाविति निर्देशसावर्ण्ये विवृतः । अमञ्जना अनुनासिका । ऋक इति
जह्वामूलीयः । ऋप इत्युपध्मानीयः । अ इत्यनुस्वारः । अः इति विसर्जनीयः ।
फोष्माण सवर्णो नास्तीति । एतेषामिति । अकारादीना सकारान्तानामित्यर्थः ।
तु कैश्चिदेतेषां समानानामिति व्याख्यातम् । तद्वत् । एकारादीनां हि साव-
र्याभावे उभये स्वरा इत्यादावग्रहणात् प्लुतानां नाभित्वं न स्यात् । हे गौरैही-
त नामिनो र इति रेफो न स्यात् । तथा हसानामप्यसावर्ण्ये संयन्तेत्यत्र यमा यप
ति कृतसानुनासिकस्य यस्य हसे ग्रहणाभावाद्दसेर्हस इति द्वित्वं न स्यात् । इष्यते
। हसे सानुनासिकपाठे संयन्तेत्यत्र निरनुनासिकस्य यस्य यपे ग्रहणाभावात्
। सादेश एव न स्यात् । तस्मात् सामान्येन सर्वेषां सावर्ण्यमेषितव्यम् । एषा
विषेप्राहकत्वन्तु सवर्णसंज्ञायाग्रहणफलत्वाद्भवति । य्वे द्वित्व इति यत्वनिर्देशात्

मात्रत्वाच्च ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः * ॥ २ ॥
 एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते । लोका-
 च्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो लोकेत एव ह्रस्वादि-
 संज्ञा ज्ञातव्या । एकमात्रो ह्रस्वः । द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः
 प्लुतः । व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् । एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः
 सन्ति । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । सम-
 वृत्त्या स्वरितः । अनुनासिको निरनुनासिकश्च ॥ एषेभ्यो
 औ सन्ध्यक्षराणि ॥ ३ ॥ एषां ह्रस्वा न सन्ति ॥ उभये

ज्ञापकाद्वा । तपराणामग्राहकत्वमपि चपा अव इत्यत्रातोऽयुरित्युत्वाभावाभिर्देशाज्ज्ञा-
 पकान् स्यान् । एव दीर्घादीनामपि स्वग्रहणे तदुच्चारणात्प्रयत्नाधिक्यात् सन्ध्यक्ष-
 राणामिति एषेभ्यो औ इत्यत्र भेदेनोपादानाच्च मिथो ग्राहकत्वम् । एव मादू इति
 दीर्घस्यापि विवेचिष्यौ स्वराणामपि न सवर्णग्राहकत्वम् । चो कुरित्युदित्करणादि
 ज्ञाद्वर्ग्याणामुदितामेव सवर्णग्राहकत्वमिति स्कोराद्योश्चेत्यत्र ककारस्य न सवर्ण-
 ग्राहकत्वम् । अथवा सवर्ण इति महत्या पूर्वाचार्य्यमज्ञाया इहाश्रयणं तदीयोपा-
 धिपरिमहार्थमिति सर्वेऽपि पूर्वोक्तोर्ध्वस्तत एव सिध्यति । सवर्णप्रदेशा सवर्णदीर्घ-
 इत्यादयः । लोकादिति । ईदृशार्थपरसीद्विश सूत्र सूत्रकृदेव वक्ष्यतीत्यर्थः । वयमपि
 तत्रैव स्पष्टयिष्याम । तत इति । तस्माद्धेतोर्ह्रस्वदीर्घप्लुतादिसंज्ञासूत्रकृतानुक्तापि
 लोकेत एव ज्ञेया । इदमेव दिङ्मात्रमाह एकमात्र इत्यादि । मात्राशब्दः परिमा-
 णार्थः । तदुक्तम्,—“एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो
 ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम्” इति । अपि च—“चापस्तु वदते मात्रां द्वितीयां वायसो-
 ऽम्रवीत् । तृतीयान्तु शिखी ब्रूयात्कुलक्षार्धमात्रकम्” इति । एषामिति । ह्रस्वादीना-
 मित्यर्थः । अन्य इति । ह्रस्वादिभ्य अन्य उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति प्रत्येकं
 त्रयो भेदा इत्यर्थः । उच्चैरिति । उच्चै स्थाने उर्ध्वाधरभागवत्सु तात्वादिस्थानेषु
 ऊर्ध्वभागे उपलभ्यमाना गृह्यमाणा अकारादय उदात्ता एवं नीचैः स्थाने नीच-
 भागे त्वनुदात्ता इत्यर्थः । समवृत्त्येति । उदात्तानुदात्तयोः समवृत्त्येत्यर्थः । एषे
 पूर्ववदिदमपि व्याख्येयम् । सन्ध्यक्षरप्रदेशा सन्ध्यक्षराणामित्याद्यर्थः । एषा-
 मिति । प्रयोगाभावादिति शेषः । उभये । उभाववयवौ येषान्ते उभये उभयशब्दा-
 दयदि सर्वादित्वाज्जसीत्वम् । समानसन्ध्यक्षरयोरुभयोरनुक्रान्तत्वेऽप्यनन्तरस्य

स्वराः * ४ ॥ अकारादयः पञ्च चत्वार एकारादयश्चोभये
स्वरा उच्यन्ते ॥ अवर्जा नामिनः * ५ ॥ अवर्णवर्जाः स्व
रा नामिन उच्यन्ते । अनुक्रान्तास्तावत्स्वराः ॥ अथ प्रत्या-
हारजिग्राहयिषया व्यञ्जनान्यनुक्रामति । तद्यथा ॥ हयव-
रल * ६ जगनडम * ७ इन्द्रधनुष * ८ जडदग्ध * ९ ॥

विधिवौ प्रतिषेधो वेत्यनन्तरत्वात्सन्त्यक्षराणामेव संज्ञा सा भूदिति उभयेग्रह-
णमिति मत्वाह । अकारादय इति । प्रत्येरुञ्च संज्ञा न समुदायस्य एकत्र तस्यास-
म्भवात् वेडयोरिति निर्देशाद्वा । स्वरप्रदेशा इयं स्वर इत्येवमादय । अवर्जाः ।
अं वर्णं वर्जयन्तीत्यवर्जाः । कार्थ्येण । ननु किमर्थमवर्जा इत्युच्यते । अवर्णस्य
नामिसंज्ञा सा भूदिति । यदि स्यात् देव इहेति नामिनो र इति र स्यात् । अनव-
काशेनादव इति लोपशासौ बाधित्येति इति चेत् । कुले इत्यत्र नामिनः स्वर इति
नुमृप्तसङ्गादवर्जा इत्युक्तम् । स्वरा इति । उभये स्वरा इत्येतोऽनुवर्तमाना, स्वरसं-
ज्ञिन उभये इत्युभयग्रहणानुवृत्त्या व्याख्येयम् । अथवा सङ्गायाः सङ्गान्तरासम्भ-
वात् पूर्वत्र सङ्गापरमपि स्वरग्रहणमेवेहानुवृत्तमर्थात् संज्ञिपर सम्पद्यते इति स्वरसं-
ज्ञिन इत्यर्थः । नामिप्रदेशा नामिनो र इत्येवमादय । अनुक्रान्ता इति । क्रमेणो-
क्ता इत्यर्थः । प्रत्याहारेति । अबादीनां शिष्यैर्ग्राहयितुमिच्छेत्यर्थः । अनुक्रामतीति ।
क्रमेणाचष्ट इत्यर्थः । हयव । इहाप्यर्थस्याविवक्षितत्वाद्भिभक्तोरनुत्पत्तिर्लुग्वा लान्दसं,
एव सर्वत्राप्यविवक्षिते निर्देशे ज्ञेयम् । अत्र हकारो यकारात् पूर्वं उपदिष्टः हवग्र-
हणे यकारग्रहणं यथा स्यात् । को याति हवे इत्युत्वं यथा स्यात् । यपग्रहणे च
हकारस्य ग्रहणं सा भूत् । त हसति यमो सा भूत् । वकारस्यापि हयाभ्यां परोपदेशे
हवग्रहणे यपग्रहणे च उपग्रहणात् को वसति गुर्वागत इत्युत्वं द्वित्वे सिद्ध्यतः । वस-
ग्रहणे च हकारयकारयोरग्रहणात् रुचादितीडभावः सिध्यति रुद्धितीतीडागमस्तु
हसादेरिति हग्रहणात् । तवसग्रहणात् । रेफस्यापि हयवेभ्यः परोपदेशाद्रेफे हयवा-
नामग्रहणात् जक्ष्यादपाक्ष्वेति सयोगादिलोपो न भवति । हवग्रहणे च रेफस्य ग्रह-
णात् मनोरथ इत्युत्वं सिध्यति । एवमपरमपि क्रमप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवञ्च रेफ-
स्य यपान्तर्भावात् शिव रामादित्यादौ प्राप्तोऽनुस्वारस्य यमादेशो जातिपदाधीनी-

१ साधवस्तु इत्याह लुग्वा छंदस इत्युक्तम् एषा सृजाणां छंदस्त्वस्य छंदोगत्वस्य चा-
भावात् । छंदसि लुग्विधायकवचनस्याऽभावाच्च ।

खफल्लठव १० चटतकप ११ शषस १२ आद्यन्ता-
भ्याम् ॥ १३ ॥ प्रत्याहारजिघृक्षता आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा
प्राह्णाः । आदिवर्णोन्तेन सह गृह्यमाणस्तन्नामप्रत्याहारः ।
तथाहि । अकारो बकारेण सह गृह्यमाणोऽवप्रत्याहारः ।
स चोच्यते । अइउऋलृ एऐऔ औ हयवरल जणनडम

कारात्परिहार्यः । जातौ हि पदार्थे नान्तरीयकतया तद्वतीषु व्यक्तिषु प्रवर्तमान-
नक्षत्राणां त्यादावतुम्भारस्य सानुनासिकयमविधानेन कृतार्थं यमलक्षणं रेफस्य निरनु-
नासिकत्वावश्यभावेन बाध्यते । आद्य० । आदिश्चान्तश्चाद्यन्तौ ताभ्या सहोऽ-
* तृतीया । अत एव ज्ञापकाद्विनापि सहयोग तृतीया भवति । अत्र सामर्थ्यादाद्यन्त-
सामान्यवचनावाद्यन्तशब्दाविति इकारादीनां पूर्वोत्तरवर्णापेक्षया सत्यपि मध्यमे
तदप्रतिपेधान् परपूर्वापेक्षमाद्यन्तत्वमपि प्रयोजकमिति सुग्रहा इत्याद्यः । अत्र च
प्रमाणं किलादिति निर्वेश । जिघृक्षतेति । ग्रहीतुमिच्छता शिष्येणेत्यर्थः । एते
वर्णा इति । अकारादारभ्य सकारान्ता इत्यर्थः । एनेन मध्यगानां प्रत्येकं सङ्गिता
दाभिता । तत्राद्यन्तयोर्ग्राहकसूत्रवशान् सङ्गात्वेन करणत्व करणे च तृतीया ततश्चा-
द्यन्ताभ्या सङ्गया एते वर्णा सङ्गिनो ग्राह्या इत्यर्थः । अत्र पक्षे आद्यन्तयोः सङ्गा-
न्वेपि आद्ये० पुसोसुद्धिति ज्ञापकान्मध्यगानामिव कार्यत्वम् । आद्यन्ताभ्यामिति
वाऽऽवर्तेनीयम् । तत्र करणसहार्थयोर्भ्यामी । आद्यन्तेति वा लुप्रविभक्तिक पृथगेव
मेजापदं निर्देश्यम् । आभ्यामिति सहयोग एव तृतीया । इदमशब्दश्च सान्निध्या-
दाद्यन्तौ परामृशति । ततश्चायमर्थः —आद्यन्तयोर्मध्यापेक्षित्वान्मध्यस्थानामाभ्यामा-
द्यन्ताभ्या सह तत्सहितानामाद्यन्तौ वर्णा संज्ञेति । आद्यन्तयोश्च सन्निकर्षविशेषा
पेक्षित्वाच्छब्दक्रमसन्निवेशेपि भोस् भगोस् अगोस् इत्यादावप्यस्य प्रवृत्तिरुपपद्यत
इति सर्वं सुस्पष्टम् । आदिवर्ण इति । अकाराद्विर्कारादिना सयुज्यमानो यदुच्चारणः
स्यान् तत्सङ्ग एवावादि प्रत्याहार स्यादित्यर्थः । तथाहीति । निदर्शनाथेऽव्ययमि-
दम् । अकार इति । आदिम वकारमतिक्रम्य वकारेणेति प्रसिद्धपरिग्रहार्थमुक्तम् ।
स चेति । अवप्रत्याहार इत्यर्थः । इतिशब्दः प्रत्याहारसमाप्तौ । एतत्परि-
माणमभ्या सा एतावती एतत्किमिति वतु आर्ह्यैतद इत्यात्वम् । दृष्टित
इतीप । सा सरया यस्येति बहुव्रीहौ क पुम्बद्वेति पुम्बद्वावादीबभावः ।

झटधधभ जडदगव इत्येतावत्सङ्ख्याकः सम्पद्यते ।
चटतकप इति चपप्रत्याहारः । जडदगव इति जवप्रत्या-
हारः । झटधधभ इति झभप्रत्याहारः । एवं यत्र यत्र
येन येन प्रत्याहारेण कृत्यं स स तत्र तत्र ग्राह्यः । सं-
ख्यानियमस्तु नास्ति ॥ हसा व्यञ्जनानि । हकारादयः

उक्तपरिमाणवानवप्रत्याहारः सम्पद्यते सम्पूर्णो भवतीत्यर्थः । चटतकपेत्यादि
पूर्ववद् व्याख्येयम् । उपसंहरति । एव यत्र चरेति । एवमिति प्रकारेऽप्ययम् ।
असुना प्रकारेण यस्मिन् यस्मिन् सूत्रे येन येन प्रत्याहारेण कार्यं स स प्रत्याहा-
रस्तस्मिन्तस्मिन् सूत्रे ग्राह्य इत्यर्थः । संख्यानियम इति । तुहंतौ यस्मादेतावन्त-
एव प्रत्याहारा इति संख्यानियमोत्र नास्ति । तत्र ग्राहकसूत्राणां वक्ष्यमाणत्वा-
न्वित्याद्यन्तादिवर्णज्ञानस्य तदायत्तत्वात्तन्निरूपणे च गौरवापातादिति भावः ।
संख्याया अनियमो वा नास्ति द्वौ नवौ प्रकृतमर्थमनुगमयत इति ग्राहकसूत्राणां
नियतत्वात्प्रत्याहाराणामपि संख्यानियमोस्तीत्यर्थः । स त्रैवम् “एकादिवर्णाद्वलभाः
सताः स्युर्द्वाभ्यां भकारोऽथ पवौ चतुर्भ्यः । पङ्क्त्यः रा आग्रश्चरन्तित्यताऽत्र सार-
स्वतीयोत्तरसूत्रतः स्यात्” इति । अस्यार्थः—वलभा वकारलकारभकारा । सताः
सतकारा एरुन्मादादिवर्णास्त्युः भवन्ति । अव हल झभ छत इति । तथा भकारो
द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां स्यात् । जमयमेति । अथ पवौ पकारवकारौ चतुर्भ्यः स्तः ।
यप झप खप चप, हव अव झव जव इति । तथा स सकारः पङ्क्त्यः आदिवर्णभ्य-
न्यात् । हस वस रस झरा यस शस इति । अत्रैषु प्रत्याहारेणानुश्रित्यता
आदिवर्णनियमः सारस्वतीयोत्तरसूत्रतः सारस्वतसम्बन्धीनि यान्युत्तरसूत्राणि
वक्ष्यमाणसूत्राणि तेभ्यः स्यादित्यर्थः । तेषु हि ये उपात्ता आदिवर्णास्त एव
तत्प्रत्याहारप्रयोजका नान्य इति भावः । तथाहि अव अवकुर्वन्तरपि । इल
किलात् प. सः कृतम्य । झभ हो झभा. । छत नः सक छते । यम यमे वामा वा ।
यम नुमयम । यप यमा यपेय्य । झप चप झपानां जवचपाः । खप शसात्खपा ।
अव आद्वे लोपज । झव जवझवेजवाः । हव हवे । हस हसेहृषः । वस ववा
वेश्चतुर्णां हसादे । रस उ रसे । झरा खस खसे चपा झसानाम् । शस शसान्
खपाः इति । प्रत्याहारप्रपञ्चस्तु लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः । हसा इति । गत एव

सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति । स्वरहीनं
व्यञ्जनम् । तेष्वकारः सुखोच्चारणार्थत्वात् ॥ का-
र्यायेत ॥ १६ ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचित्कार्या-
योच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञको भवति ॥ यस्येत्संज्ञा
तस्य लोपः ॥ वर्णादर्शनं लोपः ॥ वर्णविरोधो

नान्येषा व्यञ्जनसज्ञा इत्यर्थः । हसा इति बहुवचनेन, प्रत्याहारसज्ञा प्रत्येक दर्श-
यति । स्वरहीनमिति । स्वरेति भावप्रयानो निर्देशः । तेन स्वरत्वहीनमित्यर्थः ।
अन्यथा स्वराणामपि स्वरहीनत्वाद् व्यञ्जनसज्ञातिप्रसज्यते । वर्णा हसा इति च
प्रकृतत्वाद्बर्णमेव न स्वरवान् हसः । तेष्विति । तेषु हकारादिषु अकार इहानीतो-
दकाहरणार्थवटन्यायेन निवर्तते न चोपदेशेषु कार्यभागित्यर्थः । तर्हि कुत उपात्त
इत्यागङ्ग्याह सुखेति । अर्थशब्द प्रयोजनवाची सता हकारेण व्यञ्जनसमुदायः
सूक्ष्मो नान्यथेति भावः । उच्चारणार्थस्यापीतसज्ञायाः कुण्डानीत्यादौ नुमयम् इति
नुमि पुनर्हितो नुमिति नुम् प्रसज्येत । कार्यायेत । क्रियते सम्पाद्यते इति कार्यं
प्रयोजन तस्मै । यद्येवमपत्येगित्यादीनामपि प्रयोजनवत्त्वादित्सज्ञातिप्रसज्येत ।
मैवम् । इत्संज्ञासाध्यस्य शास्त्रीयस्य वृद्ध्यादेः प्रयोजनस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा
सकलशास्त्रस्य व्याकुलत्वापातात् । एवमपि सति कार्ये इत्त्व सति चेत्त्वे कार्य-
मिति स्पष्ट एवान्योन्याश्रयभावः । भाविनः प्रयोजनस्य विवक्षितत्वात्तस्य च
प्रत्ययादिष्वभावान् न दोष इति मत्वाह । प्रत्ययाद्यतिरिक्त इति । आदिना
आदेशागमयातुनामप्रत्याहारा गृह्यन्ते । अतिरिक्तोन्य तत्तत्स्वरूपानन्तर्भूतो न
प्रत्ययादिकार्यभागित्यर्थः । इत्संज्ञाप्रदेशा डितीत्यादयः । यस्येदिति । विदुर्ह-
नामितामन्यवर्णसम्भवेपि एति कार्यं निष्पाद्य गच्छति न तिष्ठतीति इदित्यन्वर्थ-
सज्ञाविज्ञानात्समुदायलोपः । इदित्यनुवृत्तौ लोप एत्येव सिद्धे यस्येत्संज्ञा तस्येति वचन-
स्य समुदायलोपार्थत्वाद्वा । नानर्थकेऽन्यविधिरिति परिभाषया वा । वर्णादर्शनमिति ।
वर्णविनाश इत्यर्थः । एतच्च तत्र तत्र लोपन लोप इत्यन्वर्थाश्रयणाद्भ्यते । लोपप्रदेशा
नो लोप इत्येवमादयः । वर्णविरोधः । वर्णविनाशे वर्णान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धः । एतदपि

पेशः ॥ मित्रवदागमः ॥ शत्रुवदादेशः ॥ स्वरानन्तरि-
हसाः संयोगः * १९ ॥ कुचुटतुपुत्रगाः * २० ॥ उकारः प-
वर्णपरिग्रहणार्थः ॥ अरेदोनामिनो गुणः * १८ ॥ ना-

न्ध आवारभावयोरिति लिङ्गात्तत्तत्कार्यप्रतिबन्धनाय लोपस्यैव शान्तत्वेनाश्र-
म्यते । लोपप्रदेशा न्योलोपशित्येवमादय । मित्रवदिति । मित्र इव मित्र-
त सप्तम्यन्ताद्धत् । यथा मित्र मित्रान्तरे रात्रिर्वायते तथा टिस्वादिलिङ्गेनाग-
मिनीत्यर्थः । यथा डेरगिति । शत्रुवदिति । शत्रोरिव शत्रुवदिति पष्ठ्यन्ता-
यथा शत्रु, शत्रोर्विनाशाय भवति तथा आदेशोऽपि स्थानिन इत्यर्थः । यथा
स्त्रियमिति । इदमपि त्वे स्त्रियमिति निर्देशात्प्रथमया पष्ठया वा निर्दिश्यमा-
त्वेन डेरामा च स्थानिविनाशात्प्रतीयते । स्वरेति । अन्तर विवर वर्णशून्य
अन्तर जातमेवा ते अन्तरिता न अन्तरिता अनन्तरिता, स्वरैरनन्तरिता स्व-
रिताः एवंविधा हसा समुदिता संयोगसङ्गा भवन्तीत्यर्थः । स्वरानन्तरिता
पनसमित्यत्र संयोगादिलोपो न । हसा किम्पुतितच्छत्रम् संयोगान्तलोपो
योगप्रदेशा संयोगान्तस्य लोप इत्येवमादय । कुचु इति । पञ्चाप्येते वर्गसङ्गा
। अथवा शास्त्रान्तरे ये वर्गसङ्गास्तेषां तादृशानामेवात्र कुचुटुतुपु इति सङ्गा
ते । अत्र पक्षे स्कोराद्योरित्यादौ केवलानां ग्राहकत्वेन्तु सङ्गाविवानसामर्थ्यान्न
। अजो कर्तौ प्रीतिरिति पृथङ्निर्देशाद्वा । अरेवो ० अर् च एव ओश्चेति द्वन्द्वे-
त्वादर, पूर्वत्वम् । तत्परकरण विस्पष्टार्थम् । नामिनः किं याति उन्मिता ।
गित्यादौ तु ऐकारोपदेशसामर्थ्यान्न गुण । गुणेष्वप्येकारः । अनपि त्वात्वविधि-
र एवोपदेष्टव्य अयादेशस्तु तन्निमित्तत्वाद्भवति । य विधिं प्रत्युपदेशानर्थ-
विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति आत्वमपि विधि-
र्यान्न बाध्यते । निनाय जुहावेत्यादौ च येन नाप्राप्तौ या विधिरारभ्यते स
प्राप्तो भवतीति वृद्ध्या बाधितत्वाद्गुणो न प्रवर्तते । यौतीत्यादावप्यौत्ववि-
ध्यान्न गुणः । तदेव पारिशेष्यान् ऋइउ एषां स्थाने सावर्ण्याद्विधीयमाना
ओ एते क्रमाद् गुणसङ्गा भवन्तीत्यर्थः । नामिस्थानका इति । नामी स्थान

मिस्थानका अरू ए ओ एते गुणसंज्ञकाः ॥ अरै औ
 वृद्धिः * १७ ॥ आ आरू ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञकाः ॥ अन्यस्वरा-
 दिष्टिः * १४ ॥ अन्यो यः स्वरस्तदादिवर्णष्टिसंज्ञको भव-
 ति ॥ अन्त्यात्पूर्व उपधा * १५ ॥ अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यो
 वर्णः स उपधासंज्ञको भवति ॥ असंयोगादिपरो ह्रस्वो
 लघुः * ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः * ॥ मुख-

येषां ते तथा । गुणप्रदेशा गुण इत्येवमादयः । अरै० । अत्र नास्ति च गुष्मदि
 चेत्यत्र भागैरिति निर्देशादाकारोपि कृतदीर्घो निर्दिश्यत इत्याह-आधारिति । सा-
 वण्याद् ऋइउएओ एषा स्थाने विधीयमाना इत्यर्थः । वृद्धिप्रदेशा आदिस्वरस्य ञिणिति
 वृद्धिरित्यादयः । अन्यः । अन्ते भवोन्त्य स चासौ स्वरश्चान्यस्वर स आदि-
 र्यस्य स समुदायष्टिसङ्ग इत्यर्थः । ह्रस्वित्यादौ तु एकस्मिन्नप्याद्यन्तव्यवहारवृद्धि-
 सङ्गा भवति । कस्याप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेव पुत्रे ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहारवत् ।
 टिप्रदेशादिरित्यादयः । अन्त्यादिति । एतच्चास्मदि च भागैरिति निर्देशादवसीयते ।
 उपधाप्रदेशा नोपधाया इत्यादयः । असंयोगादिति । संयोगाच्चादी च संयोगादयः ।
 विसर्गानुस्वारसंयोगास्तत्परो यो न भवति स ह्रस्वो लघुरित्यर्थः । लघुप्रदेशा लघो-
 र्दीर्घ इत्यादयः । विसर्गिति । विसर्गादिपरो ह्रस्वो गुरुसङ्गः । च. समुच्चये । न केवलं
 स एव अपि तु दीर्घः सर्वोपि गुरुसङ्ग इत्यर्थः । गुरुप्रदेशा गुरोर्ह्रस्वादित्यादयः ।
 मुत्सेति । एव सहोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसङ्ग इत्यर्थः । ननु चात्र मुखश्च नासि-
 का च मुखनासिके तेनेति द्वन्द्वैकत्वेन भाव्यम् । न च वाच्यमितरेतरयोगे द्विवच-
 नमिति । तदभावात् । तथोक्तं रामचन्द्रैः समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे इदं प्रकरणं
 विषयविभागाय तेन प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एवेति । सत्यम् । एकवद्भावो वा
 समाहारे वक्तव्य इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद् द्विवचनम् । तथोक्तं रूपमाला-
 याम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवदित्येके इति । तथा च रुद्रप्रयोगः-कौटिल्य कुचेने-
 त्रयो. करचरणाधरदन्तेषु रागास्त इति । अथवा मुखश्च नासा च^१
 मुखनास तदस्त्याश्रयत्वेन ययोरुच्चारणयोस्ते मुखनासिके मत्वर्थे इकः ।
 ताभ्यामुच्चार्यमाणौ इत्यर्थः । मुखेन सहिते वा नासिके मुखनासिके

नासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॐ ॥ इति सं-
ज्ञाप्रक्रिया ॥ १ ॥ अधुना स्वरसन्धिरभिधीयते ॥ इयं
स्वरे ॐ ॥ २२ ॥ इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दधि
आनय इति स्थिते । दध् य् आनयेति तावद्भवति ॥

।भ्याम् । अत्र नासिकाशयोद्विक्त्वाद् द्विर्वचनम् । यथा नैषधकाव्ये—“नलिकेव
दुष्पनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिरामयो” इति । इति संज्ञेति । इतिशब्द
।माप्त्यर्थः । संज्ञाप्रकरण समाप्तमित्यर्थः ॥ श्रीजानार्द्देनवत्सराजतनय श्रीकाङ्ग-
।मा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्राजीजनन्माधवम् । तस्य व्याकर-
।र्णवैकतरणे सारस्वतीयागमद्वयाख्या नामविधानकाण्डविरति सिद्धान्तरत्ना-
।ळी ॥ इति श्रीभट्टमाधवविरचिताया सिद्धान्तरत्नावल्या सारस्वतटीकाया सज्ञा-
करणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अनुना स्वरसन्धिरिति । सन्धुपयोगिसंज्ञाप्रकरणादनन्तर सन्धुप्रकरणमु-
यत इत्यर्थः । इ यम् । इ इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । यमित्यकार उच्चारणार्थ
त्याह । यत्वमिति । यस्य भावो यत्व यमात्र व्यञ्जनमात्रमित्यर्थः । अत एव
निर्देशस्य भावव्रधानत्वादिवर्णयत्वयो कर्तृकर्मत्वान्यथानुपपत्त्या कर्तृस्थक्रियया
व धातुराक्षिप्यत इत्याह आपद्यत इति । प्राप्नोतीत्यर्थः । उभे अपि प्रथमे वा
क्यापदान्तराभावे च सत्तार्थो धातुरध्याहार्य इत्याह आपद्यत इति । यरूपो
भवतीत्यर्थः । य एव स्वरे परे प्रयोज्य इति रहस्यम् । शब्दानां नित्यत्वमाद्येवमे-
तिपपद्यते स्थानषष्ठ्यामप्येवमेव व्याख्येयम् । इह स्थान्यादेशत्वन्तु सर्वत्रापि
शगमादिलिङ्गाभावाद्व्याख्यानात् तत्तज्ज्ञापकाद्वा । अत्र ऊदित इति ज्ञापकात्स-
।मीनिर्देशे अव्यवहितस्यैव कार्य्यविज्ञानादग्निचिदत्रेत्यत्र यत्व न । तत्रापि प्राप्ते
‘वदत्त इतिवत् पूर्वपरसत्ताया सद्विग्रहस्यापि कार्थिणः परस्यामी अत्रेत्यादौ पूर्वस्थे
वरे मकारव्यवधानात्सन्धेरप्राप्तेर्नामीत्यस्य वैयर्थ्यं इह शास्त्रे सप्तमीनिर्देशे पूर्वस्थेव
।र्ण्य स्यादिति सामान्येन ज्ञापनार्थत्वात् स्वरे पूर्वं एव इवर्णो यत्वमाप्नोति ।
।श्च स्वरे पूर्वं । अर्थात् स्वरस्तस्मात्पर इत्यभिप्रायेणाह । स्वरे परे इति । भावल-
।तणासप्तमीय निमित्तस्य हि सत्तया निमित्तिन कार्य्यप्राप्तिर्लक्ष्यत इति । ईदृशेति
कम् । गोदुहौ । स्वरे किं दधि पश्य । दध् य् आनय इतीति । दधि आनयेत्यत्रा-
।परे इकारस्य यत्वे कृते सत्येवं तावदित्यर्थः । अत्र नामिन स्वरे इति नुमभावस्तु

हसेऽर्हसः * ॥ ५८ ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो
हसे परे द्विर्भवति । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥ इवे जवाः *
॥ २४६ ॥ इसानां इवे परे जवा भवन्ति । इति धकारस्य
दकारः सवर्णत्वात् । वग्यो वग्येण सवर्ण इति वचनात् ॥
यथासंख्यं वा वक्तव्यम् * ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ।

तत्रैव वक्ष्यते । हसे० । अत्र ङणो ह्रस्वादित्यतः स्वर इत्यनुवर्तते द्विरिति च ।
तत्र स्वर इति सप्तम्यन्तमपि अर्थान् पञ्चम्यन्त स्यादिति मत्वाह स्वरात्पर इति ।
रू च हू च हूं न ह्रिं अर्हितिपद हसविशेषणमित्याह रेफहकारवर्जितो हस इति ।
हसे किं नयनम् । अर्हिति किं नह्यत्र । हस किं तितलच्छत्रम् । इति धकार-
स्येति । दध्य् इत्यत्र स्थितस्य । पुनरत्र द्वित्वं तु जातिपदार्थाश्रयणान्न भवति ।
जातौ पदार्थे सकृदेव लक्षणप्रवृत्तिर्न पुनः । इवे० । इसानामिति खसे चपा
इसानामित्यतोऽनुवर्तते । इसाना किं पुमान् गच्छति । इवे किं दध्य्
आनय, परधकारस्य न । इति धकारस्येति । दध्य् इत्यत्र धकारे इवे परे
पूर्वधकारस्थाने दकारो भवतीत्यर्थः । ननु पञ्चरु प्राप्तेषु कुतो द एव स्यादित्या-
शङ्क्याह सवर्णत्वादिति । इह शास्त्रे सर्वोपि विधिसवर्ण एव भवतीति परि-
भाष्यते । सवर्णस्य भावसवर्णत्वं तस्मात् जवेषु दकार एव यस्य सवर्णो नान्यः ।
कुत इत्याह । वग्यो वग्येणेति । वगं भवो वग्यं णितो वेति सूत्रेण यः । वग्यो यो
वर्णः, सोऽन्येन स्ववर्णान्तःपातिना सह तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णः स्यादिति वचनाद्-
त्यधकारस्य दन्त्यो दकारः स्यादिति भावः । अथ सोऽं इक्षुभिः श्चुरित्याद्यर्थसम-
र्थं कार्यं न्यायप्रसंगादिहाह । यथासंख्यमिति । संख्यामनतिक्रम्य यथासं-
ख्यमिति यथासादृश्य इत्यव्ययीभावः । उद्देश्यविधेयसाम्ये सति आदेशविधानं
यथाक्रमं स्यादिति वाच्यमित्यर्थः । स्वरहीनमिति । सप्रोक्तं संक्षिप्तोच्चारणीय-
मित्यर्थः । दृढयानथेति । उक्तप्रक्रियायाः कृत्यामेवं स्यादित्यर्थः । इह संयो-
गान्तस्य लोप इति यलोपस्तु असिद्धस्वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति यत्स्वस्यासिद्धत्वात्
भवति अत एवाद्यन्ताभ्यामिति निर्देशः । इ य स्वर इत्यत्रेकारः, सावर्ण्योदीर्घमपि

द्वयचानय । अर्हिति विशेषणान्न रेफस्य द्वित्वम् ॥
 राद्यपोद्विः ॥ ६० ॥ स्वरपूर्वाद्विकात्परो यपो द्विर्भवति ।
 गौर्यत्र । स्वर इत्यनुवर्तते । एवमन्यत्रापि यत्र न
 सूत्राक्षरैः कार्य्यसिद्धिस्तत्र सर्वत्र सूत्रान्तरात्पदान्तरा-
 नुवृत्तिर्ज्ञातव्या । ग्रन्थभूयस्त्वभ्यान्नास्माभिलिख्यते ॥
 युक्तातीति दर्शयति । गौर्यत्रेति । गौरी अत्रेति स्थिते सतीकारस्य यत्वम् ॥
 अर्हिति । हसेर्हस इत्यत्रेति शेषः । राद्यप इति । अयं भावः इणो ह्रस्वादि-
 त्यत्र ह्रस्व इति लुप्रपञ्चमीकं पृथक् निर्दिश्यते तत्र ह्राभ्या पदान्ते इणतामसस्म-
 वात् हसेर्हस इत्युत्तरार्थं हनिर्हसः । तेन चरात्पराभ्या रेफहकाराभ्यां
 परोपि हसो द्विर्भवति गौर्यत्र नह्यत्रेति । केचित्तु हसेर्हस इत्यत्र ह-
 स्वादित्यनुवर्त्य ह्रस्वात्परो हसो द्विर्भवतीति व्याख्याय पाणिनीय दीर्घादाचा-
 र्याणामित्यनुसरन्ति । अन्ये तु ह्र इति रेफहकारावेव लुप्रपञ्चमीकौ निर्दि-
 श्य द्वितीयश्चे यं स्वर इत्यतः स्वरग्रहणमनुवर्त्य वाक्यद्वयेनार्थद्वयं कुर्वन्ति स्वरा-
 त्परो हसो हसे द्विः, स्वरात्पराभ्या रहाभ्यां परो हसो द्विरिति । तत्र रहाभ्या-
 मिति रेफस्य साक्षाद्विहितेन निमित्तत्वेन ह्रान्तर्भावानुमितं कार्य्यत्वं बाध्यत
 इति मद्रहदादौ न द्विरुच्यते रेफः । हकारस्य तु विधानद्वयेप्युभयत्र प्रत्यक्ष-
 त्वेपि अमे वमा वेत्यतो व्यवस्थितार्थं वानुवृत्तेर्न द्वित्वम् । एव शवसस्यापि ।
 झसाद्धिर्न, यक् चतुर्षु इति निर्देशाद्वा । सर्वमपि द्वित्वमेवं वानुवृत्तेर्विवेच्यम् ।
 स्वर इतीति । वक्ष्यमाणसूत्रेषु इयं स्वर इत्यतः । अन्यत्रापि । अन्य-
 त्रापि यत्र सूत्रेषु सूत्रस्थैराक्षरैः कार्य्यस्य भिद्विर्न तत्र सूत्रे सूत्रान्तरादन्त-
 सूत्रात्पदान्तरानुवृत्तिः कार्य्यसिद्धिहेतुकान्यपदानुवृत्तिः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे ज्ञा-
 तव्या लोकतो ज्ञेयस्यर्थः । यथाहि । लोकं निर्दिश्यमानमधिक्रियते देवदत्ताय
 गौर्दीयता कम्बलश्चेत्यत्र देवदत्तायति । एवमुवमित्यादौ निमित्तापेक्षायां स्वर
 इत्यसिद्धिः । यथा चान्यनिर्देशो निवर्तकः देवदत्ताय गौर्दीयता विष्णुमित्राय
 कम्बल इति कम्बलो गोनिवर्तकः एवमुवमित्यत्र वकारो यकारस्य निवर्तकः ।
 एव सर्वत्र द्रष्टव्यम् । व्याख्याताच्चावधिनिर्णयः । ग्रन्थेति । अतिशयेन बहु इति
 भूयः इयसो बहुलोपो भूचेति ईलोपो मूरादेरादेशश्च भूयसो भावः भूयस्त्वं
 ग्रन्थस्य भूयस्त्वं ग्रन्थभूयस्त्वं तदेव भयं तस्मात् । ग्रन्थातिगौरवभातेऽनुवर्त-

उवम् * ॥ २३ ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे । मध्वन् ॥
 ऋ रम् * ॥ २४ ॥ ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे । पित्रर्थः ॥
 ल लम् * ॥ २५ ॥ लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे । लनुब-
 न्धः ॥ एअम् * ॥ २६ ॥ एकारोऽयं भवति स्वरे परे ।
 नयनम् ॥ ओअव * ॥ २७ ॥ ओकारोऽयं भवति
 स्वरे परे । भवति ॥ गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्यः * ॥
 गवाक्षः । गवेन्द्रः । गवाजिनम् । प्रौढः ॥ कचित्स्व-

मानं तत्तत्पदं सूत्रकृता सूत्रेषु न लिखितं तदस्माभिर्ऋजुत्वकारैरपि तत एव न
 लिख्यते इत्यर्थः । उवमिति । इयं स्वर इति वद्व्याख्येयम् । पृथग्योगकरणत्वं सुख-
 प्रतिपत्त्यर्थम् । मध्वन्नेति । मधु अन्नेति सत्थनेन वत्वे धस्य हर्सेर्हृहस इति द्वित्वे
 झवे जवा इति वत्वे मयुक्तोच्चारणे सत्येव स्यादित्यर्थः । ऋ । पित्रर्थः पितुरर्थ इति
 तत्पुरुष पष्ठीलोपः । द्वित्वे तकारस्य झवपरत्वाभावात् झवे जवा इति न प्रव-
 र्तेते श्लिष्टोच्चारणम् । ल । लनुबन्ध इति । लत्व निमित्ताभावात् द्वित्वादिर्न । ए ।
 नयनमिति । नयतेर्भावे योरनादेशे गुणे अनेन अयादेशे श्लिष्टोच्चारणम् । ननु
 च अर्थवद्गुणे नानर्थक्येति परिभाषया एतेरने अयनमित्यत्रैव स्यात् । न नयन-
 मित्यत्रावयवैकारस्यानर्थक्यात् । सैव साधनाधारयोरिति ज्ञापकेनास्या अनित्यता-
 ज्ञापनात्, अत एव दण्डी यशस्वीत्युभयत्रापीना शौ साधिति दीर्घत्वमुपपद्यते
 येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् । ओ । भवतीति । भूस्तत्तायां तिप् अप्
 गुणः ततोवादेशः । गवादेरिति । गो आदिर्दृश्यस्य स गवादिः तस्य गणस्याक्षादौ
 परे । आगच्छतीत्यागमः वर्णेभ्य आगमो वर्णागमः अश्वासौ वर्णागमश्च अवर्णा-
 गमौ भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । गवाक्ष इति । गवामक्षीवेति समासे विभक्ति-
 लोपे ङप्रत्यये टिलोपे गो अक्ष इत्यत्र अवर्णागमे अच् सवर्णार्धार्धः । ख्योलोपशिति
 वकारलोपस्तु आगमा बहुणीभूतास्तद्गुणेन गुह्यन्ते इति वस्य पदान्तत्वाभावात् ।
 गवेन्द्र इति । गवामिन्द्र इति समासे पष्ठीलोपे अवर्णागमे अवादेशे अङ् ए
 इत्येत्वम् । गवाजिनमिति । गोरजिनमिति तत्पुरुषे विभक्तिलोपे गवाक्षवत्प्रक्रिया ।
 प्रौढ इति । प्रऊढ इति स्थिते अवर्णागमे कृतेऽस्य गवादिषु पाठसामर्थ्यात्सव-
 र्णादीर्वाभावः पश्चादुओ इत्यात्वे ओऔ औ इत्यात्वम् । आदिना स्वैरमशौहि-

स्वद्यकारः ॥ गद्यूतिः । ऐ आय् ॐ ॥ २७ ॥ ऐकार
आय् भवति स्वरे परे । नायकः ॥ औ आय् ॐ ॥ २९ ॥
औकार आय् भवति स्वरे परे । ताविह ॥ य्योऽल्लोपश्

णीत्याद्य । इह च कितमागमलिङ्गमकृत्वा यद्वर्णागम इति वचनेन विधा-
नं तत् गो अग्रमित्यादीनामपि सिद्धयर्थम् । तथाहि । अवर्ण इत्यविभक्तिको
निर्देश तेन अक्षादाववर्ण गवादेरागमो मित्रवत् गवादेविधातायातिमि-
न म्यादित्यर्थात् गो अग्रमित्यत्र प्रकृतिभाव सिध्यति । अथवा आगम इति
न संज्ञाशब्दः किं तर्हि क्रियाशब्दः, आगच्छतीत्यागम इति आगमेरप्रत्ययः ।
ततः अक्षादाववर्ण गवादेरागम कर्मपट्टीय गवादिमागच्छति अन्तःप्रविशति गवा-
दिरूपो भवतीत्यर्थात् गोग्रामिति पूर्वरूप सिध्यति । अत्र पक्षद्वयेपि अक्षादाविति
बहुव्रीहेरतद्गुणसविज्ञानत्वाद्दक्षशब्दपरिहारेण गवाक्ष इत्यत्र न प्रकृतिभावपूर्वरूपे ।
अथवा गवादेरवर्णागमः इति योगविभाग कर्तव्यः । तत्र स्वर इत्यधिकारा-
ल्लभ्यते । अवर्णागम इति च समस्तम् । न वर्णागमोऽवर्णागम इति संज्ञाशब्द
एवाय सम्बन्धपक्षधैषा तेन गवादे, स्वरे परे वर्णस्यागमो न भवतीत्यर्थात्
गवाक्ष इत्यादि सिध्यति । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् गवाक्ष गवेन्द्र इत्यत्र न
निषेधः । ततोऽक्षादौ वक्तव्य इति द्वितीयो योगः । तत्र गवादेरवर्णागम इत्यनु-
वृत्तेर्मुख्यार्थः । ननु यदि स्वर इत्यधिक्रियते तर्हि किमक्षादिग्रहणेन प्रयोजनं तेषा-
मपि स्वरादित्वात् । सत्यम् । एवं सिद्धे यदक्षादिग्रहणं तदस्य विधेः पदान्तरस-
न्निधानं नियमयति । ततश्च एकपदे गवे इत्यादौ नैतत्प्रवर्त्तते । एतत्सर्वं वर्णाग-
मग्रहणाल्लभ्यते । ग्रन्थाधिक्यादर्थान्तरमिति । अन्यथा अगित्येवावक्ष्यत् ।
क्वचिदिति । स्वरेण तुल्यं स्वरवत् यकारोपि क्वचिद्वादेशं प्रवर्त्तयतीति शेषः ।
एतच्च लाघवाय एओऐऔ अयवायाव इत्येकयोगे कार्ये ए अय् ओ अव् ऐ आय्
औ आव् इति पृथग्योगकरणस्य स्वरतोऽन्यत्र यकारे गद्यूतिरित्यत्राध्वपरिमाणे ओ-
कारस्यावादेशप्रवृत्तेर्ज्ञापनार्थत्वादनुमीयते । गद्यूतिरिति । क्रोशयुगमित्यर्थः । अन्ध-
परिमाणादन्यत्र गद्यूतिरित्येव । ऐ । नायक इति । णीवो वृण्यकादेशे वृद्धावाय् ।
औ । ताविहेति । तदो द्विवचनस्याविभिष्टोऽन्तरागम् । य्योः । वृच वृच य्यौ तन्नोः । अत्र

वा पदान्ते * ॥ ३० ॥ पदान्ते स्थितानामयादीनां
यकारवकारयोर्लोपश्च वा भवति । त आगताः ।
तयागताः । पट इह । पटविह । श्रिया इदम् ।
श्रियायिदम् । ताइह ॥ लोपशि पुनर्न सन्धिः ॥

यवपदान्त इति स्यात् तदा असन्देहार्थमपदान्ते य्वोलोपश्चेति ब्रूयात् । किं च
अत्रापदान्त इति सत्येदोत इत्यत्राप्यनुवृत्तौ हरेर्भानोरित्यादावप्यलोपस्यानेनैव
सिद्धत्वात् ङस्येति वक्ष्यमाण सूत्रमपार्थं स्यात्, अतः पदान्त इत्येवच्छेद इति
मत्वाह । पदान्ते स्थितानामिति । अयादीनामिति । अयवायावामित्यर्थः । एतच्च
एभ्यमित्याद्यनुवृत्तेर्लभ्यते । अयादिषु चेकारोकारयोरसम्भवान् य्वोरिति यकारव-
कारयोरिव ग्रहणम् सम्बन्ध आधारभावयोरिति निर्देशाच्चेत्यत आह । यकारव-
कारयोरिति । त आगता इति । अयादेशे यलोपश्च । तयागता इति । यलोपशो-
भावे । पट इहेति अयादेशे वलोपश्च । पटविहेति वलोपशोभावे । एव श्रियायिदं
श्रिया इदम् । ता इतः तावितः । ननु त आगता पट इहेत्यत्र दीर्घत्वैवाभ्यां
भान्यमित्याशङ्क्याह । लोपशीति । लोपशि कृते सति पुनः सन्धिर्न भवति, ततश्चात्र
यवयोर्लोपशि दीर्घत्वैवे न । ननु राज्ञोऽश्व इत्यत्र षष्ठीलुकि एदोतोत इत्यत्र
जवादेशनिर्देशाज्ज्ञापकात्समासेन्तर्वात् विभक्त्याश्रयणेन पदान्तत्वान्नलोपशि च
कृते कथं दीर्घत्व राज्ञाश्व इति उच्यते यद्य अयादेरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्य्यो
नलोपशि कृतेऽप्यविभक्तिनिमित्तं कार्य्यं स्यादिति । अत एव पश्चिद्विति पत्व भवति
राजभ्यामित्यात्वं न भवति अद्विरित्यत्र विभक्त्यविकारात् एवं राजभि राजभ्यः
इत्यादावपि ज्ञेयम् ।- अतः-यव तन्न वक्ष्यति-लोपशि-पुनर्न सन्धिरिति नियमा-
दिति । छन्दसीति । तुर्विशेषे, छन्दो वेद तत्र सत्यपि लोपशि सन्धिः स्यादि-
त्यर्थः । हे सखेतीति । हे सखे इति स्थिते अयादेशे यलोपशि च कृते छान्दस्त्वात्
अद्वय इत्येवं जातम् । य्वो, किम् । अयादीनां सर्वलोपो मा भूदिति । न च षष्ठी-
निर्दिष्टस्यादेशस्तदन्तस्य ज्ञेय इति य्वोरेव भविष्यतीति वाच्यम् । षष्ठीनिर्दिष्टत्वाभा-
वात् । अयादीनामिति षष्ठी तु य्वोरित्यस्मिन् सति व्याख्यानाद् गम्यते । असति
पुनरयादयो लोपश्च भवन्तीत्यर्थः, स्यात्तथा सति निर्दिश्यमानस्यादेशा भव-

छन्दसि तु भवति, हे सखेति । एदोतोऽतः * ॥ ३१ ॥
पदान्तेस्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लोपो भव-
ति । तेन । पटोत्र । सवर्णे दीर्घः सह * ॥ ३३ ॥ स-
वर्णस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति । श्रद्धात्र । दधीह ॥

न्तीति सर्वलोपश्चसङ्गः । यथा जसीति सर्वस्य जस ईकारः । किञ्च यदि
व्योरिति नोच्येत तदानन्तरत्वाच्च एव लोपश्च स्यात् । अथ सम्बन्ध आधारभाव-
योरिति ज्ञापकाद्यादीना स्यात् एवमपि सर्वलोपश्च स्यात् । ननु ज्ञापकाद्यादीना
स्यात् एवमन्यस्य स्यात् । मैवम् अत्राधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति अतो
विस्पष्टार्थे वा व्योमित्युक्तम् । पदान्ते किं नयनम् । अयादिति किं दध्यत्र । एदोत् ।
अयवादेशापवादः । एञ् ओञ् एओत् तस्मात् । ननु तपरकरणं किमर्थं न च पुन-
निवृत्त्यर्थमिति वाच्यं तस्य पुन इति निषेधादेव व्यावृत्तिसिद्धेः । एवं तर्हि कश्चित्
पुनस्य सन्धिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् । तेन सुरोका इति सुरोकेत्यादि सिद्धम् ।
लोपो भवतीति । लोपशेषानुवर्त्तमान इह विशेषाभावाल्लोप इति व्याख्यातः ।
एदोत किं तत्रात्र । अव. किं पटविह । तपर किं वायवायाहि । पदान्ते किं
लवनम् । सवर्णे । अत्र यद्यन्यस्य सवर्णेऽन्यस्य दीर्घः स्यात् तदा स्वर इत्यनुवृ-
त्त्यैव सिद्धत्वासवर्णे ग्रहण व्यर्थं स्यात् तस्मादुभयोर्मिथः सवर्णयोरेव दीर्घ इति
भत्वाह । सवर्णस्य सवर्णे पर इति । ननु अग्रे एहि भानो ओदुनमत्रापि सवर्ण-
त्वादीर्घः प्राप्नोति । मैवम् । सवर्णजब्दस्यावृत्त्या समानसङ्गको वर्णः सवर्ण इत्य-
स्याप्यर्थस्य विज्ञानान् । श्रद्धात्रेति । श्रद्धा अत्रेति स्थिते ह्रस्वदीर्घेति सावर्ण्यादाका-
राकारयोर्दीर्घ आकारः । ननु य कोपि दीर्घः स्यान्नाकार एव । मैवम् । सवर्ण-
त्वादिति परिभाषाया अत्राप्युपस्थानान् । यदाहु । “परितो व्यापृतां भाषां
परिभाषा प्रचक्षते” इति । ततश्चासवर्णो न एवमपि पूर्वपरयोः सवर्णौ द्वौ दीर्घौ
भविष्यत । न, दीर्घ इत्येकवचनस्य विवक्षितत्वात् विवक्षितत्वं चास्याच्चास्थामिति
निर्दिशादवसीयते । सामान्यापेक्षश्च ज्ञापकमिति, सहप्रकरणे सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।
दधीहेति । तद्वदीर्घ ईकारः । ननु दधि इहेत्यत्र दीर्घात् प्रागेवेयं स्वर इति यत्वं
कृतो नेत्याशङ्क्याह सामान्येति । नूनमित्यर्थेनिश्चयेव्ययम् शासनाच्छास्त्रं लक्षणं

१ नन्वेव व्योरिति व्यर्थमयादिपठ्या विपरिणामेनान्तस्य लोपश्चविधानेनातिप्रसङ्गेत्यर्थ-
नात् । एव तर्हि व्योर्ग्रहणमेव ज्ञापयति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादशस्तदस्त्येत्यनित्यमिति तेन च
इति विधीयमान इदमोऽकारः सर्वस्य भवति एव हि सापेक्षोक्त व्योर्ग्रहणस्य वैयाकरणमपि
परिहृतं भवति ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् । परेण पूर्व-
बाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ अ इ ए ॐ ॥ ३४ ॥
अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति । तवेदम् ॥ हलादेरी-
षादौ टेल्लोपो वक्तव्यः ॥ हलीषा । मनीषा । अद्योम् ।

सामान्यमुत्सर्गः, तस्य शास्त्रं सामान्यशास्त्रम् इयं स्वर इति । अत्र हि स्वर-
इति सामान्यम् । विशेषो विशेषवलक्षणमपवादलक्षणमिति यावत् । विशेषोऽस्मिन्न-
स्तीति विशेष इति मत्वर्थीयाकारेण सहयोगः सवर्णे दीर्घः सहेति । अत्र हि सवर्णे
दीर्घः सहेति विशेषः । तत्रोत्सर्गलक्षणात् विशेषो विशेषवान् योगः स एव बल-
वान् भवेत् उत्सर्गापवादलक्षणयोरपवादलक्षणं बलवदेव भवतीत्यर्थः । विचारे
वा नूनं सामान्यविशेषलक्षणबलावलविचारे अनन्यथासिद्धत्वात्सामान्याद्विशेष-
बलवानिति वार्थः । ननु चैवं रामोत्रेत्यत्रोत्त्वान्यथानुपपत्त्याऽस्तु लोपशोभावः ।
इह तु दध्यत्रेत्यादौ सावकाशं यत्वा श्रद्धात्रेत्यादिबहुतरावकाशेन दीर्घत्वेन कथं
वाच्यत इति कोऽयाशङ्केत । तत्र व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणप्रवृत्तिरिति दृष्टि-
त्यादिविषयलक्षणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् परिहारः । जातिपक्षे तु नैवमिति, तमाश्रित्य
परिहारान्तरमाह । परेणेति । कर्त्तरि तृतीयेय वेति पक्षान्तरे प्रायश इति बाहुल्ये-
व्ययम् । दृश्यतामिति । दृशेर्ज्ञानार्थत्वात् कर्मणि प्रेरणे ताम् । ज्ञानार्थतायाश्चास्य
वर्णादर्शनं लोप इति लिङ्गम् । तथा च कुमारसम्भवेऽपि “योगात्स चान्त परकात्स”
सङ्गं दृष्ट्वा” इति च ततश्चायमर्थः । अथवा बाहुल्येनेह शास्त्रे परेण लक्षणेन पूर्वस्य
लक्षणस्य बाधः प्रवृत्तिरोपो ज्ञायतामिति । पौर्वापर्यञ्च सूत्रपाटाञ्जयेम् । एवञ्च
सति परेण दीर्घत्वलक्षणेन पूर्वस्य यत्वलक्षणस्य बाधादधीहेत्यत्र दीर्घत्वमेव
स्यादित्यर्थः । सवर्णे किं दृश्यत्र । सहेति किं सप्तम्याः पूर्वस्यैव माभूत् । अइए ।
तवेदमिति । अकारेकारयोरेकारः । अ इति किं मद्धिवाति । इ इति किं श्रद्धात्र ।
हलादेरिति । हलीषेति । ईषा लाङ्गलदण्डः । हलाय ईषेति चतुर्थीसमासः
कार्त्तम् । षष्ठीसमासे हि हलशब्दः पुनरुक्तः स्यात् । हलईषेति स्थिते टिलोपः
एत्वापवादो जातः । अत्रान्त्यस्यैव यथा टिसंज्ञा स्यात्तथा टिसंज्ञासूत्र एवोप-
पादितम् । मनीषेति । अत्रास्मागस्य टित्वालोपः विसर्गाद्यपवादः । अद्यो

उ ओ * ॥ ३५ ॥ अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति ।
 गङ्गोदकम् । ऋ अर् * ॥ ३६ ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे
 सह अर् भवति । तवद्धिः ॥ कचिदार् ॥ ऋणार्णम् ।
 शीतार्तः । ल अल् * ॥ ३७ ॥ अवर्ण लवर्णे परे सह
 अल्भवति । तवल्कारः ॥ ऋलोः सावर्ण्यम् * ॥ हो-
 तुकारः ॥ एऐ ऐ * ॥ ३८ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च
 परे सह ऐकारो भवति । तवैषा । तवैश्वर्यम् ॥ ओ
 औ औ * ॥ ३९ ॥ अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह
 औकारो भवति । तवौदनम् ॥ तवौन्नत्यम् ॥ ओ-

मिति । औत्वापवादोन्नालोपः । आदिना प्रेजते रामेहि अथेव पठितात्यादयो
 विहितपररूपा अन्यशास्त्रे । उओ । गङ्गोदकमिति । पृथीतत्पुरुषे पूर्वपरयोरोकारः ।
 उ किं देवात्र । कअर् । तवद्धिरिति । अकारककारयोर् । हसेर्हस इत्यत्रार्हिति
 विशेषणात्रेफस्याद्वित्वेराद्यप इति धस्य द्वित्वे झवे जवा इति पूर्ववस्य दत्वे
 सहोच्चारणम् । कचिदिति । अयम्भावः ऋणार्णमित्यादीनां कियता गवादिषु
 पाठसामर्थ्यात् पूर्वं कृतस्यावर्णागमस्य ककारस्य चानेतारि कृते तत् पूर्वकारेण
 सवर्णदीर्घे कचिदार् भवतीति । अथवा क अरित्यत्र सवर्णे दीर्घ इत्यतो दीर्घ
 इत्यनुवर्त्तते य्वोलोपशित्यतो वाञ्छद्श्च स च निपातत्वान् कचिदर्थं तेनावर्णस्य
 ऋवर्णेन सह भाव्यमान एवार कचिदीर्घो भवतीति, ततश्चारेव भवतीत्यर्थः ।
 ऋणार्णमिति ऋणेन ऋणम् । शीतार्त इति । शीतेन ऋत उभयोरार् । कचिदिति
 किं परमर्तः । ल अल् । अत्रापि पूर्ववदाल्लविधानात् प्रात्कारीयत्यादिसिद्धिः ।
 तवल्कार इति । अल् । ऋलोरिति । एतयो सह सवर्णत्व वाच्यमित्यर्थः । होतुकार
 इति । होतृ लकार इति स्थिते सवर्णत्वात् सवर्णे दीर्घ इति दीर्घे कार्ये लकारस्य
 दीर्घस्याभावादृकार एव दीर्घो जातः । सावर्ण्येपि पृथग्योगकरणान्तरलोपे साङ्ग-
 र्थ्यम् । एवमुदिता लदिताञ्च धातूनां भेदेनानुबन्धोपदेशसामर्थ्यात् कार्यसङ्करः ।
 एऐऐ । तवैषेति । एकारस्योदाहरणम् । तवैश्वर्यमिति । एकारस्य उभयत्राद्यैत्वम् ।

ष्टोत्रोर्वौ * ॥ बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । स्थूलोतुः ।
स्थूलोतुः । इति स्वरसन्धिः ॥ ३ ॥

अथ प्रकृतिभाव उच्यते ॥ नामी * ४० ॥ अदसोमीशब्दः
सन्धि न प्राप्नोति । अमी आदित्याः ॥ य्वे द्वित्वे * ४१ ॥
ईच ऊच एच य्वे ईकारान्त उकारान्त एकारान्तश्च

ओ औ औ । तवौदन तवौन्नत्यमिति क्रमेण ओदौतोर्दौकार । ओष्ठोत्वोरिति ।
वा ओ इति छेद । एतयो परयो, मह वा औत्वापवाद ओवाच्य इत्यर्थः ।
बिम्बोष्ठ इति । बिम्बमिवोष्ठो यस्येति बहुव्रीहि । न च फल प्राण्यङ्ग सम्भवतीति
समर्थात्सादृश्यप्रतीति । स्थूलोतुरिति । स्थूलश्चासावोतुश्चेति कर्मधारयः उभ-
यत्राप्योकार । पक्षान्तरे त्वौत्त्वम् । समाभोदाहरणप्रदर्शनन्दु, ओष्ठोत्वोरिति
निर्देशात्समास एवैतद्भवतीति ज्ञापनार्थमिति दर्शयितुम्, ततश्च समासे तवौष्ठ
इत्यौत्वमेव । इति स्वरसन्धिरिति । स्वगणा सन्धि समाप्त इत्यर्थः ॥ श्रीजाना-
र्दनित्सराजतनय श्रीकाह्नुनामा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्रासौस्तुतं
माधवम् ॥ तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे मारस्वतीयोत्तमा व्याख्याऽगात् स्वरसन्धि-
साधिममला सिद्धान्तरत्नावली ॥

अथ प्रकृतिभाव इति । अथेत्यव्ययमानन्तर्ये । तदिह स्वरसन्धेरेव प्रकृतिरीह
प्रस्तुतत्वात् सन्धिलक्षणाया विकृतेऽन्या न मायादिका । प्रकृत्याभवनं प्रकृति-
भावः स उच्यते इत्यर्थः । नामी । अत्र एए इत्यत ए इति सप्तम्यन्तसमुवर्त्तते
तेन एत्वे कृते पश्चाज्जातोमीशब्द इत्यर्थः । स्यात् तथाविधश्चादस एवास्ति नान्य
इत्यभिप्रायेणाह । अदसोमीशब्द इति । अत्र प्राप्तत्वात्प्रस्तुतत्वाच्च सन्धिरेव नि-
षिध्यत इति मत्वाह । सन्धि न प्राप्नोति । अमी आदित्याः । इति । अदसो जसि
अत्व-मत्व-जसीत्वै-त्वे-त्वेषु कृतेषु इय स्वर इति प्राप्त्यत्वनिषेध । ननु
तेनामी यान्तीत्यादावपि दीर्घत्व न स्यात् । मैवम् । मण्डूकालुतन्यायेनेयं
स्वर इत्यतः स्वर इत्यनुवृत्तेः स्वरे पूर्वस्यवान्तरस्यैव निषेधात् । अदस किम् ।
अमोस्यास्तीत्यमी अत्र अम्यत्र । अमी किम् । अमुयो अयादेशनिषेधो
मामूत् । य्वे । अत्र सर्वेषा द्वित्वेन सम्बन्धार्थः । य्वे इति समस्तपदमिति
मत्वा विग्रहाति । ईच ऊच एच य्व इति । अत्रान्यविशेष्याविवक्षया अत्र

शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धिं न प्राप्नोति ॥ मणीवादि-
वर्जम् ॥ अग्री अत्र । पटू अत्र । माले आनय ।
वर्जनादिति किम् । मणीव । रोदसीव । दम्पतीव ॥

एव्येण सम्बन्धाच्च द्वित्वे वर्तमानमीकारादीति प्रथमः पक्षः । गङ्गे कुले इत्यादौ
।यमुभयोः स्थाने विहितो लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्येकारोपि द्वित्वे वर्तते ।
यथा ईकारादीनां प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणादीकाराद्यन्त द्वित्वे वर्तमान-
इति द्वितीयः । तत्राद्यपक्षे एकारमात्रस्याद्वित्ववृत्ते पचेत् अत्रेत्यादावव्याप्ते
।तीयपक्षमेवाश्रयति ईकारान्त इत्यादि । अत्रापि कुमार्योरंगारं कुमार्यंगार-
त्यत्र समासप्रत्यययोरिति विभक्त्युक्तिं सत्यपि द्वित्वानपायात्प्राप्तं प्रकृतिमात्र-
।त्युत्पत्त्युत्तरपदार्थप्राधान्यात् पूर्वपदस्य जहत्स्वार्थस्याद्वित्ववृत्तेर्न भवति । अशुक्ले
ह्नि सम्पद्येता शुक्ल्यास्ता वस्त्रे इत्यत्रापि क्यन्तस्याव्ययत्वेनासङ्ख्यत्वाद्वित्ववृ-
त्तेर्न । मणीवादिवर्जमिति पौन पुन्ये णम् पद द्विश्रेयत्रानुक्तसमुच्चयार्थान्तरकारा-
।तीयान्तोपपदाद्वर्ज्यतेस्वराया णम्, प्रत्ययान्तमव्ययमिदम् । तदयमर्थः मणीवा-
न् वर्ज्येतिवा ईकाराद्यन्तः सन्धिं न प्राप्नोति । एवमयं निषेधस्वरते यन्मणी-
।दीनपि नाद्वियते इति त्वराण्यस्तीति । अथवा वर्जनं वर्ज्यं भावे घञ् मणीवा-
।ना वर्ज्यं यत्र निषेधे तन्मणीवादिवर्जनेत्यव्ययविशेषणम् । तेन मणीवादीनां न
।षेध इत्यर्थः । अयमर्थो मणीवादीनां छान्दस्त्वान्निर्वाहः । मणीवेत्यत्र वाशब्द-
।योपमार्थत्वं स्वीकृत्यापीष्टसिद्धिः स्यान्मणीति प्रत्युदाहरणमसङ्गतम् । तथोक्तम्प-
मञ्जर्याम् । तत्र “मणीवोपस्य लभ्येते” इत्यत्र वाशब्दस्योपमार्थस्य प्रयोगः रोद-
।वित्यादौ छान्दस्त्वान्निर्वाहः इति । अथवा व्योलीपक्षे वेत्यतो वाशब्दोऽनुवर्तते स
। निपातानामनेकार्थत्वाद्व्यवस्थितविकल्पार्थः तेन कुमार्योरंगारं शुक्ल्यास्ता वस्त्रे
।णीवेत्यादौ सन्धिनियेधो न । अग्री अत्रेत्यादि । अत्र प्रथमाद्विवचनान्तेषु क्रमेण
।त्ववत्त्वायादेशानां निषेधः । वर्जनादितीति । इतिरत्र प्रकृतपरामर्शः । यथा—“इत्यु-
।हवन्तं परिभ्य दोभ्याम्” इति प्रकृतश्च सन्धिनियेधस्तत्र वर्जनादर्थान्मणीवादीनाम्
।क्रमत्र प्रश्ने । ननु मणीवादीनामुत्तरपदेन कृतसन्धिप्रयोगे वाशब्देन निर्वाहादिह
।वर्जनं किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरन्तु केवलोदाहरणप्रदर्शनमेव । मणीवेत्या-

ओ निपातः ॥ ४२ ॥ आकार ओकारो निपात एकस्वरश्च

दित्रिष्वपि इवे परे सवर्णदीर्घ । रोदसीवेति । द्यावापृथिव्याविवेत्यर्थः । तुम्प-
तीवेति । जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे सहावे सादिरिति जायाया, पत्यौ दभाव ।
औ । किमिदमौ द्वयौकारस्यैव ग्रहणमाहोस्त्रिद्वौतोर्वा, आदौतोर्वा, अबौतोर्वा,
आदौतोर्वा, तत्राद्ये पक्षे औमात्रस्य ग्रहणं निपातस्य वा, तत्रावादेशस्य निर्विषयत्व-
प्रसङ्गादिवादावहितिनिर्देशाच्च नाद्य । द्वितीयेप्यौकारान्तस्य ग्रहणम्, केवलस्य
वा । तत्र हेतौ रात्रौ एतयोः स्वरादित्वेनानिपातत्वात् हाहौ इहौ अनयोश्छान्दस-
त्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः, अन्येषां चौकारान्तानामभावाच्चाद्यः । नापि द्विती-
यः एकस्वरत्वेन सिद्धत्वात् ओऔ औ इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगौग्रहणाच्च । नापि
द्वितीयः, । तत्र हि अकारमात्रग्रहणे अइण इत्यादीनां निर्विषयत्वप्रसङ्गः । अकारा-
न्तनिपातग्रहणन्तु चादिभिश्चेति ज्ञापकात् । एकाक्यकारनिपातग्रहणमप्येकस्वर-
त्वेन सिद्धत्वात् अइण इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगग्रहणाच्च न भवति । औकारोत्रा,
द्यपक्षवत्परिहर्तव्य । न च तृतीयः । तत्राकारमात्रस्य टीसोरिति निर्देशान्निषेधा-
भावात् । आकारान्तनिपातस्यापि वेङ्योरिति निर्देशादनिषेधात् । एकाक्यकार-
निपातस्य त्वेकस्वरत्वेन सिद्धत्वान्निषेधानारम्भापातात् । औकारोत्रापि प्राग्वत्परि-
हृत्यन्तः । नापि तुर्यः । अकारस्य द्वितीयपक्षवत्परिहर्तव्यत्वात् । ओकारमात्रग्रहणे
अवादोऽस्य वैयर्थ्यापातात् । एकाक्यकारनिपातग्रहणस्य त्वेकस्वरत्वेनैव सिद्ध-
त्वान् । ओऔ इत्यनोऽनुवर्तनीयत्वेन पृथगौग्रहणाच्च । अस्य पुनरोकारान्तनिपातग्र-
हणादुपपन्नत्वेऽप्यकारानुपपत्त्यानुपपन्नत्वम् । ततः पारिशेष्यात्पञ्चम एवोत्तम पक्षः
इति मत्वा वृत्तौ वक्ष्यति । आकार ओकारो निपात इति । नन्वत्राप्याकारौकारग्र-
हणमेकस्वरत्वेनैव सिद्धमिति तत्र पृथक्कर्तव्यम् । सत्यं, तत्राकारग्रहणम् “ईषदर्थे
क्रियायोगे मर्त्यादाभिविधौ च य । एतमात डित विद्याद्वाक्यस्मरणयोरडित्” इति ।
डिदुडिऋदेनाकारस्य द्वैविध्यं आकारस्यैवाडित एवाय निषेधो यथा स्यादिति निय-
मार्थम् । ओकारग्रहणमप्योकारान्तार्थमित्येतदुभयमनुदाहरणे ग्रन्थकृदेव स्फुटयि-
ष्यति । निपात इति किम् । स्वरहससमुदायस्य निपातस्य ग्रहणम्, एकहसस्य वा।
एकस्वरस्य वा, नाद्यः । अत्रास्थना वेङ्योरिति निर्देशात् । नापि द्वितीयः । अभा-
वात् । अतोऽन्त्य एव पक्षः प्रमाणमिति मत्वाह एकस्वरश्चेति । चशब्द आकारादीनां

सन्धिं न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे । नो अत्र स्थातव्यम् ।
उत्तिष्ठ ॥ प्लुतः ॥ ४३ ॥ प्लुतः सन्धिं न प्राप्नोति । देवदत्त ३
एहि ॥ दूरादाह्वाने टेः प्लुतः ॥ ४४ ॥ दूरादाह्वाने टेः प्लुतो

भेदेऽपि निपातत्वं समुच्चिनोति । आ एवमिति । नैव पूर्वमसंस्थाः सम्प्रत्येवं मन्यस
इति पूर्वप्रक्रान्तवाक्यस्यान्यथात्वद्योतनायाकारोऽत्र प्रत्युक्तः । अथवा अनर्थक एव
वाक्यालङ्कारमात्रे । तत्रैवनिषेधः । नो अत्रेति । अत्रापवादापवादे उत्सर्गस्यैव
प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तोऽवादेशः सन्धिवमात्रस्य निषेधाच्च । इह तु अनदो अद् समभव-
द्दोभवदित्यस्य च्यवन्तत्वेन निपातत्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रह-
णमिति लाक्षणिकत्वादोकारस्याग्रहणमिति सन्धिः । न च वाच्यमेवमपि गोभव-
दित्यत्र प्राप्नोति यतो जाड्यादिना धर्मेणारोपितगोत्वे बाहीके वृत्तेर्गोशब्दार्थस्य
गुणीभूतत्वाद् गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सम्प्रत्यय इत्यमुख्येऽपसङ्गात् । उ उत्ति-
ष्ठेति । सर्वेर्ण दीर्घत्वनिषेधः । औ निपातः इत्यत्र तु सन्धिसम्बन्धिवस्वरग्रहणानुवृत्तेः
सन्धेर्निमित्तभूते स्वरे निषेधाज्जानु उ अस्येत्यत्रोकारयोः सर्वेर्ण दीर्घे कार्ये अकार-
स्यानिमित्तत्वात्तस्मिन् निषेध इति कृते दीर्घे निपातस्य विकृतत्वात्परेणापि स्यादेव
सन्धिरिति जान्वस्येति स्यादित्यदोषः । अत्र च व्योलीपशित्यतो व्यवस्थितार्थवा-
नुवृत्तेः सर्वोऽपि प्रकृतिभावो विवेक्तव्यः । तेन उव इतौ वा । उ इति वितीति ।
किम् उक्तमित्यत्रापि विकल्पः । पक्षे च उवमित्यत्र उश्च उश्चेति सर्वेर्ण दीर्घे द्वन्द्वै-
कत्वह्रस्वत्वाभ्यां द्वितीयमुख्य व्याख्याय यमप्रत्याहारानुवोऽपि सर्वेर्ण दीर्घ बाधित्वा
वत्वविधानात् किम्बुक्तमिति निर्वाहः, बहिरङ्गवत्वासिद्धेर्नानुस्वारः । आ इति किम् ॥
आइहि एहि । स्वरमात्रः किं प्रादान् । प्लुतः । देवदत्त ३ एहीति । हलादेरीपा-
दाविति टिलोपो न । एवमपि सन्धिमन्त्रनिषेधाच्च भवति दूराद्दूरत्वस्यानियतत्वे-
प्याह्वानसन्निधानात् तदपेक्षमिह दूरमाश्रीयते, तेन यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात् प्रयत्न-
विशेषे सति शब्दः श्रूयते तत आकारणेऽव प्लुतः स्यादिति साव । उदाहरणन्तु
प्रागुक्तमेव । दूरग्रहणं किम् । देवदत्तागच्छ । टेः प्लुतः इति योगविभागादन्यत्रापि
प्लुतसिद्धिः ॥ इति प्रकृतिभावः ॥ इति समाप्तोऽयमित्यर्थः ॥ श्रीजानार्हनिवत्स-
राजतनयः । श्रीकाह्वानमा द्विजो यः श्रीनायकदेविकापि सुधियं प्राप्नोति सुत माध-

भवति ॥ इति प्रकृतिभावः ॥ अथ व्यञ्जनकार्यमुच्यते ॥
 चपा अवे जवाः ॥ ४५ ॥ पदान्ते वर्तमानाश्चपा जवा
 भवन्त्यवे परे । षडत्र । वाग्यथा ॥ जमे जमा वा ॥ ४६ ॥
 पदान्ते वर्तमानाश्चपा जमे परे जमा वा भवन्ति ।
 वाङ्मात्रम् ॥ षण्मम । षड्मम ॥ चपाच्छः शः ॥ ४७ ॥
 चपादुत्तरस्य शकारस्य छो वा भवत्यवे परे । वाक्छूरः
 वाक्शूरः । हो झभाः ॥ ४८ ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य झ-

वम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे, सारस्वतीयोक्तमव्याख्यायामवसानमैतदुक्तिभू
 सिद्धान्तरत्नावली ॥

अथ व्यञ्जनकार्यमिति । अथेति स्वरकार्यान्तरं व्यञ्जनानां सन्धिलक्षणं
 कार्यमुच्यत इत्यर्थः । चपा अवे इति । व्योर्लोपश्चितः पदान्त इत्यनुवर्तत इति
 मत्वाद् । पदान्ते वर्तमाना इति । षडत्रेति । षट् अत्रेति स्थिते अनेनात्र जवे प्राप्ते
 वर्ग्यो वर्ग्येणेति टवर्गस्य टवर्ग्य एव ङकारः सवर्णत्वाज्जातः । यथासङ्ख्यमिति
 वा । चपद्वितीयस्य जवद्वितीयो ङ । वाग्यथेति । तद्वत्कारस्य गकारः । चपा
 किं पुमानत्र । अवे किम् । न च खसेतिव्याप्तिः तत्र चपाना विधास्यमानत्वात् ।
 नाप्यवसाने वावसान इति विधानान्तरसङ्गात्वात् । एवन्तार्हं उत्तरार्थे चपाच्छः श
 इत्यवे यथा स्यात् अन्यत्र माभूत् वाक् श्रोतृतीति । जमे । वाङ्मात्रमिति । अत्रा-
 नेन कस्य मकारे सवर्णत्वाद्यथासङ्ख्यत्वाद्वा ङो जातः । वाङ्मात्रमिति । पक्षे चपा
 अवे इति गः । मात्रशब्दऽयमवधारणार्थः । प्रत्यये हि व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रत्ययेव
 स्यात् । तथोक्त काशिकाया वृत्तौ । यरोनुनासिके प्रत्यये नित्यवचनं कर्तव्यं वाङ्मयं
 कियन्मात्रं, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धमिति । षण्ममेति । प्राग्वणः । षड्म-
 मेति । पक्षे ङ । जमे किं षड्यान्ति । चपात् । इह प्रागादेशनिर्देशोऽसन्देहार्थः ।
 वाक्छूर इति । छस्वे रूपम् । वाक्शूरः इति । छत्वाभावे । वाचि शूर इत्य-
 र्थः । पदान्त इत्येव, पुरा क्ररस्य विसृपो विरःशम् । हो । नन्वेकस्य स्थानि-
 नः सामर्थ्यात् पर्यायण पञ्चाना प्राप्तिं सवर्णपरिभाषया सवर्णोक्तिं भवन्त्या-

भा वा भवन्ति । यद्वर्गश्चपस्तद्वर्गश्चतुर्थो भवति ।
तद्वविः । तद्वहविः ॥ वाघरिः । वाघहरिः ॥ स्तो शुचि-
शुचिः * ४९ ॥ सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यो-
मे शकारचवर्गो यथासङ्ख्येन भवतः । कश्चरति । क-
श्चरः । तच्चित्रम् । तच्छास्त्रम् । न शात् * ५० ॥ शका-

यागतराभावात्तत्त्वसु कुत्र को भवतीत्याशङ्क्याह । यद्वर्गग इति । य वर्गं गच्छतीति यद्वर्गग । नात्रि चेति गमेर्ह । चप चटवकपात्यक, निमित्तभूत । तं वर्गं गच्छतीति तद्वर्गग चतुर्थो ज्ञभो हकारस्यदेशो भवति । अयं भावः । सर्वैर्ज्ञैर्भेहकारस्य सावर्ण्यस्यास्ययोगान्तिनाशिमित्तभूतचपाना सावर्ण्यक्रमोदाश्रयत् इति, वार्ग्यो वार्गेणेति वा यथासङ्ख्यमिति वा । वर्त्तामनवर्गादिमस्य स्ववर्ग्य एव चतुर्थो ज्ञभो हकारस्य स्थाने भवतीति । तद्विवरिति । तद् हविरिति स्थिते अनेन तवर्ग्यादिमाद्यपात्यस्य हस्य तवर्गज एव चतुर्थे चपसवर्णे ज्ञभे धकारे जाते । चपवृत्त्याद्या तकारात्यस्य हस्य ज्ञभवृत्तौ धे जाते । चपा अद्य इति तकारस्य दकारे श्लिष्टोच्चारणे चैवं स्यादित्यर्थः । तद्वहविरिति । पक्षे द एव । वाग्वहिरिति । तद्वत्कवर्गचतुर्थो ज्ञभचतुर्थो वा हस्य घ कस्य च ग । वाग्वहिरिति । पक्षे ग एव । वाग्विषयो हरिरित्यर्थः । ततो । सच तुभ्यं स्तुतस्य स्तोत्रिति । द्वन्द्वैकत्व-स्युत्पन्नं तु च्छान्दसम् । तथा इचुरत्रापि । अत्र सकारतवर्गकार्यिद्वयस्य शकारचवर्गनिमित्ततद्वयेन साम्याद्भवत् यथासङ्ख्यत्रयादिति ज्ञापकात् । सति हि तस्मिन् शकारात् स्तोश्चुत्वाप्राप्ते निषेधोनास्मभगीय, स्यात् । कारणाभावाच्चादेशादेशिनो, स्तोश्चुरतयो, स्यादेवेति मत्वाह । शकारचवर्गौ यथासङ्ख्येतेति । तदयमर्थः । सकारस्य शकारेण चवर्गेण च योगे शकार, तवर्गस्यापि शकारेण चवर्गेण च योगे चवर्गो इति । तथोदाहरति कश्चरतीति । अत्र योगे यथासङ्ख्याभावाच्चवर्गयोगोपि सत्यं श । कश्चूर इति । शकारयोगे श । तच्चित्रमिति । अत्रादेशे यथासङ्ख्येन, तवर्गादिस्तस्य चवर्गाद्यश्च । तच्छास्त्रमिति । शयोगे तद्वद्भावेने कृते चपादिति पाक्षिकदृष्टः । अत्र लाघवायं शुष्प्विति वाच्ये शुष्प्विति तृतीयानिर्देशः, पूर्वैरपि योगे यथा स्यात् यज्ञः वाञ्छा तथोक्तम् ।

रादुत्तरस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवति । प्रश्नः । विश्नः ।
 घुभिः घुः ॥ ५१ ॥ सकारस्य तवर्गस्य षकारतवर्गयोगे
 दुर्भवति । कषष्ठः । कष्टीकते । तट्टीकते । तोल्लि लः ॥ ५२ ॥
 तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति । भवॉल्लिखति । अ-
 न्तस्था द्विप्रभेदाः । रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका
 निरनुनासिकाश्च । अत्र सानुनासिक एव नकारस्य ल-
 कारो भवति । न षि ॥ ५३ ॥ षकारे परे तवर्गस्य दुत्वं
 न भवति । भवान् षष्ठः ॥ टोरन्त्यात् ॥ ५४ ॥ पदान्ते

- * “अकृत्वा सप्तमीमेता तृतीयासकरोन्मुनि” । श्चुनेति तस्मात्पूर्वेण सन्निपातः परेण वा” इति । श्चुनेति वक्तव्ये श्चुभिरिति बहुवचन शकारयोगे कचित् तत् श्मशानमित्यादौ चुत्वं न भवतीति सूचनार्थम् । नशान् । प्रश्नः, विश्न इति । प्रच्छङ्गी-
 प्साया विच्छ गतौ आभ्या नङ्गी इति नङ् प्रच्छ” श्र, इति शोन्तादेशः तत्रैव
 द्विच्छकारनिर्देशे छः न इति योगविभागाद्विश्न इत्यत्रापि । घुभिरिति बहु-
 वचने षकारतवर्गयोग विनापि कचिदुत्तरपदे अग्निष्टे इत्यत्र विसर्गस्य सकारे
 कृते टकार इत्येतदर्थम् । अत्रापि निमित्तनिमित्तिनोर्यथासङ्ख्याभावे नपीति
 ज्ञापक द्रष्टव्यम् । आवेशादेशिनोस्तु स्यादेवं, तेनाथमर्थः सस्य षकारतव-
 र्गोभ्या योगे प तवर्गस्यापि षकारतवर्गोभ्या योगे ट । तट्टीकत इति । तस्य
 तवर्गयोगो टः । तो । अस्याप्यत्र पाठो नपीत्यत्र तोरनुवृत्त्यै । भवॉल्लिखतीति ।
 भवान् लिखतीति स्थिते अनेनात्र ल्यदेशे प्राप्ते विशेषमाह । अन्तस्था
 इति । यरलवा इत्यर्थः । अनुगतो नासिकामनुनासिको वर्णधर्म सह तेन
 वर्तन्त इति सानुनासिका । निर्गतोनुनासिको येभ्यस्ते निरनुनासिका । एवं
 द्विधाभिन्नेषु तत्र तेषु यवलेषु सानुनासिकनकारस्यानेन विधीयमानो लकार
 आवेशस्सवर्णत्वात् सानुनासिक एव भवतीत्यर्थः । नषि । अत्रानुवर्तमानोपि
 षकारस्तोरप्राप्तत्वात् सम्बध्यत इति मन्वाह । दुत्वं नेति । पीति च
 सप्तमीनिर्देशान् पूर्वपकारयोगे दुत्वं स्यादेव रोष्टा । भवान् षष्ठ इति । उका-
 शानुबन्धभवतुशब्दस्य सौनुम्यत्वसोरिति दीर्घे रूपम् । ककारानुबन्धस्य हि
 दीर्घाभावः । तत्रानेन निषेधान् घुभिरिति तस्य णो न । तो कि कषष्ठः ।

१ एतदस्य तस्य लाप्यार्थत्वाच्छ्रमशानमित्यत्र चुत्वंल्ययोः प्रवृत्तेरिष्टत्वात् ।

वर्तमानाद्वर्गात्परस्य. स्तोः घुर्न भवति । षण्नरः ।
षड्नरः । षट् सीदन्ति । नः सक् छते * ५५ ॥ नान्तस्य प-
दस्य छते परे सगागमो भवति ॥ टित्कितावाद्यन्तयोर्ध-
क्तव्यौ* ॥ राजश्चित्रम् । भवांस्तनोति ॥ शे चक् वा* ५६ ॥

टो । अन्ते भवोन्त्य. स च व्याकरणस्य पदसंस्कारकत्वात्पदस्यैव । यद्येवम्, ग्वो-
लोपशित्यत पदान्त इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमन्त्यादित्यनेन । सत्यं, कचिदन्त्यत्व-
मात्रग्रहणार्थं षट्सु । अन्यथात्र पदान्तत्वाभावात् स्यात् । तदिदमुच्यते बालाऽ-
वबोधाय कचित्पदान्तताश्रयणीयेति । तनु पूर्वार्थप्रणीता पदसङ्गा इहाश्रयित्यते
सा च षट्स्त्रित्यादावप्यन्तीति तत एव निषेधसिद्धे कि पुनरन्त्यादित्यनेन । एवं
तर्हि सुखप्रतिपत्त्यर्थं पण्णामित्यत्राप्रतिपेयार्थं चान्त्यादित्युक्तम् । पण्णवतिः
पण्णगर्थ इत्यत्र तु सर्वथा सहादिनादेव निर्वाहः । षण्नरः षड्नर इति । घुमिरिति
प्राप्तध्रुत्वस्य प्रतिषेधे चमे व्यभावेति पक्षे ण. तदभावे चपा अब इति ड । पट्सीद-
न्तीति । अत्र सस्य पत्वनिषेधः । टो कि यजुष्टा । अन्त्यादिति कि षण्णाम् ।
ङ्ग इति पूर्वडस्य ण परस्य ध्रुत्वम् । न । अत्र न इत्यस्य विशेषणत्वादन्त्यादित्यपि
षष्ठ्यन्त भवति अन्त्यश्च नकार पदस्यैवोचितः यत्र च पदस्यान्त्यो नकारस्तत्रार्था
ज्ञान्तपद भवतीत्यभिप्रायवानाह । नान्तस्य पदस्येति । अनेन पदस्यागमिता
दर्शिता । तत्राप्यनियतार्थाया षष्ठ्या अनियमेन प्राप्तावाह । टित्किताविति ।
ट् इयस्यासौ टित् क् इयस्यासौ कित् टिच किच टित्किता आदिश्चान्तश्चाद्यन्तौ
तयो प्रदेशयो क्रमेण वक्तव्यौ । आत्रान्ताभ्यामवयवाभ्यां सापेक्षितयाऽऽक्षिप्त
स्यावयविन इति शेषः । राजश्चित्रमिति । राजम् चित्रमिति स्थिते सगागमे
किन्वात्रान्तपदावयवे नकारात्परे छते नस्यापदान्तत्वात्पदान्ते इत्यनुस्वारै
स्तो. इचुभिश्चुरिति सकारस्य शकारे ऋष्टांश्चरणे रूपम् । भवास्तनोतीति । आगता
यजुणीभूतास्तद्गृहेण गृह्यन्ते इति सान्ते पदे नस्यापदान्तत्वाद्नुस्वार, अत एव
सक. पूर्वान्तत्वकरणम् । छते कि सन् करोति । अथेह कस्मान्न सन् त्सुरिति ।
उच्यते अत्र मण्डूकमुत्या चपा अब इत्यतोऽवग्रहणमनुवर्तमानं छतेन सम्ब-
ध्यते, तेनावपरो यश्छतस्तस्मिन् परे सक् स्यात् ततश्चात्र न । अथवा सिंहा-
वलोकितन्यायेन शेषोक्तेति वाग्रहणस्यात्रापि सम्बन्धात्तस्य च व्यवस्थित-

नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति । भवा-
ञ्छूरः । भवाञ्छूरः । भवाञ्छूरः ॥ इणो ह्रस्वाद् द्विः
स्वरे ॥ ५१ ॥ डकारणकारनकाराद् ह्रस्वाद् द्विर्भवति
स्वरे परे पदान्ते । प्रत्यङ्ङिदम् । सुगणिह । राज-
न्निह ॥ छः ॥ ५६ ॥ ह्रस्वाद् द्विर्भवति । खसे
चपा झसानाम् ॥ २४५ ॥ झसानां खसे परे चपा भवन्ति ।
तवच्छत्रम् ॥ दीर्घादपि वक्तव्यः ॥ ॥ म्लेच्छः । द्वीच्छः ।

विभाषार्थवान्न । शे । अस्यापि पूर्वान्तत्वकरण छत्वार्थम् । इह शकारे चुत्वस्य
नियतत्वात्तमित्येव वाच्ये चकरण विधिकाल एवाय नान्तस्य णत्वनिर्वर्त्तको यथा
स्यात्, तेन कुर्वन् छेते इत्यत्र नकारस्यापदान्तत्वात्प्राप्तं णत्वं चुत्वेन बाध्यते । भवा
ञ्छूर इति । चकि नस्य चुत्वे छत्वे च कृते रूपम् । भवाञ्छूर इति । चोः कुत्वन्तु
वाग्रहणाज भवति निपाता ह्यनेकार्था । छत्वाभावे भवाञ्छूर इति । चगभावे ।
इणो । ड् च ण् च न् च इणन् । पदान्त इति । खोर्लोपक्षित्येतोनुवर्त्तते ।
प्रत्यङ्ङिदमिति डस्य द्वित्वोदाहरणम् । प्रति अञ्चतीति । सुगणिहेति णस्य ।
सुष्ठु गणयतीति सुगण् गणसंख्याने किप् । राजन्निहेति नस्य । ननु कुर्वन्नास्ते
इत्यत्र द्वित्वे कृते पूर्वस्य नस्य णत्वेन भाव्यम् । मैवं पदान्तस्थस्य नस्य द्वित्वेन्यव-
त्पूर्वस्यापि पदान्तत्वेनानन्त इति निषेधात् । परमदण्डिनावित्यत्र तु समासेन्तर्ध-
र्त्तविभक्त्याश्रयेण पदान्नत्वात् प्राप्तं नस्य द्वित्वं शेचक्वेत्यतो व्ययस्थितविकल्पार्थ-
वाग्रहणानुवृत्तेर्नभवति । अत एव चानश्च इत्यादावपि न द्वित्वम् । मण्डूकपुत्या
वा, इय स्वर इत्यतः स्वर इत्यनुवर्त्तमानेपि पुनः स्वरे अग्रहण स्वरे एव स्वरे साक्षाद्-
विधीयमाने स्वरे यथा स्यादित्येवमर्थः, तेनात्र स्वरस्य विधीयमानत्वान्न भवति ।
अनुवात्ततनामिति निर्देशाद्वा । अतएव पदान्तत्वेन नलोपो न भवति । ह्रस्वात्
किं प्राडास्ते । स्वरे किं प्रत्यङ्ङनमिति । पदान्ते किं दण्डिनौ । छः । खसे । तवच्छ-
त्रमिति छस्यात्र द्वित्वे पूर्वचस्य वगर्थो वगर्थेणेति चपादेशश्च । खसे किम् । अथ
माभूत् अदन्ति, जबादेशोत्र पुनः स्यादिति चेन्न । तत्र पदान्ताधिकारान् । दीर्घा-
दपीति । न केवल ह्रस्वादेव किन्तु दीर्घादपि परस्य छस्य द्वित्वं स्यादिति वक्तव्या-
र्थः । म्लेच्छः । द्वीच्छ इति । म्लेच्छदेशीयभाषणे द्वीच्छलज्जायामाभ्यां वाचि द्वित्वे च

मोऽनुस्वारः ॥ ६१ ॥ मकारस्याऽनुस्वारो भवति ह्रसे परे पदान्ते । तं हसति । पटुं वृथा ॥ नश्चापदान्ते झसे ॥ ६२ ॥ नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्त्तमानस्याऽनुस्वारो भवति झसे परे । यशांसि । आक्रंस्यते ॥ यमा यपेऽस्य वा ॥ ६३ ॥ अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे अस्य यपस्य सवर्णाः । तङ्करोति । तन्तनो-

र्ववत् । म' । अत्र 'वोरित्यतः पदान्त इत्यनुवर्त्तते ह्रसेर्ह्रस इत्यतो ह्रस इति च व्यधिकरणे सप्तम्यौ पदान्ते वर्त्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति ह्रसे परे' इति । तेन चैतदुभयमेकमेव निमित्तमिति मत्वाह । ह्रसे परे पदान्त इति । पदान्ते'ति चस्यात्र काचित्कोपपाठः । तं हसति । पटुं वृथेति । ततोऽन्यत्रापि दृश्यत इति वृथायोगे पटुमिति द्वितीया । क्रियाभ्याहाराद्वा कर्मणि एकमेव वाक्यम् । तत्र तुं ह्रसते कर्म तच्छब्दः पटुविशेषणं त पटुं मिथ्या ह्रसतीत्यर्थः । उभयत्रापि स्थानेनानुस्वारः । पदान्ते किं गम्यते । ह्रसे किं किमत्र । नश्चा । चो मानुक्-पिणार्थ इति मत्वाह नकारस्य मकारस्य चेति । यशांसि'ति । जज्ञशसो शिः मयम् इति तुम् न्सम्भृत इति दीर्घः नश्चात्रानुस्वारः । आक्रंस्यत इति । आक्रमेः प्रादाविति स्यप् निधिशादेरित्यात्मनेपदं सत्यानुस्वारः । अपदान्ते किं ब्रह्मन्पीडि । से किं तन्यते । यमा । अत्र सोऽनुस्वार इत्यतोऽनुस्वार इति प्रथमान्तमनुवर्त्तमानमादेशापेक्षयाऽर्थोत्पद्यन्त स्यादिति मत्वाह अनुस्वारस्येति । तत्र च भाव्य-माना यमाः सवर्णपरिभाषया अनुस्वारस्यैव सवर्णा भवन्त सर्वेऽपि सर्वत्र प्राप्ताः त्रास्येति प्रत्यक्षार्थाभिधायीदम्, शब्दानन्तरं यपं परामृश्य सवर्णपरिभाषया एक-यमापद्य यपस्य सवर्णान् यमान् विवक्षति मनसि कृत्वाह । अस्य यपस्य सवर्णा इति । अस्य यपस्य सवर्णा यमा अनुस्वारस्य भवन्तीति योजना । तत्रापि शेष-त्यतः पदान्तसंबद्धं वाग्रहणमत्रानुवर्तते नश्चेत्यतोऽपदान्तग्रहणं तेन पदान्ते' अपदान्ते तु नियन्तेत्यादौ नित्यमिति व्यवस्था । तङ्करोतीति । तं करो-

ति । सँध्यन्ता ॥ इति व्यञ्जनसन्धिः ॥ ४ ॥ अथ विसर्गस-
न्धिर्निगद्यते ॥ विसर्जनीयस्य सः * ॥ ६४ ॥ विसर्जनीय-
स्य सकारो भवति खसे परे । कस्तनोति ॥ कुप्पो क
पौ वा * ६५ ॥ विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि ख-

तीति स्थिते यपस्य कस्य सवर्णे यमे अनुस्वारस्य प्राप्ते सति वर्गयो वर्ग्येणेति ङकार
एव जातः । तन्तोतीति । अत्र प्राग्वत् । सँध्यन्तेति । अत्रानुस्वारस्याऽनेन यपस-
वर्णे यमे कार्ये सवर्णान्तराभावात्सानुनासिको य एव भवतीत्यर्थः । सातुनासि-
कत्वं च यकारस्यान्तस्थत्वादन्तस्थाद्विप्रभवा इति प्राक् प्रतिपादितम् । यपे कि
प्रशासि । ननु च कुर्वन्तीत्यत्रानेन कृतस्य नकारस्य णत्व कस्मात् भवति । उच्यते ।
असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति रेकाद्याश्रयेन्तरङ्गे णत्वे कार्ये यपाश्रयस्य बहि-
रङ्गस्य यमादेशस्य नस्यासिद्धत्वेन स्थानिनो भावात् भवति । प्रकृतिप्रत्ययाश्रितत्वेन
वा णत्वस्यानन्तरगतत्वम् ॥ इति व्यञ्जनसन्धिः ॥ समाप्ताय हससन्धिरित्यर्थः ॥
श्रीजानार्हनिवत्सराजतनय श्रीकाङ्क्षनामा द्विजो य श्रीनायकवेविकापि सुविद्य प्रा-
सौत् सुतं माधवम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे सारस्वतीयागमम् व्याख्या व्यञ्ज-
नसन्धिसातिममलासिद्धान्तरत्नावली ॥

अथेति । अथ व्यञ्जनसन्धेरनन्तर विसर्गस्य अ. इत्यस्य सन्धिरुच्यत इत्यर्थः ।
विसर्जनीयस्य । आसन्धिसमाप्तीद् षष्ठ्यन्तमधिक्रियते । ननु च क पुनरिदं
प्रवर्तते अत्र इति चेन्न । तत्रावर्णादाव इति लोपशा बाधितत्वात् इवर्णादेरपि
नामिनो र इति रेफेण अवसानेपि पुनर्विसर्गादिशेनादिशेषात्, अतः पारिशे-
ष्यान् खस् एव निमित्तमिति सत्वाह । खसे पर इति । कस्तनोतीति । अनेनात्र
स. । तस्य पुनर्विसर्गादिशस्त्वसिद्धपरिभाषया असिद्धत्वाद्विसर्गार्थ्याद्वा न ।
ननु च क त्सरु, कः क्षम इत्यत्रापि सत्त्व कस्मात् । उच्यते । अत्र हि
योगविभागस्तथाहि । विसर्जनीयस्य सित्येकां योगः तस्योक्ते एवार्थोदाहारेण
ततः अ. इति द्वितीयो योगस्तत्र विसर्जनीयस्येत्यनुवर्तते यतश्चायमर्थः विस-
र्जनीयस्य कचित् अ. विसर्ग एव भवति । नस क पौ इति । इदञ्च यथा-
योगं ज्ञेय योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् । कुप्पो । अयं योगः सस्य बाधक इति
तन्निमित्तेन ससेन संबन्धार्थं कुप्पोरिति षष्ठीति सत्वाह । कवर्गपवर्गसंबन्धि-

से परे कः कः पौ वा भवतः । कपावुच्चारणार्थौ । कः करो-
ति । कः करोति । कः पठति । कः पठति । वाचस्पत्यादयः
संज्ञाशब्दा निपातात्साधवः । वाचस्पतिः । रोश्रात्रिषु ॐ
॥ २२५ ॥ अहन्शब्दस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादि-

। खस इति । कपावुच्चारणार्थाविति । कः कपावित्यत्र वर्तमानौ कपावुच्चारयि-
मेवोपादीयेते । आदेशौ तु जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेत्यर्थः । कः करोतीति ।
। सर्जनीयस्यात्र जिह्वामूलीयः । कः करोतीति । जिह्वामूलीयाभावपक्षे विसर्ग एव ।
न्वत्र सत्व कस्मान्न भवति । उच्यते योगविभागान् । तथाहि । कुण्डोरित्येक्ये
। गः तत्रानन्तरत्वात् अ इत्यनुवर्तते तेन विसर्गस्य कुण्डोः सवन्धनि खसे परे अ
। सर्ग एव भवति न स इति । अत्र च प्रमाणं नादि किदिनि निर्देशः । तत
। कः कः पौ वेति द्वितीयो योगः, तत्र कुण्डोरित्यनुवर्तते ततो मूलोक्त एवार्थः ।
त्र पक्षे वाग्रहण विस्पष्टार्थ निपातत्वादुक्तार्थप्रतिपत्त्यर्थं वा । कः पठतीति ।
पध्मानीयोदाहरणम् । कः पठतीति । पक्षे पूर्वविसर्गः । कुण्डोः किं कतिष्ठति ।
। से किं को गतः । वाचस्पत्यादय इति । वाच सरस्वत्या पतिः स्वामी वाच-
। तिरित्यलुङ्गसमासः । सुराचार्यस्य सङ्गेषु । वाचस्पतिरादिर्येषां तेषां सङ्गाशब्दानां
कारस्य सहावि स इति निपातनत्वात् स्रोर्विसर्ग इत्यस्याप्रवृत्ते रथानिनोऽभा-
त् । कः कः पादेशाभावे एतादृशा एव एते सङ्गासु साधव इत्यर्थः । सङ्गातो-
। त्र यथाप्राप्त माधुर्य वाच पतिर्जगत इति आदिना बृहस्पतिनमरकारादीनां
हणं संज्ञाशब्दा इत्युपलक्षणम्, अन्येपि निपातात्साधवः इति । केचित् कस्क
यस्कारः अधस्पदमित्यादयः । रोरा । अत्राह इत्यतोह इत्यनुवर्तते पदान्ते चे-
। त पदान्ते इति चेति सत्वाह । अहन्शब्दस्य पदान्त इति । ननु यदि पदान्त
यनुवर्तते तर्हि अवसानेऽहः इत्यत्रापि प्राप्नोति । न च पुनर्यस्य विसर्ग-
शो भविष्यतीति वाच्यम् । एवमहर्पतिरित्यादावपि विसर्गादेशे रेफविधानं व्यर्थं
। गत् । अह इति सत्येनैव सिद्धत्वात् । नाप्येतत्कृतरेफविसर्गस्य विध्यन्तरबाध

वर्जितेषु परतः ॥ अहर्षतिः । अरात्रिष्विति विशेषणात्
अहोरात्रः । अहोरूपम् । अहोरथन्तरम् ॥ अतोत्युः *
॥ ६६ ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवत्य-
ति परतः । कोऽर्थः । हवे * ॥ ६७ ॥ अकारात्परस्य
विसर्जनीयस्य उकारो भवति हवे परे । को गतः । देवो

नार्थत्वमिति वाच्यम् । य विधिं प्रत्युपदेशोनर्थक स विधिर्वाच्यते यस्य तु विधे-
निमित्तमेव नासौ बाध्यते इति विसर्गादेशं प्रति उपदेशोनर्थक इति तमेव बाधते
सत्त्वादीना पुनर्निमित्तमेवेति न बाधते । अथवा यद्येवानिष्टं स्यात्तर्हि विसर्गप्रक-
रणान्ते नाहोरात्रिष्वित्येव ब्रूयात्, तस्माद्रेफविधानसामर्थ्याच्छ्रवणमेवेति प्रसज्ये-
ष्विति चेदुच्यते । इहारात्रिष्विति पर्युदासो नञ् । यदुक्त-“प्राधान्यन्तु विधेर्वैत्र
प्रतिषेधे प्रयानता । पर्युदास स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्” इति, ततश्च नचिव
प्रयुक्तमन्यसदृशार्थं तथाहर्थगतिरिति न्यायेन रात्र्यादिसदृशे पदान्तरे परे रो भव-
तीति नोक्तदोषः । तत्रापि लाघवार्थमरात्राविति वाच्ये बहुवचननिर्देशो रूपरथ-
न्तरयोरपि ग्रहणार्थेति सर्वं मत्वाह । रात्र्याद्विष्विति । रात्र्यादिवर्जितेषु पदान्तरेषु
परन इत्यर्थः । ननु चैवमपि हे दीर्घाहो ग्रीष्मेत्यत्रापि स्यात् । मैव गौणमुख्ययो-
र्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न भविष्यति । अहो बहुव्रीहौ गुणीभूतत्वात् । सत्त्व-
सार्थेव न स्यादिति चेन्मैवम् । अयं हि न्यायः पदकार्येष्वेव न ज्ञातकार्येषु
सत्त्वश्च नामकार्यमिति । एतच्चोक्तमोदिति सूत्रे कैयटेन । एवं गां बाहीकमानयेति
पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्त्युत्पन्नायां वाक्यीयान्तु न्यायात्सामानाधिकर-
ण्यादौपार्थक्यप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वि-
तीति । अहर्षतिरिति अह्ना पतिरिति समासे विभक्तिल्लुक् । रात्रविसर्गरेफद्वि-
त्यनि । अरात्रिष्विति । अत्र सूत्रे अरात्रिष्विति पदेन रात्र्यादिवर्जनादहे
रात्रोऽहोरूपमहोरथन्तरमित्यत्र रेफाभावे हव इत्युत्वे उ ओ इत्योत्वमित्य-
र्थः । अहोरात्र इत्यत्र च रात्रेष्टाडका इति उपस्यये टिलोपे च सत्येकदेश
विह्वनमनन्यावदिति शब्दान्तरं नाशङ्क्यम् । अतः आदव इति प्राप्तलोपशोप-
याः । उभयत्र तपरकरण दीर्घप्लुतनिवृत्त्यर्थम् । सुरा अत्र राम आगतः सुश्रोत
अत्र दूरादाह्वान इति प्लुतः तिष्ठतु पयः आग्निशर्मन् । तत्रैव प्लुत इति योग
विभागात्प्लुतः । कोथे इति । विसर्गस्थानेनोत्वे उओ इत्योत्वे एदोत इत्यलोप

याति । मनोरथः ॥ आदवे लोपश् ॥ ६८ ॥ अवर्णात्प-
रस्य विसर्जनीयस्य लोपश् भवत्येवे परे । देवा अत्र ।
वाता वान्ति ॥ स्वरे यत्वं वा ॥ ६८ ॥ देवायत्र ॥ भोसः ॥
॥ ७० ॥ भोभगोअघो इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य

हवे । को गत इति त्रिपुल्वीत्वे । आद् । अत्राकारोक्षरसमाप्ताये अपठितत्वादीघे
च्चारणसामर्थ्यात्प्रत्ययान्नाधिक्याद्वा न भेदग्राहक इति तस्य तपरत्वानुपपत्तेरकार-
पञ्चम्यन्तस्येदं ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह । अवर्णादिति । आदिति किम् । नचेकारादि
निवृत्त्यर्थमिति वाच्यम् । नामिनो र इति रेफेण बाधितत्वान् । मापि व्यञ्जन-
वृत्त्यर्थम् । असंभवात् व्यञ्जनेभ्य परस्य विसर्गस्य । एवं तर्हि अतोऽयुरित्यतोऽनु-
त्तस्य तपराकारस्य निवृत्ते स्पष्टीकरणार्थमित्यभिप्रेत्याकारमुदाहरति देवा अ-
त्यादि । अत इत्यनुवृत्तौ दीर्घस्याग्रहणादत्र न स्यात् । अत्रोभयत्राप्यनेन विस-
लोपशि आद्ये लोपशीति न सवर्णे दीर्घः । ननु चेदमवग्रहणं पूर्वसूत्रतो ह्यवग्रहण-
ननुवृत्त्यर्थं, खसे वा लोपशोऽप्रसङ्गार्थमवसाने वोत्तरार्थं वा । नाथ, । भुव आ-
इति निर्देशात्तन्निवृत्ते । नापि द्वितीयः । सत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न
तृतीयः । ज्ञापकात् । तथाहि यद्यमाप इत्याद्यन्तात्सिलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्य-
चाप्यौ नाथसाने विसर्गलोपश् प्रवर्तते इति । अन्यथा तत्रापि सेर्विसर्गलोप-
कृतयोर्गङ्गेत्यादिमिद्धे सिलोपविधानं व्यर्थं स्यात् । ननु यदा लोपश् स्यात् न
गङ्गात्रेत्यादौ लोपशि पुनर्न सन्धिर्हरति सन्धिर्न स्यात् । लोपे तु सन्धिर्भवत्येवे-
सन्ध्यर्थत्वाल्लोपस्याज्ञापकत्वमिति तृतीयः पक्षः प्रमाणमिति चेन्न । सन्धिप्रकरणा-
वाऽवसानेऽप्रवृत्ते । तुभ्योऽपि न यतोऽसन्देहार्थं लाघवार्थञ्चोत्तरत्रैवाकिरिष्य-
एवं तर्हि द्वितीयपक्ष एव प्रमाणम् । ननु चोक्तमनवकाशत्वात्सत्त्वं बाधकं भा-
ष्यतीति मैवम् । अत्र ह्यवग्रहणे सति तत्र पारिशेष्यात् खस इति लभ्यते, अन्य-
बहुतगवकाशं तत्स्यादिति खसव्यावृत्त्यर्थमवग्रहणं संस्थितम् । स्वरे इति । अत्र
दुत्तरस्य विसर्गस्य लोपशोपवादो यत्वं वा भवति स्वरे पर इति वक्तव्यमि-
शेषः । देवायत्रेति । देवा अत्रेति स्थितेऽनेनात्र यत्वं । पाक्षिकोदाहरण-
देवा अत्रेति प्राग्दर्शितत्वान् पुनर्नोक्तम् । स्वरे किं देवा वसन्ति । भो ।
लाघवार्थमभोसोरबेलोपशित्येकयोगे कार्यं पृथग्योगकरणं स्वरे पाक्षिकत्वनि-

लोपश् भवत्यवे परे । भो एहि । भगो नमस्ते । अधो या-
हि ॥ नामिनो रः ॥ ७१ ॥ नामिनः परस्य विसर्जनीय-
स्य रेफो भवत्यवे परे । अग्निरत्र । पटुर्गजते ॥ रेफ
प्रकृतिकस्य खपे वा ॥ गीर्षतिः । गी < पतिः । रः ॥ ७२ ॥
रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यवे परे । प्रात-
रत्र । अन्तर्गतः ॥ रि लोपो दीर्घश्च ॥ ७३ ॥ रेफस्य रेफे
परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुना रमते । शुक्ती रूप्या-

सार्धम् । तत्रापि भोस इति षष्ठ्यां लाघवासंशयानश्रीलार्थं भोरिति वाच्ये
ब्रह्मण्यामपि भो इत्येकस्मात्सन्तादुत्तरस्य विसर्गस्यासम्भवान् । भोस् अस्य
भोशब्देनाघोसः सकारेण चाद्यन्ताभ्यामिति गृहीतेन सौत्रप्रत्याहारेण भोभगोअ-
घोरिति सूत्रोपात्तानां त्रयाणां ग्रहणात् शम्भोरिवमित्यादौ नत्वभिप्रेत्याह । भोभगो
अघो इत्येतस्मादिति । भो एहीत्यादि । अनेन त्रिष्वपि नामिनो र इत्यस्यापवादो
विसर्गलोपशि कृते आद्ये लोपशि पुनरिति नावादेशः । नामि । अग्निरत्रेत्यादि-
द्वयोरप्यनेन रेफे कृतेन्ये राद्यप इति यस्य द्वित्वम् । अत्र नामिग्रहणं तावद्वर्ण-
व्यावृत्त्यर्थम् । आद्य इति लोपशो विहितत्वादेव तद्व्यावृत्तिसिद्धे । नापि
व्यञ्जननिवृत्त्यर्थमसम्भवात् व्यञ्जनेभ्य परस्य विसर्गस्य । एव तर्हि साक्षात्
श्रृयमाणान्नामिने परस्य यथा स्यादिति दिश्यमानान्नाभूदित्येतदर्थं तेन गा यच्छती
त्यत्र न भवति । अन्यथा आम् शसीति विहितकारित्वस्य यदादेश इति स्थानि-
वत्त्वाद्वापि स्यात् । रेफेति । रेफः प्रकृतिरुत्पत्ति कारण यस्य तस्य विसर्गस्य
नामिन परस्य खसे परे वा रेफो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । गीर्षतिरिति । अने-
नात्र रेफे यवोर्वीति दीर्घः । कुर्वोरित्येव नेह गीस्त्वत्र । गी < पतिरिति रेफाभावे
कुर्वोरिति < प । र' । अत्र नामिनो र इत्यतो र इति प्रथमान्तानुवृत्तौ पुना र
इति निर्देशात् षष्ठीय विज्ञायत इत्यत आह । रेफसम्बन्धिन इति रेफस्थाने
आदेशसम्बन्धेन विहितस्येत्यर्थः । तत्रापि पूर्वैणैव सिद्धत्वादान्मर्थोयमारम्भ इति
मत्वोदाहरति प्रातरत्रेत्यादि । उभयत्राप्यनेन रेफेन्ये राद्यप इति गस्य द्वित्वम् ।
र, किं पयोत्र । रि लोपः । अत्र पूर्वसूत्रादनुवर्तमान र इति षष्ठ्यन्त लोपेनाभिस-
म्बन्ध्याह । रेफस्य लोप इति । पूर्वस्य च दीर्घ इति । रीति सप्तमीनिर्देशा-

१ एदसत् वर्णमात्रविधौ यदादेशस्तद्वैदित्यस्यानयुपगमात् अन्यथा रासु इत्यत्र
क्लिष्टादिति शक्यं स्यात् ।

त्मनाभाति ॥ सैषाद्वसे ॐ ७४ ॥ सशब्दादेशशब्दाच्च पर-
रय विसर्जनयस्य लोपो भवति हसे परे ॥ स चरति । एष
हरती । सैषादिति संहिता सैष दाशरथी राम इत्यादौ
पादपूरणे सन्ध्यर्था ॥ यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे बहुलं
भवेत् । सेमां भूम्याददे सोषामित्यादीनामदुष्टता ॥ १ ॥

लोपनिमित्ताद्रेफात् पूर्वस्येत्यर्थः । पुना रमत इति । पुन रमत इति स्थिते र इति
विसर्गस्य रेफेऽनेन रलोपदीर्घः । शुक्ती रूप्येति । अत्र नामिन इति रेफेऽनेन तलो-
पदीर्घः । शुक्तीरजताकारेण भातीत्यर्थः । सैषात् । अत्र स एषादिति छेदः । तत्र
स इति पञ्चम्यर्थे प्रथमाया विसर्गस्यादव इति सत्यपि लोपशि निर्देशस्य सौत्रत्वा-
लोपशि पुनरित्यैत्वानिषेधः । एषादित्यत्रापि सत्त्वं स्मडभावश्च शब्दपरत्वान्निर्देशस्य
भवति । अत एव च प्रथमैकवचनादन्यत्र तदन्ताच्च न । एतैस्तैः कृतम् । अस-
कृष्ण अनेप, शिवः । इपेस्तु घञि एषणमेषो वर्तते इत्यत्रानेतदस्तदा साहचर्यान्ना
स चरतीत्यादि उभयत्र विसर्गलोपः । सैषादिति । इति प्रकारे तेन सैषादित्ये-
वप्रकारा संहिता सैष दाशरथी राम इत्यादौ पादपूरणे सन्ध्यर्था सन्धिधर्थो यस्याः
सा तथाविधा स्यादित्यर्थः । अयम्भावः । सूत्रे सैषादित्यप्रसक्तसन्धिकरणस्य सैष
दाशरथी राम इत्यादावसति सन्धावपादपूरणे सन्धेः श्लोकचतुर्थांशपूरणेऽनुचित-
स्यान्यौचित्येति ज्ञापनार्थत्वात् सन्ध्यर्थत्वमित्यर्थः । इदानीं सूत्रस्य छान्दसत्वमभ्युपेत्य
ज्ञापकस्य छन्दोविषयत्वमपि प्रतिपादयन्नाह । यदुक्तमिति । इह शास्त्रे लौकिकाय
लाक्षणिकजनविदितप्रयोगव्युत्पत्तये यदुक्तं सैषादिति ज्ञापकं तद्वेदे बहुलं च
हूनर्थान् लाति ददातीति बहुलमिति सामान्यापेक्षया सर्वविधिव्यभिचारपर
यथायोगं भवेदित्यर्थः । तेन यत् सिद्धयेत्तदाह । सेमामिति । त्रीण्यपि छान्द-
सोदाहरणानि । तथाहि । सेमामविड्ढीति । द्विविपङ्क्याददे सोषामविदत्स
वरमिति तत्र आद्यन्तयोरादव इति मध्यमेपि नामिनो र इत्यत्र नामिन इति
योगविभागे आदव इत्यतोऽवे लोपशिति चानुवर्तते क्वचिन्नामिन, परस्य वि-
सर्गस्य विरोपशः स्यादित्यर्थे जातेऽनेन च विसर्गलोपशि कृते त्रिष्वपि लोपशि
पुनरिति सन्धिनिषेधे प्राप्ते सैषादिति ज्ञापकस्य छन्दसि सर्वविधिव्यभिचारा

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति २ ॥
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥३॥

र्थत्वात् जाते एत्वयत्वात्त्वलक्षणे सन्धौ एषा प्रत्यक्षनिर्दिष्टानामित्यादीनामेवप्रका-
राणां लौकिकप्रयोगानुचितविहितसन्धीनामन्येपामपि छान्दसप्रयोगाणामदुष्टता न
दुष्टत्व साधुता ज्ञेयेत्यर्थः । छन्दसि तु भवतीत्येतस्यैव प्रपञ्चकमिति । नानेन
पौनरुक्त्यमाशङ्क्यम् । अथ व्याख्यानभेदेन बाहुल्यप्रकारानाह । क्वचित्प्रवृत्तिरिति ।
क्वचिदाचार्या बाहुल्यकं बाहुल्यमेव बाहुल्यकं स्वार्थेणितिके णिस्त्वाद्वा द्विः । तच्चतुर्वि-
धम् । चतस्रो विधाः प्रकारा यस्य तत्तथाविधं वदन्ति आचक्षते । किं कृत्वा
विधेर्विधीयते कार्ग्यमनेनेति विधि सूत्र तस्य विधानं कार्यं बहुभिः प्रकारैः
समीक्ष्य दृष्ट्वा तथाहि क्वचित्प्रवृत्तिः निषिद्धस्यापीति ज्ञेयं यथा सेमामित्ये-
त्वस्य क्वचित्प्रवर्तमानस्याप्यप्रवृत्तिर्यथा ते अग्रय इत्येवोतोत इत्यस्य ।
क्वचिच्च विभाषा विकल्पेन प्रवृत्तिर्यथा देवेभिर्युक्तमदितिः सजूर्द्धैर्वैर्वयोनाथै-
रित्येत्वस्य । क्वचिच्च प्रवर्तमानादन्यदेव स्यात् यथा ऊधरेवेति रेफः । एवमेतच्चतुर्विधं
वदन्ति । एतच्च लोकेपि ज्ञेयम् । सैषादिति ज्ञापकस्य साधारण्यावगमात् अत एव
एतान् गा. पश्येत्तत्र सोमः पुंस इति नत्वाप्रवृत्तिः । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वस्यै इत्यादौ
विकल्पेन सर्वादिकार्यम् । तथा क्रोष्टीत्यादौ 'अन्यदेव ऋकारान्तत्वमित्यादि
ज्ञेयम् । वर्णागम इति । कैश्चिन्निरुक्तं निरुच्यतेर्थोस्मिन्निति निरुक्तं बाहुल्यकं
पञ्चविधमुच्यते । तथाहि । वर्णागमो मित्रवद्वर्णस्यागमनम् । वर्णविपर्ययो वर्णस्य
स्थानव्यत्यासः । विकारो विवृती रूपान्तरापत्तिः । नाशो लोपोऽभावः ।
विकारश्च नाशश्च विकारनाशौ वर्णस्य विकारनाशौ वर्णविकारनाशौ वर्णवि-
कारो वर्णनाशश्चेत्यपरौ तृतीयचतुर्थौ भेदौ द्वौ अर्थातिशयोऽर्थविशेषः ताभ्या-
मर्थातिशयस्तदर्थान्तिशयः तेन । धातोयोगः सन्धः वर्णविकारनाशकृतेन प्रसि-
द्धादर्थान्तरेण योग इत्यर्थः । तच्छब्दोऽत्र श्रुतधातुपरामर्शकोनुपपन्न इति व्य-
वहितावपि वर्णविकारनाशौ परामृशति । अथैतान् पञ्चप्रकारान् पद्यद्वयेनो-

वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः । षोडशादौ
विकारः रयाद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ ४ ॥ वर्णविकारः-

दाहरति । वर्णागमो गवेन्द्रादावित्यादि । अत्र गो इन्द्र इति स्थिते गवादेरवर्णा-
गम इत्यस्य वाक्तिकस्येदमीयप्रपञ्चपरत्वाद्देनावर्णागमे कृतेऽवेत्वयोश्च गवेन्द्र इति
स्यादित्येव गवेन्द्रादौ वर्णागम इत्यर्थः । आदिना हसादीना ग्रहणम् । तथा सिंहे
सिंहशब्दे च वर्णविपर्ययः स्यात् । तथाहि हिसिहिसायामस्मात् वर्णविपर्ययश्चेत्य-
प्रत्यये कर्तरि जाते अनेन हकारसकारयोः स्थानव्यत्यासे हिनस्तीति सिंह इति
वर्णविपर्यययोऽत्र भवतीत्यर्थः । ननु यद्यनेनात्र वर्णविपर्ययः स्यात्तर्हि किं पुनर्वर्ण-
विपर्ययश्चेति विध्यन्तरेण । उच्यते । वर्णविपर्ययश्चेत्यस्य नायमर्थः यातोरप्रत्ययो
वर्णविपर्ययश्च स्यादिति एषं धातुमात्रेतिप्रसङ्गः स्यात् । किं तर्हि यत्र वर्णविप-
र्यय उक्तस्तत्राप्रत्ययो भवतीति सिंह इत्यत्रैव । नन्वप्रत्ययार्थं हिंसिरेव मदादौ
पठ्यतां ततश्च मदामित्येव भविष्यतीति इदमवाच्यं स्यात् । उच्यते । मदामित्य-
त्राकर्तरीत्यनुवर्तते । इदञ्चारम्भसामर्थ्यात्कर्तरि स्यादिति वाच्यमेव । ननु चैवमपि
हिसेश्चेत्युच्यतां किं वर्णविपर्ययग्रहणेन । उच्यते । वर्णविपर्ययोप्येतद्विहिताप्रत्यय-
योगे यथा स्यात् इह मा भूतं हिसां कुर्वाणो हिंस अत्र हिसाशब्दात् विडिल्ल-
रण इति वि टिलोपः सधातुरिति धातुत्वात्पचाद्यः चोरिति झिलोपः । अन्यथा-
त्रापि सिंह इति स्यात् तस्मात् सुस्थ वर्णविपर्ययश्चेति । तथा षड्भिरधिकादशेति
विगुह्य पपृशेति स्थितेऽनेन षकारद्वयकारयोर्लकारलक्षणे विकारे सति षो-
डशेति भवतीत्यर्थः । आदिना गूढोत्सादीना ग्रहणम् । षोडशादीना सहादिगणे
पाठोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः । एवं पृषोदरे पृषत् उदर इति स्थिते तकारस्य वर्णस्याने-
न नाशे ओत्वं स्यादित्यर्थः । तथा वर्णविकारनाशाभ्यां यः धातोः अतिशयेन
योगः स प्राज्ञैः प्रज्ञावद्भिर्मयूरभ्रमरादिपूच्यते । तथाहि मह्यमतिशयेन रौति
भ्रमन्नतिशयेन रौतीति विगुह्य रौतेर्नाञ्जि चेति लप्रत्यये टिलोपे च मही र भ्र-
मन् र इति स्थिते पञ्चविधबाहुलकार्थेन सैषादिति ज्ञापकेन कृते हकारेका-
रयोर्यकारोकारलक्षणे विकारे तकारवर्णनाशे च सति धातोरतिशयलक्षणेना-
र्थान्तरेण संवन्धे जाते केकिपट्पदयोर्वाचकत्वं जातमित्यर्थः । अन्यथा तयो-
र्वाचकता न स्यादिति । ननु चैवमुक्तलक्षणशब्दानां कथं साधुत्वं स्यात् यत उ-

नाशाभ्यां धातोरतिशयेन यः ॥ योगस्तदुच्यते प्राज्ञैर्म-
यूगभ्रमरादिषु ॥ ५ ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥
अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥ सा द्विधा । स्यादित्युच्यते ।

क्तम् । “व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जाति कापीह साधुता” इति । उच्यते । ये लोपा-
गमवर्णविकारा शास्त्राविहिता, अत्रिसवादिशिष्टप्रयोगेषु दृश्यन्ते तेषां शिष्टप्रयो-
गादेव साधुत्वम् । यत उक्तम् । “अनपभ्रष्टतानादिर्यद्वाभ्युदययोग्यता” साधुतेति ।
ननु यदि शब्दसाधुत्वे शिष्टा, प्रमाणं तर्हि तत एव सर्वशब्दानां साधुत्वसिद्धे-
किमर्थं शास्त्रम् । उच्यते । शिष्टज्ञानार्थं शास्त्रम् । तथाहि । अधीतशास्त्रं पुमा-
ननधीतशास्त्रं शास्त्रस्थानं शब्दानं प्रयुञ्जान पश्यन् नूनमेवमध्यवस्यति नूनमस्य
देवानुग्रहः, स्वभावो वा यद्यमनधीतशास्त्रोपि शास्त्रस्थानं शब्दानं प्रयुक्ते
नूनमन्यानापि जानातीति ॥ इति विसर्गसन्धिः ॥ श्रीजानार्दनिवत्सराजतनय
श्रीकाहनामा द्विजो यः श्रीनायकदेविकापि सुधियः प्रासौत्सुनं माधवम् । तस्य
व्याकरणार्णवैकतरणे सारस्वतीयामगाढ्यारयासाधुविसर्गसन्धिविरतिः सिद्धा-
न्तरत्नावली ॥ ५ ॥

अथ शब्दाधिकारः । तत्र शब्दा द्विविधाः । स्वरान्ता ह्रस्वान्ताश्च । ते पुनस्त्रिविधाः,
पुंलिङ्गा स्त्रीलिङ्गा नमुसकलिङ्गाश्च तत्र प्राथम्यादुपजीव्यप्रक्रियात्वाच्च आकारान्ता-
दिक्रमेणादौ स्वरान्तान् पुंलिङ्गान् प्रतिपादयितुमाह । अथ विभक्तिरिति । अथेति
सन्धिप्रकरणकथनादनन्तरं ये विधयो वक्ष्यन्ते तेषां विभक्तिसंज्ञा स्यात् सा च
विभाव्यते प्रस्तूयते तत्प्रकरणमारभ्यत इति विभक्तिशब्दावृत्त्या योज्यम् । असेदो-
पादानाच्च द्वितीयो विभक्तिशब्दः सञ्ज्ञिवचनः । आद्यः संज्ञावचनः । महासंज्ञाक-
रणन्तु विभज्यते विविच्यन्ते सख्याकस्मादयोऽर्था अनयेति विभक्तिरित्यन्वर्थसंज्ञावि-
ज्ञानार्थम् । तेनागमादीनामत्र वक्ष्यमाणानामपि विभक्तिसंज्ञा न भवति । पूर्वाचार्य-
संज्ञाश्रयणाद्वा । तदाश्रयणं तु लाघवार्थमपि कर्तव्यम् । तथाहि यद्यत्र सीत्यादिर्विभ-
क्तिरित्युक्त्वा आदिशब्दोयं नन्दिग्रहिपचादेरिति वत्प्रत्येकं सबध्यते तथात्यादिग्रहे-
त्यादौ भविष्यतीति वत् यात् तुप् दिप् णवादीनामग्रहात्तेषां पृथक् संज्ञाविधाने च
गौरवप्रसङ्गः एवमेकवचनादिसंज्ञा अपि ज्ञेया । सेति । तच्छब्दोऽत्र साम्प्रित्याद्वि-
भक्तिः परामुदाति विभक्तिशब्दश्च सञ्ज्ञिवचनं सबध्यते तेन विभक्तिसंज्ञी

विभक्तयन्तं पदम् २१ ॥ तत्र स्याद्विभक्तिर्नामो योज्यते ॥

अविभक्ति नाम २२ ॥ ७६ ॥ विभक्तिरहितं धातुवर्जम् ।

धेत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति स्यादिति । व्यवस्थावचनोत्रादिशब्दः सि औ सित्यत्रस्थान् प्रत्ययानाह । त्यादिरित्यत्र च प्रकारवचन आदिशब्दः तिप्स-
शान् विभक्तिसंज्ञान् यात्-तुप्-दिप्-णवादीनाह । पूर्वाचार्यैर्विहितसंज्ञायाद्वा
ब्रान्त्याह । विभक्तयन्तमिति । समुदायोत्र प्राधान्यात् सङ्गी अन्तश्चदोऽवयव-
ची । शब्दस्वरूपापेक्षया क्लीबम् । वक्तव्यमिदम् । देव भवत पदत्वाभुमयत्र
। सर्गादेशः । तत्रेति । तयोर्विभक्तयोर्मध्ये स्यादिरित्यर्थः किं तन्नामेत्याशङ्क्याह ।
विभक्तिः । नन्वविभक्तीति कथं विगृह्यम् । नास्ति विभक्तिर्यस्योत्पत्तौ कारणत्वेन
। होस्विन्नास्ति विभक्तिर्यस्योत्पत्तौ कार्यत्वेन । तत्रापि पक्षे गङ्गात्यादावेव स्यात् ।
। वाद्युत्पत्तौ विभक्तिरपेक्षत्वात् प्राप्तप्राप्त इत्यादौ तु तत्सापेक्षत्वान्न स्यात् ।
च समासत्वाद्भविष्यतीत्यपि वाच्यम् । एव हि समासग्रहणस्य वाक्यव्यावृत्त्ये
। यमार्थताभ्येत, तस्मान्नाद्य पक्षः । नापि द्वितीयः भवतीत्यादावपि प्रसङ्गात् ।
तश्च तिबाद्यभिहितैकत्वादिसंख्यायाम् प्रव्ययेभ्य इवैकवचनं स्यात् । एव तर्हि
। ग्रहः करिष्यते नास्ति विभक्तिर्यस्मिन्नाश्रयत्वेन विभक्त्याश्रयो यन्नास्तीत्यर्थः इत्य-
। प्रेत्याह । विभक्तिरहितमिति । अत एव धातुना व्यावृत्तिः । तिबादिविभक्तयन्त-
। त्तेषाम् । हन्तेरहन्तित्यादावपि भूतपूर्वगत्यानां विभक्तिव्यतिरिक्तत्वाद्वा धातुवर्ज-
। त्ति । धातून् वर्जयित्वा अधातुसंज्ञमित्यर्थः । धातुसंज्ञा वक्ष्यति । अत्राविभ-
। त्ति नञ् नञ्विद्युक्तन्यायेन विभक्तितुल्यमर्थवदेव सङ्गि प्रत्याययतीत्याह ।
। र्थवदिति । अभिधेयवदित्यर्थः । तेनाभावशशविपाणादीनामप्यभिधेयवत्संज्ञा
। भ्यति अभिधेयचातुर्विध्यन्तु जातिगुणक्रियाद्रव्यभेदेन प्रपञ्चितं, महाभाष्यादेर-
। गन्तव्यम् । शब्दस्वरूपमिति । शब्दशस्त्रत्वात्प्रतीतमित्यर्थः । एतदपेक्षमेवावि-
। त्तीति नपुंसकम् । अविभक्तीति किं काण्डे । अन्यथा अत्र संज्ञायां पुनः संख्या-
। म्मीदृशयोगाद्विभक्तेरनुत्पत्तावपि संज्ञाश्रयो नपुंसकस्य ह्रस्वः स्यात् । धातुवर्ज-
। त्ति किम् । अहन् । अत्र हन्तेर्दिवादावटोयदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्त-
। त्यनेन धातुग्रहणेन ग्रहणादसंज्ञायां नलोपाभावः । अर्थवत्किम् । धनम् । अत्र
। न्तावयवव्यनर्थकत्वादसत्यां संज्ञायां नलोपो न । वर्णानामानर्थक्यन्तु महाभाष्ये ।

१ कांडे कुड्ये अत्र माथ्ये विभक्तयतः शक्यमकृते कांडे कुड्ये कस्मात् भवति । कृत-
द्वतग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । कृत्तद्वितस्यैव प्रत्ययातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति एव च
। भक्त्यतः प्रदाभावेपि कांडे इत्यत्र दूषणमेव नास्ति माधवोक्तिर्विचिंत्या ।

र्थवच्छब्दस्वरूपं नामोच्यते ॥ कृतद्धितसमासाश्च * ॥
 प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचित् ॥ तस्मात् * ७७ ॥ सिं औ
 जम् । अम् औ शम् । टा भ्याम् भिस् । डे भ्याम् भ्यम् ।
 डसि भ्याम् भ्यम् । डस् ओस् आम् । डि ओस् सुप् *

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरित्यादिना ग्रन्थेन सुविज्ञद प्रत्यपादि तत्ततोवग-
 न्तव्य विस्तरभयादत्र नोक्तम् । इह प्रकरणोत्कर्षेण संज्ञाविधानं तस्मादित्यत्र संबन्धार्थं
 तत्तत्रैव वक्ष्यामः । नामप्रदेशा नाम्नो नो लोपशधावित्यादयः । कृतद्धितेति । एषा
 द्वन्द्वः । तत्र कृतद्धितानां प्रत्ययत्वात् प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणात् कृदन्तास्तद्धितान्ता
 इत्यर्थः । समासश्चेति चकारो नामसंज्ञानुकर्षणार्थः । तेनैतेपि नामसंज्ञा भवन्तीति
 वक्तव्यमित्यर्थः । ननु किमर्थमिदं नामसंज्ञा तु पूर्वैणैव सिद्धा । न सिध्यति तत्र
 कृत्सु किञ्चाद्यन्तानां धातुत्वानपायात् अत एव हे सोमपा इति धिलोपो न ।
 स्वार्थतद्धितानामपि गुणीभूतार्थवत्त्वात् । तथाहि चोर एव चौरः । स्वार्थेऽण्
 आदिशुद्धिः । अत्र हि चोरशब्दस्य साक्षादर्थवत्त्वं चौरशब्दस्य तु चोरशब्दस्मर-
 णद्वारकमिति गौणमुख्यन्यायेन चोरशब्दस्यैव पूर्वैण संज्ञा स्यान्न चौरशब्दस्येति
 विध्यर्थं कृतद्धितग्रहणम् । समासेष्वपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तिर्वाभावात् ।
 अत एव पञ्चामीति पदान्ताश्रयो नलोपः । नन्वेवमप्यव्ययीभावादिति विभक्त्यु-
 निवधानाज्ज्ञापकात्समासे नामसंज्ञा भविष्यति । एवमपि नियमार्थं समासग्रहणम् ।
 अर्थवत्समुदायानां मध्ये समासस्यैव यथा स्यात्तेन वाक्यस्यार्थवतोपि न भवति ।
 मतान्तरमाह । प्रातिपदिकसंज्ञा इतीति । एते प्रातिपदिकसंज्ञा, स्युरिति केचित्पा-
 णिन्यादय आहुरिति वाक्यशेषः । तथाह भगवान् पाणिनिः—अर्थवदधातुरप्रत्ययः
 प्रातिपदिकम् । कृतद्धितसमासाश्चेति । ननु किमर्थमिह तत्कृतसंज्ञानुवादः ।
 उच्यते । तच्छास्त्रवदस्यापि छान्दसप्रक्रियानिरूपणद्वारा वेदाङ्गत्वमस्तीति ज्ञापनार्थं,
 तेन छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीत्यादिन्यायजालमत्राप्याश्रयणीयमिति फलितं भवति ।
 इह चान्ये कृदादयः प्रातिपदिकसंज्ञा इति केचिदिति व्याख्यान्ति । तदसत् एव
 तर्हि कृदादीनां नामसंज्ञा न लभ्येत । पूर्वैण तु न भवतीत्युक्तमेव चोप्यनर्थक एव

॥ ७८ ॥ तस्मान्नामः पराः स्यादयः सत विभक्तयो
भवन्ति । तत्रापि प्रथमैकवचने देव सीति स्थिते ।

स्यात् । तस्मात् । सि औ जस् । अत्र तच्छब्दः प्रकृत नाम परामृशतीत्याह ।
तस्मान्नाम इति । ननु यदि प्रकृत नाम तर्हि तत एव सिद्धेः किं तस्मादित्यनेन ।
न च वाच्यं तत्प्रथमान्तमिह चोपयोग पञ्चम्यन्तस्येति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामात् ह्यत्र इत्यत्राम इत्यनुवृत्तस्यासीतिवत् । उच्यते तदनुवृत्तौ हि तस्य
स्वरूपपरत्वादिहापि तत्स्वरूपप्रतीतिरिति स्यात् । एवमपि स्पष्टत्वात् नाम्न इति
वाच्यम् । स्वरूपप्रतीतिरपि पुनर्नामग्रहणान्न भविष्यति । ज्ञापकाच्च यदर्थं र सख्याया
इत्याह तज्ज्ञापयति नाम्न स्वरूपग्रहणमिति अन्यथा नामशब्दादेव स्यादय इति
रेकान्तसख्याया आसौ नुद्धिमानं व्यर्थं स्यात्, अत एव वष्टीभ्रान्त्या आदेशा अपि
स्यादयो न भविष्यन्ति ॥ किञ्च स्वरूपग्रहणं सज्जाविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न
भविष्यतीति । तस्मादिति व्यर्थमिति चेन्न । ज्ञापनार्थत्वात् इह शास्त्रीयसंज्ञातोऽ-
न्यत्र स्वरूपमेव शब्दस्य ग्राह्यं नार्थ इति । तेन सखिपत्योरीगित्यादौ तदर्थानां
भिन्नभर्त्रादीनां ग्रहणं न भवति । इह स्यादीनां क्रमेण प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थी-
पञ्चमीषष्ठीसप्तमीति पूर्वाचार्यैकतसंज्ञानां सप्तानां त्रिकाणां निर्देश इत्यभिप्रेत्याह ।
स्यादयः सप्तेति । तत्राप्येषामेकत्वाद्विवक्षित्वेषु वाच्येषु एकवचनद्विवचनबहुवच-
नसंज्ञाः क्रमेण भवन्तीत्याह । तत्रापितीति । सन्मात्रैकत्वविवक्षायामित्यर्थः । ननु
चैकत्वं प्रकृत्यर्थं, विभक्त्यर्थं वा । उच्यते । इह केषांचित्स्वार्थत्रयव्यलिङ्गसङ्ख्या-
कर्माद्यात्मक पञ्चको नामार्थ इति मतम् । अन्येषामन्तु स्वार्थत्रयव्यलिङ्गात्मकस्त्रिक
इति, तत्राद्ये पक्षे सङ्ख्यादयः प्रकृत्यर्था विभक्त्या चोत्पन्ते । द्वितीये तु ते
विभक्त्योच्यन्ते । तदुभयमपि प्रमाणम् । देव सीति । देशवदस्याव्युत्पन्नस्या-
विभक्तीति व्युत्पन्नस्य तु कृतद्धितेति नामसंज्ञाया तस्मात् स्यौजसिति गुणपत्सप्त-
विभक्तिप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति, सन्मात्रैकत्वविवक्षाया प्रथमै-
कवचने सौ कृते देव सीति स्थिते सतीत्यर्थः । ननु च सेरिकार किमर्थः । न
तावत् षेरितिवच्छब्दार्थः गुण इति निर्देशात् । नापि सेरेत्यादौ सुपो व्यावृत्त्यर्थं
अर्थवद्ग्रहणानावश्यकस्येति परिभाषयैव तद्व्यावृत्तेः । न चापि सुपं सुनोतीति सुरा-
सुन् किपुत्तौ । तं करोति सुरासयतीति निर्दिष्टकरण इति विः टिलोपः सधातु

इकार उच्चारणार्थः ॥ स्त्रोर्विसर्गः ॥ २२८ ॥ सकाररेफ
योर्विसर्जनीयादेशो भवत्यधातो रसे पदान्ते च ।
देवः । द्वित्वविवक्षायाम् औ । ओ औ औ कृते । देवौ ।
बहुत्वविवक्षायां जस् । जकारस्येत्संज्ञायां लोपः । प्रयो-

रिति धातुत्वान्तिष्वगुणायादेशाः सुरासयतीति सुराः किप् विलोपः नामत्वारिस
हसेप इति सिलोपः तत्र सुरास इति स्थिते पुनराप इति लोपनिवृत्त्यर्थः विभक्त्य
धिकारादेव तन्निवृत्ते । सत्यपि हीकारेऽत एवात्र भूतपूर्वगत्या लोपाभावान्
एव तर्ह्यसन्देहार्थः । तथाहि । सौजसिति निर्देशे सशयः स्यात् । किं सौजसिति
द्वे विभक्तौ तिस्रो वा । यथान्वासे सति पुनरिकारे सि औ जसिति पृथङ्निर्दिष्टा
तिस्र एवेत्यसन्देह इत्यभिप्रेत्याह । इकार इति । उच्चारणेनार्थः प्रयोजनं यस्
स तथोक्त । सिऔजसित्युच्चारणेन हि उक्तसशयनिवृत्तिः प्रयोजनं भवतीत्यर्थः
स्रो सूच र्च सौ तयो अत्र नाम्नो नोलोपशित्यतो नाम्न इत्यनुवर्तते वसारस्
इत्यतो रस इति च पदान्ते चेत्यनेन पदान्तेपीद भवतीति सर्वं मत्वाह । अधातो
रसे पदान्ते चेति । ननु यद्यधातोर्नित्युच्यते कथमचक्रा अपिपरित्यज्य धातो
प्राप्नोति । उच्यते । अत्रापिनागे अधिकारलोप उत्तरत्र धातोर्हस इति सूत्रमस्ति
तत्र पदान्त इत्यनुवर्तते तेन धातोर्पि पदान्त इति भविष्यति । देव इति । अने
नात्र सोविसर्गादेशः । द्वित्वविवक्षायामिति । देवशब्दार्थगतद्वित्वस्यैवाविवक्षया
पूर्ववत् प्रथमाद्विवचने इत्यर्थः । ओ औ औ कृत इति । अनेनात्र विभक्त्यौकारेण
सह देवशब्दान्ताकारस्यौकारे कृते देवौ इति भवतीत्यर्थः । एकशेषस्तु जातिपक्ष
माश्रित्य नारद्व्य । गृह्यति । पूर्ववदिति भावः । जकारस्येति । तत्र समाना इति
निर्देशान् भ्यामो मकारस्येव श्रवणं नोपपद्यत इत्यत आह । इत्संज्ञायामिति
क्राव्यर्थेदित्यनेन । लोपः इति । यस्येन् संज्ञा तस्य लोपः इत्यनेन । नन्विदं संज्ञा
सत्येव प्रयोजनं भवतीत्याह । प्रयोजनमिति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं साधना
धारयोरिति करणे युद् । भावे वा प्रयुक्तिः प्रयोजनं तच्च न सेरिव सन्वेहनवृत्ति
असन्धिनिर्देशादेव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह जसीति । अन्यथात्रासीत्युक्ते
शसादीनामपि ग्रहणं प्राप्नोति सति च जकारे जस एव । जसीत्युपलक्षणं

जनं जसीति विशेषणम् । देव असिति स्थिते । दीर्घ-
विसर्गौ । देवाः ॥ अकाराज्जसोऽमुक् क्वचिद्वक्तव्यः ॥
देवासः ब्राह्मणासः । द्वितीयैकवचने देव अमिति स्थिते

तेन जसीत्यादौ विशेषणमन्यव्यावृत्तिर्जकारस्येत्सज्ञायाः प्रयोजन स्यादित्यर्थः ।
विशेषणार्थ इत्यर्थशब्दस्य क्वाचित्कोपपाठः प्रयोजनशब्देन कृतार्थत्वान् । नन्व-
सीत्युक्तेभ्यन्तनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकम्येति परिभाषया शसादीनां ग्रहण न
स्यात्तर्हि शसाद्याः सानुबन्धाः । एव तर्हि जकारोपदेशोऽस्याः परिभाषाया अति-
त्यत्वज्ञापनार्थः । तेन कुर्वन्तीति कर्त्तारः करणशीला वा कर्त्तार इति वृत्तेरपि स्तु-
रारित्यारः सिध्यति । देव असिति स्थिते जलोपे सतीति शेषः । दीर्घेति । तत्र द्वयो-
रकारयोः सवर्णे दीर्घ सकारस्य पदान्तत्वान् स्मोरिति विसर्गं देवा इति उक्तप्रक्रि-
यायाः कृतायामेव स्यादित्यर्थः । अकाराविति । नाम्नोऽकारात्परस्य जसः क्वचिद-
सुगागमो भवतीति वक्तव्यार्थः । इदञ्च छन्दस्येव दृष्टव्यं तत्रैव तथा प्रयोगदर्शनात् ।
तथा च छन्दोधिकारे भगवान् पाणिनिरमूत्रयन आजसेरमुगिति । व्याख्यातवाञ्छ
वृत्तौ काशिकाकार अवर्णान्ताद्वाटुत्तरस्य जनोऽसुगागमो भवति छन्दसि विषये ।
'ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः' इति । अमुकः ककारो देवविध्यर्थः, उकार उच्चार-
णार्थः । देवास इति । देव असिति स्थिते अमुकः क्वचिद्वक्तव्यार्थः ।
जसः परे सति प्रकृतिजसकारयोः सवर्णे वीर्गे क्षिप्रोच्चारणे अमुकः सस्य विसर्गः ।
प्रयोगस्तु 'ये देवारो दिवि' इति । कचिदिति किं 'ये देवा अग्निदेवा ये पूर्वोऽसोऽपरासः'
इत्यत्रालौकिकत्वेन सामान्यम् । जसीत्यः छान्दसेन विनिष्ठेनासु क्वाधाधितमिति
सकृद्विप्रतिपेधे यद्वाधिन तद्वाधितमेवेति पञ्चान्न प्रवर्त्तते छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्वा ।
द्वितीयैकवचन इति । कर्त्तृकत्वविवक्षायाः देवशब्दान्नान्तस्मादित्यादिना अमौश-
सिति द्वितीयाया एकवचनेऽमिति सति देव अमिति स्थिते सत्युच्यते इत्यर्थः ।
ननु मकारस्येत्सज्ञा कस्मान्न भवति । न च जसः सस्येव प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् ।
रुधादिनामोमस्येव सिद्धत्वात् स्वरात्पर इति प्रयोजनस्य सत्त्वात् । तस्मादिति
पञ्चमी तु स्यादपेक्षया चरितार्थे पृथग्विपरिणम्यते । अमृशसोरस्य आम्शसि
आम्सम्भौ एषा प्रवृत्तिस्तुभयथापि समानैव । नापि वाच्यमेव प्रत्ययपरत्वेनापि

अम्शसोरस्य* ८० ॥ समानादुत्तरयोरम्शसोरकारस्य
लोपो भवत्यधातोः । देवम् । देवौ । बहुवचने देव शसिति
स्थिते । शकारस्येत्संज्ञा शसीतिविशेषणार्था ॥ सोमः पुं-

देवं हरिमित्यादावविशेषान्मोपदेशो व्यर्थ इति गोदुहमित्यादौ विशेषस्य सच्चात्
इति चेदुच्यते । यद्य त्वामामेत्यत्र मस्याश्रवणार्थममेत्याह तच्चापयति न मस्येत्-
सङ्गेति । अन्यथाऽश्रवणस्येत्वेनापि सिद्धौ लाघवार्थममीत्येव वाच्य स्यात् । तेमे-
प्रतिपेयार्थे वा नामोत्येव ब्रूयात् अप्राथम्याद्बहिरङ्गत्वाच्च न आम् प्रतीतिः अकारप्र-
तीतिपूर्वत्वादाकारप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वम् । अन एव वसोर्व हरिति निर्देश । अम्शसो ।
अत्र स्याच्चधिकारात् स्यादिसम्बन्धिनोरम्शसोर्ग्रहणाच्चिन्नव बहुस इत्यत्र नालोप ।
कुल वर्तते उपकुम्भ देश इत्यत्र चालोप । ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त-
स्यैव ग्रहणमिति लोपो न स्याल्लाक्षणाकत्वादमादेशस्य उच्यते । यद्य सृत्रेऽस्य ग्रहणं
करोति तत् ज्ञापयति यथाकथञ्चिदम्शसोरस्य लोप इति । अन्यथा अम्शसोरित्येव
वाच्य स्यात् । न च तथा सति षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तादेशो लोपः स्यादिति वाच्यम् ।
सो न पुस इत्यत्र शसः सस्य नत्वविधिसामर्थ्यात् । अन्तादेशो हि लोपे शसः स एव
नास्तीति कस्य नत्वं स्यात्, अत एव सनपुंसकमिति निर्देशः । अत्र सुश्रियमित्यादौ
सर्वविधेभ्यो लोपविधिवैलवानिति प्राप्तालोपवारणायाह अथातोऽरिति । समानाङ्गे-
रित्यनेऽनुवर्तत इत्यर्थः । केचिदत्राधातोरिति नानुवर्तयन्तः सोमपः सुश्रियमित्यादौ
आलोपादिना अलोप वाद्यमाना सर्वविधेभ्य इति नाश्रयन्ति । अम्शसो किं देवाः ।
समानात्किं राजानम् । देवमिति । अहसपरत्वात्पदान्तेऽपि नानुस्वारः । देवाविति
प्राग्वन् । बहुवचन इति । कर्मणो बहुत्वविवक्षायां प्राग्वत् देवशब्दान् द्वितीयाबहु-
वचने शसि कृते देवशसिति स्थिते सतीत्यर्थः । शकारस्येति । शसादौ रर इत्युक्त-
गान्छ्रवणमसहमान आह । इत्यङ्गेति । कार्यार्थिवित्यनेन तत्प्रयोजनमाह
शसीति । अन्यथात्रासीत्युक्तौ सानुबन्धकत्वाज्जसादीनामग्रहणेऽपि सकारादन्वयत्र
रीर्य इत्यपि सम्भवः स्यादिति तन्निरासाय शसीति विशेषेण शकारस्यार्थः प्रयोजनं
प्रायदिति भावः । सो नः । अत्राम्शसोरनुवृत्तावपि अभिसस्याभावान्छ्रवणं संवध्यत
इत्याह शसः सकारस्येति । सः किम् । असौ मस्य मा भूत् । पुंसः किं गङ्गा पश्य ।

सः * ॥ ८१ ॥ पुँल्लिगात्समानादुत्तरस्य शसः सकारस्य न-
कारादेशो भवति ॥ शसि * १३८ ॥ शसि परे पूर्वस्य
दीर्घो भवति ॥ देवान् । तृतीयैकवचने देव टा
इति स्थिते । टकारोऽनुबन्धेनेति विशेषणार्थः ॥
टेन * ८८ ॥ अकारात्परष्टा इनो भवति । देवेन ॥ अङ्गि
८९ ॥ अकार आ भवति भकारे परे । देवाभ्याम् ॥ व्य्यः*

ग्लान्, पश्य । एतान् गा पश्येत्यत्र नत्वाभावस्तु सैपादित्यत्रोक्त एव । असत्त्वा-
न्तस्य सन्त्यक्षरस्य सङ्गावान्नत्वाभावः । अथवा अमृशसौरस्येत्यतोऽनुबन्धत्वात्स्थेत्य-
स्यार्थात्पञ्चन्यन्तस्य नियमार्थत्वादाकारव्यावृत्तेर्न नत्वम् । अत एव हाहा, पश्येत्या-
दिसिद्धिः । तयोक्तं रामचन्द्राचार्यैः । आदन्ताच्छो नत्वाभाव इत्येके इति ।
नियमस्य च तुल्यजातीयविषयत्वात् समानग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्वाङ्कारादिव्या-
वृत्तिः । शसि । ननु बहुश इत्यत्र कथन्न दीर्घः । न च निरनुबन्धकत्वादिति वाच्यम् ।
अन्यतरग्रहणे प्रमाणाभावात् । एवं तर्हि स्याद्यधिकारान्न भविष्यति । देवानिति ॥
बलवत्त्वात् पूर्वमलोपे एकदेशविकृतमनन्यवदिति नत्वे च यदादेशस्तद्वदिति दीर्घे
च एव स्यादित्यर्थः । तृतीयैकवचने इति । कर्तृकरणैकत्वविवक्षायां पूर्ववदेवश-
ब्दात् टाभ्याम्भिसित्यस्या एकवचने टा इत्यस्मिन् सति देव टा इति स्थिते सती-
त्यर्थः । टकार इति । यूयं वयं जसेति निर्देशान्नार्थं स्थायीत्याह अनुबन्ध इति ।
इत्सन्न इत्यर्थः । तत्फलन्तु सिनेति निर्देशान्न टिक्कितावाद्यन्तयोरित्यत आह टेने-
तीति । अन्यथात्र एनेत्युक्ते समाना इति निर्देशादकारासंशये आसोप्याकारस्येनः
प्राप्नोति । नन्वर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्यामोवयवस्यानर्थकत्वान्न भविष्यति एव तर्हि
अनित्यत्वमस्या परिभाषायाः ज्ञाप्यते, तेनानिस्मनग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च
तदन्तविधि प्रयोजयन्तीति दण्डी यज्ञस्वीत्युभयत्रापीनां शौसाविति दीर्घत्व भ-
वति, अत एवाह विशेषणार्थ इति । विशेषणैर्नैवाथौ यस्य स तथोक्त टेनेति
विशेषणैर्नद्वयुक्तो भवति । टेन । अत्राङ्गीत्यतोऽदितिप्रथमान्तमप्यनुवर्त्तमानमर्थ-
रूपञ्चन्यत स्यादित्याह अकारादिति । तस्मादित्यनुवृत्तेरकारान्तान्नाम्र पर इत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् । देवेनेति । इनादेशे कृते अङ्गिइत्येत्वम् । अङ्गि । आभ-
वतीति । वास्वित्यतोऽनुवर्त्तमान इत्यर्थः । देवाभ्यामिति । अहसपरत्वान्नु-

८३ ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति ।
 देवैः ॥ अकारस्य भिसि छन्दस्येकारो वक्तव्यः ❀ ॥
 देवेभिः । कर्णेभिः । चतुर्थ्येकवचने देव डे इति स्थिते ।

स्वारः । इत्संज्ञात्वात्वविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा भित्त्वादात्परे भ्यामि आगमाय्, द्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति नाश्रोवयवे सति भकारेऽकारान्तनामैवनास्तीति कस्यात्व स्यात्, अतएवेदुःश्रयामिति निर्देशः । अत् किम् हरिभ्याम् । भीतिकि देव ।
 बभ्यः । इहाङ्गीत्येतोनुवृत्तौ पुनर्भिग्रहणात् नामैकदेशेन सकलमपि नाम गृह्यत इति भीमसेनेभीमइतिवदेकदेशेन भिसेव गृह्यते तत्रापि भीति प्रथमायां निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वस्य भिसोकारादेशो जसीत्ववत्स्यात् षष्ठ्यामपि षष्ठीनिर्दिष्टस्येति सक्कारमात्रमय स्यात् । तस्मात् लुप्तपष्ठीक स्थानीद्वितीयोभकारोत्र निर्दिश्यत इत्येतत् सर्वमालोच्यम् । भिसोभकारस्येति । अर्थाद्विपरिणतविभक्तिकेङ्गीत्येतोनुवृत्त्यनुमितेरात्यभिमेस्थानिनिश्चितोभिसूस्थानोमाविज्ञायीतिपुनर्भिग्रहणम् । देवैरिति । एतत् कृतात्वभिसिकारयोरइए इति कृतैकारप्रकृत्यकारयोरऐऐइत्यैवेसस्याविसर्गेणवस्यादि-त्यर्थः । ननुचात्रात्वेकृते देवअइस् इतिस्थिते अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्वल-वानितिप्रकृतिप्रत्ययाश्रयान्तरङ्गःसवर्णेदीर्घएत्वैत्वात्प्राक्कथं न स्यात् । नचवाच्यं पर-त्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्चएवेनवाधिष्यतइति । अन्तरङ्गस्यचपरादिनावाधि-तुमशक्यत्वात् यतउक्तं—“परविदुःपूर्वपरोपपत्तौ परस्यनित्यस्यचनित्यमेवानित्यान्त-रङ्गोपगमेन्तरङ्गस्तस्माद्विधिः प्रातिपदोबलीयान्” इति । किञ्चनित्यमप्येत्वं नकृतेदीर्घे-न्यस्य प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्योभवतीति एव तर्हि यथैवमिष्टंभविष्यन् तर्हिजशसोर्लुङ्गित्येतोनुवच्यं लाघवार्थं भस्यलुरुमेव व्यधास्यत् । अतएवास्मादिच भार्गुरिति निर्देशः, भित्ति किं सस्य मा भूत् भीति किं देवाभ्याम् । ननुचात्वेकृतेनाकारात्परो भिति न भविष्यत्यत्वम् । मैव यदाभीति नोन्त्येन तदात्र परत्वादावंस्यात् वचनसामर्थ्यादात्वमपि कदाचित् । अकार-स्येति । नाश्रोकारस्यभिसिपरेछन्दस्येकारोभवतीतिवक्तव्यार्थः । ननुचात्वमेवप्रति-पिध्यताम् एवंतु एरिभबहुत्वइति सिद्धमेवलाघवमप्येवम्भवति । एवतर्ह्येत्वमप्य-त्रभवतीति प्रतिपत्त्यर्थमेवमुक्तम् । तथा चोभयथाप्रयोगश्छन्दसि दृश्यते देवे-भिर्भुक्तमिति सजूर्देवैर्वयोनार्थैरिति । कर्णेभिरिति । एत्वेकृतेऽकारान्तवाञ्छात्वम् ।

ङकारो ङित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ डेङ्क् ॥ ८८ ॥ अ-
कारात्परस्य ङे इत्यस्यागागमो भवति । कित्वादन्ते ।
ए अय् । दीर्घः । देवाय । देवाभ्याम् ॥ ए स्मि बहुत्वे ॥ ८४ ॥
आकारस्यैत्वं भवति सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति ।
देवेभ्यः । पञ्चम्येकवचने देव ङसीति स्थिते ॥ ङसि-

प्रयोगश्च 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति । चतुर्थ्येकवचन इति । संप्रदानैकत्वविव-
क्षायां देवगन्दास्त्राण्य प्राग्वन्ङेभ्याभ्यसिति चतुर्थ्या एकवचने ङे इत्यस्मिन् सति देव
ङे इति स्थिते इत्यर्थः । ङकार इति । ङ इत्यस्यासौ ङिन् ङिदाश्रितं कार्यैतदर्थो
यस्य सतथाविधो ङे इत्यत्र ङकार इत्यर्थः । ङित्कार्यैनुङ्ङित्वाविवक्ष्यति । तत्संज्ञा-
मन्तरेण नोपपद्यत इति नान्तरीयकतयत्संज्ञाप्यस्योक्ता । किं ङे इत्यत्रैव तदर्थो नेत्याह
सर्वत्रेति । ङसिङ्कसङ्ङिष्वपि वर्तमान इत्यर्थः । ङे । आगमापेक्षया । ङे इति पट्टे-
यमिति भत्वाह ङे इत्यस्येति । अक कोदेशो विध्यर्थमित्याह किन्त्वादिति । टिङ्कितत्वा-
द्यन्तयोरित्यनेन । देवायति अकिङ्कते देव एअ इति स्थिते परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्चैपेदे इत्येकारे
आयादेशे भिन्नोच्चारणे चकृते सत्येवं स्यादित्यर्थः । कचिदिह पठ्यते एअयर्दीधिति अपा-
ठ एव न्यायान्यदत्र परोन्तरोङ्ग एव स्यान्नाय । किञ्च एवं नियोगशिष्टोऽयमक् सन्निपा-
तलक्षणपरिभाषयानैकार विधानयतीति ऐकारस्तु नागागमनिमित्तमिति नायमस्या
विषयः । देवाभ्यामिति । अङ्गीत्यात्वे अहसपरत्वादननुस्वारो न ॥ एरिभ । सच भूचस्
तस्मिन् । ननु किमर्थमिदमुच्यते स्मीति यावत् एरिस्मीत्येतो नुवर्त्तियते अङ्गि, अर्थ
इत्यत्रानुवर्त्तमानमपि पुनर्भिन्नह्रासं भवत्यति एवं तर्हि बहुत्वाविशेषणार्थं पुनः स्मीत्यु-
क्तं तेन बहुत्वे वाच्ये सति विहितोय सकारो भकारश्च तस्मिन् परनो नाङ्गोकारस्यैत्वं
स्यादित्यर्थः । ततश्च सोम सुनांतीति सोमसुत् तमाचश्चन इति सोमस इत्यत्र
जसिसति सुनोतेः सकारे परे सोमाकारस्य नैत्वम् । अतएवाह सकार इत्यादि
बहुत्वे सति विहितोय, सकारो भकारश्च तस्मिन्परइति वृत्तीयोच्यम् । देवेभ्य इति ।
एवेकृते सत्यविसर्गः । स्मीतिर्किं देव । बहुत्वे किं देवा । भिसित्वत्वस्य निरवका-
शादेव प्रवृत्तिः नित्यान्तरङ्गनिरवकाशानि हि वलवन्ति । पञ्चम्येकवचन इति
श्रृणानैकत्वविवक्षाया पञ्चम्याङ्ङिभ्याभ्यसित्यस्या एकवचने ङसौकृते ङकारे-
कारयो रित्संज्ञाया लोपे च देव असिति स्थिते सतीत्यर्थः । तत्र ङस्य प्रयोजनमुक्त-

१ इह गर्गाः क्षत दृश्यतामिति वत् समुदायवाक्यपरिसमाप्तिराश्रीयते तदा क्वापि प्राप्ति-
तीति एकस्मिन् लक्ष्ये सर्वेषामवादीनां स्थितेरभावात् । यदि च ब्राह्मणा भौज्यतामिति वत्
प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तेराश्रयण तदा अर्थेण इत्यत्र णत्वाभावः स्यात् अतो यथासंभवी भि-
न्नेव व्यवहारो योग्य एतदभिप्रायेणैव दीक्षितेनापि यथासंभवी मिलितैश्चेत्युक्तम् ।

रत् ॥ ८६ ॥ अकारात्परो ङसिरद्भवति । देवात् । देवा-
भ्याम् । देवेभ्यः । षष्ठ्येकवचने देव ङसिति स्थिते ॥ ङस्
स्य ॥ ८७ ॥ अकारात्परो ङस् स्यो भवति । देवस्य ॥
ओसि ॥ ८५ ॥ अकारस्य ओसि परे एत्वं भवति । दे-
वयोः ॥ नुडामः ॥ ८२ ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो
भवति । टित्त्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः ॥ नामि ॥ १३८

मिकारस्तुषष्ठ्येकवचनाङ्गेदप्रतिपत्त्यर्थः । ङसि । देवादिति । अतिकृते सर्वेणोदार्थः
देवाभ्यां देवेभ्य इति प्राग्वदात्वैत्वे । षष्ठ्येकवचन इति । सबन्धैकत्वविवक्षायां
देवशब्दान् षष्ठ्याङसोसामित्यस्या एकवचने ङसिकृते उक्तप्रयोजनस्य ङस्ये-
त्सङ्गाया लोपे देवअसिति स्थिते सत्युच्यत इत्यर्थः । ङस्य । देवस्येति । ङसो-
त्रस्यः । इह ङाङसिङ्सामिनात्स्याः इति वाच्ये पृथग्योगकरण बालबोधार्थं लाघ-
वार्थञ्च । ओसि । एत्वभवतीति । एस्मीत्यतोनुवर्त्तमानम् । देवयोरिति ।
एत्वेकृतेऽयादेशविसर्गो । नुडाम् । इहसमानाङ्गेरित्यत समानादित्यनुवर्त्ततइत्याह ।
समानादिति । एव च हाहा हुह्वा वातप्रस्थामिति प्राप्तोनुद् आगमशासनस्यानि-
त्यत्वान्नभवति । अनित्यत्व च सखिपत्योरागित्यत्राचार्यः स्वयमेववक्ष्यतीति ।
वयमपि तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः । ननुचाम इति किं डेरामोग्रहण, कासादिप्रत्य-
यादामोयानरतमयोरामो वा, षष्ठीबहुवचस्य वा । नाद्य, तत्रहि परत्वाद्यङटोः
कृतयोर्नहिद्वयोरालिल्लयोः समुच्चयो घटत इति नुद, प्राप्त्यभावात् । अथवा य-
दादेशस्तद्वदिति डङ्कारेणास्य सानुबन्धकत्वादननुबन्धकग्रहणेन सानुबन्ध-
कम्यति परिभाषयातभ्याग्रहणात् । लाक्षणिकत्वाद्वा । नापि द्वितीयः, नाश्र-
इत्यनुष्टुप्ते । तस्यधातोर्विधानात् । नच तृतीयः । स्याद्याधिकारात् । अतःप्रा-
रिशेष्यात्तुर्त्येव पक्षः प्रमाणमिति मत्वाह । परस्यामइति । सीनाम् आ-
ह, स्याम् परश्चासौ स्याम् परस्याम् तस्यपरस्याम् । सीनामिति बहुवचने
स्यादयउच्यन्ते । यथादाहौदादीनामिति । नुदष्टकाराष्टिकतावाच्यन्तयो-
रेतिदेशविध्यर्थइत्याह । टित्त्वादिति । ङकारोपिप्रयाजनइत्याह । उकार
इति । उच्चारणमर्थोयस्यसतथोक्तः । अन्यथा ङिड्याहमयोरस्वरयोरुच्चारणं
ङ्कारं स्यादिति भावः । नामि । नन्वामोत्येवोच्यता किं नकारेण । तस्याव-

नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति । देवानाम् । सप्तम्येक-
वचने देव ङि इति स्थिते । देवे । देवयोः ॥ किला-
त्सः सः कृतस्य * १४७ ॥ कवर्गादिलाच्च प्रत्याहाराद्-

श्य सत्त्वात् । नचवाच्यन्तेन व्यवधानाश्रयादिति । परत्वादीर्घे कृतेपश्चान्नुदप्र-
वृत्ते । ननुनित्यत्वात्पूर्वं नुडेवस्यादिति । किञ्च यद्यामीत्युच्येत तदासर्वेषामित्य-
त्रापिपरत्वादीर्घे कृते तदन्तत्वात्सुडेत्वे नस्यातामिति नामीत्युक्तम् । न चैवदण्डिना-
मित्यत्रापि प्रसङ्गः नस्याऽवयवीआम्नाम् तस्मिन्नामिति व्याख्यानात् । मधूनामित्य-
त्रनुमुम्, प्रकृतिभक्तत्वेपिनुमन्तस्यामिदीर्घे इति यत्नान्तरारम्भाद्दोषः । देवाना-
मिति । नुटिदीर्घेचकृतेएवं स्यादित्यर्थः । ननुचात्रमस्येत्संज्ञायामन्यान्स्वरात्पर-
स्यादिति हसान्तेषु दोषः । मैव यदय र'सङ्ख्याया इत्याह तज्ज्ञापयति नमस्ये-
त्संज्ञेति । अन्यथारेफान्तसङ्ख्याया, परआम् नास्तीति कस्यनुत्स्यात् । सप्तम्येक-
वचनइति । अधिकरणैकत्वविवक्षायासुक्तरीत्या देवशब्दात्सप्तम्याङिआसुसुबित्त्व-
स्याएकवचनेदेवङि सतिदेवङिइति स्थितेसतीत्यर्थः । ङ.प्राग्वत् अइए अनेनाकारे-
कारयोरत्वे कृतं देव इति स्यादित्यर्थः । देवयोरिति प्राग्वत् । किलात् । कुश्वल्लक्ष-
किलंतस्मान् तत्रकोरुकारान्तत्वादल्पस्वरत्वाच्चपूर्वनिपाते द्वन्द्वैकत्वम् । नन्वत्रकुइति
कुशब्दइति धातोर्ग्रहण, कुत्सितार्थान्वयस्यवा, कवर्गस्यवा, नाद्य इलादित्येव
सिद्धत्वात् । ननुयदाकुधातुस्तदाइलोपिगत्यर्थाधातुरेव साहचर्यात् । मैवम् ।
अकारोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ननुप्रत्याहारइवोच्चारणार्थ एवाकारोस्तु । न शास्त्रे
तथा धातुनिर्देशस्याप्रसिद्धत्वात् ईषहुःसुष्पितिनिर्देशाच्च । इत्येवत्राकारान्ता-
द्विध्यर्थोपिनाकारः । किञ्च धातुतः प्रसिद्धतत्त्वादिप्रत्याहार एवेलो गृह्यते
अतएवारात्रिचित्तत्त्वनिर्देशः । एवं कोरेवयथास्यात् । ब्रूषेइत्यादावन्यस्माद्धातो-
र्माभूदितिनियमार्थकुधातुग्रहणस्यात् । इलेनसंज्ञाशब्देनसाहचर्यात्संज्ञाशब्दस्यैवको-
र्ग्रहणानुप्रसिद्धत्वाच्च । चो कुरित्यादौकवर्गवाच्येशास्त्रेकु.प्रसिद्धो नतथाधातुरिति ।
अत एवपरोक्षइति निर्देशः । अन्यथाऽभोतेरौणादिकेसिप्रत्ययेज्ञस्यपत्वेकुत्वेचकृते
ककारात्सस्यत्वाभावादक्षिशब्दानुपपत्ते'परोक्षशब्दोनुपपन्नः स्यात् नापिद्वितीयः
तस्य प्रथमपक्षवन्निरस्तत्वात् । अतस्तृतीयपक्ष एव प्रमाणमित्येतत्सर्वमालोच्याह ।
कवर्गादिलाच्चप्रत्याहारादिति । अत्र च सतो हि कार्यिणः कार्येणभविष्यन्मितिः

त्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भ-

षः इतिनिर्द्देश्ये विपरीतनिर्द्देशः षम्स इतिद्विसकारकनिर्द्देशेनषत्ववत्सत्वस्यापि कचिद्विध्यर्थं ततश्च सिस्वेद्विषतिस्सिस्वाद्विषतिनिसेसिच्यतेसिसाहविषतिइत्यादौ सत्वमपिभवतितद्विधिसामर्थ्याच्चपुनः षत्व न षकारेअकारोप्येवमुच्चारणार्थं उपपद्यते- त्रिहसीदुरुच्चार्येति । पुत्रतुनिर्द्देशस्यसौत्रत्वादपिवाच्यते । स्थानीचात्रसएवतः द्वितीयसाविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्कृतस्येत्यनेनाव्यवहितसंवन्धाच्च । किञ्च सकारस्यात्र विधानेउत्तरत्रापितदनुवृत्तौप्रादेश्येतिसूत्रनसंगच्छेततस्मात्सएवस्थानीषएवादेशः । उभे अपिव्यञ्जने । अस्तुच्चारणार्थइत्युक्तम् । अतएवविपरीतविद्वयसमवादिष्टइत्यादौ सत्वाभावः । कृतस्येति । कर्मणिक्तःक्रियतेविधीयतेस्मेतिकृतस्तस्येत्यर्थः । विधानञ्च शास्त्रे लक्षणमन्तरेण न भवतीति मत्वाह । केनचिदित्यादि । देवेष्विति । अधिकरणबहुत्वविवक्षाया प्राग्बह्वेशब्दाज्जातस्यसुप पकारस्येतत्संज्ञाया लोपे देवसु इति स्थिते सति अकारस्य एस्भीत्येत्वे कृते तस्मादिति सूत्रेण कृतस्य सकारस्यानेन षत्वे एत्वं स्यादित्यर्थः । ननु चात्र सुवेव कृतो न सकार तत्कथं तस्य षत्वम् । सत्यम् । अवयवावयविनोरभेदविवक्षाया सकारोपि कृत एवेति स्यादेव षत्वम् । अथवा कृतस्य स इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ तत्र कृतस्येत्यवयवषष्ठी स इति स्थानषष्ठी तेन कृतस्य प्रत्ययादेशवयवो यः सकारस्तस्य स्थान इत्यर्थः । सर्पिंषु इत्यादौ तु दोषा- मिति रेफस्य विसर्गस्तस्य सत्वे अवयव एवाभेदोपचारादवयविव्यपवेशः राहोः शिर इति यथा । सुप. पकार. सुबिति संज्ञार्थः, तेनात्वसो. सावित्यादौनास्य मङ्गणम् । किलात्किं देवस्य । कृतस्येति किम् विसम् । अत्र च पुञ्जोणोन्त इत्यतोऽनन्त इत्यनुवृत्ते पदान्तेन षत्व हरिस्तत्र । अनन्त इत्यस्यचावृत्त्याकिला- दित्यनेनापि संवन्धात् दधिसेचौ दधिसाहित्यादौपदान्तान्नपत्वम् । बहुसेचावित्य- त्रापदान्तत्वेपि शेषा निपात्याः कत्यादय इति निपातनात् षत्वाभावः । किलादि- त्यनेनैव सत्वस्यापि विधानाद्वा । पदान्तविधेरनित्यत्वज्ञापनाच्चयजुङ्गं मातृष्वसेत्या- दावनन्त इति प्रतिषेधो न भवति । पितृष्वस्मादेरिति निर्द्देशाद्वा । तथा अवकुवि- त्यतोपोत्यनुवृत्तेः कचिद्वृत्तस्यापि सस्य षत्व भवति तेन वसादेः ष इति वक्ष्यमाणमुपपद्यते । सर्पीषीत्यत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्षत्वेनुमो न व्यवधाय- कत्वम् । सजृणु इत्यत्रापि पूर्वस्य षत्वे परस्य हुत्वम् । विसर्गपक्षेऽप्यन्तर इत्यनु-

वति । देवेषु ॥ आमन्त्रणे सिद्धिः * ६० ॥ आमन्त्रणमा-
भिमुख्यकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति ॥
समानाद्धेल्लोपोऽधातोः * ७८ ॥ समानाहुत्तरस्य धेल्लोपो

वृत्तेः सिद्धं यत्वं सजूषु । अनुवृत्तेश्चेष्टसिद्धयर्थत्वात्तातिप्रसङ्गः । आम० । आम-
न्त्रयन्तिसंबोधयन्ति येन, तदामन्त्रणम् । एव ह्याभिमुख्यकरणमस्यार्थो भवती-
त्याह आमन्त्रणमित्यादि । तस्मिन्विहित इति । तस्मिन्नर्थेवाच्येविहितायाः प्रथ-
मायाः संबन्धीत्यर्थः । तस्या एव संबोधने विधानात् । ननु प्रथमपि न संबो-
धने विधीयते लिङ्गार्थे प्रथमेति विधास्यमानत्वात् संबोधनस्य च लिङ्गार्थतिरिक्तत्वात्
यत्त्वामन्त्रणे चेति वक्ष्यति तत्र सूत्रं सूत्रेष्वसत्त्वात् । एवन्तर्हि अयं योगो-
विभज्यते आमन्त्रणेऽसिद्धिरितितन्नामन्त्रणइत्येको योगः, तत्र प्रथमानुवर्त्तते तत्तथा-
यमर्थः आमन्त्रणार्थे प्रथमा विभक्तिर्भवति अमुमेव योगमाचार्य्यो बालावबोधाय
कारकेषु मूले व्याख्यास्यति । ततः सिद्धिरिति द्वितीयोयोगः, तन्नामन्त्रण इत्यनु-
वर्त्तते प्रथमा च । ततोऽपि आमन्त्रणे या प्रथमा तस्या, सिद्धिसंज्ञा भवतीत्यर्थः
नथा चेदमेव योगद्वयं भट्टरामकृष्णेन पृथगेव व्याख्यातमुदाहृतञ्च । आमन्त्रणे
आज्ञापनेर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति हे देवदत्त । सिद्धिः आमन्त्रणार्थे विहितः सिद्धि-
संज्ञको भवति हे मदि इति इदं विधानमेव वा सम्बोधनेप्रथमाविधौलिङ्गम् ।
लिङ्गार्थेएववासम्बोधनमितितत्रैववक्ष्याम -धिप्रदेशा समानाद्धेरित्यादयः । समाना
इहकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्थ्यसंप्रत्ययइति विधिरित्यादावकृत्रिमस्य धेर्नलोपः ।
एवमपि हे हाहाः हे अतिलक्ष्मीरित्यादौ दीर्घात्प्राप्तो लोपःसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्य-
त्वात् भवति । यद्येवंह्रस्वादित्येवोच्यतां किमतिप्रसङ्गकेन समानप्रवृत्तेन । एव
ह्रस्वातोऽपि न वाच्यं स्यात् धौ ह्रस्वान्तस्य धातोः कचिदप्यभावात् । सत्यम्
एवमध्युत्तरसूत्रे अमृशसोरस्येत्यत्र समानादिवाच्यं नदीं मातुरित्यलोपो यथ
स्यात् उत्तरार्थञ्च तत्तत्र कर्तव्यमिहैव क्रियते दोषाभावात् ह्रस्वादिति न
वाच्यं भूदिति । एवं च हे सोमपा इत्यादिनिरासायाधातोऽपि वाच्यम् । न
वाच्यं सत्यपि तस्मिन्नामसंज्ञया धातुसंज्ञाया बाधितत्वात् प्रयोजनाभावात् ।

भवत्यधातोः । आभिमुख्याभिव्यक्तये हे शब्दस्य प्राक् प्र-
योगः । हे देव । हे देवौ । हे देवाः । एवं घटपटस्तम्भकुम्भ-
वृक्षादयोऽप्यकारान्ताः पुल्लिङ्गाः । अकारान्तानामपि स-
र्वादीनान्तु विशेषः । सर्वं विश्व उभ उभय अन्य अन्य-
तर इतर डतर डतम त्वत त्व सम सिम नेम एक पूर्व पर
क्षवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्यद् तद् यद्

एव तर्हि इदमेव धातुग्रहणं ज्ञापयति भवत्यत्र संज्ञासमावेश इति, अतएव गोमु-
गिति घत्वं सोमप इत्यालोपः । ननु यद्यधातोर्नित्युच्यते हे ग्रामणि कुलेत्यत्र न
प्राप्नोति एकदेशविकृतत्वेन धातुत्वानपायात् मां भूदमुना नपुसकात् स्यसोरिति लृग्
भविष्यति । गुणस्तु लुक्पि विषयसप्तम्यासिध्यति । हे सोमपेत्यत्रातोमित्यत्रा-
धातावित्यनुवृत्तेर्नामप्रसङ्गः । अथवा एकदेशविकृतन्यायस्यात्र विषयाभावं सोमपं
कुलमित्यत्रोपादयिष्यामः । उत्तरार्थं चाधातोरिति वाच्यं तत्र यद्यधातोर्निति
पर्युदासः तर्हि नभिवयुक्तन्यायेन क्रियाशब्देन स्यात् न जात्यादिशब्देपु । प्रस-
व्यप्रतिषेधाश्रयणात्सिद्धम् । तत्र हि नच क्रियया सम्बन्धात् प्रतिषेधे प्राधान्यात्
न सादृश्यप्रतीतिः । तदुक्तम् ० अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता ॥ प्रसव्यः
प्रतिषेधोसौ क्रियया सह यत्र नस् इति । एतदेव स्पष्टयति । अधातोरिति । धातोर्न
भवतीत्यर्थः । समानात्किं हे गौ । अधातो किं हे सोमपा । आभिमुख्येति ।
आभिमुखस्य भाव आभिमुख्यं तस्याभिव्यक्तिस्तस्यै । अयं भावः सुश्रीरित्यादौ
संबोधने सत्यसति च समानमेव रूपमिति तदर्थोऽभिव्यक्तको हे शब्दः प्रयोज्य
इति । केचित्तु संबोधनार्थस्य प्रथमयैवाभिहितत्वादानर्थक्यान् प्रयुज्यते हे देवेति
प्राग्ब्रह्मशब्दात् संबोधनार्थकत्वविवक्षायाः प्रथमैकवचने सौकृते तस्य धिसंज्ञाया
समानादिति लोपे प्राक् हे शब्दप्रयोगे एवं स्यादित्यर्थः । द्विवचनबहुवचनयोस्तु
प्राग्ब्रह्म प्रक्रिया । एवमिति घटादीनांकृतद्वन्द्वानामादिशब्देनबहुव्रीहिः घटादयो-
प्यन्ताः पुंसि वर्तमाना एव देवशब्दोक्तप्रक्रिया व्युत्पाद्या इत्यर्थः । तेषां च
भूयसामुपादानं शब्दानन्त्यप्रतिपादनार्थम् । अकारान्तानामपीति । अपिः समु-
च्चये । सर्वादीनामप्यकारान्तत्वादेवमेव रूपं स्यादित्यर्थः । किं सर्वमपि नेत्या
इति विशेष इति । तुरत्यर्थः । अल्पो विशेष इत्यर्थः । त निरूपयितुं गणं प-

एतद् इदम् अदस् द्वि किम् भवतु युष्मद् अस्मद् एते
सर्वादयस्त्रिलिङ्गाः । तत्र पुँल्लिङ्गत्वे रूपनयः । सर्वः । सर्वौ ॥
जसी ॥ १०३ ॥ सर्वादेरकारान्तात्परो जस् सर्व ईर्भवति ।

ठति सर्वेत्यादि । नन्वस्मिन् ग्रन्थे नान्यत्र गण पठ्यते । तथाहि गार्गोदेर्णः ।
नडादेरायनणित्यादि । ननु पठ्यतेपि च बाहेति नचैवं सर्वं पठ्यते । सर्वोपि पठ्यते
प्र परा अपेत्यादि । अस्ति तत्र पाठे प्रयोजनम् । किमुपसर्गसङ्गाविधानं नङ्गज्ञाति
संज्ञिनिसङ्गाशक्यते कर्तुम् । इहापितर्हिप्रयोजनमविष्यति । किंविशिष्टार्थानां पाठप-
ठितानामेवसर्वादिकार्यामिति । तथाहि सर्वेष्वसङ्गार्था पठ्यन्ते । समोतुल्यार्थः ।
पूर्वादिर्न्यवस्थार्थः । व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः । अन्तरमुपसव्यानापुरव-
हियोगार्थोपिस्वोऽज्ञातिधनाख्यार्थश्च । तथोक्तं रामचन्द्राचार्यैः सर्वादि सर्वनामाख्या
नचेदगौणोपवाभिधा ॥ पूर्वादिश्च व्यवस्थाया समोऽतुल्येन्तरोऽपुरि ॥ परिधाने
वहियोगे स्वोर्ध्वज्ञान्यवच्यपीति । एत इति एते त्रिलिङ्गा, सर्वादयः । नाममात्र-
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाल्लिङ्गत्रयेयेते सर्वादिकार्यं लभन्त इति तात्पर्यार्थः ।
तत्रेति । तेषु त्रिषु लिङ्गेषु सत्सु पुँल्लिङ्गत्वे पुमान्लिङ्गमेपा ते पुँल्लिङ्गास्तेषा भाव-
स्त्वत्त्वं तस्मिन् रूपनयः । रूपाणा नयो रूपनयः नयनं नयः प्रापणं तच्च शब्द-
रूपविषयं सन्निरूपणं सपद्यते । रूपाणा नयो रूपनयः सर्वादीनां क्रियत इति
शेषः । सर्वं सर्वाविति 'देवशब्दवत्प्रक्रिया । जसी । जस् ईइति च्छेदः । सर्वादे-
रकारान्तादिति । एतच्च सर्वादेः स्मडित्यतोनुवर्तत इति तत्रैव प्रतिपादयिष्याम ।
ननु यद्यकारान्तादित्युच्यते तर्हि ह्रस्वेपि कृते अइए इत्येत्वे च सति न कश्चि-
द्विशेषः तत्किं दीर्घेण जसीत्वेन । न च ह्रस्वोऽयमन्तादेशः स्यात् दीर्घस्तु इश्च
ईश्च ई इत्यनेकवर्णत्वेन गुरुत्वात्सर्वादेशो यथास्यादिति वाच्यम् । ह्रस्वोपि पष्ठी-
निर्दिष्टत्वाभावाच्चान्तादेशो भविष्यतीति । वक्ष्यति षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्यस्य
ज्ञेय इति । ततश्च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति सर्वादेश एव भविष्यति ।
ननु यदि नाय षष्ठीनिर्दिष्टस्तर्हि स्थान्यादेशभावप्रतिपत्तेरभावादादेश एव तार्थं
कृतस्तरां सर्वादेशः । नैवम् । षष्ठीप्रयोगो हि स्थान्यादेशभावे षष्ठीनिर्दिष्टस्य गु-
ह शिषः सर्वस्य । छिदन्त्यस्य । निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यादि व्यवहारार्थः ।
त्त्वतस्तु आदेशविषये स्थानी न प्रयोज्य ईत्येतावत् । अत्राप्यकारान्तात्सर्वादे-

सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । धुनो गोऽनन्ते ॥ १४५ ॥
षकाररेफक्त्वर्णभ्यः परस्य नकारस्य णकारादेशो भ-

परप्रसक्ते जसप्रयोगे ईर्भवति ई एव प्रयोज्य इत्यर्थः । अत एवाह परो जस् सर्वईर्भवतीति । ईदृशे च स्थान्यादेशभावे नास्ति षष्ठ्यपेक्षा । सत्यामपि हि षष्ठ्यामीदृश एव स्थान्यादेशभावस्तान्विकः । तथाहि श्रुवोवचिः । श्रुवः प्रसङ्गेऽनपि वचिर्भवति वचिरेवात्र प्रयोज्य इत्यर्थः । एवमागमेष्वपि सागमकानामेव तत्र तत्र प्रयोग इति तत्त्वम् । ननु कथमेव व्याख्यायते । शब्दानां नित्यत्वार्थम् । सत्यां ह्यादेशेन निवृत्तावागमेन च रूपान्तरापत्तौ अनित्यत्व स्यात् । नित्याः शब्दाः शाब्दिकानाम् । तथा चोक्त वार्तिककृता । सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इति । व्याख्यातं चेद् भगवता महाभाष्यकारेण । सिद्धे शब्दार्थे सवन्धे चेति । अथ सिद्धशब्दस्य कःपदार्थं नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्द इति । तदेवं ह्रस्वोप्ययं षष्ठ्यभावे स्यादेव स्थानिनिवृत्त्यै, इति किं दीर्घेण जसादेशेन । एवं तर्हि सममीभ्रमव्यावृत्त्यर्थदीर्घ-विधिः । ननु तदर्थमपि जसिरिति निर्देक्ष्याम । मैवम् । एवमपि हि सूत्रे लापवं किञ्चिदेव । आदेशस्य सान्तताभ्रमोपि स्यात् । यद्वा विभक्त्यन्तरनिर्दिष्टोप्यादे-शस्तदन्यस्य स्यादिति ज्ञापनार्थम् । उत्तरार्थं वा दीर्घग्रहणमिति वयम् । यथास्ति तथास्तु । सर्वे इति । अनेनेत्वे पूर्वपरयो अइए इत्येत्वम् । ननु सन्निपातलक्षणपरि-भाषयादन्तत्वसन्निपातेन जातईनेत्वं प्रवर्तयति । मैवम् । सन्नेव हि सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तम् । इहतु समकालमेव पूर्वपरयोरेत्वं विधीयत इति नायमस्याविषयः । अत एवोभयस्वरा इति निर्देशः । सर्वमित्यादिद्वितीयाप्राग्वत् । धुनो । ष्व र्च ऋअथुतस्मात्पूरितिद्वन्द्वैकत्वेछान्दसंपुत्त्वम् । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्धानुम-भाव परेफवर्णसन्निध्याच्च ऋरपि वर्णो गृह्यते नधातुरिति मत्वाह । षका-रेफक्त्वर्णभ्य इति । यद्येवं मातृणामित्यादावपि ऋकारैकदेशं रेफमाश्रित्य रेत्येव सिद्ध णत्वं किमृग्रहणेन । नच वाच्यं परेणस्वरांशेनव्यवधानान्नस्यादिति । अवकुपित्वन्तरेपीत्यत्रान्तरेपि इति विभज्य तदव्यवधानेपि विधानात् । अव-कुपित्वस्ययोगस्याक्षरसमाप्ताधिकैस्तत्प्रत्यायितैश्चेत्तदेभिरेवान्तरेस्यान्नान्यैरिति नि-यमादर्थेनेत्यादावप्रसङ्गः । ककाराशस्यत्वनाक्षरसमाप्ताधिकत्वाच्च नियमेन व्यावृ-त्तिस्तदेवं व्यर्थमृग्रहणमिति चेन्न । ज्ञापनार्थम् । इहाक्षरसमाप्ताधिकवर्णेष्ववपवस्य

वति अन्ते स्थितस्य न भवति सर्वानित्यादौ ॥ अवकु

वर्णकार्यं न स्यादिति । तेन निपायेत्यत्र ह्रस्वाश्रयस्तुक् न भवति । ज्ञापकात्सिद्धम् ।
यद्यं दीर्घाच्छस्य द्वित्वं शस्ति तज् ज्ञापयति न दीर्घं ह्रस्वकार्यं स्यादिति ।
अन्यथा छ इत्येव सिद्धत्वाद्वयर्थं तत् स्यात् । इह तर्हि याता यत इत्यलोपो न
स्यात् । नच तपरत्वसामर्थ्यान् भविष्यतीति वाच्यम् । तपरत्वस्य सर्वाकारलोपनि-
रासात्त्वात् तन्निरासश्च परस्यलोपेकृतेतस्यतद्भावात् पूर्वलोपोभावद्वारेण । तथा
पुनर्कपमः रिखोपोदीर्घश्चेति नस्यात् । तथा हरे इदं विष्णो उदकमित्यत्रैकारौकारयोः
परान्त्योरीदुतोः पराभ्यामिदुद्भवां परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चसवर्णादीर्घो न स्यात् । अन्त-
रङ्गत्वं चावयवाश्रयस्य दीर्घस्यैव । नसमुदायाश्रययोरयवोः । अवयवप्रतिपत्तिपूर्वे-
कत्वात्समुदायप्रतिपत्तेः । तथाचोक्तं काशिकायाम् । वर्णेषु ये वर्णकदेशाः
वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं नेति । अथवान्यथानुपपन्नैकत्वबुद्धेरैकवर्णाच्चा-
रणेच्छापूर्वकैकप्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाच्चाकारादीनामिव एषामप्येकवर्णत्वमिति नरसिद्ध-
जात्यन्तरत्वादवयवाभावादकारप्येकदेशेरेफाभावानुत्पत्त्याप्राप्तेर्विध्यर्थमुकारग्रहणम् ।
इहानन्तइति नष् प्रसज्यप्रतिषेध एवसंभवतीत्याह अन्ते स्थितस्य न भवतीति ।
तत्र व्याकरणस्य पदसंस्कारकत्वात्पदस्यैवान्तो नवाक्यस्येति मत्वा पदान्तमुदा-
हरति ॥ सर्वानित्यादाविति । उत्तरत्रसुत्रेयनन्त इत्यस्तीति ज्ञापनार्थमेतदुदा-
हरतम् । अन्यथा पितृनित्युदाहर्तव्यस्यात् । ननुचैवमपिधातन्तमस्तइत्यादौ
पदादेर्नस्यणत्वंस्यात् । अनन्ते इतिनिषेधानुपस्थानात् । अनन्तइत्यस्यकाकाक्षि-
गोलकन्यायेनावृत्त्या वा पुरित्यनेनापि संबन्धात् पदान्तेभ्य पकाररेफकवर्णेभ्योऽ-
पिप्रतिषेधात् । तदुक्तं, हेतौपदादेर्णत्वस्यादनन्ते स्थानिनैव चेत् । स्थानिनापिनि-
मित्तेन युज्यते तन्निवृत्तयइति । एतत्सुत्रं पितृणामित्यादौ विध्यर्थमिति तत्रैव
व्याकर्तव्यम् । इहतु उत्तरसूत्रेऽर्थसगत्यर्थम् । सर्वमपिणत्वषरेफकनिमित्तनव्य-
भिचरतीति ज्ञापनार्थं चादौव्याख्यातम् । अवकु । पूर्वसूत्रे पुरिति पञ्चमीनिर्देशा-
न्नव्यवधानेनैव प्राप्नोतीति विध्यर्थमिदमारभ्यते । तत्रैवचानन्तइत्यस्य पुरित्य-
नेनापि मन्बन्धात् तत्संबद्धस्यैव पुरित्यस्येहातुवृत्तेः पदान्तेऽनन्त इति निषेधा-
दवादयः प्रत्याहारवर्गवर्णाएवगृह्यन्ते । न धातवः, नाप्यवकु अव्ययं नापिकुशब्दः,
कृत्रिमत्वाच्चवर्णपराहवाद्यः । कृत्रिमाः सज्ञाशब्दाः । अकृत्रिमाश्च धात्वादपि-

प्वन्तरेऽपि ❀ ॥ १४६ ॥ अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण
च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन । सर्वेण । सर्वा-
भ्याम् । सर्वैः ॥ चतुर्थ्यैकवचने सर्वं डे इतिस्थिते ॥ स-

रा इति सर्वमभिप्रेत्याह । अवप्रत्याहारेणेत्यादि । अन्तरशब्दोऽत्र मध्यवाचो-
त्याह । मध्यवति । अस्यार्थमाह व्यवधानेऽपीति । प्रकाररेफक्त्वर्गेभ्योऽपदान्तभ्यः
परस्यनकारस्यणकारादेशइति शेषः । अत्रसर्ववाक्य सावधारणं भवतीत्यभिप्रेत्यान्तरे
स्यान्नान्यैरिति मत्वाह । नान्येनेति । अवाद्यन्तभूतेनेत्यर्थः । यद्येव कथं प्रहसणं
प्रोम्भणमिति यावता अवाद्यन्तभूतोऽनुस्वारः । नन्वन्तभूतयसुमिश्रणस्याद्विभ-
पदत्वात् । तथाहि । अत्रसुत्रेऽनन्तइत्यनुवर्त्तते अवकुपूविति लुप्रषष्ठीकं पृथगेव
पदम् । तेनायमर्थः, अनन्ते स्थितानामवादीनामन्तर इति ततश्च भिन्नपदे हरे
नमस्ते इत्यादौ नभवति एवमिहापि नस्यात् । प्रेङ्खणं प्रोम्भणमिति । नैष दोषः
इत्येकमेवपदम् । तथाहि । प्रकुष्टमिङ्खनप्रेङ्खणं प्रकुष्टमुम्भनप्रोम्भणमिति
नामनञ्चकृतेति समासेतज्जातयाविभक्त्याणत्वप्रतिसमासापेक्षमैकपद्यमेवाश्रीयते ।
अन्तर्वर्त्तिन्याविभक्त्यापदान्तरत्वंतुसदयनाश्रितत्वादकिञ्चित्करम् । यथागृहसंमार्ष्टी-
त्यत्रकर्मत्वमाश्रितम् । एकवचनतु तदप्यनाश्रितत्वादकिञ्चित्करम् । अतएववक्ष्यति
समासेकचिद्वैकपद्य णत्वहेतुरिति । तदेवमनुस्वारस्यावादिष्वनन्तर्भावादेवात्रणत्वं
नस्यात् । यथाप्रेन्वनमित्यत्र नकारस्येति चेदुच्यते । माभूदनुस्वारान्तरे ।
तत्पुन्यमायपेस्येति ङकारेभकारचयमादेशेऽकृते अवकुप्वन्तरइत्येवमविष्यति । नच
वाच्यं कुर्वन्तीतिवदसिद्धपरिभाषयायमादेशस्य णत्वम्प्रत्यसिद्धत्वं तस्यसमासा-
द्वागृजत्वेनान्तरङ्गत्वात् । बहिरङ्गत्वाच्च समासोत्तरकालजत्वेन णत्वस्य अतः
सुष्ठुक्तं नान्येनेति । अवकुपूविति किम् अर्थेन । पुरित्येव भानुना । अनन्तइ-
त्येव सर्वाण् । सर्वेणेति पूर्ववत्सर्वशब्दाज्जातस्य तृतीयैकवचनस्य टेनेतीने अङ्ग
इत्येत्वे सत्यनेनणत्वे कृते एवं स्यादित्यर्थः । द्विवचनबहुवचनयोर्देववत् प्रक्रिया ।
चतुर्थ्यैकवचनइति । एव तुविशेषविहितास्मडागमात्तागगागमोनास्तीतिप्रदर्शना-
र्थमुक्तम् । सर्वादे । अत्रचाद्भीत्यतोऽङ्गितिप्रथमान्तमप्यनुवर्त्तमानंसर्वादेरिति
पञ्चम्यसमानाधिकरणत्वात्पञ्चम्यन्तं स्यात् । सर्वादेरत इति । तत्राकारमात्रत्वं

वर्दिः स्मद् ॥ १०० ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्ये-
कवचनस्य स्मडागमो भवति । एषे । सर्वस्मै ।

सर्वादेर्न संभवति अस्मैइत्यादौ संभवदपि सर्वादिकार्योत्तरकालजत्वादकिञ्चित्करम् ।
अतः सामर्थ्यादकारेणतदन्तविधिः स्यात् । अथवासर्वादेरिति षष्ठ्यन्तं संबध्यते ।
अदिति प्रथमापि परस्य प्रलयस्य कार्यविधानात्पञ्चमी भवति सर्वादेरकारात्पर-
स्येतियोहिसर्वादेरकारात्पर प्रत्यय अर्थादसावकारान्तात्सर्वादेः परइत्यभिप्राये-
गाद् सर्वादेरकारान्तात्परस्येति । चतुर्थ्येकवचनस्येति । डेअगित्यतोऽनुवृत्तस्य
इत्यस्येत्यर्थः । एषेइति । अनेन स्मटिकृते एवमेव भवति नतन्निमित्तोऽगागम
ऽयुक्त भवति । पूर्वमेव स्मटावाचितत्वादिति भावः । अथवा डेअगित्यत्र ताभ्योऽ-
इत्यनुवर्तते स्मद् । आगमायद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्तइतिडे इत्यस्याङ्गम् ।
नान्नइति । अतएवायं पूर्वान्ते न कृतः । सर्वस्माइति । स्मटित्त्वान्डेइत्यस्यादौ
त्ते एत्वे चैवंस्यादित्यर्थः । अथेह कस्मान्नभवति । श्रियः सर्वो यस्य स तस्मै
प्रेयसर्वायेति । उच्यते । इहसर्वादेरिति षष्ठी डेइत्यनुनासबध्यते । सर्वादेर्डेइति ।
वर्दिरेकत्वे वाच्ये विहितस्य डेइत्येतस्येत्यर्थः । अत्रतुसर्वाद्येकत्वेन डेविधीयते
न तर्हि बहुव्रीहौ । सख्यन्यपदार्थप्रधान इति सर्वादीनां गौणत्वमिति नदाप । एवं
न्द्रेऽप्युभयपदप्राधान्यान्नसर्वादिकार्यम् । यत्रतु सर्वादीनां प्राधान्यं तत्रस्यादेक
मासे सर्वादिकार्यं परमसर्वस्माइति । नन्वेवमपिसर्वोनामकश्चित्तस्मै सर्वायेत्यत्र
प्राप्तिः । न सर्वादेरित्यत्र सर्वआदिर्यस्यासौतस्यसर्वादेरित्यादिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थः ।
वर्दिगणेपठितानेव सर्वादीनाह । प्रकारार्थं त्वमुष्मिन्सकलायकृत्स्नायेत्यादा-
पे प्राप्नोति । गणपाठानुपपत्तिश्च । गणेतु विगिष्टार्थाः पठ्यन्ते इत्युक्तम् । अतः
माव्यवस्थायांपूर्वायतुत्यार्थं समाय पुरिअन्तरायैर्नगर्थं मध्येन्तराय धनेज्ञातौ
स्वायेत्यादौ सर्वत्र सर्वादिकार्यं न भवति नास्मिन्न सर्वत्रापि । नन्वेवमपि सर्व-
दस्य नस्यात् बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्राधान्याद्वृत्तेरकार्ययोगात् । यथाबहुधनमानयेति
बहोर्धनस्यानयनं किंतु तद्वत् । युक्तं चैतत् यत्रस्वत्वामिसंबन्धः षष्ठ्यर्थः
॥ गोमन्तमानयेति न गवानयनं किंतुतद्वत् स्यादेवहि । देशान्तरस्थेपि स्वस्वा-
भावः दूरस्थेपि पुरुषेप्रयुज्यते एवं राज्ञः सपुरुषइति यत्रतुसंयोगः स समवायो

सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । पञ्चम्येकवचने सर्वे अदिति स्थिते ॥
 अतः ॥ १०१ ॥ सर्वादेरकारान्तात्परस्यातः स्मडागमो भ-
 वति ॥ सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ॥
 सुडामः ॥ १०४ ॥ सर्वादिः परस्याभः सुडागमो भवति ।

वा षष्ठ्यर्थः स्यादेव तत्र स्वसामर्थ्याद्वृत्तेरपि कार्ययोगः । यथा पीताम्बरं लम्ब-
 कर्णं चानयेत्यम्बरकर्णयोरप्यानयनम् । न हि वियुक्ताम्बरकर्णयोरप्यानयनं न हि-
 वियुक्ताम्बरकर्णे एवमुच्यते यथानोच्यते । दूरस्थे दण्डे दण्डीति विषाणे विषाणीति
 अतएवायं तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरुच्यते । तस्यान्यस्य पदार्थस्य गुणोपुत्तिप-
 दार्थः सोपि कार्य्यो संविज्ञायतेयस्मिन्निति व्युत्पत्त्याप्रागुक्तिरुपि तत्स्वतद्गुणसंवि-
 ज्ञानः अतो वैपरीत्यात् एवं स्थिते सर्वादेरित्यत्रावयवार्थेनादिशब्देन तद्गुणसंविज्ञाने
 बहुव्रीहौ उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थः । सच समुदायो युगपलक्ष्ये
 नास्तीति अन्तर्भूताः कार्य्य भजन्त इति स्यादेव विश्ववत्सर्वस्यापि कार्य्ययोगः ।
 स्यादेव हि यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणानयने देवदत्तस्यापि ब्राह्मणस्य स्वशाला-
 स्यस्य सत्, आनयनम् । तदेवं सर्वत्रापि सर्वाधिकार्य्ये ज्ञेयम् । अथवा वास्वित्य-
 तोमण्डूकप्लुत्यावानुवृत्तेरुक्ता व्यवस्था कर्त्तव्या * । निविष्टः शास्त्रग्रहणे सुस्मरः
 पण्डितान्नरान् ॥ माधवोयुक्तिकुसुमैरानन्दयति कामिनः ॥ सर्वाभ्यामिति प्रा-
 ग्वत् । पञ्चम्येकवचन इति । एतच्च जसेरति कृते वक्ष्यमाणं सूत्रं प्रवर्त्तते तत्र तथा
 निर्देशादिति ज्ञापनायोक्तम् । अतः । इहात इति नाकारस्य ग्रहणमस्तीत्यतोऽनुवृत्त्यै-
 वमिद्वे । न च वाच्यं तत्सर्वादिसंबद्धमिति विभक्तिविशेषणायेदस्यात् सर्वादेर-
 कारान्तात्परस्य विभक्तेरकारस्येति एवमपि तत्परत्वस्यानुपपत्तेः । न च षष्ठीबहुव-
 चनव्यावृत्त्यर्थं तस्यान् तत्र परत्वात्सुटिकृते न हि द्वयोरादिलिङ्गयोः समुच्चयो वटतः
 इति स्मृतः प्रात्यभावात् । सुटाव्यवधानाच्च । अतः सामर्थ्याल्लाक्षणिकस्यापि जसे-
 रत एवग्रहणमिति भत्वाह । परस्यात इति । अन्यथाकारस्येवावक्ष्यत् । सर्वस्मा-
 दिति । स्मटिकृते सवर्णेदीर्घः । सर्वाभ्यामित्यादि । ओसन्त प्राग्वत् । सुडा ।
 आसन्न यथा षष्ठीबहुवचनमेव गृह्यते तथा सुडामइत्यत्र प्रत्यपादि । इहात इत्य-
 नुवर्त्तते तेन सर्वं कुर्वन्तीति सर्वयन्तीति विडिङ्करण इति विटिलोपः सर्वयन्-
 त्तीति किप् जेतिति विलोपः सर्वः तेषां सर्वामित्यत्र सुङ्न भवति । यद्येवं सू-

कार उच्चारणार्थः । सर्वेषाम् । ङि स्मिन् ॥ १०२ ॥ सर्वादेर-
हारान्तात्परोङिस्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयोः ।
सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वो । हे सर्वे । एवं विश्वादीनामेकशब्द-
व्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । इतरडतमौ विहाय, तौ प्रत्ययौ ।

शमित्यत्रापि नस्यात् । मा भूदमुनापरेणत्वाप इति सूत्रेणभविष्यति । तस्यचाच-

। आप. आबन्तात्सर्वादे, परस्याम, सुडागमो भवति सर्वासामिति ।
।चसुत्रपाठः सुडाम आप यदोच्चेति । ननुचात्रात इति भानुवृत्तिष्ट मा-
ता चाप इति सूत्रमविशेषाच्च सुडामइत्येव सर्वासामित्यत्रापि सुडमवि-
ते सर्वकुर्वता सर्वासमित्यत्र तु गौणत्वान्नभविष्यतीति सत्यमुत्तरार्धे चापइत्य-
।कर्त्तव्य यदोच्चेत्यावन्ताद्यथास्यात् । अन्यत्र मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजन
इति हि तत्रवर्त्तते यडाबन्तादेवविधीयत इति सुडपि तत एव भविष्यति ।
तर्हि अच्चेत्यत्वमापएवयथास्यादन्यस्य माभूत् अतएव यदोच्चेत्यत्र वक्ष्यति
य चापोकार इति । एवमेतदर्थे कर्त्तव्यमिहैवक्रियते । सुडामइत्यत्रातङ्-
।वृत्तिदुर्वारेति सर्वासामित्यत्रापि सुट् यथा स्यादिति तत्रादोषादाचार्य्योयोगद्व-
पि सहव्याचिख्यासुरतइत्यनुवृत्तिमनाहत्याह सर्वादेः परस्यामइति । अत एव
सर्वाशब्देवक्ष्यति । आभितुसुडागम इति । सुट् उरुच्चारणार्थः । टो देशविध्यर्थः ।
शामिति । अनेन सुटिएसमीत्येत्वेकिलादिति षत्वम् । ङि । डकारो जसीत्वङ्गीये-
यावृत्त्यर्थ । न च विधिसामर्थ्यात्तद्व्यावृत्ति विधेः स्मिन्नर्थत्वात् । औजसोर्हि
निगौरवप्रसङ्गात् । इत्स्मिन्निति कृते कृत्रिमत्वादित्संज्ञकस्यैवग्रहः स्यात् अस्तुक-
पि स्मिनस्तद्वद्विबेनलोपः स्यात् इति विधिसामर्थ्यात्सप्तम्येकवचनस्यैव ग्रहणं
।ष्यति । एव तर्हि स्पष्टार्थोऽयम् । सर्वस्मिन्निति । अनेनात्र स्मिन् शेष देववत । सं-
नेतु जसि हे सर्वे । एवमिति । विद्यैकशब्दाद्यन्तावयवानामुभयप्रभृतीनामपि स
इवात्सर्वेशब्दवद्वाणि ज्ञातव्यानीत्यर्थ । उभशब्दस्यतुविशेष वक्ष्यति । उभयश-
यापि तत्रैव वक्ष्याम । नन्वत्र पठितयोर्इतरडतमयो, प्रत्ययस्य च केवलस्य प्रयो-
।।वात्सर्वादिकार्य्यस्य च प्रयोगशरणत्वात्कथं तद्वृत्तं स्यादित्याशङ्क्याह।इतररेति।

पूर्वः । पूर्वौ ॥ पूर्वादीनां तु नवानां जसीकारो वा
वक्तव्यः * ॥ पूर्वे । पूर्वाः । परे । पराः । इत्यादि ॥ ङसि-
ङ्योः स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ * ॥ पूर्वस्मात् । पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन् । पूर्वे इत्यादि ॥ प्रथमचरमतयायङ्लपा-
ङ्गकतिपयनेमानां जसी वा ॥ प्रथमे । प्रथमाः । शेषं
देववत् । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । तयायङौ

तौपरित्यज्य विश्वादीनामेव रूपं ज्ञेयमिति सवन्धः । तत्रहेतुगर्भं विशेषणमाह ।
ताविति । द्वयोर्बहुनां चैकस्येति विधास्यमानावित्यर्थः । यद्येव किमर्थस्तयोरत्रपाठः ।
उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया ज्ञापनार्थः । तेनतदन्तानां कतरादीनां सर्ववद्रूपं
स्यादिति सिद्धम् । पूर्वादीनामिति । तुविशेषे । एषां सर्वादित्वेऽपि विशेषइ-
त्यर्थः । सच जसीत्वविकल्पादि पूर्वपरावरदक्षिणात्तराधरस्वअन्तरइत्येतेषां
नवानां गणपठितानां जसाति विधीयमान ईकारो विकल्पेन स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः ।
प्राप्तविकल्पश्चायमिति गौणत्वेऽप्रियपूर्वाइत्येव पूर्वादीनामिति षष्ठ्याविभक्त्यासंब-
न्धाद्वा । एवं ङसिङ्योरपि । प्रियपूर्वास्तिप्रियपूर्वे इत्येव । पूर्वेइति । जसीत्वेत्येवम् ।
पूर्वाइति जसीत्वाभावपक्षे दीर्घविसर्गौ । परे परा इति प्राग्बत् । इत्यादीति आदि-
नाअवरेअवरादक्षिणे दक्षिणा उत्तरेउत्तरा अपरे अपरा अधरे अधरा । स्वेस्वाः
आत्मीयाइत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा, शाटका परिधानीयाइत्यर्थः । ङसिङ्योरिति ।
अविकारात्पूर्वादीनामेव । डेरल्पस्वरत्वेऽपि ऋमार्थं परत्वम् । पूर्वस्मादिति । स्मात्पक्षे
पूर्वादिति । तदभावे । ङसेरतिदीर्घः । पूर्वस्मिन्निति स्मिन्पक्षे । पूर्वेइति । तद-
भावे एत्वम् । इत्यादीति । आदिनापरस्मात् परात् परस्मिन्परेइत्यादि शेषं रूपमेषां
सर्वादित्वात्सर्ववत् । प्रथमेति तत्रप्रथमादीनां नेमान्तानां द्वन्द्वे आभितुटिदी-
र्घेचकृते रूपं नेमानामिति । नेमस्य सर्वादित्वेऽपि सुडभावस्सर्वादेःस्मद्विलत्र प्र-
त्ययादि । जसीवेति । कतिपयान्तानामसर्वादित्वात् पाक्षिको विधिः । नेमस्य
तु प्राप्तविरल्पः । प्रथमे इति इत्वपक्षे । प्रथमा इति तदभावे । शेषमिति । जसो-
न्यत्र एषां कतिपयान्तानां रूपम् । नेमस्यतु सर्ववत् सर्वादित्वात् । तयायङा-
विति । सङ्ख्यायाविधास्यमानावित्यर्थः । अत्र तु तदन्तानां ग्रहणार्थः पाठः ।

प्रत्ययौ * तीयस्य सर्ववद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् * । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् । द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् । द्वितीये । शेषं देववत् । एवं तृतीयः मासस्यालोपो वा । माः । मासौ । मासः । मासम् । मासौ । मासः ।

तेन द्वितीयेद्वितीयाइति सिध्यति । तीयस्येति । तीयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । सर्वत्वेव । सर्ववत् । इहोपां ते तेषु डेडसिडसिडिषु । तथा सर्वस्यरूपं सर्वस्मादित्यादि तथाऽस्यापिद्वितीयस्मादित्यादि पक्षे स्यादिति वक्तव्यार्थः । ननु च प्रत्यक्षविरुद्धमेतत्कथं यावता नायं सर्वादिरूपं च सति सर्वादिकाव्ये स्मडादौ तथा स्यात् नच सर्वादित्वमतिदिश्यते । किंच रूपातिदेशे अतिद्वितीयायेत्यादावपि तद्वद्रूपं स्यात् । अस्तु अतिसर्वायेतिवद्भाविष्यति । नहुर्लभो ह्ययमर्थः तस्मादिदमेव योज्यं तीयस्येति रूपं स्वरूपं तीयइति तत्सर्ववत् सर्वेण तुल्य रूपस्वरूपेणैव साम्यामिति सर्वइति रूपं यथा सर्वादितद्वितीया इत्यपि ङित्सु वाच्यमिति । एतेनास्यापि सर्वादित्वसिद्धेर्नोक्तदोषप्रसङ्गः । तथाचोक्तं रामचन्द्राचार्यैः । तीयस्य ङित्सु सर्वनामता वाच्येति । द्वितीयस्मा इति । सर्ववद्भावपक्षे स्मडादि । द्वितीयायेति । तदभावपक्षेऽगादि । एव द्वितीयस्मादित्यादावपि । सर्ववद्भावपक्षे सर्ववत् तदभावेच देववत् प्रक्रिया ज्ञेया । शेषमिति । ङित्त्वचनानि वर्जयित्वेत्यर्थः । एवमिति । तीयप्रत्ययान्तत्वसाम्याद्द्वितीयवचनृतीयोपि साध्य इत्यर्थः । पटुः प्रकारः पटुजातीय इत्यस्य प्रत्ययावयवतीयस्यानर्थकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नेह ग्रहणम् । मासस्येति । अस्य लोपः, अलोपः, लोपोऽदर्शं नमप्रयोग इति यावत् । मासशब्दान्ताकारस्य वा लोपः । प्रयोगाधिकाराद्विभक्तौ परतः स्यादिति वाच्यम् । सान्त एवायं पक्षे प्रयोज्य इत्यर्थः । अलोपे हि तस्य तद्वद्भावात् सिलोपादि न स्यादिति । मा इति । सान्तपक्षे ह्रस्वः सेरिति लोपे सस्य विसर्गे एवं स्यादित्यर्थः । मासावित्यादि टापर्व्यन्तं सान्तपक्षे ऋष्टोच्चारणं कर्तव्यम् । माभ्यामिति । सस्य विसर्गे आदवइति तल्लोपः । इत्यादीति । आदिना माभिः । माभिः माभ्या माभ्यः । मासः माभ्या माभ्यः । मास मासोःमासौ मासि मासोः मास्तु इतिपक्षे इति सान्ताभावपक्षे इत्यर्थः । मासइत्यादि प्रक्रिया तु देववत् । इत्यादिशेषमिति । द्वितीयतृतीयान्तव्यतिरिक्तं शेषं मासेन मासाभ्यां मासरित्यादि देववत्स्यादित्यर्थः । प्रक्रिया तु सर्वापि देववद्देवान्तत्वं

मासा माभ्यामित्यादि । पक्षे मासः । मासौ । मासाः । मासश्च
मासौ मासानित्यादि शेषं देववत् । उभशब्दो नित्यं द्वि-
वचनान्तः । उभौ २ उभाभ्याम् ३ उभयोः २ । आकारान्तः
सोमपाशब्दः । सोमपाः । सोमपौ । सोमपाः । अथातोद्धिति
विशेषणाद्धेलोपो नास्ति हे सोमपाः । सोमपाम् । सोमपौ ।
बहुवचने सोमपाअस् इतिस्थिते । आतोधातोर्लोपः ॥ १६२

साम्यात् । उभशब्द इति । नित्यं द्विवचनान्त इति । नित्यपदेनावन्तोऽप्यासह
दीर्घे यन्मध्ये पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इत्यापोष्युभग्रहणेनैव ग्रहणात्तथा स्वार्थिकाना-
मप्यर्थभेदात् प्रकृत्यन्तरमूतत्वेनोभकाविति कप्रत्ययान्तोपि द्विवचनान्तत्वं न व्य-
भिचरति लुप्ते च द्विवचने न प्रयोज्य इत्युक्तं भवति । अतएवोभयपुत्र इत्यादौ तत्प-
र्यायः उभयशब्दः प्रयुज्यते नोभशब्दः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । यथोभयशब्दस्य
द्विवचनान्तस्याप्रयोगः तस्य नित्यमेकवचनबहुवचनविषयत्वात् । तथा चोक्तं महा-
भाष्ये । यदा पुनरयमुभगवदो द्विवचनेकविषयः क इदानीमस्यायच् भवति उभयोन्यत्र
उभयशब्दोन्यत्र भवति उभये देवमनुष्याः उभयोमणिरिति । उभावित्यादिदेववत्प्र-
क्रिया । एवमेतस्यास्तु द्विवचनान्तत्वात् सर्वादिकार्याणां चैकवचनबहुवचनविषयत्वात्
सर्वाद्विषुपाठ शास्त्रस्यप्रयोगानुसारित्वात् सर्वादिभ्यो हेतुप्रयोगे वृत्तीत्याहोपयति ।
इदानीं क्रमप्राप्तानादन्तानाह । आकारान्तइति । एतत्तुक्रमदर्शनार्थमुक्तम् । सोम-
पाइति । सोमपिवतीति किप्तस्य कृत्वात्कृत्तद्धितेति नामत्वाज्जातस्यसेः स्रोवि-
सर्ग । अधातोरिति । सामानाद्धेरित्यत्र । बहुवचनइति । द्वितीयायाइति-
दोष । असितेति । शस्येत्वाहोपेक्षतीत्यर्थः । आतो । आकारमात्रस्यधातोः, शसा-
दौकचिदप्यभावादातोधातोरिति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । तत्रात इति तु स्थानषष्ठी
धातोरित्यवयवषष्ठी । तेनायमर्थः धातोरवयवस्यातो लोपइति । अतएवार्थवद्ग्र-
हणपरिभाषापितत्रन प्रवर्तते इति मत्वाह । धातुसबन्धिन इति । धातुः संब-
न्धी अवयवी यस्यतस्यधातोरवयवभूतस्येत्यर्थः । अथवाधातूनां समवायसंब-
न्धवतोऽवयवस्येत्यर्थः । सोमपइत्यादिस्वरेसर्वत्रलोपः । एवमिति । कीलालः
पादयोपि धातुजाएव स्युरित्यर्थः । धातो किम्, हाहान् । उक्तञ्च । हाहाहूहूस्-

धातुसंबन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे
सोमपः । सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिरित्यादि ।
एवं कीलालपाशङ्खन्माप्रभृतयः । इकारान्तो हरिशब्दः ।
प्रथमैकवचने । हरिः । औयू ११८ ॥ इकारान्तादुकारा
न्ताच्चपरऔयू आपद्यते ईऊ भवतः । हरी । एओजसि १२१ ।
इकारान्तस्योकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च

खस्तस्यशसिहाहा नधातुत । बयिहाहैओसिहाहैरामिहाहागुणश्चकाविति ॥ गुणः
एत्वम् । अथेदन्तान्वक्तुमाह । इकारान्तइति । प्रथमैकैति । हरिरिति । एतेनात्र-
वक्ष्यमाणविशेषाभावं दर्शयति । औयू । अत्रनाम्न इदुद्धथामित्यनुवृत्तेर्नाम्न इकारो-
काराभ्यामित्यर्थः स्यात् । योहिनाम्नइकारोकाराभ्यां परः अर्थोदिकारान्तादुकारान्ता-
च्च परइति मत्वाह । इकारान्तादुकारान्ताच्चपरइति । नाम्नइति शेषः । तत्रौकारस्यस्था-
निनोद्विमात्रत्वादादेशयोरपि ह्रस्वयो सावर्ण्यात् गृहीतदीर्घयोरेवसिद्धत्वाद्वाच्य-
मान स्वः' सवर्णाग्रगृहातीतिज्ञापनार्थदीर्घयोर्विधानमिति मत्वाह ईऊभवत इति ।
तेनधीरिरित्यादौ दीर्घस्याग्रहणम् । अथवाह्रस्वादेव पूर्वप्रकृतेरिदुद्धथां कृतसवर्णदीर्घा-
वीऊभवत इत्यर्थः । अत्रपक्षेभाव्यमानस्यसवर्णाग्रहणे मादूइति उभयोरुकारो-
कारयोर्निर्देशोज्ञापकः । एओ । अत्रेदुद्धथामित्यनुवृत्तमानं पञ्चम्यन्तम' यथा' त्वष्ट्यन्तं
स्यादिति मत्वाह । इकारान्तस्येति । अत्र लाघवार्थं गुणो जसीति वाच्येऽसा-
वर्ण्यादरोऽप्रसङ्गेऽपि एओग्रहणं संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन
कनयतीत्यत्र नोपधावृद्धिः । हरय इति । अनेनैतत्वेऽयादेशे चैवं भ्यादित्यर्थः ।
यौ । ननु चाय पूर्वेण सह एओ धिजसोरित्येकयोगः क्रियता किं पृथग्योगकरणेन ।
उच्यते । एव ह्युच्यमाने एदौतोरिदुद्धथाभिवधिजसूभ्यामिति क्रमः स्यात् । ततश्चे-
दन्तस्य धावेकारः उदन्तस्य जस्योकार इत्यर्थः स्यात् । पृथग्योगे तु नैष दोषः ।
अन्यच्च धिजसोरित्युच्यमानेजसीव धौ परे एओ स्याताम् । पश्चाच्चासमानत्वाच्च
धिलोप इति श्रवणप्रसङ्गः । पृथग्योगे तु विषयसप्तमीयमिति लुप्तेऽपि यौ तद्विषयस्य
सत्त्वात् एओस्त इति न कश्चिदोष इति सर्वमालोच्याह । इकारान्तस्येत्यादि ।

भवति हरयः ॥ धौ ॥ १२२ । इकारान्तस्योकारान्तस्य च विधिये एकार ओकारश्च भवति हे हरे । हे हरी । हे हरयः । हरिम् । हरी । हरीन् । टानास्त्रियाम् ॥ १२० । इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्ठा ना भवति अस्त्रियां विषये । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥ ङिति ॥ १२३ ॥ इकारान्तस्योकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति । हरये ।

अनन्यभावे विषयः । हे हरे इति । सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति प्राक्समानाद्धेरितिलोपः ततएवम् ननु कृताकृतिसङ्गित्वेन नित्यत्वात् पूर्वमेवं स्यात् । मैवम् । विषयसप्तम्या इदमेव फलं यत् प्रागुलोपो भवतीति हे हरी इति । औजसो प्राग्वत् । हरिमिति । अमृशसोरिति लोप औप्राग्वत् । हरीमिति । अमृशसोरित्यलोपे सोन इति नत्वे ङसीति दीर्घत्वे एव स्यादित्यर्थः । टाना । अत्र सिनेति निर्देशादस्त्रियामिति प्रणिष्टा नञस्तीति मत्वाह । अस्त्रिया विषये इति । किमर्थं । भिदमुच्यतेऽस्त्रियामिति नापुसीत्युच्येत । ङीविपीष्टत्वात् असुनेति । नन्वत्र नामिनस्वरे इति नुमि नाभावेपि समानमेवेति नुमंवास्तु । मैवम् । अस्ति ह्यस्त्रियां ग्रहणेऽसुनेत्यत्रावसष्टाप्रत्ययेत्यदाद्यत्वे मत्वे च अमटेति स्थिते परत्वात् नित्यत्वाच्च मादू इत्युत्वं प्राप्नोति । प्रकृतिप्रत्ययश्रितत्वेमान्तरङ्गत्वादिनादेशश्च तत्र बलीयस्त्वादिनादेश एव स्यात् । यत उक्तम् । पर विदुः पूर्वपरोपपत्तौ परस्य नित्यस्य च नित्यमेव । नित्यान्तरङ्गोपगमेन्तरङ्गस्तस्माद्विधिः प्रातिपदो बलीयामिति । अत एव वक्ष्यति अङ्गीत्यात्वं पश्चादुकार इति । तदेवमिनादेशे एत्वे पश्चादुत्वे चासुनेति स्यात् इति कुत्र नुम् स्यात् । कुत्रतराच्च नाभावः । सति पुनरस्त्रियां ग्रहणे ङीवे नुमा बाधितसकलविषयो नाभावः । स्वसामर्थ्यानुदुर्बलमभ्युत्पन्नवर्त्यप्रवर्तते । तदेवं ङीवेप्राक्प्रवृत्त्याजातबलमूवं पुंस्यपि प्रागेव प्रवर्तते ततो नाभावः । अतएव वक्ष्यति । मत्वे एत्वे च कृतेटानास्त्रियामिति हरिणेति । अकुण्डिति णत्वम् । ङिति । इदृशस्यासौ ङित्स्मिन् । ङे ङसि ङसुङ्गिप्रत्यये इत्यर्थः । एकार ओकारश्चेति । एओ जक्षीत्यतोऽनुवर्तमानावित्यर्थः । हरये इति । अनैतत्वेऽयादेशः । ङस्य अत्रैदोत इत्यत एदोताङ्कारश्चानुवर्तते । सूत्रे च ङस्येति ङसिङ्सोर्ङकारेण सामान्यनिर्देशः ।

हरिभ्याम् । हरिभ्यः । डस्य ३२ ॥ एदोद्भवां परस्य ड-
सिङ्सोरकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् । हरि-
भ्यः । हरेः । ह्य्योः । हरीणाम् ॥ डेरौ ङित् ॥ १२४ ॥ इ-
दुद्भवामुत्तरस्य डेरौ भवति । स च ङित् । ङिति ढेल्लोपः ।
हरौ । ह्य्योः । हरिषु । एवमग्निरिरविकविप्रभृ-
तयः । उकारान्ताश्च विष्णुवेषुवायुभानुप्रभृतयोप्ये-

अवयवषष्ठी चेयमितिसर्व व्याचष्टे । एदोद्भवामित्यादि । हररिति हरि असि
स्थितेऽङ्गीत्येतेऽनेनालोपे विसर्गादेशः । ह्य्योरिति । इयस्वरइतियः वस्यराद्यप इति
द्वित्वम् । हरीणामिति । हरिभ्यामित्यत्रनुदात्त इति नुदि नामाति दीर्घेऽङ्कुष्विति
णत्वम् । डेरौ । अत्रेदोद्भवां परस्य डेरित्वाविशिष्ट एवैर्विवीच्यते । तत्र ङिदिति
सज्ञा, ङितो वा विधिः, ङिद्वदतिदेशो वा, तत्र संज्ञापक्षे ङिति देरित्यत्र कृत्रिमत्वा-
ङ्ङित्संज्ञाया एव ग्रहणे सेर्द्धाधेरित्यादौ ङित्त्वप्रयोजनाभावात् ङकारस्य श्रवणप्र-
सङ्गः ज्ञापकास्तिङ्गम् । यद्यपि स्त्रियामित्याह तजज्ञापयति स्यादत्रङित्त्वेन टिलोप
इति । अन्यथास्त्रायतेर्द्धो ङित्त्वाच्छ्रवणे स्त्रियामिति निर्देशो नोपपद्यते । यद्येवं
द्वमेर्द्धः ङण्डः अत्रापि प्राप्नोति सदोणादय इति सदागव्दस्य बहुलार्थत्वात् भवि-
ष्यति । तर्हि ज्ञापकनिरासेभ्ययमेवास्तु परिहार इदोऽङ्गुणादिकत्वात् । नापि
ङितोविधिः, ङिद्वग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ङावित्यपि कृते डस्य कार्यायेदित्येव
सिद्धयेत्संज्ञेति किं पुनर्ङिद्वग्रहणेन । सैवम्, अनेनेऽज्ञायथास्यात्तेनमाभूदित्येव-
मर्थेऽङ्ङिद्वग्रहणस्यात् । कोन्यत्र विशेषस्तेन सत्यामनेन वा । अयमस्ति विशेषस्तेन
सत्यां लोपः स्यात् अनेन पुनर्न यस्येत्संज्ञेन प्रकृतपरामर्शात् । ततश्च श्रूयमाण एव
ङकारे ङित्कार्यं स्यात् । न स्यादाविति निर्देशात् तस्मादङ्ङिद्वदतिदेश एवायमिति
मत्वाह । स च ङिदिति । ङिद्वङ्ङित्कार्यकृदित्यर्थः । विनाबलत्यर्थं तदर्थो ग-
म्यते । यथा चन्द्रोमुखमिति । नन्वस्मिन्नपि पक्षे जेर्द्धावित्येवास्तु । माभूत् ङि-
त्करणकार्यायेदित्येव ङित्त्वाच्च ढेल्लोपः स्यात् । एवं तर्हि ङित्करणगु-
त्तरार्थम् । ऋतोऽङ्ङित्यादौपृथग्ङकारोपादानेहि गौरवप्रसङ्गः । ङिति । ह-
राविति । डेरौत्वेऽङ्ङिलोपः । हरिष्विति । ङित्त्ववित्त्वम् । एवमिति । उ-

तैरेव च सूत्रैः सिध्यन्ति । भानुः । भानू । भानवः । हे भानो । भानुम् । भानू । भानूत् । भानुना । भानुभ्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानोः २ । भान्वोः १ । भानूनाम् । भानौ । सखिशब्दस्य भेदः ॥ से-
र्डाधिः * १७५ ॥ सखिशब्दस्य सेरधेर्डा भवति । डि-
त्वाट्टिलोपः । सखा । अधेरिति विशेषणादेकारो धिवि-
षये । हे सखे ॥ ऐ सख्युः * १७४ ॥ सखिशब्दस्यैकारादे-
शो भवति पञ्चसु परेषु । * षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदन्य-

केनप्रकारेण हरिशब्दवत्प्रक्रियेति यावत् । उकारान्तश्चेति । चशब्दकारान्तत्वे-
न्येतामुक्तप्रक्रियां समुच्चिनोति । अत आह । एतैरेवेति । तथोदाहरति भानू इति ।
औयूङ्युत्वेसवर्णेदीर्घः । भानवइति । एओजसीत्योकारस्यावादेशः । हेभानोइति ।
धिलोपेसतिधावित्योकारः । भानुनेति तृतीयैकवचनस्यटानास्त्रियामितिनादेशः । भानवे-
इति । ङीयङ्गिनीत्योकारस्याङ् । भानोरिति । ङसिङ सोर्दितीत्योकारे ङस्येत्यलोपः ।
भानाविति । सप्तम्येकवचनस्य ङेराडित्यौत्वेङितिटेरित्युलोपः । शेषप्राग्वत् ।
सखिशब्दस्येति । भेदः प्रक्रियाविशेषः । तमेव निरूपयितुमाह । खेर्डा । अत्रच-
पेसख्युरित्यतः सख्युरिति पष्ठयन्तमनुवर्त्तमानं सेरित्यनेन सम्बन्धात्सखिशब्दार्थ-
स्यैकत्वेवाच्येविहृतस्यसेरित्यर्थप्रत्याययतीतिमत्वाह । सखिशब्दस्येति । तदर्थ-
स्यैकत्वेविहृतस्येत्यर्थः । तेन शोभन, सखायस्यसुसखिरित्यत्र न भवति ।
अन्यपदार्थस्यैकत्वेसेविहितत्वात् । गौणमुख्यन्यायेनवात्रनभवति । अतएव च शोभनः
सखामुसखेत्यत्र भवति । ङित्त्वादिति । कार्य्यायेदितिङस्येत्सङ्गायां ङित्त्वाङ्-
ङितिटेरितिखोपइत्यर्थः । अधेरिति । सेर्डाधेरित्यत्राधेरितिविशेषणेनात्र ङादेशप्रा-
प्त्यभावात् । समाद्धेरिति । लुप्तस्यधोर्विषयेधावित्येकारेहेसखेइति स्यादित्यर्थः ।
एत्वाभावास्तुवक्ष्यते । पेस् अत्रचसतोहिकार्थेण, कार्य्येणभवितव्यमिति सख्यु-
रैतन्निर्देश्येविपरीतनिर्देशोवैचित्र्यार्थः । पञ्चशिविति । इतोत्पञ्चशिवित्यतो-
दुत्तोःसिऔजस्रम औष्वित्यर्थः । यद्येवसावपिप्राप्नोति । नैवम् । परेणङादेशेन-
बाधितत्वात् विषमञ्जपन्यास । प्रत्ययस्यङाप्रकृतैरेत्वमिति । यएवतर्हिङिलोपे कृ-

स्य ज्ञेयः ॥ आयादेशः । सखायौ । द्विवचनस्यावाक्यन्द-
सि * ॥ सखाया । सखायः । सखायम् । सखायौ । स-
खीन् ॥ सखिपत्योरीकृ * १९८ ॥ सखिपतिशब्दयोरी-
गागमो भवति टाडेडिषुपरतः । दीर्घत्वान्नानभवति ।
सख्या । पत्या ॥ * आगमजमनित्यम् ॥ सखिना ।

तेविशेषाभावात्तदविवक्ष्यति । अथवासेडादेशप्रतिसाक्षादिष्टेनकार्यत्वेनपञ्चवच-
नान्तर्भावानुमितस्यनिमित्तस्यत्राह्णामोष्यन्तामूमाठरकौण्डिन्यौपरिवेविवातामित्थ-
त्रपरिवेषणेनमुक्तिरित्यायाइवबाधनान्नभवति । यत्रहिडादेशःप्रतिषिध्यतेऽधेरिति
तत्र प्राप्नोति हे सखेइति कर्तव्योत्रयत्न । तत्राधेरितिविभज्यते तच्चोभयोर्यो-
ग्यो' शेष ऐसख्युः सेडाधेरिति । तत्तश्चायमर्थःअधिप्रत्ययान्तस्यसख्युरैर्भवति
अधेश्च सेडा भवतीति । यद्येवमौप्रभृतीनि पञ्चवचनानिग्रहीष्याम । भैवम्
पञ्चसु शब्दो हि प्राकृत्यादिष्वेव रूढ इति तादृग्विधएवानुवर्त्तते । षष्ठीनिर्दि-
ष्टस्येति । आदेशोयस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य विहितस्तदन्त्यस्य अन्तेभवोन्त्यस्तस्या-
न्त्यस्तदन्त्यस्तस्य वर्णस्य ज्ञेयइत्यर्थः । आयादेश इति । ऐ आयिति । सखायौ
इति । सखिऔ इति स्थिते । ऐ सख्युरित्यैआदेशो षष्ठीनिर्दिष्टस्येतीकारस्य जाते
आयादेशो च कृते एव स्यादित्यर्थः । प्रियसखाइत्यत्रवै सख्युरिति सखिशब्दस्य
पञ्चवित्यनेनापि सवन्धादैव न भवति । सुसखायावित्यत्र भवति । द्विवचन-
स्येति । अस्यात्वं छन्दसि वाच्यमित्यर्थः । ननु चात्र औ इति प्रथमोद्वितीयो
वेति । संशय इति चेत्त । सेड्विवचन द्विवचनसिरित्यर्थात् । प्रथम एव सन्देहा-
भावात् सेरिति षष्ठ्यन्तस्य कचिदमाद्यन्तस्य परत्वमिति परत्वम् । सखाया
इत्यादि औकारस्यात्वे सर्वत्राद्यै सख्युरित्यैव आय् सखीनिति । षष्ठेत्रवचने
हरीनितिबत्प्रक्रिया । सखि अत्र च एटाङ्योरित्यतष्टाडी अनुवर्त्तते वक्ष्यमाणं
च सूत्रपाठे इत्येतत्सूत्रं चतुर्थैकवचने ईगागमं शास्तीतितद्व्यविशेषादन्तर्णी-
याह । टाडेडिष्विति । दीर्घत्वादिति । अयमाशयः यदि ह्रस्वएवक् क्रि-
येत तर्हि सखि इ टा इति स्थिते सवर्णदीर्घ बाधित्वान्तरङ्गत्वाह्नास्त्रियामिति
नाभावः प्राप्नोति । ईकिपुनः सत्यसति वा सवर्णदीर्घ दीर्घत्वान्नाशितनादेश ।
नेत्युपलक्षणम् एवाद्यपि न भवति । सख्ये इति । ईकि कित्वादन्त्यागमे सव-
र्णदीर्घे यः । आगमजमिति । आगमाद्युक्तातमागमजं नास्ति चेति जनेडः त-

१ इदमुक्तमाधवेन तदपि न सङ्विचारयुक्त इहापि परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रिते
ज्ञापकानुसारेण तच्च ज्ञापकं कार्ययित् एतदर्थमेव सूत्रस्य गुरुकरणमन्यथा कृत एवावश्यत
इतिवदति नालकरामशर्माणः ।

पतिना । सखिभ्याम् ॥ सखिभिः । सख्ये । सखिभ्याम्
 सखिभ्यः ॥ ऋङ्ढे * २०० ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगाग-
 मो भवति ङसिङसोर्ङकारे परे । सख्यु असिति स्थिते ॥ ऋ-
 तोङउः * १२५ ॥ ऋकारान्तात्परस्यङसिङसोरकारस्य
 उकारो भवति । स च ङित् । सख्युः । सखिभ्याम् । सखि-
 भ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनाम् । सप्तम्येकवचने
 डेरौढिदित्यौकारे कृते सखिपत्योरीगागमः ॥ सख्यौ ।
 सख्योः । सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्हरिश-
 ब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखिशब्दवत् । पतिरसमास-

च्छास्त्रमनित्यमसार्वत्रिकमित्यर्थः । एतच्चागमविधानादेवावसीयते । अन्यथा
 लाववार्थमीकारमादेशमेवव्यधास्यत् । तेन केवल्योनित्यं सख्यासख्येसख्यौ
 समस्तयोर्न प्रियसखिना प्रियसख्ये प्रियसखौ इत्यादि अत एव सखिनापति-
 नेतिक्वचित्कोपपाठः नोपपद्यते । अन्यत्र पतिनासह सीतायाः पतये इत्यादौ
 छान्दसत्वाभिर्वाहः । सख्ये इति ईकृदीर्घयत्त्वानि । ऋक् । इहईग्विधानस्य वै-
 यर्थ्यप्रसङ्गान्छे इति चतुर्थ्येकवचनं न गृह्यते । किं तर्हि ङसिङसोर्ङकारेण
 सप्तम्यन्तो निर्देश इत्याह । ङसिङसोर्ङकारेपरइति । सख्यु असिति । अनेन
 ऋगागमेकित्वात्परेसतियत्वेकृतेसख्यु असितिस्थितेसतीत्यर्थः । ऋत । अत्रऋ-
 मात्रानङसिङसौनसंभवत इति सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमित्याह । ऋकारान्तादिति ।
 तत्रापिङइतिप्राग्वत्प्रथमान्तोनिर्देशः । तेनङसिङसोरकारस्यउर्भवतिउरेवान्नप्रयोज्य-
 इत्यर्थःइममेवार्थतात्पर्येणाह ङसिङसोर्ङकारस्येति । सख्युरिति । सख्युअसिति-
 ऋगागमात्परस्यानेनोत्वेतस्यङित्वाङ्ङितिटेरितिलोपेविसर्गादेशः । अत्राप्यागमजम-
 नित्यमितिप्रियसखेरित्यादावृगागमो न । सप्तम्येकवचनइतिअयम्भावः । सखिङी-
 त्यत्रेकः कृताकृतप्रसङ्गित्वेप्यागमत्वे नानियतप्रवृत्तेः प्राक्ङेरौत्वे टिलोपे च प-
 ञ्चावैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्ङेरामादेशस्य तद्वद्भावाच्चेकित्यत्वे च सख्या-
 धितिः स्यादित्यर्थः । शेषः सुगमम् । पतिशब्दस्येति । विशेषान्तराभावादित्यर्थः ।

एव सखिवद्वक्तव्यः ॥ ततः समासान्तस्य नादयो भव-
न्ति । प्रजापतिना । प्राजापतये । इत्यादि ॥ द्विशब्दो नित्यं
द्विवचनान्तः । द्विकौ । द्विऔ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेरः
स्यादौ ॥ २०७ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे । द्वौ२
द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । त्रिशब्दो - नित्यं बहुवचनान्तः ।
त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ । त्रैग्यङ् ॥ ८५ ॥ त्रि-

तृतीयादाविति । तत्र सखिपत्योरीगित्यादिविशेषमद्वावात् । तथाहि पत्या पत्ये
अत्र सखिपत्योरीक् पत्यु अत्र ऋङ्ङे ऋतोङ्ङ पत्यौ इत्यत्र डेरौत्वे ईगागम
इति । पतिरिति । यदीदमपूर्वं विद्यानमभविष्यत्तदा सेडौदिकमप्यभविष्यताभ-
विष्यच्च पतिशब्दस्यग्रहणसखिपत्योरीगित्यत्राभविष्यन्त्वर्थोत्रैवकारः । तस्मादर्थ-
कथनमेतत् । तथाहि नास्ति समासोयस्मिन्नसावसमासः, केवल एव पतिशब्दः
सखिवत्सखिशब्देन तुल्यः यथा केवल एवसखिशब्दईगागमादिलभते एवं पति-
शब्दो वक्तव्यः सहनिर्दिष्टत्वात् व्याख्येयइत्यर्थः । व्याख्यानन्तु सखिपत्योरी-
गित्यत्र कृतमेव । तत इति । यस्मात्केवल एव पति सखिवत्ततो हेतोः समासान्तस्य
समासस्यान्तः समासान्तस्तस्यानाद्य नाएत्वाल्लोपौत्वटिलोपाः भवन्तिवाधकाभा-
वादित्यर्थः । उदाहरति प्रजापतिनेति । प्रजानापति प्रजापतिरिति तत्पुरुष
समासः । तेनात्रेकोऽभावाभावाभावः । प्रजापतयइति ईगभावादिहैत्वम् । इत्या-
दिति । आदिनाप्रजापते, प्रजापताविति । शेष हरिवत् । द्विशब्दइति । नित्य-
त्वादेवस्वार्थप्रत्ययान्तोपि द्विवचनान्तत्वनव्यभिचरतीति सूचयति द्विकाविति ।
त्यदादेः अत्रादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् सर्वान्यन्तर्गणस्य त्यदादिगणस्य ग्रहणा-
त्तज्ज्ञायां नाकारः, द्वि । अत्र च प्रमाणं कचिद्व्योरीरिति निर्देशः । अथेह कस्मान्न
भवति द्वावतिस्मान्तोऽतिद्विः । उच्यते । त्यदादीरिति पष्ठया 'स्यादावित्यनेनापि
संबन्धात् त्यदादेरेकत्वादौ वाच्ये विहिते स्यादावित्यस्याप्यर्थस्य विज्ञानादत्राप्रसङ्गः
अत्रग्रहण्यपदार्थसङ्ख्यः स्यादि' । परमद्वावित्यत्रतु भवति समासस्य त्यदादिप्रधान-
त्वात् । एवं सर्वत्रापि त्यदादिकार्ये ज्ञेयम् । द्वाविति । अनेनात्वे औत्वम् । द्वाभ्या-
मिति । अद्वैत्यात्वम् । द्वयोरिति । ओसीलोत्वेयादेशः । त्रिसब्द इति । बहुवचस-

शब्दस्यायडादेशो भवति नाभिं परे । डिदन्त्यस्य वक्तव्यः ॥
त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । कति-
शब्दाज्जशसोर्लुग्वक्तव्यः । कति २ । कतिभिः । कतिः
भ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु । त्रिषुसरूपः । ईकारान्तः-

स्वार्थत्वादित्यर्थः । त्रीनिति । पदान्तत्वाण्णत्व न । त्रे । बहुर्थत्वेन्यस्य निर्देशस्य
स्वरूपपरत्वात् त्रैरित्येकवचनमिति मत्वाह । त्रिशब्दस्येति । यद्येवं प्रियास्त्रयो यस्य
स प्रियत्रि । प्रियत्रीणामत्रापि प्राप्नोति शब्दस्वरूपस्य सत्त्वात् । मैवं, त्रेरिति षष्ठ्या
आमीत्यनेनापि सवन्धात् । डिदन्त्यस्येति । षष्ठ्याप्रवृत्तं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति
वक्ष्यमाणेन गुरुः शिञ्चेत्यनेने भावाधीति पुनरिदमुच्यते । यद्येवं तुह्योस्तातड्
ङ्ग्यन्तस्य प्राप्नोति ब्रूतात् सृष्टात् उष्टादिति । न च वाच्यं डिन्त्वस्य गुणवृद्धि-
निषेधसंसारणार्थत्वाच्च स्यादिति । तस्यान्तादेशे हि तातडि व्यवहितत्वेन
तत्प्राप्त्यभावात् । नायवयवेऽचरितार्थे लिङ्गं समुदायविशेषकं भवति । अन्तादे-
शार्थत्वेन चरितार्थत्वात् । नापि च येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचन-
प्रामाण्यादित्येकेन व्यवधानमाश्रयणीयमिति वाच्यम् । वचनस्य बहुतराव-
काशत्वात् तुप पिच्चेनडिन्त्वाभावाच्च । उच्यते । सर्वादेशे तातडि डिन्त्वस्य प्र-
योजनान्तरं संभवतीति । तत्र विलम्ब्य प्रवर्तमानमन्तादेशवचनं परेण सर्वा-
देशेन बाध्यते अयडादीनां तु सर्वादेशत्वे न किञ्चित् डिन्त्वस्य प्रयोजनमिति
तत्र स्वसामर्थ्यादन्तादेशवचनं सहसा प्रवर्तते । तदाह वार्तिककार । तात-
डिङ्किट्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधः सर्वादेश इति । त्रयाणामिति । इका-
रस्यायाडि नुड्दीर्घणत्वानि । कतिशब्द इति । कासंख्या येषामिति बहुर्थे शे-
षा निपात्याः कत्यादय इति निपातितत्वादिति भावः । कतीति । जशसो-
र्लुक् । नन्वत्र यदादेशस्तद्वदिति जसमाश्रित्य एओजसीत्येत्वं स्यात् । न, ज्ञा-
पकात् यदयं शीड इति गुण शास्ति तज्ज्ञापयति । लुकि न तन्निमित्तं भव-
तीति । अन्यथा शेते इत्यादावदादेर्लुगिति लुप्तस्यापस्तद्वद्भावेन गुणस्य सिद्ध-
त्वाद्वर्थमेव तत्स्यात् । त्रिषु सरूप इति समानं रूपमस्यासौ स्वरूपः सहादे-
रिति समानस्य स स्त्रीपुंसकयोरपि विशेषाभावात्समानान्येव रूपाणीत्य-

सुश्रीशब्दः । सुश्रीः । खोर्द्धातोरियुवौ स्वरे * १७७ धातो-
रिकारोकारयोरियुवौ भवतः स्वरेपरे । सुश्रियौ । सुश्रि-
यः । हे सुश्रीः । सुश्रियम् । सुश्रियौ । सुश्रियः । सुश्रिया ।
सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । सुश्रिये । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभ्यः ।
सुश्रियः । सुश्रियोः । सुश्रियामित्यादि । तथैव सुधीशब्दः ।
एवमूकारान्तः स्वयम्भूशब्दः स्वयम्भूः स्वयम्भुवौ । स्वयम्भु-
वइत्यादि । सेनानीशब्दस्याविशेषो हसादौ स्वरादौ तु
विशेषः ॥ सेनानीः ॥ खोर्वा * १८० धातोरवयवसंयोगपूर्वो-

र्धः । ईकारान्त इति । श्रयन्त्येता सर्वे इति श्रीः श्रिजसेवाया किविति किप्
प्रच्छादित्वादीर्घः । शोभना श्रीर्यस्यासौ सुश्रीः अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वादन्वार्थ इति
ह्रस्वाभावादीकारान्तः पुंलिङ्गश्च । बहुव्रीहिणा खोर्द्धातोः । अत्रज्याख्यानाद्विशे-
षप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणमिति खोरिति न दीर्घयोर्ग्रहणम् । नापि यवयोः ।
किं तर्हि इश्च उश्च यू तयोरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे सति सावर्ण्यादीर्घयोरपि स्यादिति
मत्वाह । धातोरिकारोकारयोरिति । सुश्रियाविति । औत्सर्गिक्यत्वापवाद इय् । हे
सुश्रीरिति । धातुत्वान्नधिलोपः । सुश्रिय सुश्रिय इति । धातुत्वान्नामशसोरल्लोपः ।
सुश्रियामिति । नुट् परत्वादिप् । खोर् किं । सोमपौ । धातोः किम् वातप्रभ्यौ ।
स्वरेकिं सुश्रीभ्याम् । इहस्याद्यधिकारात्पदान्तरस्वरे न श्रियाहृदं श्रयर्थं भवर्थम्
नामिनः स्वरेइतिनुम् स्वरग्रहणमन्वाधामिति शसादिना सबद्धमिति तदनुवृत्तौ
तस्यायनुवृत्तिः स्यादिति । पुनः स्वरग्रहणं खोरिति ह्रस्वग्रहणमुत्तरार्थम् । रिगतौ,
रियति रुवन्ति । तथैवेति । सुष्ठुध्यायतीति ध्यायते किपियाइत्यस्यसंप्रसारणे
ईकारे सुधीरपि सुश्रीवद्वयादेशं लभतइत्यर्थः । स्वयमुवावित्यादि । स्वयं भवतीति
भवते किन्नन्तस्य खोर्द्धातोरित्यूकारस्यस्वरे सर्वत्रोवादेशः खोरभाव त्वमे वक्ष्यति ।
सेनानीशब्दयेति । सेनानयतीति किन्नन्तनीधात्वन्तस्यास्यस्वरादावेवविषइत्यर्थः ।
खौ । अत्र खोरित्यतोधातोर्खोरिति चानुवर्त्तते तत्रयद्ययमर्थः स्यात् धातोर्खो-
र्वौभवत इति ततः पूर्वसूत्रं निर्विषयमेवस्यादथवचनशामाण्यात्तदपिस्थादे-
वमपिविषयवैपरीत्यं स्यात् तस्मादिदविशिष्टविषयमिति मत्वाह । धातोरित्यादि-
यस्मादीकारादूकाराद्धातोरवयवसंयोगपूर्वोनास्ति तदन्तस्याधात्वयवसंयोगपूर्वेदूदन्त-

यस्मादीकारादूकाराच्च नास्ति तदन्तस्याऽनेकस्वरस्येका-
रयोकारस्य च यकारवकारौ भवतः स्वरो परो । वर्षाभूपुनर्भू-
व्यतिरिक्तभूशब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादियं
विवक्षा । सेनान्यौ । सेनान्यः । हे सेनानीः । सेनान्यम् ।
सेनान्यौ । सेनान्यः । इत्यादि । सेनान्यादीनां नामो
लुङ्गत्त्वम् : * । सेनानीनाम् १ ॥ सेनान्याम् ॥
आम्हे : * ११२ ॥ आबन्तान्नीशब्दाच्चोत्तरस्य डेरामादेशो
भवति । सेनान्याम् । एवंप्रामणीप्रभृतयः । ऊकारान्ताश्च
यवल्प्रभृतयः । यवल् : । यवल्वौ । यवल्वाः । इत्यादि ।
ऋकारान्तःपितृशब्दः । सेरा * १२६ ॥ ऋकारान्तात्परस्य

त्यानेकस्वरस्य नामस्येक स्वरो यस्मिन्नसौ तस्य शब्दस्यावयवौ यावीदूतौ तयोः-
क्रमात्पूर्वौ भवत इत्यर्थः । किं सर्वत्र नेत्याह । वर्षाभिव्रति । वर्षाभूपुनर्भूभ्यामतिरि-
क्तमन्यत्रस्वर्गभादौ स्थित भूशब्द सुधीशब्दं च वर्जयित्वा परिहृत्येत्यर्थः । ननु
सूत्रं यनौवेत्यनुष्टुप्तिरपि य्वोर्द्धातोः स्वर इति तदतिरिक्तोऽयमर्थः कुतोलभ्यत इत्याह ।
वाग्रहणादिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । सेनान्यावित्यादि । इयपवादो
यत्वम् । आम् अत्रापइत्यनुवर्त्तते इतीदमाबन्तादामोविधायकम् उत्तरसूत्रपाठस्थ
नियश्चेति नीशब्दाच्च तत्राविशेषाद्योगद्वयमपि संहत्यव्याचष्टे । आबन्तान्नीशब्दा-
च्चेति । एवमिति । ग्रामं नयतीति निय किप् नाग्रश्चकृतेति समास समासे
कचिदैकपद्यमितिणत्वं ग्रामण्यादयोपि सेनानीवत् ज्ञेया इत्यर्थः । यवल्वावि-
त्यादि । यवान् लुनातीति लृव, क्तिवन्तस्य य्वैवेति यत्वम् । ऋकारान्त इति ।
एतच्च क्रमप्रदर्शनार्थमुक्तम् । सेः । अत्र ऋतोडडरित्यत ऋत इत्यनुवर्त्तते तत्र
क्रममात्रात् सिर्न संभवतीति सामर्थ्यात्तदन्तस्य ग्रहणमित्याह । ऋकारान्तादिति ।
तथा डेरौडिदित्यतोडिदित्यनुवर्त्तते इत्याह । सचेति । टिलोष इति । डिति टेरित्यनेन
पितेति । पितृस इत्यत्र परत्वाद्वरप्रामोत्याकारश्च तत्र विशिष्टत्वात् श्रौतत्वाच्चसेरात्वे

सोऽभवति । स च डित् । डित्वाट्टिलोपः । पिता ।
 पञ्चसु * १२८ ॥ ऋकारस्याऽभवति पञ्चसु स्यादिषु परेषु ।
 पितरौ । पितरः । धेरर् * १२७ ॥ ऋकारान्तात्परस्य धेरर्
 भवति । स च डित् । पितरम् । पितरौ । पितृन् । पित्रा ।
 पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्यः ।
 ऋतोडडः । पितुः । पितृभ्याम् । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः ।
 पितृणाम् । डौ * १२८ ॥ ऋकारस्याऽभवति डौपरे । पि-
 तरि । पित्रोः । पितृषु । एवं जामात्रादयः । तुर्वा नामि
 दीर्घः * ॥ नृणाम् नृणाम् । कर्तृशब्दस्य पञ्चसु विशेषः ।

हेतु एकयोगविशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिरिति डित्वात् टिलोपे कृते
 ऋकारस्याभावान्नाश्रवते इति । तत्पक्षेऽपि नाचार्यैर्दीर्घित । अन्यथा च सूत्र-
 नादौ व्याख्यास्यत् । पञ्चसु । अत्र ऋत इति पञ्चस्यन्तमप्यनुवर्तमानमादेशापेक्षया
 ऋतयन्त रयादित्याह । ऋकारस्येति । स्यादिति । एतच्चाधिकाराद्भवते । घे ।
 ननु तत्सम्बोधने पितृसि इत्यत्र समानाद्वेति लुप्रतिविषये पञ्चस्वित्तिः ऋकारस्यै-
 श्वरि कृते हसान्तत्वाद्धसेप इति सिलोपे सयोगान्तलोपे वा हे पितरिति सिध्यत्येवेति
 केमनेन योगेन सेरेत्यत्र चाधेरिति वक्ष्याम । इति चेदुच्यते । एव हि क्रियमाणे
 पूर्ववत्कर्तृशब्दस्यारि हे कर्तारित्यनिष्ट स्यात् । नहि स्तुरारित्यत्राधेरिति शक्यते
 कर्तुं गौरवान् । न च सेर्डाधेरित्यतो मण्डूकप्रुत्यानुवृत्तिः । प्रतिपत्तिगौरवान् तस्मा-
 द्भवेत्येवं योगः हे पितरिति । अनेनारिडित्वाट्टिलोपः । पितृमिति । पछेत्र वचने
 शसि अलोपदीर्घनस्त्वानि । पदान्तत्वात्तत्वाभावः । पित्रेति । ऋहसेर्हस इति
 तकारस्य द्वित्वम् । ऋतोडडरिति । अनेन पितृअत् इत्यत्र ऋकारात्परस्याकार-
 स्योत्वे डित्वाट्टिलोपे विसर्गादेशे श्लिष्टोच्चारणे पितुरिति स्यादित्यर्थः । पितृणा-
 मिति । नुब्र्दीर्घणत्वानि । डौ । एवमिति । पितृशब्दोक्तप्रक्रियेत्यर्थः । नुर्वेति ।
 नामीति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं नृशब्दस्य नामि वा दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः ।
 नृणां नृणामिति । उभयत्रनुटिपाक्षिको दीर्घ गतवम् । शेष पितृवत् । कर्तृशब्द-
 इवेति । निरूप्यमाणत्वात्कर्तृग्रहणं तृप्त्ययवता पञ्चसु प्रक्रियाभेद इत्यर्थः । स्तु ।

स्तुरारः * १३० ॥ सकारतृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्यार्
भवति पञ्चसु परेषु । कर्तारसि इति स्थिते । यदादे-
शस्तद्वद्भवति । सेरा । डित्त्वाट्टिलोपः । कर्ता ।
कर्तारौ । कर्तारः । हे कर्तः । कर्तारम् । कर्तारौ ।
कर्तृनित्यादि । एवं नप्तृप्रशास्तृप्रभृतयः ॥ उकारा-
न्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिषु तृप्रत्ययान्तस्येव-
रूपं वक्तव्यम् * ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । अधि-
ष्विति विशेषणात् । हे क्रोष्टो । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । श-
सि तृप्रत्ययवद्भावाभावात् । क्रोष्टून् । तृतीयादौ स्वरा

स् च वृ च स्तु द्वन्द्वैकत्वम् आगमशास्त्रस्यानित्यवान्नुमभावः । छान्दसं पुस्त-
कं वा । उक्तञ्च छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इति । तत्र स्तुरिति षष्ठी कृतानुव-
र्तमानेन संबध्यते संबन्धश्च सकारेण संयोगः, तृप्रत्ययेन समवायः । तदयमर्थः
सकारसंयुक्तो य ऋकारस्तृप्रत्ययावयवय इति । अमुमेवार्थं संहत्याह सकारे
त्यादि । सकारेण संयोगसंबन्धवतः तृप्रत्ययेन समवायसंबन्धवत ऋकारस्येत्यर्थः ।
कर्तारसीति स्थित इति । कर्तृसीत्यत्र विशिष्टत्वात् पूर्वमारि सति कर्तारसीति
स्थिते सतीत्यर्थः । यदादेश इति । यस्यादेशो यदादेशस्तद्वत्तेन तुल्यस्तद्वत्कार्याति-
देशोऽयं तेनायमर्थः । आदेशो यस्य स्थाने विहितस्तेन स्थानिना तुल्यो भवति
स्थानिकार्यकृद्भवतीत्यर्थः । फलमाह । सेरेति । आदेशस्यार् ऋकारवत्त्वात्सेरेत्यात्वे
डित्त्वाट्टिलोपे च कर्तृति स्यादित्यर्थः । हेकर्तरिति । धेररिटिलोपः । कर्तृनिति ।
पष्ठेन वचनेपितृवन् । इत्यादीति । पितृशब्दवदितिशेषः एवमिति । नप्तृप्रशास्त्रा-
दयोपितृप्रत्ययान्तत्वात्कर्तृशब्दवत् ज्ञेयाइत्यर्थः । उकारान्तस्येति । तृप्रत्ययान्तस्य
यथारूपं तृप्रत्ययसम्बन्धिऋकारवत्त्वात्तथोदन्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्यधिर्जितेषु स्या-
दिपञ्चवचनेषु रूपं वाच्यमित्यर्थः । क्रोष्टेति । क्रोष्टृसितिस्थितेतृप्रत्ययवदुका-
स्यारिक्ततेसेरेत्यात्वेटिलोपः । अधिष्विति । तेनधौतृप्रत्ययातिदेशाभावाउद्-
न्ताद्विलोपेधावित्यात्मम् । शसीति । तृप्रत्ययेनतुल्यंतृप्रत्ययवत् तृप्रत्ययवद्भवन्
तृप्रत्ययवद्भावः तदभावाच्छसिक्रोष्टृनित्येवभवतीत्यर्थः । तृतीयादाविति श-

दौ वा तृप्रत्ययान्तता वक्तव्या* ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टना ।
क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे । क्रोष्ट्वे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोरि-
त्यादि क्रोष्टूनाम् । कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः ।
नुडागमे कृते हसादित्वाच्चवद्भावो नास्ति क्रोष्टरि । क्रो-
ष्टौ । क्रोष्टुषु । ऋकारान्ता लकारान्ता एकारान्ता-
श्चाप्रसिद्धाः । ऐकारान्तः पुंलिङ्ग सुरैशब्दः । रैस्मि*
८१ ॥ रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ वि-
भक्तौ परतः । सुराः । स्वरादौ सर्वत्रायादेशः । सुरायौ । हे-

टेंडसिडसोसाम्बस्योस्तुभरेषु तृप्रत्ययस्यान्ततावावाच्येत्यर्थः । क्रोष्ट्रेति । प्रा-
ग्वत् । क्रोष्ट्व इति । द्वितीयोत्वेऽवादेशः । क्रोष्टुरिति । ऋतोऽरित्युत्वे टिलोपः
क्रोष्टोरिति । द्वितीयोत्वेऽस्येत्यलोपः । ओसोस्तु रत्ववत्वे । क्रोष्टूनामिति । क्रोष्टु
आभित्यत्र नुट्प्राम् । परत्वाच्चवद्भावश्च तत्रनित्यत्वात्परस्य नित्यस्य च नित्यमेवेति
नुडेवस्यादितिप्रतिपादाद्यनुमाह । कृतेति । कृतेचाकृते च विध्यन्तरे यो विधिः
प्राप्नोति सनित्यः यथा नुट् । सहिकृते वृवद्भावे समानान्तत्वाविधातात् प्राप्नोति न
तथा तृप्रत्ययवद्भाव इत्याह । नुडागमइति । नुडागमेतुकृतेतस्यामोऽवयवत्वेन आसः
स्वरादित्वविधातान्न प्राप्नोति तृप्रत्ययवद्भावइत्यनित्यत्वात् नित्येननुटावाध्यत इत्यर्थः ।
क्रोष्टूनामिति । क्रोष्टूणामिति तु मतान्तरबोद्धव्यम् । क्रोष्टरीति । डाकित्यर् ।
क्रोष्ट्रविति । डेरौडित्यौत्वे । टिलोपःशेषं सुगमम् । ऋकारान्ताइति । अप्रसिद्धत्वं
च वेदपुराणादावप्रयुक्तत्वात् अतएवचात्रनव्युत्पादिता इति भावः । ऐकारान्तइति ।
रै । रैइत्यर्थविवक्षयाऽविभक्तिकोनिर्देशः । छान्दसो वा लुक् । सूचभूचस्म तत्र भका-
रमात्रमत्र विभक्तिर्नलंभवतीति सामर्थ्याद्भकारादिर्गृह्यते तत्साहचर्याच्च स-
कारादिरपीत्वभिप्रेत्याह । सकारभकारादाविति । यस्मिन्विधित्वादावबलम् ॥

सुराः । सुराया । सुराभ्याम् । सुराभिरित्यादि ॥ ओरौ ॥
 १७२ ॥ ओकारस्योकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु । गौः ।
 गावौ । गावः । हे गौः । आम्हासि ॥ १७३ ॥ ओकार-
 स्यात्वं भवति अग्नि शसि च परे । गाम् । गावौ । गाः ।
 गवा । गोभ्याम् । गोभिः । गवे । गोभ्याम् । गोभ्यः ।
 ङस्येत्यकारलोपः । गोः । गोभ्याम् । गोभ्य इत्यादि । ए-
 वं सुद्योशब्दः । औकारान्तः पुँलिङ्गो ग्लौशब्दः तस्यह-
 सादौ त्वविशेषः स्वरादावादेशः । ग्लौः । ग्लावौ ।
 ग्लाव इत्यादि ॥ इति स्वरान्ताः पुँलिङ्गाः ॥

हणेइति परिभाषयावाह । सकारित्यादि । सकारश्चभकारश्च सकारभकारौ ता-
 वादीयस्याः तस्यामधिकृतायानिभक्तौ परत इत्यर्थः । सुराइति । अत्रसकारादित्वे-
 नात्वेविसर्गः । ननुचात्र सकारमात्र विभक्तिरिति तदादौ विधीयमानमाव-
 नस्यात् । उच्यते, यथालोकेकस्याप्येकपुत्रस्यायमेव मेज्येष्टोयमेवकानिष्ठ
 इत्येकस्मिन्नापि पुत्रे ज्येष्ठकनिष्ठव्यवहारो भवति तथात्राप्येकस्मिन्नापि वर्णे
 भवत्याद्यन्तव्यवहारः । सुराभ्यामिति । भकारादित्वादात्वम् । इत्यादीति । आदि-
 रत्रप्रकारे एव प्रकारंशेषमपिज्ञेयमित्यर्थः । ओकारान्तइति । ओः । अत्रातो-
 त्युरितिनिर्देशाओकारस्यग्रहणमिति मत्वाह । ओकारस्येति । गौरिति । औ-
 त्वेविसर्गः । हेचित्रगोहेचित्रगवइत्यत्रतु ओकारस्य लाक्षणीकत्वान्नैत्वम् ओ-
 रिति पठ्यापञ्चस्वित्यनेनसंबन्धाद्वा । आम् । आ अमिति च्छेदः । गाइति ।
 आत्वं नत्वाभावस्तुतत्सूत्र एव विचारितः शेषं सुगमम् । एवमिति । द्योशब्दो-
 पि गोशब्दवत्साध्य इत्यर्थः । ननु च द्योशब्दः स्वर्गवाचीव्योमवाचीचक्षीलि-
 गएव । तथाचाहामर, 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियामिति । तथा द्योदिवौद्वे स्त्रि-
 यामन्व व्योमेति । तथा च रूपमालायांमुक्तं द्योदिव्शब्दौ स्त्रियामिति । तत्कथ-
 मत्रपुसिप्रदर्शितः । एवं तर्हिद्योशब्दस्यायमर्थः । द्योअन्तोयस्यासौद्योन्तः द्यो-
 शब्दमन्त करोतीति वाद्योन्तः शब्दोद्योशब्दः मध्यमपदलोपीसमासः तेन सु-
 द्योशब्दइत्यर्थः । औकारान्तइति । सुगमम् । श्रीजानार्दनिवत्सराजतनयः

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । आकारान्ता गङ्गाशब्दः ॥
 आपः ॥ १०७ ॥ आबन्तात्परस्य सेल्लोपो भवति । गङ्गा । औ ॥
 ११० ॥ आबन्तात्पर औ इकारमापद्यते गङ्गे ॥ धिरिः ॥ १०९ ॥
 आबन्तात्परो धिरिर्भवति । हे गङ्गे । गङ्गाम् । गङ्गे । गङ्गाः ॥
 टौसोरे ॥ १०८ ॥ आबन्तस्य टौसोः परयोरेत्वं भवति ।

श्रीकाह्नतामा द्विजोय श्रीनायकदेविनापि सुधियं प्राजीजनन्माधवम् । तस्य
 व्याकरणार्णवे कृतरणे, सारस्वतीयोत्तमध्याख्यापुसिगतास्वरान्तवचसासिद्धान्त-
 रत्नावली । इति स्वरान्ता पुंलिङ्गा ।

अथेति । स्वरान्ता, स्त्रीलिङ्गा, प्रारभ्यन्तइत्यर्थः । तन्नाबन्तत्वेनाऽदन्तशब्दा-
 भावादाह । आकारान्त इति । पकारस्य कार्यायोगादाबन्त इति नोक्तम् । आप ।
 अत्राबन्तात् स्यादयो न संभवन्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा
 तदन्तग्रहणमिति मन्वाह । आबन्तादिति । यद्येवं खट्वातिकात्तोतिखट्वा । अत्रापि
 प्राप्नोति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनस्थानिवन्त्वेनवाऽस्याप्याबन्तत्वादिति चेदुच्यते ।
 अत्राद्वितीयमार्पे इतिषष्ठ्यन्तमनुवर्तते । तच्चस्वरूपपरमिति सुष्ठाम इत्यत्रोक्तम् । तेना-
 यमर्थ, आप्सबन्धवत्, आबन्तादिति । न चातिखट्वादावाप, सन्धह्रस्वविधानात्
 सर्वस्यैव चापेविकृतत्वादेकदेशन्यायस्याप्ययमविषय आबन्तग्रहणानुवृत्तिसा-
 मर्थ्याच्च नादेशस्यापि तद्वद्भावः अतएवातिखट्वा अतिखट्वेनेत्यादावापेत्तत्कार्या-
 भावः । अत्रैव सूत्रे आआप् इत्यापेविशेषणार्थमाकारः प्रथमभियते इति दीर्घा-
 देवापस्तत्तत्कार्यं द्रष्टव्यम् । सेल्लोप इति । हसेप इत्यतोनुवृत्ते । पृथग्योगकरण
 त्वापएवोत्तरत्रानुवृत्त्यर्थम् । गङ्गेति आबन्तगङ्गाशब्दस्याविभक्तीति नामत्वाच्च-
 स्मादिति स्याद्युपत्तौ नामार्थमात्रैकत्वविवक्षाया जातस्येतेरनेन लोपे एव स्यादि-
 त्यर्थः । औ । अत्र धिरिरित्यत इरित्यनुवर्तते इत्याह । इकारमिति । ह्रस्वमि-
 प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येवमेकयोग एव क्रियताम् । औध्योरिरिति एवं हि धेः साहचर्या-
 दौकारोप्यामन्त्रणीय एवेति भ्रमः स्यात् । पृथग्योगे तु नायं दोषः । गङ्गे इति ।
 गङ्गा औ इत्यत्रौकारस्यानेनेत्वे पूर्वपरयोरेत्वम् । गङ्गा इति । जसि दीर्घविसर्गौ ।
 धिरिः । हे गङ्गे इति । विधिसामर्थ्यादिकारस्यालोपः । टौसोः । इहाप इति पञ्चम्यन्त-

१ अतिखट्वादिमत्यादौ एकदेशविकृतमित्यादिना आबन्तत्वात् सेल्लोपः स्यात् तच्चिद्वत्तये
 दीर्घप्रश्ने इति प्रकाशकृतामाशयःस्तु गौणमुख्ययोरिति न्यायेनापिषेत्स्यति प्रश्नेषोपि
 विधेयन्यायस्य सर्वत्राश्रयणात् ।

गङ्गाया । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभिः ॥ इति यट् ॥ १२१ ॥ आबन्ता-
त्परेषां डेडसिडंसडीनामित्येतेषां यडागमौ भवति ।
टकारो देशनियमार्थः । गङ्गायै । गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । गङ्गायाः ।
गङ्गाभ्याम् । गङ्गाभ्यः । आम्डेः । गङ्गायाम् । गङ्गायोः । गङ्गासु ।
एवं श्रद्धामिधाविद्याप्रभृतयः ॥ अम्बादीनां धौ ह्रस्वः ॥ हे
अम्ब । हे अक्केत्यादि । सर्वादीनान्तु डित्सु विशेषः ॥ यटो-
च्च ॥ १०५ ॥ आबन्तात्सर्वादेः परस्य यटः सुडागमो भ-

मायादेशापेक्षयार्थात् पष्ठयन्तं स्यादिति मत्वाह । आबन्तस्येति । गङ्गयेति । गङ्गाटा
इत्यत्रानेनैत्वे षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यापः कृते एअय् । जिताम् । ड्इयेषा तानि छिन्ति
तेषां डेडसीत्यादीनां विवृतानामित्यर्थः । टकार इति देशः । स्थान तस्य नियमोऽवश्य
भावः । सेषो यस्यासी सति हि टकारे टित्कितवाद्यन्तयोरित्यागमिन आदिरेवाय-
मागमो भवतीत्येवं देशो नियम्यत इत्यर्थः । गङ्गायै इति । गङ्गाए इत्यत्रानेनादौ
यटि ऐत्वम् । गङ्गाया इति । यट्दीर्घी । गङ्गयोरिति । टौसोरित्येत्वेऽयादेशः ।
आम्डेरिति । अनेनाबन्तत्वात् डेरामादेश इति शेषः । गङ्गायामिति । गङ्गाङ्कि
इति स्थितेसति परत्वात् पूर्वडेराम् ततो यट् । ननु नित्यत्वात् पूर्वं यट् स्यात् सहि
कृतेऽप्यामि प्राप्नोति अकृतेपि आम् तु कृते यटि व्यवधानात् प्राप्नोतीत्यनित्य
इति चेत् यडप्यनित्यः कृते आमि तस्य प्राप्नोत्यकृते त्वन्यस्य डेस्तस्माच्छब्दान्त-
रस्य प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति इति द्वयोरनित्ययोश्च परत्वात् पूर्वं डेराम् भवति ।
किञ्च । विगिसामर्थादपि पूर्वमामेव भवति । अन्यथा कथञ्चिदपि पूर्वकृतेन यटा
व्यवधानादामोऽप्रवृत्तेराबन्तादाम् विधानं व्यर्थं स्यात् । गङ्गयोरिति । प्राग्बदेत्वादि ।
एवं श्रद्धेति । एतेत्याबन्तत्वात् गङ्गावत्साध्या इत्यर्थः । अम्बादीनामिति ।
अत्रादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् द्विस्वराणां मात्रार्थानां ग्रहणात् हे अम्बाले
हे अम्बाडे हे अम्बिके इत्यत्र ह्रस्वाभावात् वेरिः । हे अम्ब हे अक्केति । अत्र
ह्रस्वान्तत्वाद्धेरित्वाप्राप्त्यर्थः । आदिना हे अल्ल हे अक्केति । सर्वादीनामिति ।
सर्वविश्वेत्यादिगणपठितानामाबन्तानां डेडसिडंसडिषु प्रक्रियाधिक्यमुच्यत
इत्यर्थः । यटो । अत्र सर्वादेः स्मडित्यतः सर्वादेरिति वक्षते । यटोविधीयमानत्वा-
द्वायमाबन्तादेशः भवतीत्याह आबन्तात्सर्वादेरिति । पूर्वस्य चाप इति । एतच्च
सुडाम् इत्यत्रोपपादितम् । सर्वस्यै इति । सर्वाए इत्यत्र डित्नामिति

वति पूर्वस्य चापोकारः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याम् ।
शेषं गङ्गावत् । आमि तु सुडागमः । सर्वासाम् । जरा ॥
जरायाः स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः ॥ जरसौ जरे । जर-
सः । जराः । हे जरे । जरसम् । जराम् जरसौ । जरे ।
जरसः । जराः । जरसा । जरया । जराभ्याम् । जराभि-
रित्यादि । इकारान्तः स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दस्तस्य प्रथ-
माद्वितिययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । बुद्धिः । बुद्धी । बुद्धयः ।

यदनेन सुटि आपश्चाऽत्वे ऐत्वे चैवंस्यादित्यर्थः । सर्वस्या इति ङसिङ्सोर्यदसुट्त्व-
दीर्घविसर्गाः । सर्वस्यामिति । ङेराभि यडादयः । शेषमिति । अङिद्वचनान्तमि-
त्यर्थः । किं सर्वमपि नेत्याह । आमित्विति । एतच्च सुडविधावेवोपपादितम् । ज-
राया इति । जराशब्दस्य स्वरादौ विभक्तौ वा जरसादेशः स्यादिति वक्तव्यार्थः ।
जरसावित्यादि । जरसादेशपक्षे सर्वत्र क्लृष्टोच्चारण जरेइत्यादि । जरसादेशाभा-
वपक्षे सर्वत्र गङ्गावत् । हे जर इति । ङेरित्वे एत्वम् । ननु चात्रेत्वस्य स्वरा-
दित्वाजरसादेशः स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेनेह हसादित्त्वमाशङ्क्यम् । अतिदेशेन
हि स्थान्याश्रयं कार्यं प्राप्यते ङ्वादेशाश्रयं निवर्त्यते इति । एव तर्हि सन्निपातल-
क्षणपरिभाषया आबन्तसन्निधानेन जात इकारो नाबन्त विधातयतीति न भवि-
ष्यति । यथा जरे इत्यत्र इत्वे कृते । अतएवाजर कुलमस्ति अजरेण अजरै
अज-
रादित्यत्राप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्राप्तो जरसादेशः । न तथा च काशिकायामु-
क्तम् । अतिजरत्राङ्गणकुलं तिष्ठति अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतं किं
कारणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातयेति । अयमेव चाचार्याणामभिप्रायः
इति स्त्रियामौकारस्य ह्रस्वेत्वविधानात् भिसो भकारस्यात्वविधेर्देसेरदादेशविधेश्चा
नुमीयते अन्यथा दीर्घैलैसादादेशान् व्यधास्यत् । यद्येव कथमजरसं कुलं पश्येति ।
उच्यते । नात्रातोमित्यसादेशः क्रियते किं तर्हि वर्तमान एवाम् लुकोऽप्रवृत्तेरव-
स्थित इति व्यज्यत इति नायमस्याविषयः । तथा च वक्ष्यति असोमग्रहणं लु
ग्व्यावृत्त्यर्थमिति । इकारान्त इति । बोधनं बुद्धिरिति क्तिः स च विधातोवे
त्याह स्त्रीलिङ्ग इति । तस्येति । इदन्तत्वसाम्योदितिभावः । बुद्धीइति औपसृतीत्वेस

हे बुद्धे । बुद्धिम् । बुद्धी । पुंस इति विशेषणात् बुद्धीः ।
 बुद्ध्या । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभिः ॥ इदुद्भ्याम् ॥ ११८ ॥ स्त्रि-
 यां वर्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्यां परेषां द्वितां वचनानां
 वा अडागमो भवति । बुद्ध्यै । बुद्धये । बुद्धिभ्याम् ।
 बुद्धिभ्यः । बुद्ध्याः । बुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्यः । बु-
 द्ध्याः । बुद्धेः । बुद्धयोः । बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां योः ॥ ११४ ॥
 इश्च उश्च युस्तस्मादिवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रियां वर्त-

वर्णोदीर्घः' बुद्धयइति । एभोजसीत्येत्वेऽयादेशः पुंस इतीति सोन. पुस इत्यत्र
 बुद्धयेति । अस्त्रियमित्युक्तेर्नाभावोन । इदु. इकारोकाराभ्यामिति । इदुन्मात्रस्य
 स्त्रियामप्रवृत्तेर्द्वितामसंभवाच्चतदन्ताभ्यामित्यर्थः । बुद्धयइति । इदुद्भ्यामिति डेर-
 दावटिकृतेत्यत्वैव बुद्धय इति । अडभावेडिषीत्येत्वेऽयादेशः । बुद्धयाइति । तद्व-
 द्दित्यत्वदीर्घविसर्गाः । बुद्धेरिति । अनट्पक्षे द्वितीत्येत्वे डस्येत्यलोप. स्त्रियाम् ।
 किमिदंयोरितियकारोकारयोर्ग्रहणमिकारोकारयोर्वा नाद्यःरायात्यत्रातिप्रसङ्गान् ।
 नचवाच्यलाक्षणिकत्वान्नस्यादिति स्त्रियामित्यादावपिपयस्यलाक्षणिकत्वात् एव-
 न्तार्हसन्देहार्थमुयइति निर्वेदयेयोरितिनिर्देशान्नाद्यइतिद्वितीयमेवाश्रयति इश्चेति ।
 द्वन्द्वैकत्वेननिर्देशः सूत्रेतुयोरितिछान्दसपुस्तकम् । अनित्यत्वाद्वा नुमन् । अत्र च नि-
 यश्चेत्यतश्चोनुवर्तने । सचावधारणार्थः सनस्त्रियामित्यनेन संबध्यते योरिति साम-
 थ्यात्तदन्तग्रहणं तेन यदिवर्णोवर्णात् स्त्रियामेववर्तते तस्मान्नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः ।
 अत एव खल्विस्त्रियामित्यादौ पदान्तरद्योल्लीत्ववृत्तेर्नाम् इष्वशन्यादीनातु श-
 ङ्गार्थस्यैव स्त्रीत्वादिष्वात्मशन्यामिति स्यादेवाभावः एवमडागमादिकार्यमस्मि
 नित्यस्त्रीलिङ्गादेवज्ञयम् । एतदेव हि स्त्रियां ग्रहण तत्राप्यनुवर्तत इति । बुद्धयामिति ।
 बुद्धि इ इत्यत्रडेराम्भावोडागम औत्वं च प्राप्नोति तत्र यदि परत्वादौत्वं स्यात्तत्र
 कृतेन टिलोपेनेदुदन्तत्वाभावादुप्रवृत्तेर्द्वितीयस्याद्विधानस्यानवकाशत्वादादेशा-
 गमयोर्भिन्नदेशत्वेनाविरोधादपि पूर्वकृतेनादाव्यवधानादीत्वाप्रवृत्तेरामादेशे च कृते
 यत्त्वदीर्घो । अथ यथा अटोव्यवधानादौत्वाप्रवृत्तिः एवमामपि यदि न प्रवर्तते
 तदा नवामित्यादावपि द्वितामहित्यटा व्यवधानादामोऽप्रवृत्तिः, स्त्रिया यो-

मानात्परस्य ङेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् । अडागमा-
भावे आमोप्यभावः । बुद्धौ । बुद्धयोः । बुद्धिषु । एवं मतिभू-
तिरुचिकान्तिप्रभृतयः । एवं धेनुरज्जुप्रभृतयोप्युकारा-
न्ताः सिद्धयन्ति । धेनुः । धेनू । धेनवः । हे धेनो । धेनुम् ।
धेनू । धेनूः । धेन्वा । धेनुभ्याम् । धेनुभिः । धेन्वै, धे-
नवे । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः । धेन्वाः । धेनोः । धेनुभ्या-
म् । धेनुभ्यः । धेन्वाः । धेनोः । धेन्वोः । धेनूनाम् । धे-
न्वान्' धेनौ । धेन्वोः । धेनुषु । ईवन्तः स्त्रीलिङ्गो न-
दीशब्दः ॥ ह्रसेपः सिलोपः ❀ १०६ ॥ ह्रसन्तादीवन्ताच्च प-

रिति व्यर्थं स्यात्तस्माद्येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादि
त्येकेनादा व्यवधानेपि स्यादेवास्मावः । अडभावपक्षे तु प्रवृत्तोप्यामादे
शः परत्वादौत्वेन बाध्यते । ततश्चाङामादेशोरेकविषयत्वमेवेति निर्णीया
अडागमाभाव इति । अत्र पक्षेऽटोव्यवधानाभावात्परेणौत्वेन बाधितत्वा
दामोप्यप्रवृत्तिरित्यर्थः । बुद्ध्याविति । ङेरौडित्यौत्वे टिलोप एवमिति । ए
तेरेवसूत्रैरुकारान्ताअपिसहोक्तप्रक्रियात्वाज्ज्ञेयाइत्यर्थः । धेन्वै इति । इदुद्ग्यामि
त्यटिवत्त्वैवे धेन्वाइति । अङ्गत्वदीर्घा 'यन्वामिति । अडास्वत्वदीर्घाः । धेनाविति
अडभावपक्षे परत्वादामबाधित्वौत्वेटिलोपः । शेषं प्राग्वत् ईकारान्तइति । क्रमा
वगमायैतदुक्तम् । ह्रसेपः । अत्रचह्रसेपूमात्रात्सिर्नसंभवतीति सामर्थ्यात्तदन्तप्र
हणमित्याह ह्रसन्तादीवन्ताच्चेति अत्रचह्रसन्तात्संयोगान्तलोपेनैवसिलोपस्य
सिद्धत्वादसप्रहणं व्यर्थमितिनाशक्यम् । उखान्वसुस्इत्यत्रपरत्वादन्तलोपंवा
धित्वा बलीयस्त्वाच्च वसारंसइतिदत्वञ्च बाधित्वास्कोराद्योश्चेत्याद्यसलोपेसेर्व
त्वाप्रसङ्गादुखास्वतृपणं ध्वदित्याद्यसिद्धे सिलोपविधेस्तु एतदर्थत्वादाद्यलोपे
नबाधः । नदीति । नदादेरितीवन्तान्नदीशब्दाद्विभक्तीतिनामत्वाजातस्यसेरने
न लोपः । ननुच निष्कौशाम्बिरित्यत्राप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनस्थानिवत्त्वे
वा ईवन्तत्वात्सिलोपःप्राप्नोति नद्वितीयोह्यत्र ईकारःप्रक्रियतेईचासावीप् चई
वितिद्वयोरुकारयोःसवर्णेदीर्घः ततश्चदीर्घादेवईषः सिलोपेन भाव्यं न च निष्कौ

स्य सेलोपो भवति । नदी । नद्यौ । नद्याः ॥ धौ ह्रस्वः *
 १५ ॥ इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रियां धौ परे ह्रस्वो भवति ।
 नदि । नदीम् । नद्यौ । नदीः । नद्या । नदीभ्याम् । नदी-
 भेः ॥ ङितामद् * ११६ ॥ स्त्रियां वर्तमानादीकारान्ता-
 कारान्ताच्च परेषां ङितां वचनानामडागमो भवति । नद्यौ ।
 दीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नदीभ्याम् । नदीभ्यः ।
 ङ्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु । एवं गौरी-
 सरस्वतीब्राह्मणिप्रभृतयः । लक्ष्मीशब्दस्येवन्तत्वाभा-
 तात्सेलोपो नास्ति । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । हे लक्ष्मि ।
 लक्ष्मीम् । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्योरित्यादि नदीषत् । स्त्रीश-

म्भिरित्यत्र दीर्घ ईवस्ति समासकाल एवान्यार्थ इति ह्रस्वविधानात् । धौह । अत्र
 स्त्रियां योरित्यतोऽनुवर्तमानेन पुनः सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणेपिविधीयमानो ह्रस्वा-
 ः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति चोरेवस्यादित्यत आह इवर्णोवर्णयोरिति अधातेरिति ।
 चसमानाद्धेरित्यतोऽमण्डकप्लुत्यानुवृत्तेर्ज्ञेयम् । अतएव हे श्रीः हे भूरित्यादौह-
 न स्त्रियामिति । नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः । हे नदीति । अनेनात्र ह्रस्वे कृते
 ानाद्धेरिति धिलोपः अथान्न ह्रस्वान्तस्य धावित्येत्वं स्यात् । न च ह्रस्वविधि-
 मर्थ्यान्नेति वाच्यं ह्रस्वस्यैत्वार्थत्वात् । नहि दीर्घस्यायमेत्वप्रसंगः एवं तर्हि ह्र-
 स्वयथा स्यात् एत्वं माभूदिति ह्रस्वो विधीयते अन्यथा चोर्गुण एव विधीये-
 नावर्ण्यञ्च । इवर्णस्य ए उवर्णस्य ओ एवाभविष्यदिति नातिप्रसंगः । लाघवम-
 ः सूत्रे स्यात् । ङिताम् । स्त्रियां वर्तमानादिति । नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः ।
 ऋसाभान्येन चोरेनुवृत्तावपि ह्रस्वाभ्यामिदुद्धृष्टमिति विकल्पे नाटोविधा-
 मानत्वाद्दीर्घयोरिव संबन्ध इति मत्वाह ईकारान्तादित्यादि । नद्या इति । अ-
 णाटिबलैवे । नद्यामिति । अत्राटिस्त्रियां योरित्यामिषत्वदीपौ । एवमि-
 णौ । गौर्यादयोऽपीबन्तानदीवत्स्युरित्यर्थः । लक्ष्मीशब्दस्येति । लक्ष्मेरिमुद्धृत्ती-
 प्रत्ययान्तस्येति शेषः । हे लक्ष्मीति । नित्यस्त्रीत्वाद्धौह्रस्वः । लक्ष्म्या इत्यादि
 चित् प्रक्रिया । स्त्रीशब्दस्येति । स्यायतेर्द्धृत् प्रत्ययान्तस्य टित्त्वात्प्रात्रित इति

ब्दस्यैवन्तत्वात्सेलोपोस्ति।स्त्री।स्त्रीभ्रुवोः*१७८॥स्त्रीशब्दस्य
भ्रूशब्दस्य च स्वरे परे इयुवौ भवतः । स्त्रियौ । स्त्रियः ।
हे स्त्रि ॥ वाम्शसि * १७९ ॥ अमि शसि च परे स्त्रीश-
ब्दस्य वा इय भवति । स्त्रियम् । स्त्रीन् । स्त्रियौ । स्त्रियः ।
स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रियाः ।
स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । शेषं नदीवत् । श्रीः । श्रियौ ।
श्रियः । हे श्रीः । श्रियम् । श्रियौ । श्रियः । श्रिया ।
श्रीभ्याम् । श्रीभिः ॥ वयुवः * ११७ ॥ स्त्रियां वर्तमा-
नादियुवन्तात्परेषाङ्गितां वचनानांवाङ्गागमोभवति स्त्रीं विना
श्रियै । श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः ।
श्रियः । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रियाः । श्रियः श्रियोः ॥
श्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः * ॥ श्रीणाम् । श्रियाम् ।
श्रियाम् । श्रियि । अङ्गागमाभावे आमोप्य-

इप् सेलोप इति । ह्रस्वे इत्यनेनेति शेषः स्त्री । अथातुत्वात् ख्योर्धातोरेति नप्राप्तेती-
त्यमारम्भः । वामिति । अमि शसि च परे स्त्रीशब्दस्य वा इयादेशो वक्तव्य इति
वार्तिकमेव लेखकैर्भ्रमात् सूत्ररीत्यालिखितम् । स्त्रियै इति । ङितामङिति नित्यमट्
वैयुव इति तु वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादिह्नप्रवर्त्तते । स्त्रीणामिति
नुङामङिति नुट् । ननु चात्रपरेण पूर्ववाधोवेति नुट् बाधित्वापरत्वादियुस्यात् । मवं
परेणेत्यत्र परश्चब्दस्येष्टार्थत्वादिष्टेन पूर्वणापि इतरस्यबाधो भवतीत्यस्याप्यर्थस्य
विज्ञानात् । अत एव च प्रायश्च इति तत्रोक्तम् ॥ स्त्रियामिति । अटिकृते ङेराम्
शेषेनदीवत् । हे श्रीरिति । धातुत्वान्न धौ ह्रस्वलोपौ । वैयु । स्त्रियां वर्त्तमानादिति ।
नित्यस्त्रीत्ववृत्तेरित्यर्थः । श्रियै इति । ख्योर्धातोरेतीय ततोऽट् । श्रिये इति अङ
भावे । इयुवः किं प्रकृष्टाधी प्रथमौ श्रयादीनामिति । श्रीप्रकाराणा नित्यस्त्रीत्वानां
सबन्धिन आमोवा नुट्स्यात् इति वक्तव्यार्थः । इयादेशेन बाधितत्वान्वाङ्गागमो
प्राप्नोतीति विकल्पेनेदमुच्यते श्रियामिति । पूर्व परत्वाभित्यत्राच्चेय ततो ऽयुः

भावः । श्रियोः । श्रीषु । एवं धीप्रभृतयोप्यनीवन्ताः ।
 एवं भूशब्दो भूशब्दश्च । वधूजम्ब्वादीनान्तु नदीशब्द-
 वद्रूपं ज्ञेयम् । वधूः वध्वौ । वध्वः । हे वधु । वधूम । वध्वौ ।
 वधूः । वध्वा । वधूभ्याम् । वधूभिरित्यादि । ऋकारान्तो
 मानृशब्दः तस्य पितृशब्दवत्प्रक्रिया । स्त्रीलिङ्गत्वा-
 न्नत्वाभावो विशेषः । स्वस्तृशब्दस्य कर्तृशब्दवद्रूपम् । स्त्री-
 लिङ्गो रैशब्दः तस्य सुरैशब्दवत्प्रक्रिया । गोशब्दस्य ॥ पूर्व-
 वत् । नौशब्दस्य ग्लौशब्दवत् ॥ इतिस्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

इत्यट् पक्षेस्त्रियांयोरित्याम् । ननुचेवर्णीन्तादाम् विधीयते इत्यादेशेचकृतेनात्रेवर्णीन्तं
 नामेति नस्यादाम् । नैव यदयस्त्रियामित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवेयुन्ताद-
 प्यामिति । अन्यथाऽत्रापिपरत्वाभित्वत्वाच्चेयादेशेकृतेऽनिवर्णीन्तत्वादामोप्रवृत्तेः
 स्त्रियामिति निर्देशो नोपपद्येत ज्ञापकस्य चाङ्घ्रिविषयत्वादुभवावेतु नामस्यादित्य-
 भिप्रेत्याह । अडागमाभावइति । एवं धीप्रभृतय इति । एवमिति प्रकारे श्रीप्रकारा
 इयस्थानि ग्राहीदन्ताध्यादयोपि शब्दाः श्रीशब्दवत्स्युरित्यर्थः । एवमिति । भूभृश
 व्दावपि उवन्तत्वादट् पाक्षिक लभेते इत्यर्थः । भुवै भुवे भुवा । भुवः २ भून्
 भुवाभुवीति । भूशब्दस्य तुभ्रमेरौणादिकडूप्रत्ययान्तस्यधातुजत्वाद्कारस्य
 यौह्रस्वः स्यादिति हेभु इति स्यात् । अथातुजत्वेयूकारस्यस्त्रीभुवोरित्युव भवति
 भ्रुवै भ्रुवे भ्रुवा । भ्रुव २ भ्रूणा भ्रुवा २ भ्रुवीति शेषः सुगमम् । वधूजम्ब्वाना
 मिति । एषान्तुविशेषान्तराभावाभित्यमटि नदीशब्दवद्रूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः
 हेवमिति । यौह्रस्वः इति ह्रस्वे धिलोपः । तस्येति । ऋदन्तत्वसाम्यात्सेरेत्यादि
 प्रक्रियास्य पितृशब्दवत् स्यादित्यर्थः । नत्वाभावइति । पुंसइत्युक्तत्वात्तोऽनःपुं
 इत्यस्याप्रवृत्तेरतिशेषः । स्वस्तृशब्द इति सकारसबन्धः ऋकारान्तत्वात् स्तुरा
 भित्तिर्कर्तृवत्स्यादित्यर्थः । मानृस्वस्तृभ्यामीवप्राप्तिस्तुजगईवित्यत्र वक्ष्यामः ।
 स्त्रीलिङ्गोरैशब्दइति । स्त्रीत्व चास्य स्त्रीरस्वामिनोक्तम् रात्येनंराः स्त्रीत्येक इति
 अमरस्तु अर्थरैविभवाअपीति पुंस्त्वमेवाख्यत् । गोशब्दस्येति । प्रक्रियेत्यनु-
 वर्तते । शेषः सुगमम् ॥ अन्ये त्वप्रसिद्धत्वान्नोक्ताः ॥ श्रीजानाईनिवत्सराजतनय

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः । तत्राकारान्तः कुलशब्दः ।
तस्य प्रथमाद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् * १५० ॥ अकारा-
न्तात्रपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवति । अमोम्-
ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । कुलम् । हे कुल ॥ ईमौ*१५२॥
नपुंसकलिङ्गात्पर औरीकारमापद्यते । कुले । ज-

श्रीकाहनामा द्विजोयं श्रीनाथकदेविकापि सुविद्य प्रासौस्तुत माधवम् ॥ नन्य
व्याकरणार्णवैकतरणोः सारस्वतीयागमद् व्याख्यान्त्यस्वरदारलिङ्गकरवान् मित्रा-
न्तरत्नावली ॥

अथेति । क्रमप्राप्तत्वादितिशेष । अतोम् । अप्रक्रियेपि निर्देशेऽभेवादेशं न
मकारमात्रं तथा सति लाघवासन्देशार्थं मत इति निर्देश्य स्यादत आह । स्यमां-
रम्भवतीति । ननु किमर्थममादेशः क्रियते ममात्रमेव क्रियताम् द्वितीयैकवचने
मकारस्य मकारे प्रयोजनाभावादन्याभावे अन्त्यसदेशस्येत्यकारस्य प्रसङ्ग
स्यात् । अस्तु एकस्य संयोगान्तलोपाददोषः । नाप्यजर कुलमस्तीत्यत्र भव-
रेजरसादेशो यथास्यादिति वान्यम् । सन्निपातलक्षणपरिभाषया तस्याप्रवृत्ते ।
एवं तर्हि द्वितीयैकवचने सन्नेवाम् लुक्रोप्रवृत्तेरवतिष्ठते इति सूचनार्थम् । तथा
चैव वचनव्यक्तिः सेरमादेशो भवति अमोपि सन्नेवाम् अवतिष्ठते इति न लुका-
निवर्त्यत इत्यर्थः । तेनाजरस कुल पश्येत्यत्रापूर्वविध्यसम्भवात्सन्निपातलक्षण-
परिभाषया अप्रवृत्तेर्जरसादेशो सिद्धयतीति सर्वमभिप्रेत्याह अमोम्ग्रहण-
मिति । ग्रहणमुदादानमादेशे अकारसहितमकारोपादानं द्वितीयैकवचने नपुंस-
कात्स्यमोरिति लुकोवारणार्थमित्यर्थः । अन्येतु ग्रहणमुच्चारणं प्रहिरुच्चारणक्रिय
ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति यथास्थानिनोमोग्रहणमुच्चारणमनुवृत्त्यासम्बन्धन पुनस्त-
द्विधानेनसिद्धे सत्यारम्भोनियमार्थमिति नियमेनामोऽभेव यथा स्यात् लुङ्माभूवि-
त्येवं लुक्रो निर्वृत्तिव्याघातोस्य प्रयोजनं भवतीत्यर्थे इति व्याख्यायाऽजरसकुलमस्ति-
अजरसकुल पश्येत्युभयत्रापि सन्निपातलक्षणपरिभाषया अनित्यत्वाजरसा-
देशं विवदधतो महाभाष्यकारादन्याननुसरन्ति । कुलमिति । अमृशसोरित्यलोपः ।
हे कुलेति । धेरम्यलोपे समानाद्वेरिति मोलोपः । केचित्तुस्ममहत इत्यतोम-
दृक्कुल्याध्यावित्यनुवर्तयन्तो धेलोपमेव विदधति । ई दीर्घविवरिस्थिनीइ-

शशसोः शिः ॥ १५३ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जशशसोः
 शिर्भवति । शकारः सर्वादेशार्थः ॥ गुरुश्शिञ्च सर्वस्य
 वक्तव्यः । लुमयमः ॥ ११५ ॥ नपुंसकस्य लुमागमो भवति
 शौ परे । यमप्रत्याहारान्तस्य न भवति । मिदन्त्यात्स्वरा-
 त्परो वक्तव्यः ॥ उकार उच्चारणार्थः । मकारो देशानि-
 यमार्थः ॥ नोपधायाः ॥ १३६ ॥ नान्तस्योपधाया दीर्घो
 भवति शौ परे धिर्वाजितेषु पञ्चसु नामि च । कुलानि ।
 पुनरपि । कुलम् । कुले । कुलानि । शेषं देववत् । एवं
 मूलफलपत्रपुष्पादयः ॥ श्वन्यादेः ॥ १५१ ॥ अन्यादेर्ग-

त्यादौ श्रवणार्थः । जशशसोः शकारइति । असतिहि शकारे षष्ठीनिर्दिष्टत्वात्सका-
 रस्य स्यादितिभावः । गुरुरिति । अनेकवर्णोत्र गुरुर्नपुनर्दीर्घः । सर्वस्य सत्पुरुषैव-
 प्रसङ्गात् । शकार इयस्यासौशित् । ननुचैवमिताशकारेण शिदपि गुरुरेवेति नार्थः
 शिदप्रहणेन । उच्यते । असति शिदप्रहणेनशकारस्य प्रयोजनान्तराभावादित्सञ्चैव-
 स्यादिति श्रवणमेवस्यात् । लुम् । अत्रकृत्रिमत्वात् यमिति प्रत्याहारएव गृह्यते ।
 न यम् उपरमेइतिमत्वाह । यमप्रत्याहारान्तस्येति । नभवतीति । अनेनप्रसज्य-
 प्रतिषेधोयमिति दर्शयति । मिदन्त्यादिति । मकारोयस्येद्ववति स आगमिनो-
 न्त्यात्स्वरात्पर आगमोभवतीतिवक्तव्यार्थः । उकार इति । अन्यथा ह्सद्वयस्यो-
 च्चारण दुष्करस्यात् । मकार इति । अन्त्यात्स्वरात्परोदेशो मकारेणनियम्यत इत्यर्थः ।
 अयम किं वारि । इह चाजरासीत्यत्र नित्यत्वात् पूर्वसंभवतानुभाव्यवधानात् जर-
 सादेशोन प्राप्नोतीति चेन्नमपि शब्दरन्तरप्राप्त्या नित्यः कृतेजरसि तस्य ग्रामोत्यकृ-
 तेन्यस्येति द्वयोरनित्ययोश्च परत्वाज्जरसादेशएवस्यादिति । जरसादेशवचनमस्मात्पर
 मन्तव्यं तेनाजरासीतिपक्षे भवति । नोप । अत्रनकारमात्रस्योपधा न सम्भवतीति
 सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमितिमत्वाह नान्तस्येति । शाविति । क्लीबेनिमित्तं पञ्चरिवति
 स्त्रीपुंसयोः नामिचेति सर्वत्र । कुलानीति । कुलशीत्यत्रनुम्यनेनदीर्घः । पुनरिति । अत्र
 शेषाद्वितीयापि प्रथमावदित्यर्थः । शेषमिति । अदन्तत्वसाम्यादितिभावः एवमिति ।
 आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वान्मूलादिप्रकारा क्लीबार्थाः । कुलवत्साध्या इत्यर्थः ।

१ जस.साहचर्यात् शगणि रतादिप्रक्रमणे गृह्यते तेन बहुज इत्यन तद्विते शिस्व न ।

णात्परयोःस्यमोःशुर्भवति । शकारःसर्वादेशार्थः । उकार
उच्चारणार्थः । अन्यत् । अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । पुनरपि । अन्य-
त् । अन्यद् । अन्ये । अन्यानि । एवमन्यतरत् इतरत् कतरत्
कतमदित्यादि शेषं सर्ववत् । इकारान्तोऽस्थिशब्दः ॥ न-
पुंसकात्स्यमोर्लुक्* १४८ ॥ नपुंसकालिङ्गात्परयोःस्यमो-
र्लुग्भवति । अस्थि । द्यूणां नपुंसके धौवागुणो वक्तव्यः* ॥
उक्तञ्च, संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तन्तधानान्तमथा-
प्यदन्तम् ॥ माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्र-

सर्वेपेनेत्याह । इव । आदिशब्दस्याप्रव्यवस्थार्थत्वात्सर्वोऽन्तर्गणोयस्य्यादिः
न्य अन्यतरइतरइतरइतमेति नामपञ्चकात्मको गणो गृह्यते तत्रापिडतरइतमयोः
त्ययत्वात्तदन्ताः कतरादयो गृह्यन्ते । शकार इति । अन्यथाऽमोमकारस्यस्यात् ।
वमपि एकदेशविकृतस्यान्यत्वादमृशसोरित्यलोपोभविष्यति एव तर्हि हे अन्यदि-
ग्विलोपवाधनार्थः शकार । एकदेशविकृतन्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थोवा अतएव हेसो
पेत्यत्राधातुत्वाद्विलोपः । उकारउच्चारणार्थः । अन्यदिति । वाचसाने इति पक्षेदः ।
न्यानीति । जश्शसोः शौ नुमदीर्घौ । द्यूणामिति । इडङ्घ्रणांन्तानाङ्घ्रिबे धिवि-
धेवागुणः एओ अरिति क्रमेणस्यादितिवक्तव्यार्थः । अत्रार्थेसमिति सगमयति ।
क्त वेति, संबोधनइत्यादि । माध्यन्दिनिर्मुनि, उशनस, संबोधने त्रिरूपवष्टि इच्छ-
ः । त्रयाणांरूपाणा समाहारस्त्रिरूपं समाहारेतर्हिविति ईवभावस्तत्रैववक्ष्यते सान्तं
उशनः इति नान्त हेडशनमिति अदन्त हेडशनेति । गुणंत्विति । इगन्ते इडङ्घ्र-
न्ते ङ्घ्रिबे गुणमेओअरिति क्रमेणसंबोधनेवष्टि कीदृशोऽन्याप्रपदांवरिष्ठ श्रेष्ठ
त्यर्थः । नामिनः । अत्रस्याद्याधिकाराद्ध्यनेत्यादौ पदान्तरस्थेस्वेरेनुमुनः । यद्यपि हसे
स्थीत्यादौनित्यत्वात्पूर्वं लुप्ते सौ लुकिनतन्निमित्तमिति स्यादिनिमित्तोनुम् नप्राप्नोति
स्थिभ्यामित्यादौ तु केनवाच्यते इति नाम्नो न इति नागमजे प्रवर्त्तते इति ज्ञापनार्थं
प्रे प्रहणमिति मत्वा तत्र वक्ष्यति । नाम्नो नकारस्यानागमजस्येति । अस्थीनी-
ः । जश्शसोः शौ नुमदीर्घौ । पुनरपीति । प्रथमावत् द्वितीयापीत्यर्थः । एतेनालो-
इत्यतोमण्डकप्लुत्यालोपानुवृत्तौ पुनर्लुगप्रहणस्य सर्वादेशार्थत्वादमोन्ता-

पदांवरिष्ठः ॥ हे अस्थे । हे अस्थि ॥ नामिनः स्वरेः ॥ १५७ ।
नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य तुमागमो भवति स्वरे परे । अ
स्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि । अस्थि । अस्थिनी । अस्थी
नि ॥ अच्चास्थनां शसादौ ॥ १५८ ॥ अस्थ्यादीनां तुमाग
मो भवति । इकारस्य चाकारः शसादौ स्वरे परे ॥ अल्लोष
स्वरेऽम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ १४१ ॥ नान्तस्योपधाया अ
कारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ मकारवकारा
न्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति । अस्थना । अस्थिभ्याम्
अस्थिभिः । अस्थ्ने । इत्यादि ॥ वेदयोः ॥ २०६ ।

देशोनलुगितिद्योतयति । अच्चास्थनामिति । बहुवचनमन्यथानुपपत्त्याऽप्रेषठित
दधिसक्थिआक्षिगच्दानपि सगृहातीत्याह अस्थ्यादीनामिति । इकारस्येति । नता
न्तुमः विधिसामर्थ्यात् । नचनुम्विधेरकारार्थत्व वाच्यम् अग्नियधेनापितत्सि
तस्मादन्त्याभावेन्यसदेशस्येतीकारस्यैव भवति पूर्वतो नामिन इत्यनुवृत्तेर्वा । श
दावित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरित्यस्थिनीत्यत्रशसिनस्वात् । एवं च टादावितिवा
शसप्रहण वसोर्वेङ्क्षादोरेत्याद्यर्थम् ॥ शसादौ किम् अस्थिनी । स्वरेकिम् । अस्थिभ्य
अल्लोप । नान्तस्येति । एतच्च नोपधाया इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते मूचवश्चस्वीताभ्यांयु
संयुक्तं संयोग इति यावत् तत्रसत्यपिन्वाभ्यामायाभ्यांसंयोगेवर्णान्तरव्यवधानादद
वाप्राप्ते प्रतिषेधानुपपत्तेरन्त्याभ्यामेवसंयोगो गृह्यत इति मत्वाह मकारेत्यादि
म्वेति किं तक्षणा । युक्तात्किं नाम्नाम् । स्वरेकिं चर्मभ्याम् । शसादौ किं चर्मणी
अस्थ्नेति । अस्थि टा इत्यत्राच्चास्थनामिति नुम्यत्वे अल्लोपेऽश्लोषोच्चारणे चैव स्य
वित्यर्थः । अस्थ्नेइति प्राग्वत् । इत्यादीति । आविना अस्थः २ अस्थ्नोः २ अस्थ्नाम
वे । ईश्चडिश्च ईडीतयोः अत्रडेरिदन्तत्वेपिलाघवासन्द्देहार्थः परनिपातः तत्रापि
इति ईमावित्यस्य ग्रहण नेप । डिसाहचर्यात्तत्तनुबन्धपरिभाषयावेत्यभिप्रेत्याः
ईडयोरिति । अन्ति-अस्थनीति । उभयत्राच्चास्थनामितिनुमत्वे आश्लोषः
कारे उदाहरिष्यति । एवमिति । दध्यादयोऽयस्थित्वाध्या इत्यर्थः । अत्र च ।

नान्तस्योपधाया अकारस्येड्योः पर्योर्वा लोपो भवति ।
 अस्मिन् । अस्थमि । एवं दधिसन्धिअक्षिशब्दाः । ईका-
 रान्तो ग्रामणीशब्दः । नपुंसकस्य ॐ २०६ । नपुंसकस्य
 द्वस्वो भवति । ग्रामणि कुलम् । स्वरादौ नामिनः स्वरे इति
 नुमागमः । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । पुनः । ग्रामणि । ग्राम-
 णिनी । ग्रामणीनि ॥ टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा - १५८ ॥
 उक्तपुंस्कं नाम्यन्तं न पुंस्कं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भव-
 ति । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणि-

दन्तविवेरीपृत्वात्प्रियाश्चान्प्रियदन्तेत्यादावपि नुमत्वेस्तएव । नपुं । इहलिङ्गस्य
 शब्दधर्मस्यावर्णात्मकत्वात् ह्रस्वोत्संभवतीति सामर्थ्यात् मतुलोपादमेवोपचाराद्
 वा तद्वन्नाम नपुंसकशब्दे गृह्यत इति मत्वोदाहरति ग्रामणि कुलमिति । अत्रग्राम-
 णिशब्दस्यग्रामाधिपार्थस्यविशेष्यलिङ्गत्वात्साक्षात् स्त्रीवत्त्वप्रतिपादनाय कुलशब्दस्य
 प्रयोगः । नपुंसकस्थेति किं ग्रामणी पुमान् । नान्नइत्येव कुले तिष्ठत । स्वरादाविति ।
 ननु कथं नुमागमः यतोलाक्षणीकोयं नामीतिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न
 अनित्यत्वमस्याः तच्चवक्ष्यामः । ग्रामणीनीति । शौनुमि नोपधाया इति दीर्घः ।
 टादा । अत्र यदि उक्त पुमान् येन तदुक्तपुस्क शब्दरूप पुशब्दो भवतीति
 व्याख्याजेत् तदा ग्रामण्येत्यादौ पुशब्दातिदेशोपि स्त्रीवार्थस्याऽनिवृत्तत्वात्सति ह्रस्वे
 नुमि च पुंवत्त्वस्यवैयर्थ्यादन्यतरनिवृत्त्याचरितार्थत्वेपितद्वेतुह्रस्वे नाभावगुणनुद्धौ-
 त्वानि प्राप्नुवन्ति तस्मादुक्तः पुमान् यस्मिन्नर्थे शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते स उक्तपुंस्कर्थः
 सोस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयाकारेण नामापि स्त्रीवमुक्तपुस्क समानायामाकृतावुक्तपुस्क-
 मितियावत् । तच्चपुंवत् पुमर्थवद्भवतीति व्याख्येयम् । तथा चोक्तं, शब्दप्रवृत्तेर्निमित्तं
 यत् स्त्रीवेतच्च पुंसिचेत्तदाभाषितपुंस्कत्वम् । पटुने पटवे यथेति, अत एव पीलुने-
 फलाथेत्यत्र न भवति । अत्र हि पुंसिवृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्त्रीवेतु फलाकृति-
 रिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदः । तदुक्तं पीलुवृक्षः फलं पीलु पीलुने नतुपीलवे । वृक्षे निमित्तं
 पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फलेपुनरिति । ग्रामण्या ग्रामणिनेति । ग्रामणीशब्दोहिग्रामादि-

भिः । ग्रामण्ये । ग्रामणिने । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः
इत्यादि ॥ नुमन्तस्यामि दीर्घः * ग्रामणीनाम् । ग्रामण्या-
म् । ग्रामणिनि । ग्रामण्याम् । ग्रामण्योः । सोमपम् । सोमपे ।
सोमपानि । पुनरपि । सोमपम् । सोमपे । सोमपाणि ।
सोमपेन । सोमपाभ्याम् । सोमपैरित्यादि । उकारान्तो
मधुशब्दः । हे मधो । हे मधु । हे कर्तः । हे कर्तृ । कर्त्रा । क-
र्तृणेत्यादि ॥ इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

पत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमादाय पुसिङ्गीवे च वर्त्ततइति भवत्येवोक्तपुंस्क इति पुंव-
त्पक्षे सर्वत्र यवैवेति च अन्यत्रनामिन इति नुम् । स्वरेकि ग्रामणी । टादौकिग्राम-
णीनि । उक्तपुंस्क कि वारिणे । नामिनः कि सोमपेन । नुमन्तस्येति । नुमः पूर्वभ-
क्तत्वाभ्यासीति न प्राप्नोतीत्यास्मिन् । ग्रामण्यामिति । पुंवत्पक्षेआभि यत्नम् ॥
ग्रामण्यामिति नुमभावे आम्भेरित्यामि यत्वं शेष सुगमम् । सोमपमिति । सोम-
पाशब्दस्य नपुंसकस्येति ह्रस्वे अतोमित्यमि अम्भसोरस्येत्यलोप । ननु तत्राधातो-
रित्यनुवर्त्तते इत्युक्तम् । अयं च पाधातुः । मैवं तत्र समान एव लोपस्य निमित्तं
यश्चात्र धातोः, समानो नासौ श्रूयते यश्च श्रूयते नासौ धातोः सर्वस्य
च ससानस्य विकृतत्वादेकदेशविकृतन्यायोपि नोपतिष्ठते अत एव हेसोमपे-
त्यत्रापि धिलोपः । सोमपे इति । ईमौप्लम् सोमपानीति । जशसोः शौनु-
मदीर्घौ सोमपेनेत्यादिदेववत् अक्रममन्त्रास्य निरूपणं तु टादातुक्तपुंस्कमि-
त्यत्र नामिन इत्यतो नामिप्रहणमतुवर्त्तत इति सूचनार्थम् ॥ हेमधो हेम-
ध्विति । यवृणामिति । पक्षेगुण अस्योक्तपुंस्कत्वाभावात् पुंवद्भावः । हेकर्तरिति ।
अत्रगुणेरिरस्यविसर्गः । कर्त्राकर्तृणिति । करणसंपादकत्वमेवास्य पुनपुंसकयोः
प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तपुंस्कत्वात् पुंवत्पक्षे । कर्मम् । अन्यत्रनुम् धुनौण-
इति णत्वम् । इत्यादीति । आदिना कर्त्तुं कर्तृणः कर्तुः २ कर्तृणः २ कर्त्राः २
कर्तृणोः २ कर्तृणाम् कर्त्राम् कर्तरिकर्तृणिइतिज्ञेयम् । संध्यक्षरान्तास्त्वत्रकृतह्रस्वा
इकारोकारान्तावेवेति न ते पृथगुक्ताः । प्ररि । प्ररिणी २ प्ररीणि । प्रराया प्ररि-
णा । प्रराभ्यामित्यादौ हसेतु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वैरभीत्यात्वम् । आभि
तु सन्निपातलक्षणपरिभाषया आत्वाभावात् प्ररीणामित्येव भवति पुंवद्भाव-

अथ हसान्ताःपुल्लिङ्गाः । तत्र हकारान्तोऽनडुहशब्दः । पञ्च
स्वनडुह आमागमो वक्तव्यः * ॥ सावनडुहः* १५६ ॥ अ-
नडुहशब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति । संयोगान्तस्य
लोपः * २२६ ॥ संयोगान्तस्य रसे पदान्ते च लोपो भवति-
अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । धावम् * १७१ ॥ अन-
डुहशब्दस्य चतुरशब्दस्य च धौ परे अमागमो भवति । हे

रक्षे तु प्रयागम् । सुनु सुनुनी २ सुनूनि २ सुनावा सुनुना सुनुभ्यामित्यादि ॥
श्रीजानार्हनिवत्सराजतनयः श्रीकाहनासा द्विजो य श्रीनायकदेविकापि सुधिय प्रा-
जीजनन्माधवम् । तस्य व्याकरणार्णवैकतरणे' सा'म्बतीयागमद् व्याख्यान्त्यस्व-
रपण्डलिङ्गतिनवान् सि० ॥ ३ ॥ अथेति । क्रमप्राप्तत्वादारभ्यन्तइत्यर्थः । तत्रे-
ति । तेषु पुल्लिङ्गेष्वयं निरूप्यतइत्यर्थः । पञ्चस्विति । वक्तव्यो व्याख्येय तस्येदं
व्याख्यान चतुराभित्यतः परमनडुहश्चेति सूत्रमस्ति तेनात्राम् भवति । तस्य चाय-
मर्थः । अनडुहश्च अनडुहशब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु परेषु शौ च । अत एव
स्वनड्वाहि इति शस्त्र्यामप्याम् भवति चकारस्त्वनुकर्षणार्थं अनेकार्थश्चेत्वनडुह
ईप्यपिवाभि अनड्वाही अनड्वाहीति यथा स्यात् । अतएव चतुरनडुहोरात् शौचेति
कार्येपृथग् योगकरणम् । साव । नुमागम इति । नुमयमइत्येतोनुवर्तमानइत्यर्थः ।
संयो । रस इति । वसार्सरस इत्येतोनुवर्तते । अनड्वानिति । अनडुहस्य इत्यत्रामि-
मिस्त्वादुकारात्परवत्वे नुमि हसेप इति सिलोपे संयोगान्तत्वाद्धलोपे च कृते एव
स्यादित्यर्थः । ह्रस्वोवेत्यतो मण्डूकप्लुत्यावानुवृत्तेरुगित्यादौ लोपो न । वा । आमो-
पवादोय हे अनड्वञ्जिति । अनेनामि शेषः प्रभवत् वसाम् । इदं च बहुवचनसाम-
र्थ्यादन्यान् गृह्णन्त्यान्तरानुरोधात् ससादीनिव संगृह्णातीति दर्शयितुमाह । वसु-
स्संसुध्वस्वनडुहमित्यादि । अत्र च वसामित्युत्पन्नानुबन्धनिर्देशः कसोरपि सप्रह-
णार्थः । वसुनामिति निर्देशे हि एकानुबन्धग्रहणेन ह्यनुबन्धकस्येति कसोर्ग्रहो न
स्यात् बहुवचनन्तु ससादिप्रहायैवेति नैनां परिभाषा बाधितु समर्थमिति त्रिवैव-
सोरेवग्रहः स्यात् । सोप्युकारशकारेस्वे नद्वधनुबन्धकइति चेद्यथान्यासेपि नदोषः

१ अनड्वानित्यत्र आगमद्वयस्य एकदैव प्राप्तिरायाता तन्निर्णयेनैव विवर्णकृता विद्योतितः
अत्र सूत्रे बादीपोऽशुद्रित्यतः आहत्वाकृष्णएवमर्थौ बोध्य आकाराद् परोनम् तेन आदावाम्
पश्चान्नुम् ।

अनङ्गन । अनङ्गाहम् । अनङ्गाहौ । अनङ्गुहः । अनङ्गुहा ॥
 वसां रसे ॥ २२ ॥ वसुधैवकुतुम्भस्वनङ्गुहां रसे पदान्ते च
 दत्वं भवति । अनङ्गुद्भ्याम् । अनङ्गुत्सु । गोदुहशब्दस्य
 भेदः ॥ दादेर्यः ॥ २३६ ॥ दादेर्यातोर्हकारस्य घत्वं भवति
 इसे पदान्ते च । गोदुहसीतिस्थिते ॥ आदिजवानां

लाघवं च । तथा सति सान्तस्यैव वसोर्यथा स्यादन्यत्र मा भूदित्येवमर्थम् । अत
 एव विद्वान् पेचिवान्तित्यादौ न भवति । ननु यथा द्विविधिविद्वद्भ्यामित्यादौ वि-
 सर्गबाधित्वा प्रवर्तते । तथा विद्वानित्यादावपि सयोगान्तलोप बाधित्वा सान्ते प्रव-
 र्त्त्यति । नैष दोषः । येननाप्राप्तिन्यायेन विसर्गादेशे प्राप्ते आरभ्यमाणत्वात्तरयै-
 वाय बाधको यथानङ्गुद्भ्यामित्यादौ ढत्वस्य न सयोगान्तलोपस्य । तस्मिन् प्राप्ते
 चाप्राप्ते आरभ्यमाणत्वात् । ननु चैवमपि सुप्तु वस्तेसुव सुवोभ्यामित्यत्रापि प्राप्नो-
 ति । न । अत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषया कृत्रिमस्य ग्रहणं न धातोरकृत्रिमत्वात् ।
 तत्रात्र्याद्यन्ताभ्यामिति कृत्रिमस्य प्रत्याहारस्य ग्रहणं न अनदन्तनिर्देशात् शैलीय-
 माचार्यस्य यददन्तान् प्रत्याहारानयं निर्दिशति ह्यपानां चपानामिति अत्रापीदं
 बोधनं भवाव । सुखिनावत्रापि प्राप्नोति । मैवं वसामिति षष्ठी निमित्तेनापि संब-
 ध्यते । वसा विहितप्रत्ययसम्बन्धनि रसे पदान्ते चेति अनुङ्गुद्भ्यामिति । अनुङ्गु-
 ह्भ्यामित्यत्रानेनविधीयमानं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति हस्य होठ इति ढत्वापवादोदत्वं
 स्यादित्यर्थः । अनङ्गुत्स्विति । सुपि हस्य दत्वे खसे चपा इति तत्त्व इह च तदन्त-
 विधेरपीष्टत्वात्प्रियानङ्गान् प्रियानङ्गाहौ प्रियानङ्गाहः हे प्रियानङ्गन् प्रियानङ्गुद्भ्या-
 मित्यादि स्यादित्यर्थः । अथेहदत्वं कस्मान्न भवति अनङ्गान् हे अनङ्गश्रितिं नुम्वि-
 धिसामर्थ्यात् नुमन्तरणापि हस्यदत्वे तथासिद्धत्वात् गोदुहशब्दस्येति । गांढोग्नीति
 क्रिबन्तदुहान्तस्येत्यर्थः । दादे । अत्र धातोर्ज्ञसइत्यतो धातोरित्यनुवर्त्तते सायदि समा-
 नाधिकरणषष्ठी स्यादादिर्योधातुस्तस्य हस्य घ इति तदनुवर्त्तेति दिवादावदो धातुप्र-
 हणेन ग्रहणाद्दादित्वात् । घत्वं न स्यात् अधोक् अतोवयवषष्ठीयव्याख्यायते व्याख्या-
 नतोहि विशेषप्रतिपत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणमितिनेन धातोरवयवो यो दादितस्तथावय-

झभान्तस्य झभा स्ध्वोः ॥ २४८ ॥ धातोर्झभान्तस्यादौ
वर्तमानानां जवानां झभा भवन्ति सकारे ध्वशब्दे च परे
नाम्नरतु झसे पदान्ते च ॥ वावसाने ॥ २४७ ॥ अवसाने वर्त्त-
मानानां झसानां जवा भवन्ति चपा वा । गोधुक् । गो-
धुग् । गोडुहौ । गोडुहः । हे गोधुक् । हे गोधुग् । गो-

वस्यहस्येत्यर्थः स्यात् । ननुचैवदुग्धेत्यादौ न स्यात् अत्र हि धातुरेव दादिर्नतद्व-
यव मैवम् । अवयवावयविनोरभेदोपचारात् । अथवा दकारादेर्हकारान्तस्याधातो-
रभावान् धात्वनुवृत्तिः स्वसामर्थ्याद्धातूपदेशलक्ष्यतिततश्च धातुपदेशावस्थायादादे-
रित्यर्थः । तेनेदमपि सिध्यति दामलेहीति दामलिद् तमिच्छतीति दामलिङ्गति
तत किप्रुदामलिद् अत्र यत्वं नभवति । झसे पदान्ते चेति । द्वयस्येतदनुवर्त्तते ।
यत्तु काचित्क्यावृत्तौ पठ्यते नाम्नश्चसे इतितन्नपठनीयनामसंज्ञयाधातुसङ्गाया अन-
पलापद्धातोर्झसे पदान्ते चेत्येवसिद्धत्वात् । गोदुघ्सीति स्थितेइति । अनेन
घत्वे कृतेसतीति शेषः । आदि । अत्रापि धातोरित्यवयवपष्ठ्यन्तमनुवर्त्तते । तेन
धातोरवयवोयोझभान्तस्तस्यादिजगानां झभा भवन्तीत्यर्थः । तेन गर्हभमाचष्टे गर्ह-
भयति तत किप्रु गर्धप् इत्यत्रगर्हभेधातोरावयवस्य दभो झभान्तस्यादिजवस्यदस्य
झभोध सिद्ध्यति । अन्यथागस्यघ स्यात् अकारबिलोपयोरत्रतद्वद्भावेतिप्यतइति
निमित्तमस्येव । तथा दामलिहमिच्छन्दामलिङित्यत्रापियोदामलिहैर्धातोरावयवोझ-
भान्तोलिङितिततस्यादौजबोवः यस्यचदामित्यम्यादौजबोनासौझभान्त इति न भयति
झभादेशे अन्यथात्रापि स्यात् अयमेवाचार्याभिप्रायइति वृत्तौ लक्ष्यते । धातोर्झ
भान्तस्यादाविति । धातोरवयवोयोझभान्तस्तस्यादावित्यर्थः । अन्यथा झभान्तस्य
धातोरादावित्यवक्ष्यन् धोक्ष्यतीत्यादौ तु तादृग्विधावयवाऽसंभवादभेदोपचारेण
धातुरेवझभान्तो गृह्यते । सकारेध्वशब्देचेति । धातो सकारे ध्वशब्देचपरे नामस
झस्य तु झसे पदान्ते चोभयस्यापीत्यर्थः । जवानां कि कोत्स्यति । झभान्तस्य किं
दास्यति स्वः कि बोद्धा वकारयुतधग्रहः कि दधधारण इत्यस्य यङ्लुकि द्वित्वे अवलुकि
झसाद्धिर्हेरिति हेर्धित्वे दादङ्गीत्यत्र झभोभाभूत् आदिग्रहण चिन्त्यम् । वाव । चपो
इति । खसे चपा इत्यतोत्तमानां वावचनात्पक्षे स्युरित्यर्थः । गोधुमिति । गोडुहसित्य

दुहम् । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा । भकारादौ सर्वत्र
 घत्वम् । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भिः । कषसंयोगे क्षः ।
 गोधुक्षु । मधुलिहृशब्दस्य विशेषः ॥ होटः ॥ २३५ ॥ धा-
 तोर्हकारस्य टत्वं भवति धातोर्ज्ञप्ते पदान्ते च । मधुलिट् ।
 मधुलिङ् । मधुलिहौ । मधुलिहः । हेमधुलिङ् । हेमधु-
 लिट् । मधुलिहम् । मधुलिहौ । मधुलिहः । मधुलिहा
 मधुलिङ्भ्याम् । मधुलिट्सु ॥ दुहादीनां घत्वं टत्वं वा ॥
 मित्रधृक् । मित्रधृग् । मित्रधृट् । मित्रधृङ् । मित्रद्रुहौ ।
 मित्रद्रुहः । हे मित्रधृक् । हे मित्रधृग् । हे मित्रधृट् । हे
 मित्रधृङ् । मित्रद्रुहम् । मित्रद्रुहौ । मित्रद्रुहः । मित्र-
 द्रुहा । मित्रधृग्भ्याम् । मित्रधृङ्भ्यामित्यादि । एवं
 तत्त्वमुहादयः । रेफान्तश्चतुरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

दादेरिति ह्रस्वघत्वे आदिजवानामिति दस्य घत्वे सिलोपे वावसान इतिघस्य क्वा
 योरेवस्यादित्यर्थः । भकारादावित्यादि । गोधुग्भ्यामित्यादौ । मधुलिहृशब्दस्ये-
 ति । मधु लेडीतिक्किबन्तलिङ्गन्तस्येत्यर्थः । हो । मधुलिट्स्विति । मधुलिहृशब्दस्यत्र
 होट इति टे खसे चपाइति टे पुत्वेन प्राप्तस्य घत्वस्य टोरन्त्यादिति निषेधस्त-
 त्रवोपपादितः । दुहादीनामिति । एतच्च दुहादेर्वेति सूत्रालभ्यते तस्यचायम-
 र्थः । दुहादेर्धातोर्वाघत्व भवति धातोर्ज्ञप्ते पदान्ते च पक्षेढः आदिशब्दात् मु-
 हस्तुहृस्तिहोगृहान्ते । मित्रधृगित्यादि । मित्राश्चद्रुह्यतीति क्प् दादित्वाद्धस्य
 घत्वे प्राप्ते विकल्प अन्येषामप्राप्ते । प्रक्रियातु गोतुहृशब्दवदस्य मित्रधृङि-
 र्यादि । दत्तपक्षेत्र प्रक्रिया मधुलिहृशब्दवत् । एवमिति । मुहादयोप्येव स्युरि-
 त्यर्थः । केचिन्नशमप्यत्रपठन्ति तथाचोक्तं, बोपदेवपण्डितैर्द्रुह् मुहस्तुहृनशस्ति-
 ह्, मुहादिरिति तेननग्नकनडनट् इति भवन्ति । रेफान्त इति । चतुराम् । चतुरिति
 छुप्रपञ्चीकं पदम् । अत्रेतोत्पञ्चस्वित्येतोनुवर्तमानं पञ्चस्विति चेनसमुचीयते इ-

१ दुहादेरयमवगणनिर्देशः, स च अनित्यस्तेन यद्धुङते निषेधो न प्रवर्तते ।

चतुराम् शौ च १६९ ॥ चतुरशब्दस्यामागमो भवति पञ्चसु
परेषु शौ च । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥ १८ः
सङ्ख्यायाः ॥ ८३ ॥ रेफान्तसङ्ख्यायाः परस्यामो नुडा-
गमो भवति । चतुर्णाम् । चतुर्षु । नकारान्तो राजन्शब्दः ॥
नाम्नो नो लोपशब्दो ॥ २२५ ॥ नाम्नो नकारस्यानागमजस्य
लोपश्च भवति रसे पदान्ते चाथौ । राजा । अधाविति
विशेषणात् हे राजन् । राजानौ । राजानः । राजानम् ।
राजानौ । जजोर्ज्ञः राज्ञः । राज्ञा । लोपशिपुनर्न सन्धिरिति
नियमादद्रीत्यात्वन्नराजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् ।

त्याह । पञ्चसु परेषु शौचेति । चत्वार इति । अत्रामि उवमिति वत्वम् । अत्र तदन्त-
विधेरपीष्टत्वात् । गौणत्वेऽपि प्रियचत्वारः प्रियचत्वारौ प्रियचत्वार इत्यादि भवति ।
धावमित्यत्रास्याप्यनुष्ठेहं प्रियचत्व इति । चतुर्भिरेति । राद्यप इति भस्यद्वित्वे
ज्ञवे जवा इति ब । २ । अत्ररमात्रसङ्ख्यानास्तीति सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणमित्याह
रेफान्तसङ्ख्याया इति । चतुर्णामिति । अनेनात्रनुटि णत्वद्वित्वे । ननु प्रियचतुरामि-
त्यत्रनुटकस्मात् भवति । उच्यते अत्र सङ्ख्याया इति षष्ठी आमासवध्यते सङ्ख्याश-
ब्दश्चान्वर्थः सङ्ख्यायतेऽनयेति तेन सङ्ख्यायमानस्यार्थस्य बहुत्वे वाच्येविहितस्याम
इत्यर्थः स्यात् । प्रियचतुरामित्यत्र बहुव्रीह्यर्थबहुत्व आमस्तीति न नुट् भवति । पर-
मचतुर्णामित्यत्र तु प्राधान्यात्सङ्ख्यार्थस्यैवबहुत्वे आमस्तीति नुट् भवति । चतुर्ष्विति ।
किञ्चार्द्धिति रात्वत्वम् । नन्वत्र रेफस्यविसर्गः प्राप्नोति मैव यदयक्चतुर्ष्वितरेफ
निर्दिशतितज्ज्ञापयति । न प्राकृतेरेफस्यविसर्गः स्यादिति सजू ष्वित्यादौ तु लाक्षणि-
कस्य स्यादेव । नाम्नो । अनागमजस्येति । एतच्चतामिनः स्वरइत्यत्रोपपादितम् ।
अथवा नामाधिकारे पुनर्नामग्रहण नाम्न एव यथा स्यात् । नामान्तर्गतस्यापि हि
तस्यार्गात्तुकस्य नलोपोमाभूदिति क्रियते । राजेति । नोपधाया इति दीर्घसिलोपन-
लोपौ । अधाविति । नोपधाया नाम्नो न इत्युभयत्राप्यधावित्यस्तीति । हेराजन्तित्य-
त्र न लोपदीर्घो न भवत इत्यर्थः । लोपशीति । एतच्चतत्रैव प्रत्यपादि । अद्रीत्यु-

१ सप्तमीबहुवचने प्राकृतेरेफस्य न विसर्गः यदय चतुर्षु निर्देशः अन्यथा विभक्तिसामा-
नाधिकरण्यात् चतसृषु इति स्यात् एतदर्थमेव लिगन्त्ययः ।

२ तस्यारातुकस्य पञ्चतित्यादौ ।

राजभ्यः।राज्ञः।राज्ञाम्।राज्ञी।राजनि।राज्ञोः।राजसु ।
 एवं यज्वन् आत्मन् सुधर्मन् प्रभृतयः । यज्वा । यज्वानौ ।
 यज्वानः । यज्वानम् । यज्वानौ।अभ्वयुक्तादितिविशेषणाद-
 ल्लोपो नास्ति।यज्वनः।यज्वना इत्यादि । श्वनयुवन्मघवन्
 शब्दानां पञ्चसु न विशेषः । श्वा । श्वानौ । श्वानः । श्वानम् ।
 श्वानौ॥श्वादेः * १६१ ॥ श्वादेर्वकारउत्वंप्राप्नोतिशसादौस्वरे
 परे ईपि ईकारे च । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवा ।
 युवानौ । युवानः । हे युवन् । यूनः । यूना । युवभ्या-
 मित्यादि । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिरि-
 त्यादि । पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ इतोऽन्त पञ्चसु * १६४ ॥
 पथ्यादीनामिकारस्याकारादेशो भवति पञ्चसु स्यादिषु
 परेषु ॥ थो नुद् * १६५ ॥ पथिमथोस्थकारस्य नुडाग-
 मो भवति पञ्चसु परेषु ॥ आसौ * १६६ ॥ पथ्यादी-

पलक्षणं भ्य एस्मीत्यपिनभवति । एवमिति । एतेपि राजवन्स्युरित्यर्थः । अ-
 भ्वयुक्तादित्येति । अलोपः स्वर इत्यत्र श्वभित्यादिप्रक्रियेति शेषः । परिगणनं तु
 श्वादेरित्यत्रादिशब्देनैतेषामेव ग्रहणं यथा स्यादिति । श्वादे । अन्नवसोर्व उमि-
 त्यतोव उमिति वर्तते अल्लोप इत्यतः शसादौ वादीपोरित्यतर्ईकार ईवपीति ।
 मत्वाह वकार इत्यादि । शुनइति । अनेनात्रश्वाकारवकारस्योत्त्वश्चभ्यामिति ।
 राजभ्यामितिवत् । यून इति । युवन्शब्दस्य स्वरादौ शसादौ श्वादेरिति कृ-
 तवकारोकारस्ययुवन्शब्देकारेण सहर्दीर्घ एव स्यादित्यर्थः । इह प्रातिपदिक-
 ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यस्याविभक्तिनिमित्तविवयत्वाद्युवती पश्ये-
 त्यत्र तु नोत्त्व नोपधाया इत्यनुष्टुप्तेरन्तत्वाद्वा ॥ मघोन इत्यादि । अत्र वकारोका-
 रेचकाराकारेण उञो इत्योकार । इतः । पथ्यादीनामिति । पथिमथिक्प्रभृ-
 त्मित्यर्थः । इत किं नकारस्य माभूत् तपर किं पन्थानमात्मनहृच्छति पथीयति ।
 यप्रत्ययेदीर्घ पथीयते किं यत इति यलोपः पथी अत्र न भवति । पञ्चसु किं

१ अत्राद्वचनतुचित्यम् इत्यापचसु इत्येव सुवच तथाच आवाधिति सूत्रमपिनकर्तव्यं
 इति लोकेशशर्मणा व्याख्यानं तत्रविशदं प्रक्रियानिरूपितलक्षणवेपि हेपथा इत्यादौ नलो-
 पो न स्यात् ।

नां टेरात्वं भवति सौ परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
हे पन्थाः । पन्थानम् । पन्थानौ ॥ पथां टेः ॥ १६३ ॥ पथ्या-
दीनां टेलोपो भवति शसादौ स्वरे परे । पथः । पथा ।
पथिभ्याम् । पथिषु । एवं मथिन्क्रमुक्षिन्शब्दौ । मन्थाः ।
मन्थानौ । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानौ । हे मन्थाः
इत्यादि । ऋमुक्षाः । ऋमुक्षाणौ । ऋमुक्षाणः । ऋमुक्षाणम् ।
ऋमुक्षाणौ । ऋमुक्षः इत्यादि । दण्डिन्शब्दस्य भेदः ॥ इनां-
शौ सौ ॥ १४० ॥ इन्हन्पूषन्नर्थम्णामित्येतेषां शौ सौ चा
धौ परे उपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । दण्डिनौ । दण्डिनः ।
हेदण्डिन् । दण्डिनम् । दण्डिनौ । दण्डिनः । दण्डिना । दण्डि-
भ्याम् इत्यादि । ब्रह्महन्शब्दः । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः ।
हेब्रह्महन् । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादावल्लोपः । हनोन्ने ॥ २९२

पथिभ्याम् ॥ थो । आ । पन्थानावित्यादि । नोपधाया इति दीर्घः पथान् । लोप
इति । आतो धानोरित्येतोनुवर्तमान इत्यर्थः । पथिष्विति । अत्र न लोप्यधि-
यथा षत्व भवति तथा लोपजि पुनरित्यत्रोपपादितम् । एवमिति । अन्यथानुप-
पत्त्या पथामिति बहुवचनेन जिघृक्षितावेतावुपात्तो पथिवन् स्यातामित्यर्थः ।
इनाम् । बहुवचनेन जिघृक्षितानपि गणयति । इन्हन्नित्यादि । ननु सर्व एवैते
नान्ता इति नोपधाया इत्येव सिद्धो दीर्घः । एव तर्हि नियमार्थमिदम् एषामत्रै-
वदीर्घो नान्यत्रेति तेन दण्डिनौ पूषणावित्यादौ नदीर्घः । विभक्तिनिमित्तस्यो-
पधावल्लक्षणस्य च नियमेन व्यावर्त्यत्वात्पूषायतइतिच दीर्घोभवत्येव । दण्डीति
अत्र दीर्घेनसिलोपो शेषः सुगमम् । ब्रह्महणाविति । अवकुर्वित्यणत्वं शसादा-
विति अल्लोप इत्यनेन । हनो । हन्तिरत्रहनोषदित्येतोनुवर्तते । सूत्रेचहइति
स्थानिनिर्देशः घ इत्यादेशनिर्देशः नइति च तत्रादेशद्वयेपि सावर्ण्यादुच्चार-
स्यैव घकार इति मत्वाह हन्तेर्हकारस्येत्यादि । अयमर्थः नकारे परेऽन्यवहि-
तो यो हन्तेर्हकारस्तस्यैव स्यात् । ततश्च हननमित्यादावकारस्य व्यवगतान्

हन्तेर्द्धातोर्हकारस्य घत्वं भवत्यव्ययवधाने नकारे ङिण-
ति च परं । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः । ब्रह्मज्ञः । ब्रह्म-
ज्ञा । ब्रह्महभ्यामित्यादि । पूषा । पूषणौ । पूषणः । पूष-
णम् । पूषणौ । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्यामित्यादि । पूष्णो
डौ टेलोपो वेति केचित् ॐ । पूषि, पूषणि, पूष्णि इत्यादि ।
अर्यमा । अर्यमणौ । अर्यमणः । हेअर्यमन् । अर्यमणम् ।
अर्यमणौ । अर्यम्णः । अर्यम्णा । अर्यमभ्यामित्यादि ।

घत्वं तर्था ङिणतीत्यधिकारात् ङिणति परतो यो व्यवहितो हन्तिस्तस्यावयवस्य हस्य
इति ततोऽघ.नीत्यत्र घत्वभवति । ननु चैवमपि जिघासति जघनिष । गतौ जङ्-
घन्यते इत्यादौ न स्यात् नञ्ज्ञात्रोक्तं किञ्चिन्निमित्तमस्ति । उच्यते । अत्रादिस्वरस्येत्यत
आदिप्रहणमनुवर्त्तते तच्चार्थात्पञ्चस्यन्तं भवति । सूत्रे च हनोघ इति विभज्यते तेन
हन्तेरादे पूर्वैरूपात्परस्यहस्य घ इति । तस्यार्थं ततो जिघासतीत्यादौ घत्वसिद्धिः
ततो ने इति द्वितीयो योगः तत्र च हनोघितिवर्त्तते तेन हन्तेर्हकारस्य घत्व भवति
नकारे ङिणति च परे नकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । ननु किमर्थं नकारो विधीयते निय-
मार्थं नपवयथास्याणत्वं माभूदिति अत एवाह घसंयोग इति । सयुज्यते सहविधी-
यते इति सयोगेन सयोगो घसयोगः घकारेण सह नस्य विधीयमानो नकारो
नियमार्थतया ब्रह्मज्ञ इत्यादौ अवकुञ्चितिप्राप्तस्य णत्वस्य निषेधार्थ इत्यर्थः । अत्र न-
विधिरिति वाच्ये संयोगो घचनसन्निधानं सन्नियोगविशिष्टानामन्यतराभावे उभयाभाव
इत्यवयवविषये णत्वनिवर्तको नोपनिभवतीतिसूचनार्थम् । ब्रह्महणौ नन्वत्रापिनि-
मित्तत्वादेव नो न भविष्यति, मैवं निर्निमित्त एवायं घसंयोगो विधीयते । अन्यथा
ब्रह्मज्ञ इत्यत्रैव न स्यादिति । ब्रह्मज्ञ इत्यादि । ब्रह्महन्तस् इत्यत्रोपधालोपेऽनेन
इत्यवयवे नत्वेचणनिवर्तके कुतोऽङिणोच्चारणे कुतैवैव स्यादित्यर्थः । पूष्ण इत्यादि
णत्वम् । संख्याशब्दा इति । बहुत्वसङ्ख्यावाचित्वात् बहुवचनान्तास्त्रिषु सरूपा
इति । ननु कथं सरूपाः यावतास्त्रियानन्तत्वादीप् प्राप्नोति । लुप्तेपि नकारेऽनन्त-
त्वादाप्राप्नोतीति चेत् । मैव, तत्र हि वर्त्तमानं स्त्रियां ब्रह्म नाम्नो विशेषणं
स्त्रियां वर्त्तमानान्नाम्न इति कथं वृत्तेर्नाम्न इत्यर्थः । न च पञ्चादीनां स्त्री-

सङ्ख्याशब्दाः पञ्चनप्रभृतयो नित्यं बहुवचनान्ता-
स्त्रिषु सरूपाः । पञ्चनप्रभृतिसिद्धिः स्थिते ॥ जशशसोर्लु-
ङ् ८७ ॥ षकारनकारान्तसङ्ख्यायाः परयोर्जशशसो-
र्लुङ् भवति । लुकि न तन्निमित्तम् । पञ्च । पञ्च । पञ्च-
मिः । पञ्चभ्यः २ ॥ णः ८४ ॥ षकारनकारान्तसङ्ख्याया-
परस्यामो लुङागमो भवति । पञ्चानाम् । पञ्चानु । एवं सत-

त्वमर्थः किंतु भेदगणनमात्रम् । अत एव पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादौ ब्राह्मणीशब्दसन्नि-
धानत्वात् स्त्रीत्वावगतिर्नस्वमहिम्ना यथेवं एका द्वे बहुव्य इत्यत्रापि स्त्रीत्वस्याश-
ब्दार्थत्वादायीपौन भविष्यत तस्मात् सङ्ख्याशब्देऽपि लिङ्गशब्दार्थ इति मन्तव्यम् ।
तथासति पञ्चादिष्वपि स्त्रियामादीपौ प्राप्नुत इति तत्र प्रतिषेधोपि वक्तव्यः । तथा
चोक्त वार्तिककृता षट्सङ्ख्यानान्तस्ते लुप्ते टावुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् प्रत्याहाराभावा-
सिद्धे दोषस्त्रीत्वे तस्मान्नोभौ इति तदिदमुच्यते । त्रिषुसरूपा इति । लिङ्गत्रयेऽप्ये-
षांसमानमेवरूपं भवति नस्वावीप्रत्ययविशिष्टमिति तयो प्रतिषेधः सूचितोभवति ।
जसंशसो । अत्रर'सङ्ख्याया इत्यतोनुवृत्तस्य सङ्ख्याग्रहणस्य णइत्यतोनुवृत्ताभ्यां
णाभ्यां विशेषितत्वात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमित्याह षकारनकारान्तसङ्ख्यायाइति ।
पञ्चेति । नन्वत्र जसोलुङ्यपि तद्वद्भावेन नोपधाया इति दीर्घं स्यादित्यत आह
लुकीति । तन्निमित्तमिति । लुक् स्थानिप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः । णं, षच्चेति
द्वन्द्वैकत्वम् । अत्रचनस्य सत्यपि दुत्त्वनिर्देशे णान्तस्य सङ्ख्यावाचितोभावाभ्रान्त-
मेव गृह्यत इत्याह षकारनकारान्तेति । पञ्चानासिति । पञ्चान् आमित्यत्रानेन तुष्टि
नोपधाया इति दीर्घं नलोपश्चिचैव स्यादित्यर्थः । गौणत्वेतु यथात्र लुगनुटौ न भव-
तस्तथा र सङ्ख्याया इत्यत्र प्रत्ययादि तदेवहि सङ्ख्याग्रहणमत्राप्यनुवर्तत इति
तत प्रियाः पञ्चयस्यासौ प्रियपञ्चा प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चान् प्रियपञ्चानं प्रियप-
ञ्चानौ प्रियपञ्च प्रियपञ्चा प्रियपञ्चाभ्यामित्यादिभवति । अष्टनो । वाडौ । भव-
तीति । नन्वत्रवेति नानुवर्तते पूर्वसूत्रेणभावात् उत्तरसूत्रेवाग्रहणाच्चतत्कुतोव्याख्यायते ।
वृत्तते अष्टाष्टन इति योगविभागः क्रियते । तत्र सङ्ख्यायाजशसोर्लुङ्गितिचानु-
वर्तते तेनाष्टन' सङ्ख्यायाजशसोर्लुङ्गभवतीति । तस्यार्थः ततोडौअष्टनः परयोर्

१ शतानि सहस्राणीत्यत्र कथनं लुङ्चेत् सत्य सन्निपातपरिभाषया तन्निषेधात् लोपेयनु-
वृत्तावपि लुङ्ग्रहणं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषा ज्ञापयति ।

२ णइत्येकं योगकाञ्चे पृथक् योगकरणं गौणेपितुद् अतएव अचतुर्णामितिनिर्देशः ।

त्रवन्द्शशब्दभृतयः ॥ अष्टनो ङौ * ८९ ॥ अष्टन्शब्दात्पर-
योर्जशसोर्वाङौ भवति । ङित्वाङ्ङितलोपः । अष्टौ २। अष्ट २।
वासु * ९०॥ वा आ आसु इति ञ्छेदः अष्टन आसु परासु वाऽऽ
त्वं भवति । अष्टाभिः । अष्टभिः । अष्टाभ्यः २। अष्टभ्यः २। अ-
ष्टानाम् । अष्टासु । अष्टसु । मकारान्त इदम्शब्दः ॥ इदमो-
यं पुंसि * २११ ॥ इदंशब्दस्य पुंसि विषयेऽयम् भवति
सौ परे । अयम् । द्विवचनादौ त्वदादेष्टेरिति सर्वत्राकारे

तयोर्द्वौ भवतीत्यपरस्यार्थः । नचैतदुभयमेकत्र समवतीतिसामर्थ्यादत्र विकल्प सिद्धो
भवति । तत्रचङौ लुक्लोपवादोयमिति सर्वदेशोभवति ङित्वसामर्थ्याद्वा अन्तादे-
ष्टेहि औकारे कृते ओऔऔ इत्यनेनाप्यकारनिवृत्तौर्दत्करणमनर्थकस्यात् । गौणवेतु-
सङ्ख्याग्रहणानुवृत्तेर्लुक्ङौ न भवन प्रियाष्टान् । केचित्तूत्तरयोगे सङ्ख्याग्रहणानुवृ-
त्तैरत्रापि ङौः स्यादिति प्रियाष्टाविति भवतीत्याहुः । ङित्वादिति । ङिति ङेरित्यनेन ।
अष्टेति । अत्रजशसोर्लुक्लुक्कित्तिभिस्तत्कार्याभावः द्वास्वित्यात्वमत्र न भवति । वासु ।
अत्रश्चिष्टेपि निर्देशे व्याख्यानादाकारोवसीयत इत्याह । वा आ आस्विति । आस्विति
प्रस्तुतत्वाद्भिक्तिष्वित्यर्थः । आस्वितिकिं जशसोर्माभूत् । अष्टाभिरिति । नस्यात्वे-
दीर्घं अष्टभिरिति । आत्वाभावेनलोपश्च । अष्टानामिति । अनात्वपक्षेपि ण इति
नुटिदीर्घेनलोपेवात्वपक्षे तुल्यमेव रूपम् ॥ ननुप्रिया अष्टौ यस्य सप्रियाष्टा । प्रिया-
ष्टानौ । प्रियाष्टान् इत्यादावप्यात्व प्राप्नोतीति चेन्न । ङौत्वेदत्तोत्तरत्वात् । केचित्तु-
प्रियाष्टावित्यौत्ववद्वाप्यात्व भवतीति प्रियाष्टा प्रियाष्टौ इत्यादिकमौत्ववर्जहाहा-
वद्भवतीत्याहुः । मकारान्त इति । इदमो । मान्तोयमादेशोविधीयते इत्याह अयम्
भवसीति । तत्सामर्थ्याच्चत्यदाद्यत्वाभावाद्धसेप इति सिलोप । दस्य मत्वमिति ।
दमात्रस्य ममात्रमित्यर्थः । अकारस्तूभयत्राप्युच्चारणार्थः । ननुचैवत्यदाद्यत्वेनव्यव-
धानात्रकापिमत्वस्यात् न वचनसामर्थ्यादेकैकव्यवाय आश्रयिष्यते अतएव द्वावि-
त्यादौ द्विव्यवायानसूत्रेवा दस्येत्यकारस्तत्राभिः द्विशब्दस्य न स्यात् तथा च त्य-
दादितायामवधिर्यथा स्यात् । मत्वौद्विशब्दस्य तथा कथं न वणौव्यवायादिद-
मस्तु । सामर्थ्यादेकान्तरेदस्य विधानतो वा त्यदादीनामिति । धेरित्यप

कृते इद औ इति स्थिते । दस्य मः ॥ २०८ ॥ त्यदादीनां द-
कारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे । इमौ । इमे । सर्वा-
दित्वाज्जसी, त्यदादीनां धेरभावः । इमम् । इमौ । इ-
मान् ॥ अनटौसोः ॥ २१४ ॥ इदमोऽनादेशो भवति
टौसोः परयोः । अनेन ॥ रभ्यः ॥ २१३ ॥ इदमः सकारे
भकारे च परे अकारो भवति कृत्स्नस्य । आभ्याम् ॥ भि-
स्भिम् ॥ २१५ ॥ इदमदसोर्भिस् भित्तौ भवति न भकार-
स्याकारः । एभिः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात्

लक्षणसंज्ञाभावात् इत्यर्थः । कुतश्चि । प्रयोगाभावाद्देहि । इममित्यादि । त्य-
दाद्यत्वे मत्वे च देववत् । अन । इदमइति । केवलस्येत्यर्थः । तेनेमेकेनेत्यत्र न ।
एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । अनेनेति । गुरुत्वादनः सर्वादेशः अदन्तत्वादेन । रभ्य ।
अत्र सूच भूच स्मीति द्वन्द्वैकत्वम् । अ इत्यादेशनिर्देशः । सर्वादेशश्चायम् । न-
नु इदम् इति पञ्चनिर्दिष्टत्वाद्दन्तादेशः स्यात् । मैव, त्यदाद्यत्वस्याकारविधेः
प्रयोजनाभावात् । नन्वयमन्त्यस्य भवन् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा मस्य स्यात् ततश्च
द्वयोरकारयोर्दीर्घे भिस्सुपरेत्वाभावः ईदृशः श्रवणमपि प्रयोजनं स्यात् । अ-
योच्यते । प्राक्प्रतीतविभक्त्याश्रितत्वाद्-तरङ्गं त्यदाद्यत्वमित्यादौ स्यात् ।
एवमप्यन्याभावोन्त्यसदेशस्यति दकारस्यादिति चेदुच्यते । नायमकारमात्र
आदेशः । किं तर्हि सान्तः अस्मिन् तत्राविभक्तित्वात् शब्दरूपापेक्षया क्लीबत्वा-
त् ततो नात्वसोरिति दीर्घं स च गुरुत्वात्सर्वादेशः पश्चात्त्यदाद्यत्वे कृते अकार
एवावशिष्यत इत्यभिप्रायेणाह । अकारो भवति कृत्स्नस्येति । अत्र च प्रमाणं वा-
स्विति निर्देशः । आभ्यामिति । इदमोभ्यामिति सर्वस्य असादेशः त्यदाद्यत्वमा-
त्वम् । भिस् । इहेदम् इत्यनुवर्तते । वक्ष्यमाणं चादस इत्यस्मादभिन्नार्थमिति सह
व्याकरोति । इदमदसोरिति । पृथग्योगकरणं तूत्तरत्रादस एवाप्तुवृत्त्यर्थं पट्टिनि-
र्देशाच्च केवलयोरेवेति इमकैरमुकैरित्यत्वम् । अयञ्च सिद्धे विपिरारभ्यमाणो
नियमार्थो भवतीत्याह भित्तौवेति । फलमाह न भकारस्येति । रभ्य इत्यनेन । ए-
भिरिति । रभ्यइत्यनेनास् एस्मीति । अपवादापवादे उत्सर्गस्यैव प्रवृत्तेः । अस्मा

आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् ।
 अस्मिन् । अनयोः । एषु । किमशब्दस्य त्यदादेष्टेरि-
 ति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् । कः । कौ ।
 के । कम् । कौ । कान् । केन । काभ्याम् । कैः । कस्मै ।
 काभ्याम् । केभ्य इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वबुधशब्दः ।
 तस्य रसे पदान्ते चादिजवानामिति भकारः । तत्त्वभुत् ।
 तत्त्वभुद् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । हेतत्वभुत् । हेतत्व-
 भुद् । तत्त्वबुधम् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा ।
 तत्त्वभुद्भ्याम् । तत्त्वभुद्भिरित्यादि । जकारान्तः सम्राज-
 शब्दः । छशषराजादेः षः ॥ २३९ ॥ छकारान्तस्य शका-
 रान्तस्य षकारान्तस्य राज् यज् सृज् मृज् भ्राजादेश्व
 षकारो भवति धातोर्ज्ञेसे परे पदान्ते च । षस्य षत्वं डत्व

इति । इदमो ङयि त्यदाद्यत्वे स्मटिस्भ्य इत्यसि व्यक्तिपक्षमाश्रित्यपुनस्त्यदाद्य
 ऐत्वम् । अनयोरिति । त्यदाद्यत्वे अनटौ सौरित्यन ऐत्वम् । एषामिति । इह
 आभ्यत्वे सुटि स्भ्य इत्यसि पुनरेत्वं षत्व च त्यदादेरिति । अनेन किम् । सर्वत्रात्वे ष
 पुसि सर्ववत् प्रक्रियेत्यर्थः । धकारान्त इति । तत्त्व बुद्धयतीति क्बन्तः । जकारा
 इति । सम्यग्माजत इति किपि नाम्नश्चेति समासे सहादेरिति समः समादेशविधेर्ना
 स्वारः । छशष । छशषा केवलानामप्रयोगात् सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमित्याह छका-
 न्तस्येत्यादि । राजादीनाह राज्यजित्यादि । राजृदीप्तौ यजदेवपूजासंगतिकरणदा-
 सृजविसर्गे मृजूष शुद्धौ भ्राजृदीप्तौ आदिना व्रश्च छेदने भ्रस्जपाके एतयोरपि ष
 णम् । अत्र षकारान्तेषु पुन षत्वविधानं षत्वमेव यथा स्यात् ङत्वं मा भूदिति नि
 मर्थमित्याह षस्येति । आख्याताश्रविति द्वेष्टीत्यादी आदिना तद्धिते षष्ठ इत्यत्र न भ
 वि अतएव पञ्चोचतुर्थोद्वितीयाभिरिति निर्वेक्षः । यद्येवं द्विवो हौ ससादिति हेर्द्विवे

च ङत्वाभावात् द्विद्दीति न स्यात् मैवम् । अत्र हि षकारमात्राश्रितं षोड इति ।
प्र ङत्वं नियमेन व्याकर्ष्यते न तु झवे जवा इत्यादिनाप्राप्तमित्यदोषः । अतः
शब्देभ्यस्यादै वावसाने इतिङत्व स्यादेव । एवं तर्हि षोड इति व्यर्थं सर्वत्राप्येव-
ङ्ङत्वस्य सिद्धत्वात् । न च वाच्यं रेफोष्मणां सवर्णां न सन्तीति ज्ञापनार्थं षोड
ते क्रियते एवद्विद्दीत्यादावपि ङत्वानुपपत्तेः । नन्वान्तरतभ्यादत्र ङत्वं भवि-
ति आन्तरतम्यं हि तुल्यस्थानत्वेनापि भवति । सावर्ण्यं तु तुल्यस्थानप्रयत्नत्वे-
न्यनयोर्भेदात् । किञ्च रेफोष्मणां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नत्वात् तुल्यप्रयत्नानां
प्रस्थानत्वात् वर्णान्तरेण स्वत एव सावर्ण्यं नास्तीति ज्ञाप्येतन्न भवति स्वय-
म् स्वस्य सवर्णां स्युरेव एव तर्हि षण्णामित्यत्र ङत्वार्थं षोड इति सूत्रम् । अन्यथा
त्वाभावात् ङ्ङ इति न प्रवर्तते । यदा तु ङ्ङ इत्येतत् षण्ण इत्येव क्रियेत तदा कचिद्
कार एव षकारस्य यथा स्यात् साक्षाच्छ्रुत्विच्यन्तर मा भूदिति षण्ण इत्यस्या-
वकाशत्वात् पाक्षिकीं प्रवृत्तिं षोड इति दर्शयति तेन षण्णा षड्णामित्युभय सिद्ध-
म् । यद्यपि षण्ण इत्यत्रैव ङकारोपि निर्दिश्येत षण्णाङिति सख्यावाचिनः शब्दस्य
कारस्य णकारङ्कारौ भवतो नाभि परे षण्णा षड्णामिति तदा षाड इति चिन्त्य-
योगजनमभिव्यञ्जयति यथान्यास विचार एव प्राप्नो युक्तः षड्णवतिरित्यादौ तु
हादेसादिरित्यनेनापि डान्तताकर्तुं शक्यत एव तत्र च समास इत्यनुवृत्ते-
णामित्यत्राप्रवृत्तिः । सम्राट्सिद्धिः । सम्राजः सुपि षत्वे ङत्वे खसे चपा इति
त्वे कचित्पदान्ताश्रयणीयेति । पदान्तावष्टोरन्यादिति छुत्वीनेषधः । दकारन्ता-
ति । सर्वादिगणस्या निरूपयन्ते इति शेषः । तः । अत्र सौप्त इत्यतः सोऽनुवर्तते
त्याह सत्वं भवतीति । तथा त्यदादेरित्येतोऽनुवर्तमाने त्यदादिशब्दे आदिशब्दस्य
अवस्थार्थत्वात्सर्वाद्यन्तर्गणस्थानामसंज्ञारूपाणां त्यदादीनां ग्रहणात् सज्ञा-
प्र ङत्वाभावाच्चयदित्येव भवति । त्यदादेष्टेरिति षष्ठ्याश्च सावित्यनेनापि
षेवन्त्याद् गौणत्वेपि न सत्वमिति तमसिक्क्रान्तोत्तित्तित्येव भवति प्राधान्ये
तु स्यादेव परमस इति । तत्कुलमित्यत्र तु लुकि सेरनिमित्तत्वाच्च परस्य

त्यदादेस्तकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति । रयः त्यौ त्ये । त्यम्
 त्यौ त्यातित्यादि । सः । तौ । ते । तम् । तौ तान् । यः ।
 यौ । ये । यम् । यौ । यान् । एषः । एतौ । एते । एतदो-
 न्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनो वा वक्तव्यः । एनम् । एतम् ।
 एनौ । एतौ । एनान् । एतान् । एनेन । एतेन । एताभ्या-
 म् । एतैः । एतस्मै । एताभ्याम् । एतेभ्यः । एतस्मात् । एता-
 भ्याम् । एतेभ्यः । एतस्य । एनयोः । एतयोः । एतेषाम् । एतस्मिन् ।
 एनयोः । एतयोः । एतेषु । छकारान्तस्तत्त्वप्राच्छशब्दः ।
 तत्त्वप्राट् । तत्त्वप्राड् । तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः । हेतस्व-
 प्राट् । हेतस्वप्राड् । तत्त्वप्राच्छम् । तत्त्वप्राच्छौ । तत्त्वप्राच्छः ।
 तत्त्वप्राच्छा । तत्त्वप्राड्भ्याम् । तत्त्वप्राड्भिरित्यादि । यका-
 रान्तोऽग्निमयशब्दः । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ

सत्त्वम् । स्य इति । त्यदः सौ त्यदाद्यत्वे सत्त्वे सेर्विसर्गादेशः । नन्वत्र सत्त्व न्न
 प्राप्नोति यकाराकाराभ्यां व्यवधानात् । मैव सौ परे अव्यवहितस्य त्यदादेरिति
 व्याख्याने नास्ति व्यवधानमिति । त्यावित्यादौ चात्वे सर्ववत्प्रक्रिया । पत्वमिति ।
 एष इत्यत्रैतद् सावत्वे सत्त्वे किलादित्यनेनेति शेषः । एतद् इति । किञ्चिद्विधा-
 तुमुक्तस्यविधानान्तरहेतवे । शब्दस्य पुनरुक्तिश्चेदन्वादेशं तदा विदुः । द्वितीया-
 टौःस्विति । द्वितीयाया टाप्रत्यये ओसिच वेत्यर्थः एनमित्यादि । अत्रैव प्रयोगः
 एतच्छात्र छन्दोध्यापय अथैन शास्त्रमध्यापयेति एवं सर्वत्रप्रयोक्तव्यम् । अन्-
 न्वादेशेषु एतमित्यादिज्ञेयम् । छकारान्तइति । ननुकथं छकारान्तं यावताप्रच्छे-
 किपि शान्तादेशेन शान्तः स्यात्तत्तत्तस्य पत्वे डत्वे च तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड् त-
 त्वप्राशौ तत्त्वप्राश् इत्यादि स्यात् । सत्यं नायं किञ्चनतः किं तु भजाविणिक्ति
 विणन्त दीर्घस्तु प्रच्छादेर्दीर्घिता च वक्तव्येति विण्यपि स्यादेव पाणिनीय-
 भवे तु अन्येभ्यो ढङ्यत इति विचि दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरार्थत्वात् प्रच्छेदीर्षः ।

अग्निमथः । हे अग्निम् । हे अग्निम् । अग्निमथम् ।
अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथा । अग्निमद्गाम् ।
अग्निमद्गिरित्यादि । चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः ॥ अचेः पञ्चसु
नुम् वक्तव्यः * ॥ प्रत्यन्च्सीति स्थिते ॥ चोःकुः * २२२ ॥
चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति धातोर्ज्ञेसे परे पदान्ते च ।
प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अचेर्दीर्घ-

न च विधि शादेव प्राप्नोति तत्र किञ्चलोरित्यनुवृत्ते । तत्त्वभाषिते । छस्य
षत्वे ङत्वे पाक्षिकेष्टोपि । धकारान्त इति । अग्निं सञ्जातीति मन्थे किपि नो-
लोप इति नलोपः । चकारान्त इति । प्रति अञ्चतीति किपि तल्लोपनलोपौ
अचैरिति । वक्तव्योव्याख्येयः तस्येदं व्याख्यानं त्रितोनुमित्यत परमचेन्नरति
सूत्रमस्ति तस्य चायमर्थः अचेर्नुमागमो भवति पञ्चसु परेषु तदेतल्लाघवाया-
चांथिरेव व्याख्यातम् । ननु चाञ्चतेरप्युदित्वात् त्रितोनुमित्येव नुम् स्यादिति
व्यर्थमचेष्टेति न, नियमार्थत्वाद्धातोश्चेदञ्चतेरेवोदित्कार्यं नान्यस्येति अत एव
सप्तसु भवसोरुदित्त्वेऽप्युखासत् पर्णध्वदित्यत्र न नुम्, एवमपि योगान्तरं व्यर्थं
त्रिदचोर्नुमित्येकयोगेनैव सिद्धे न, केवलाञ्चतिप्रत्ययेन यातुरेव योधातुस्तस्यैव
नियमेन व्यावृत्तिर्यथा स्यादधातुभूतपूर्वस्य मा भूदिति । तेन गोमन्तमात्मन
इच्छति गोमत्यति नाग्नौयः इति । सधातुरिति धातुत्वात्तिवादयः गोमत्यते
किपि तल्लोपयलोपयोगोमानिति यथा स्यात् अचेष्टेत्यत्र चकारानुक्तसमुच्चयार्थः
इति केवलस्य युजेर्नुमिषुडित्यादि भवति । कुङ् पृजायाम् । प्रत्यङ्ङित्यादि
तु नोपधाद्विणिग्नलोपाभावात्सिद्धम् । अत एव कृञ्चाप्रत्यञ्चेत्यादौ परसवर्ण-
स्यानन्त्यत्वात् कुत्व न । प्रत्यन्च्सीति । प्रत्यचेर्नुमि मित्त्वादन्त्याकारात्परसती-
त्यर्थः । चो । अत्र प्रसिद्धतरत्वात् कृत्रिमाकृत्रिमपरिभाषया आन्तरतम्या-
द्वाकवर्ग एव कुर्णहते नान्यइत्याह कवर्गादेश इति । प्रत्यङ्ङिति । प्रत्यच्-
स इत्यत्र नुमिषुचुत्वेनानुस्वारयमादेशाभ्यां वा व्यकारे कृते प्रत्यच् च स् इति
सति सिलोपसयोगान्तलोपयोः पदान्तत्वाच्चोः कुरिति चवर्गपञ्चमवस्य कवर्गं
पञ्चसे ङेसत्वेवं भवतीत्यर्थः । प्रत्यञ्चावित्यादौ तु नुमोचः । अचे । अत्राचैरिति
लुप्तनकाराञ्चतिनिर्देशो यत्रास्य न लोपः तत्रैव यथा स्यादिति ज्ञापनार्थः । तेन

श्च * १४३ ॥ अचरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः
 शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रत्य-
 ग्भ्याम् । प्रत्यग्भिरित्यादि । समीचः । समीचा । सम्य-
 ग्भ्याम् । सम्यग्भिरित्यादि । एवं तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
 तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ ॥ तिरश्चादयः * १४४ ॥ तिरश्चादयो
 निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् ।

पूजाश्चतुर्भजादिविणतस्य नलोपाभावेनालोपदीर्घाभावात् प्रत्यञ्चेत्यादि स्यादि-
 त्यर्थः ॥ अकारस्य लोप इति । एतच्चालोपः स्वरइत्येतोऽनुवर्तते पूर्वस्य च दीर्घ इति ।
 ननु कथं पूर्वव्यावर्तनास्थान्यनिर्देशात् परस्यापि प्राप्नोति युक्तं चेत्तत् अञ्चति व्यव-
 धानादपि पूर्वस्य न स्यात् । मैव निमित्ते परेऽन्यद्विहितस्याञ्चतेरलोपस्तस्मिन् लुप्ता-
 कारेञ्चतौ परेऽन्यद्विहितस्य पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घइति व्याख्यानात् । शसादाविति
 एतदपि अलोप इत्यतएवानुवर्तते तत्र च समासान्तोमहाशसादिर्गुह्यतइति तद्धितईप्
 निमित्तं भवतीत्याह तद्धितेईपीति । अत एव स्वरादौ तद्धिते प्रतीचीनइत्यादि भवति ।
 प्रतीच्य इत्यादौ तु कचित् स्वरवचकारइति निर्वाहः । ण्मिन्न इति ईपि तु प्रती-
 चीत्याद्युदाहरणम् । ईकारे तु वक्ष्यति ईकारे चेति । इद् च वेङ्गयोरित्येतोऽनुवर्तते
 प्रतीचइत्यादि । अत्र विभज्यान्वाख्यानपक्षे प्रति अच् असित्यत्रानेनाञ्चोकारलोप-
 प्रतीकारदीर्घयोः क्लृष्टोच्चारणे एव स्यादित्यर्थः । अविभज्यान्वाख्यानपक्षेऽपि अलोपे
 निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति नास्तित्वमिति कारदीर्घो न दुष्यति ।
 प्रत्यग्भ्यामिति । चो कृत्वे ङवे जबा इति ग । सुप्यपि कत्वेऽपत्वेकषस्योगेक्ष-
 प्रत्यङ्गु शेषं सुगमम् । समीचइत्यादि । समञ्चतीति नाम्नश्च कृतेति समासे सहादे-
 रिति समः सम्यादेशे अचोरित्यलोपदीर्घौ शेषः प्रत्यग्वत् । एवमिति । तिरोञ्चतीति
 क्तिपि नाम्नश्चेति तत्पुरुषे सहादेरिति तिरसस्तित्थ्यादेशे तिर्यच्छब्दस्य त्यदादीना च
 पञ्चसु इसादौ च रूपाणि तिर्यङ्तिर्यञ्चावित्यादीनि प्रत्यच्छब्दस्येवस्युरित्यर्थः ।
 तिरश्चा अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनमिति तिरसस्तित्थ्यभावः । सन्नियोगशिष्टानामन्य-
 तराभावे उभयाभाव इत्यलोपोऽपि निपात्यते । तथोदीचइत्यादावचोऽकारस्ये-
 कारो निपात्यते । ऋकारानुबन्धइति । महतेरुणादिषु तथा निपातनादिति भा-

तिर्यग्भिरित्यादि । एवमुदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदञ्चम् ।
उदञ्चौ । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । तकारान्तो म-
रुच्छब्दः । मरुत् । मरुद् । मरुतौ । मरुत इत्यादि । एवमग्नि-
चित्प्रभृतयः । ऋकारानुबन्धो महच्छब्दः । त्रितोनुम् ॥ १३३ ॥
उकारानुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च तुमागमो भवति
पुंसि पञ्चसु परेषु । न्सम्महन्तोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ १३५ ॥

॥ त्रितो । अत्र उञ्च आच औ तावितौ यस्येति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्द
प्रत्येकं संबध्यत इत्यत आह उकारानुबन्धस्येत्यादि । इह च पुंसोऽङ्ङित्यत पुसङ्-
यनुवर्तते तत्तत्र स्वरूपपरमपि वृत्त्यनेन संबद्धं सामर्थ्यादर्थपरं भवति नहि पुस
स्वरूपं त्रित् सभवति ततश्च पुंसः पुंलिङ्गस्य त्रितइत्यर्थः स्यात् । अतैव यन्मह
पुसीति । ननु किमर्थमिदमुच्यते पुंसीति । यावतास्त्रियां छवितइतीपान्यवधानादे-
वतुम् न स्यात् छविपितुमयमइति नियमार्थं भाविष्यति । शान्वेव नपुसकस्येति
नामिनः स्वरे वादीपो शतुरिति तुम्बिधिसामर्थ्याद्विध्यति इति चेन्मैवम् ।
तुमयमइत्यस्यात्रिता शसौ, शौचविध्यर्थत्वात् ततश्च सहतीत्यत्रापि तुम् स्यात्
तस्मात् पुंसीति वक्तव्यं तुमोमकारोदेशविध्यर्थं उकार वच्चारणार्थं । न्सम्महतौ ।
अत्रन्स्चापञ्च महश्चेति अप्रशब्दोपि व्यमभूतो निर्दिश्यते तत्रन्स्मात्रस्य प्रयोगा-
भावात् सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणमित्याह न्सन्तस्येत्यादि । इह यदिसिहावलोकनन्या-
येनवश्यमाणं नोपधायाइति संबध्यते तदान्सन्तस्य महत्तश्च नोपधायादीर्घेसिद्ध-
मिष्टम् अप्रशब्दस्य तु नोपधाया अभावादापइत्यत्रदीर्घो न स्यात् । न च वाच्यम्
संभवाद्पुं शब्देननोपधानसंभक्त्यतीति स्वापीत्यादौ तत् संभवात् । अथ न
संबध्येतन्सम्महतो, प्रत्येक स्वरस्य दीर्घः प्राप्नोतीत्यविशेषात् । एव तर्हि सव-
भ्येते । ननु चोक्तमापइत्यत्रदीर्घो न स्यात् । स्वापीत्यादावेवस्यात् नैष दोषः
तदन्तप्राप्तेः केवलप्राप्तिपूर्वकत्वात् ततश्च स्वापीत्यादावपिदीर्घात्प्राप्तेरसंभवा-
देवापशब्देननोपधासंबध्यत इत्यविशेषादापुं स्वापीत्युभयत्रापि दीर्घत्वमिष्टं
इह च पञ्चस्वित्यनुवृत्तिसार्थक्यायाधाविति पदच्छेदोऽनुधाविति अभाविति
तुपर्युदासः धेरन्येष्वाधिषु इति पञ्चस्वित्यस्य विशेषणम् । तादृति मत्वाह धिव-

न्सन्तस्यापशब्दस्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति धि-
 र्जितेषु पञ्चसु शौ च परे । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे
 महन् । महान्तम् । महान्तौ । महतः । महता । महद्भ्याम् म-
 हद्भिरित्यादि । उकारानुबन्धो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोःसौॐ
 १३७॥ अत्वन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति धि-
 वर्जिते सौ परे । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । हे भवन् । भवन्तम्

र्जितेषु पञ्चस्विति । एव चाध्यावित्येकवचनसुत्तरार्थम् । महानिति । महत्सीत्यत्र
 दित्वान्नुमि दीर्घेहसेपइति सिलोपे सयोगान्तत्वात्तलोपे चैव स्यादित्यर्थं नलो
 स्वागमजत्वान्न भवति । हेमहन्ति । अध्यावित्युक्तवान्दीर्घः । सुनराहिनस्ती ।
 सुहिन् सुहिन्तौ सुहिंसइत्यत्र हिसेरप्रत्ययान्तस्य दीर्घेन भवति न्सम्महतइत्यत्रा
 शब्दसन्निधानेन न्सन्तथातुव्युदासात् भवच्छब्दइति । उदनुबन्धत्व चास्योपादि
 तथाविधातनात् भविद्यतेऽसिञ्जिति वत्त्वन्तत्वेन वा । अत्व । इहापि नोपधा-
 इत्यनुवर्तते तेनात्वन्तस्य नोपधायाइति दीर्घे सिद्धमिष्टम् असन्तेतु नोपधानात्
 त्युपधैवसव्यते । ननुचेयमस्ति विद्वानिति न्सम्महतइति तु विद्वान्नावित्या
 सावकाश सत्य एवीह विद्वानित्यत्रापि तेनैवसिद्धत्वादत्रासप्रहणस्यैवैथर्म्यमापदे
 न नियमार्थत्वादसन्तस्य नोपधाया सावेवेति । एवमपि तत्र न सम्प्रहणं व्य
 न अनसन्ते चरितार्थत्वात् सप्तीधि धनूंधि भवति ह्येतदपि बहिरङ्स्य षत्वस्य
 सिद्धत्वात् न्सतम् एव तर्हि इहोपधैवानुवर्तते न नकार एवमप्यत्वन्ते नित्यत्
 दादौ नुमि उपधानकार इति दीर्घो न स्यात् । परत्वादादौदीर्घो भविष्यति ।
 परस्यनित्यस्य च नित्यमेवेति नुमेव स्यात् एवमप्यत्वन्तस्य साक्षाच्छिष्टो दीर्घ
 त्यादौ स्यात् तस्माद्विधि प्रातिपदोबलीयानिति नुम् दनुबन्धत्वादनुमितः अथ
 अत्रातुप्रहणसामर्थ्यादेव नुम बाधित्वादीर्घः स्यात् । अन्यथाऽतुप्रहोव्यर्थः स्य
 भवानिति । भवत्सीत्यत्रादौ दीर्घे ततो नुमि सिद्धोपसयोगान्तलोपौ । हे भ
 ञ्जिति । अत्वसोरित्यत्राप्यधावित्यनुवर्तते इति धौनदीर्घं शेषः सुगमम् ।
 कारइति । शत्रन्तत्वात् न दीर्घइति । एतेनात्वसोरित्यत्रातुकारस्वव्याव
 दर्शितं भवन्नित्यादि । अन्तत्वात्दीर्घवर्जभवतुवत् । एवमिति । ऋदनुबन्

वन्तौ । भवन्तः । भवन्ता । भवद्भ्याम् । भवद्भिरित्यादि । एवमु-
 रातुबन्धाः । भवच्छब्दस्य लुमागम एव न दीर्घः । भवन् ।
 वन्तौ । भवन्तः । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । पठन् । पठन्तौ
 ण्तः । शकारान्तो विशशब्दः । विट् । विट् । विशः । हे
 इट् । हे विट् । विशम् । विशः । विशा । विट् । भ्याम् । वि-
 भिरित्यादि । षकारान्तः षष् शब्दो नित्यं बहुवचनान्त-
 त्रषु सरूपः । जश्शसोर्लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः २
 इनामिति स्थिते ॥ ङणः ८६ ॥ संख्यासंबन्धिनो ङका-
 त्य णत्वं नामि परे । षण्णाम् । षट्सु ॥ कचित्पदान्तता-
 यणीया ॥ दोषाम् ॥ २३२ ॥ दोष सजुष् आशिष् प्रभु-

पे सावर्द्धीर्षा भवद्भ्यः स्मृतिर्यथः । शकारान्तइति । विशतेरप्रत्ययान्तत्वात्
 मिति । षोडशत्यनेन विट् सु इत्यत्र तु पत्वेऽत्वे खसे चपाइति ढत्वेष्टुभिः पुरिति
 स्य पत्वस्य पदान्ततामाश्रित्यटोरन्त्यादिति निषेधः । षकारान्तइति । बहुवच-
 तइति । बहुवचनान्ततातु बहुत्वसंख्यावाचित्वात् त्रिपुलिङ्गेषु समानरूपत्वं तु
 ष्याविशेषाभावादित्यर्थः । ङणः । ङकारस्य चपेष्वनन्तभूतत्वात्पदान्ततामाश्रित्यमे-
 विते न प्राप्नोति इत्यारम्भः । अत्र च र संख्यायाइत्यतः संख्यायाइत्यनुवर्तते सूत्रे
 ङण इति षष्ठ्या । स्थानेप्रथमेत्यभिप्रेत्याह संख्यासंबन्धिनइति । व्यधिकरणेषष्टुयौ
 यावाचिनः शब्दस्य यो ङस्तस्येत्यर्थः । षण्णामिति । षप् आमित्यत्र णइति
 षष् नामिनि सति षोड इति ङत्वस्यानेन णत्वे एवं स्यादित्यर्थः । केचित्तुङ्ण
 त्र द्वौ ङकारौ निर्दिश्यणत्ववत् ङत्वमपि विधाय षड्णामित्यप्युदाहरन्ति । गौण-
 तु प्रियषष । प्रियषषामित्यत्र यथालुगुटौ न भवतस्तथा जश्शसोर्लुक् णइत्यत्र
 त्पादितं, प्राधान्ये स्तएव परमषट् परमषण्णामिति षट्स्विति । षष् सु इत्यत्र
 षेदत्वेऽटोरन्त्यादिति पत्वनिषेधः । ननु च तत्र पदान्ताटोरित्युक्तं न चात्रटवर्गः
 णन्तमित्याशङ्क्याह कचित्पदान्ततेति । इदं च टोरन्त्यादित्यत्रैव प्रतिपादितम् ।

तीनां षकारस्य रेफो भवति रसे पदान्ते च । दोः । दोषौ ।
 दोषः । द्वे दोः । दोषम् । दोषौ । शसादावनान्तता वा वक्त-
 व्याः । दोष्णः । दोषः । दोष्णा । दोषा । दोषभ्याम् । दोर्भ्याम्
 दोषसु । दोष्णु । दोःषु । सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो
 वक्तव्यः । सजूः । सजुषौ । सजुषः । हे सजूः । सजुषम् । स-
 जुषौ । सजुषः । सजुषा । सजूर्भ्यामित्यादि । सकारा-
 न्तः पुंस्शब्दः । पुंसोऽसुङ् ॥ १३१ ॥ पुंस्शब्दस्यपञ्चस्व-
 सुडादेशो भवति । डकारोऽन्यादेशार्थः पुमस्सीति स्थिते

दोषाम् । षोडश्यस्यापवाद । बहुवचनमिदमार्थमित्याह दोप्सजुप् इत्यादि । इह
 च रोरञ्जित्यतो रोनवर्तते सचदोषामिति पट्टीनिर्दिष्टत्वाद्दन्तादेशो भवतीत्याह
 षकारस्य रेफइति । रराइति वसारसइत्यतोऽनुवर्तते । पदान्तेचेति । सूत्रान्तरमेवैत
 दनुवर्तते दोरिति । दोप् सीत्यग्रान्तेनपस्य रेफे सिलोपरेफस्य विसर्गं शसादाविति
 अनान्तेतेत्यकार उच्चारणार्थं अनश्रन्तोऽस्यसावनान्तं तस्यभावोऽनान्तता शसादै
 विभक्तौ दोषगट्स्यान्तरतम्यादोपन्नादेशो वाच्यइत्यर्थः । दोष्णइति । अल्लोप
 स्वरइत्युपधालोपं अदुपवत्वविधानं तु ङौ वेङ्घोरित्यलोपाभावपक्षे दोपणीत्यदुपध
 श्रवणार्थम् । दोपइति । अलोपाभावपक्षे दोर्भ्यामिति । रेफस्यविसर्गं तामिनोर
 इति पुनारफः रइतित्वलाक्षणिकरेफविसर्गस्य स्यात् । दोपषु दोषुइति । उभय
 त्रापि दोषामिति रेफस्यविसर्गं च तस्यक्रमेणविसर्जनीयस्य स इति स्विसर्गं
 पत्व तु यथात्र स्यात् तथा किलादित्यत्रोक्तहि । सजुषाशिषोरिति । वक्तव्य
 न्याख्येयः तथा हि जोषण जू जुपेरप्रत्यय सहजुपा वर्तते इति सजू सप्रतीतिरित्यर्थः
 आशासनमाशी किप् शाषेरित्तीत्वे घसादेरिति पत्व सजुप्सि आशिप्सि इत्य
 दोषामितिरेफेन्तरङ्गत्वात् व्योर्विहसे इत्येवदीर्घइत्यर्थः । यथापिपठिषतेप्रत्यये पिप्
 ठीरित्यादौसकारान्तइति । पूढ औणादिकडुममुप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः डुमसिङ्घट्टि
 पार्थं सकारे अकार उच्चारणार्थं उरुदित्कार्यार्थः । अत एव बहुपुसीत्यत्र घृत्रितइ
 वभवति । पुंसः । अत्र सिद्धावलोकितन्यायेन वक्ष्यमाणं शौचेति सवध्यते ते

त्रितो नुम् न्सम्महत इति दीर्घः संयोगान्तलोपः पुमान् ।
 पुमांसा । पुमांसः । हे पुमान् । पुमांसम् । पुमांसोः । दुं
 सः । पुंसा । पुंसायाम् । पुंसु । अस्पर्दे पुंसः कर्मन्ते ।
 पुङ्क्षु । विद्वान् । विद्वान्सौ । विद्वान्सः । हे विद्वान् । विद्वान्सम्
 विद्वान्सौ । वसोर्वउम् । वसो वकार उत्पं प्राप्नोति श-
 सादौ स्वरे परे । षत्वम् विदुषः । विदुषा । डन्त्वम् विद्व-

प्रियपुत्रासीत्यत्रासुङ् भवति । डकारइति । अन्यदागुक्तान्तवादेशः न्यायितभाषः
 पुमस्सीतिस्थिते इति । पुस सम्यासुङि कृतेनुस्वारस्याकारसंयोगे सतीति ज्ञेय ।
 पुमानिति । प्रक्रिया तु मूलष्वोक्ता नलोपस्वागमजस्तात्र हे पुमन्निति । पुसोसु-
 ङ्ङ्यन्तादेशे उदित्वाद् त्रितोनुमि सलोपसिलोपौ दीर्घस्त्ववाचि-युक्तत्वात् भवति ।
 पुंन्यामित्यादि । हसादौ संयोगान्तस्यलोपः । पुंस्त्विति । तद्वत्सलोपेऽनुस्वारव्य-
 वायान्न षत्वम् । असभवइति । सभवः प्रयोगः अल्पः संभवोऽसभव ईषदर्थे
 नञ् तस्मिन्नल्पे प्रयोगे कचिदित्यर्थः । कक्सौ सुपि वक्तव्याइति ज्ञेयः पुङ्ङित्विति ।
 पुसः संयोगान्तत्वात् सलोपेकाकिक्रियादन्ते किलादिति पत्येकपसयोगेक्षइति
 भ्रिष्टोच्चारणमित्यर्थः । विद्वानिति । यथात्रदत्वाभावस्तथा वसास इत्यत्रोपपादित ।
 विद्वान्सावित्यादौ नुम्दीर्घानुस्वारा । वसो । व इति कर्तरि प्रथमा उमिति
 कर्मणि द्वितीयेत्याह वकारडत्वप्राप्नोतीति । वकारे अकारोच्चारण तत्सहितस्योत्वं
 यथा स्यादिति । शसादौ स्वर इति । एतदच्चास्ना शसादावित्यतोनुवर्तते तत्रापि
 च महाशसादिगृह्यते तेन ओङीतोरित्यत्र यः प्रत्ययः स्वरवदिति विभज्य यकार-
 स्यापि स्वरवत्त्वाद्द्वैदुष्यमित्यत्रतद्धितेपि भवति तथा ईपि विदुषीति भवति ईकारो-
 ण्यत्र वेङ्योरित्यनुवर्ततइति प्रियविदुषी इत्यत्र भवति । षत्वमिति । विद्वंसुरिति-
 कृतत्वात्किलादित्यनेन । दत्वमिति । विसर्गापवादइत्यर्थः । सुपितुदत्वेखसेचपाड-
 तितत्वेविद्वत्स्त्विति भवति । ननुकथंनचुषड्वयत्रोत्वम् । यावत्कानुबन्धकपरिभाषया
 द्वयनुबन्धकस्य कसोर्ग्रहणंनस्यादिति न, वसुशब्दोत्रावर्त्तते वसोर्वसोरिति तत्रैके-
 नबसुर्निर्दिश्यतेऽपरेण साक्षात्कसुरिति । अथवाविद्वंसुसित्ययमनुकारसका-
 रानुबन्धत्वेन द्वयनुबन्धक इति स्यादेवोभयोरपि ग्रहणं ततोवस्योत्वाद्विड-

द्भ्याम् । विद्वद्भिरित्यादि । सुवचस्शब्दः । सुवचाः । सुवचसौ ।
 सुवचसः । हे सुवचः । सुवचसम् । सुवचसौ । सुवचसः । सुवचसा ।
 सुवचोभ्याम् । सुवचोभिरित्यादि । एवं चन्द्रमसशब्दः ।
 उशनसशब्दस्य भेदः । उशनसाम् * १७६ ॥ उशनसपुरुदं-
 सस् अनेहसित्येतेषां सेरधेर्डा भवति । डकारष्ठिलोपार्थः ।
 उशना । उशनसौ । उशनसौ धौ नान्ततादन्तता च वा व-
 क्तव्या * । हे उशनम् । हे उशनः । हे उशन । उशनसम् । उ-
 शनसौ । उशनसः । उशनसा । उशनोभ्यामित्यादि । एवं पुरु-
 दंसा अनेहा । अदसशब्दस्य सर्वत्र भेदः । अदस्सि इति
 स्थिते । सौ सः * २०८ ॥ अदसो दकारस्य सो भवति सौ
 परे ॥ सेरौ * २१७ ॥ अदसः सेरौकारदेशो भवति ।

भावः । सुवचस्शब्दइति । शोभनवचोऽस्येति बहुव्रीह्याङ्गित्वात्पुंसिअसन्तत्वा-
 द्वीर्घइत्यर्थः । सुवचाइति । अत्रित्वात्रनुम् सिलोपेक्षकृतिसस्यविसर्गः । हेसुवच
 इति । अत्वसोरित्यत्राधावित्यनुवृत्तेर्दीर्घः । शेषसुगमम् । एवमिति । असन्तत्त्वसा-
 यादित्यर्थः । उशनसशब्दस्येति । भेदः प्रक्रियाविशेषस्तमाह । उश । बहुवचनो पा
 त्तानाह उशनसित्यादि । सेरधेर्डेति । इदचसेर्डाधेरतोनुवर्तते । डकारइति । डिति
 ढेरिति लोपो यथास्यादित्येवमर्थइत्यर्थः । उशनेति । सेर्डादेशेऽटिलोपः । उशनसो-
 धाविति । इदंचभागुरिमवमिति वष्टिभागुरित्यत्रप्रादर्शः । हेउशनस्रिति
 नलोपस्तुनांतत्वविधिसामर्थ्यात् । नचसान्तत्वाभावायनान्तता स्यादितिवा-
 च्यम् । अदन्ततयैवतत्सिद्धे अत्रचसान्ते ह्रस्वेपइतिथिलोपः । अलोन्ते च समानाद्रे
 रिति । एवपुरुदंसाअनेहोति । द्विवचनादौतुसर्वसुवचस्शब्दवत्सुगमम् । अद-
 सशब्दस्येति । सर्वादिकस्येति शेषः सर्वत्रेति । सर्वसुविभक्तिग्नित्यर्थः । सो । मत्वा-
 पवादः । सावितिसेर्ग्रहणनसुपःसो सैषादितिनिर्देशात्, उभयोरपिग्रहणेसी-
 त्येवावक्ष्यत । इहत्यदादेरित्यनुवर्ततेदस्येतिच ततश्च त्यदादीनांदकारस्यसौ
 परेसत्त्वमित्यर्थः । ननुचैर्वाद्विशब्दस्यापिप्राप्नोति असिपरत्वात्रभविष्य-
 त्तिइहाहंप्राप्नोतिद्वावात्मन इच्छतिद्वीयति ततो अप्रत्यय यतइतियलोपः
 द्वीरितिअत्रस्वरितिप्राप्नोतिन, व्यवधानात् । इहापि तर्हिव्यवधानात्प्रत्यात् ।

असौ । द्विवचने अदऔ इति स्थिते दस्यम् ॥ मादू*२१८ ।

उश्च उश्च ऊं अदसौ मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः
असाविति । अस् वेवह्वर्णेनात्रापिव्यवधानवचनतुमायाइत्यादावान्तेचरितार्थं त्य-
दाद्यत्वं तु सावकाशत्वान्ते सत्त्वबावकीमितिचेत्सत्वमपि सावव्यवहितानात्यदादी-
नांदस्यसत्वमितिपक्षेऽनन्त्येसावकाश द्वयोश्चसावकाशयोः परत्वादन्त्यस्य सत्त्वमेव
स्यादितिसायेत्यत्रानदन्तत्वादाप्रप्त्यात्,^१ एवंप्रतिहिंस्येत्यकारस्तन्त्रमितिद्विशब्दस्या-
न्त्यस्यचदमात्रस्य केवलव्य-जनस्यनभवतिअतएवचेदं सत्वमत्रस एवभवति तत्रैव
हिसाकारोदकारोनान्यत्रत्यदादावित्यभिप्रेत्याहसौपरे अदसोदकारस्येति । सौपरेऽ-
व्यवहितस्यादसोदकारस्येत्यर्थः । नन्वेवमपि स्त्रियांदोषः तत्रहित्यदाद्यत्वेकत्रपरत्वा-
दापिचानदन्तत्वाहस्य न सत्व स्यात् मैव, प्रकृतिप्रत्ययश्रितत्वेनान्तरङ्गसत्वमित्या-
दौस्यात्, आप्तु वहिरङ्ग असौत्राह्वणीत्यादौ बहिर्भूतशब्दान्तरसन्निधानेनैव प्रती-
यमानस्त्रीत्वाश्रितत्वात् । सेरौ । अत्रादसइतिसुत्रमनुवर्त्तत इत्याह अदस सेरिति ।
अदस्संबन्धिनः सेरित्यर्थः । असाविति । अदस्सीत्यत्रत्यदाद्यत्वे दस्यसत्त्वेऽनेन
सेरौत्वे औऔऔ । ननुचात्रसंबोधने धेरौत्वादेशस्यतद्भावात्समानाद्धेरितिलोप
प्राप्नोति यदिप्रयोगोस्ति मैव, तत्रहितस्मात्सीतिसिः प्रकृतइतिसेरेव धेलोपादौ-
करेनप्रसङ्गः एवमपिस्त्रियामापिधिरिः प्राप्नोति तत्रापि ह्रसेप इत्यतः सेरुवृत्तेः से-
स्वरूपसबन्धवान् यो धिरित्यर्थान्न दोषः । तथापि इतीकारादेशः प्राप्नो लाक्षणिक-
त्वादौकारस्य न भवति असकावित्यत्रतुसामान्येऽदसइतिकप्रत्ययस्यादसोव्यवभूत-
त्वात्सेरन्तरङ्गत्वादौत्वे ततआपिकप्रत्ययस्यस्यादिवन्यदाद्यत्वे सत्त्वे चासकाऔ
इति स्थितेकाप्यतइतीत्व प्राप्तं यथानभवति तथा तत्रवक्ष्यामः । मा । इहाप्यदसइ-
त्यनुवर्त्ततेइत्याह अदसइति । ऊइति ह्रस्वदीर्घयोरुवर्णयोर्द्वन्द्वैकत्वेननिर्देशइत्याह
उश्चेति । ह्रस्वस्तुसंज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वान्नभवतिअविभक्तिकोवानिर्देशः छान्दसो
वाविभक्तेर्लुक् । ननुदीर्घएवाय कुतोऽन सचभवन्नान्तरतम्यात् स्थानिनमपिदीर्घमाक्षे-
प्यतीति ह्रस्वस्याप्रसङ्गः मैव, व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिः । तथाहि मादितिपञ्च-
म्याततः परः स्थानीआक्षिप्यते सचह्रस्वोदीर्घश्चसभवति द्वयोश्च स्थानिनोरादेशावपि
द्वावेवयुक्तौभवितुमित्यतआह ह्रस्वस्यह्रस्वइत्यादि । मादितिकिम् अन्त्यस्यमा-
भूदिति । अमुया अमुयोः अन्यथायकारस्य स्यात् एवमपि दादितिवाच्ये
विश्रुतानिर्देशोमात्परस्ययथास्यादिह माभूतअदोत्रअदस्यतीति सत्त्वं त्वत्र

दीर्घरथ च दीर्घ ऊकारो भवति । अम् । बहुवचने सर्वा-
देवाज्जती । अमे इति स्थिते । एरीबहुत्वे ॐ २१९ ॥
बहुत्वे सत्यदस एकार ईकारो भवति । अमी । अ-
मुम् । अम् । अमुन् । उक्त्वे च ङानाऽङ्घ्रियाम् । अमु-
ना । अङ्घ्रित्यात्वन् पश्चाद्कारः अम्भ्याम् । भिस् भि ।
अमीभिः । अमुष्मै । अम्भ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् ।
अम्भ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्य । अमुयाः । अमीषाम् ।
अमुष्मिन् । अमुयाः । अमीषु ॥ सागान्ये ङनःकः

सकैर्लुकि न तन्निमित्तमिति न भवति अमुमन्वतीति किपि नामश्चेति समासे
मुमुयद्, अवमुयद्, अमुद्यद्, अद्वाङ्घ्रित्येतेपातुसहानेरिति रिति द्वि अमूहति । अद्म्
। इत्यत्रत्यवाद्यत्वेमत्वे उक्त्वे च मादूहति औकारस्य ऊकार । एरी । एरितेन कार-
यष्ट्यन्तोनिर्देशोऽसंभवात्कि त्वेकारेण प्रथमान्त इत्याह एकारइति । बहुत्वे किम्,
मुयो । अमीइति । अदसो जरात्यवाद्यत्वमवजसीत्वैवेत्यानि । अमुमिति ।
यत्रललाद्यत्वमन्वेऽवेङ्घ्रितेततोऽमुशसोर्णि गोंपत्वम् । अमूहति । प्राग्वत् ।
मूनिति । अल्लापेशसतिदीर्घेऽत्वमत्वे उक्त्वे चेति । उक्त्वाङ्घ्रियामित्यत्रो-
दादितम् । पश्चाद्कारइति । इदमपि तत्रवोदितम् । भिसभिषिति । अद्स
तेगुत्रेणात्र भिसोभिसेव भवति नद्दय इत्यकार इत्यर्थः । अमुष्माइति । सर्वादे-
स्मद्यत्वमत्वेत्यानि । अम्भ्यामिति । आत्वोक्त्वे । अमीभ्यइति । एस्मीत्येत्वयप-
तीत्वम् अमुष्मादिति । ङसेरतिभ्रतइतिस्मादि ङत्वपत्प्रदीर्घा । भ्यामादिप्राग्वत्
मुष्यइति । ङसः स्यत्वपत्वे । इत्यादिओस्वेत्येविभक्तिकार्यत्वादित्यर्थः । अमीषा-
ति आमः सुटि एत्वेत्वपत्त्वानि । अमुष्मिन्निति । द्विस्मिन्निति ङेस्मिन्नित्वपत्वे । अमु-
रिति । ओम्भ्येत्वेऽदिदेशेचोत्वम् । अमीष्विति । मुष्येत्वेत्वपत्त्वानि । सामान्यइति ।
। साम्न् प्रकृत्यर्थाद्विशेष स्मार्थइति यावत् । अद्सइति । अवयवावयविवसन्धे पठ्य
गदसोवयवः क प्रत्ययोभ्रवतीत्यर्थः । अत्रादसइत्युपलक्षणसर्वादीनातेतयकः
कः, एकइत्यादिसिद्धयति । किमस्तुशेषानिपात्या, कस्यादयइतिकप्रत्ययान्त-
किमित्येवनिपात्यतइति कः, कौ के इतिकेवलेनसमानयदि] चादसइतिपचमी

स्यादिवच्च ॥ अमुकः । अमुको । अमुकं इत्यादि । सर्व-
वत् । इति हसान्ताः पुंलिङ्गाः ३ ।

अथ ह्रस्वान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

हकारान्त उपानद् शब्दः । नहो धः । ॥ २३८ ॥ नहो
हकारस्य धकारादेशो भवति रसे पदान्ते च । उपानद्
उपानत् । उपानहौ । उपानहः । हे उपानन । हे उपा-
नत् । उपानहम् । उपानहौ । उपानहः । उपानता । ॥ २३८ ॥

व्याख्यायते । तदारुप्रत्ययान्तात् स्यात्पुंसिर्हकाररान्तेनञ्च । तदारुप्रत्यये
त्रसत्वमौत्वे च नस्यात् । स्यादिवचि । स्यादिवचिभ्यादिन्युदात्तस्यार्धं कार्य-
तया केपीत्यर्थं तेन स्यादौपरेविधीयमानमन्वादि केपिभवति नचभ्यादीनामौत्वाद्या-
देष्वादि लक्षणं कस्यभवति । अमुक इति । इदं चेदानीं तनैः पण्डितमन्यैः सामान्येदस-
इत्यन्यथाकृत्वाऽयुक्तं प्रक्षिप्तम् । युक्तं चैतन् । असकाविति । तथाहि कप्रत्ययेनाद्-
सोवयवत्वेरातिकेवलादिव कान्तादपि व्यास्युपसौ कस्यावयवदत्तेनाऽवयववायवत्वान्
सेरौत्वे करपत्यादिवत्वात्त्यदाद्यत्वे सत्वे च रिद्विमिष्टम् । अमुकाविति । कस्यस्यादि-
वत्त्वात्सर्वत्र त्यदाद्यत्वे सत्वोत्वे । अमुके इति । कप्रत्ययस्यावयवत्वेन केवलस्यैव
कान्तस्यापि भवत्येव सर्वादि कार्यं जसीत्वाणि । इत्यादि सर्वैविति । कप्रत्ययान्त-
स्यादौरोदन्तत्वादिति भावः । श्रीजाग्रहनिवृत्तभाजतनय श्रीछाङ्गनामा ० सुन ०
व्याख्यापुसिहसान्तशब्दवचसाप्तिद्वान्तरावली ॥

अथेति । क्रमप्राप्तत्वादिति भावः । नहो । अत्र होढ इत्येतो ह इत्यनुवर्तते
इत्याह । नहो हकारस्येति । उपानदिति । उपनह्यत इति नहो, कियुपोपस-
र्गस्य दीर्घः । ननु चासिम् सूत्रे वसारस इत्यस्मात्परेपि भिद्वामतो नुवर्तमा-
नदिविधिनापि उपानदित्यादिसेत्येत्येव तथा चायमर्थः । धप्रहणं न कर्तव्यं
भवति । प्रक्रियास्मादव च, न च तथा सति हकाराननुवृत्त्या सर्वादेशाद, स्या-
दिति वाच्यं, षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवान्तस्य हस्य मिद्धेः । एवं तर्हि नद्वमित्यत्र तथोर्द्धं
इति ज्ञमान्तरवात् परस्य तस्य धत्वं यथा स्यात् दत्तस्य नोदध्वेति नत्वं मा-
भूदिति, इह धत्वं विधीयते । उपानद्वयमिति । धस्य श्वेजवा इति व. । रसे

मित्यादि। वकारान्तो दिक्शब्दः । दिक् औ॥ १६७॥ दिक्श-
ब्दरयौकारादेशो भवति सौ परे। द्यौः। दिवौ। दिवः । हे द्यौः॥
वा५म्या ॥ १६९ ॥ दिवो वकारस्याऽभि परे चाऽऽ वं भवति।
द्याम् । दिवम् । दिवो दिवः । दिवा। उरसे॥ १६८॥ दिक्श-
ब्दस्य रसे परे उकारो भवति । शुभ्याम् । शुषु । त्रिचतु-
रोःस्त्रियां तिसृचतसृचत् । स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोःश-

पदान्ते चेति किम्, उभानहौ । दिव । दिक्शब्दोयमस्यव्युत्पन्न नाम स्वर्गवाचि ।
अस्ति च क्रीडाद्यर्थो दिवुवातु, तत्र निरनुबन्धकत्वादाद्यस्यैवात्र ग्रहणमिति धातो-
रक्षद्युरित्येव भवति सौपरे इति । आसाधित्यतोनुवर्तते । द्यौरिति । औकारेन्नान्ता-
देशे यत्वम् । ननु चान्नौत्वस्य स्थानिवद्भावेन हसान्तत्वाद्दसेप इति सिलोप' स्यात्
मैव यद्यमासाधिति नस्यात्व ज्ञास्ति तत् ज्ञापयति न वर्णमात्राश्रिते विधौ
स्थानिवत्त्वमिति यदि स्यात् पन्था इत्यत्रापि सिलोप' स्यात्तथा चोपधादीर्घसि-
लोपनलोपौर'यात्वादविशेषइति व्यर्थमात्वं स्यात् । सौ किं दिवौ । वाम्या
इति । अस्मि दिवो वा आकारादेशो वक्तव्य इत्यर्थ' । द्यामिति । आकारान्तादेशे
यत्वम् । उ । उ इत्यविभक्तिको निर्देशः । यद्यत्र रस इत्युच्यते दिव जहातीति
बुह इत्यत्र न प्राप्नोति सहादिरिति भविष्यति यथा दिवमूर्णोति दूर्णुदित्यत्र स्वरेण्यु-
त्वम् । रसे किं दिवम् । शुभ्यामिति । वकारस्यचोत्वे यत्वम् । बुध्विति । उत्वे-
षत्वम् । त्रिचतुरो । किमिह स्त्रियामित्यधिकृत्यतान्नो विशेषणस्त्रिया वर्तमानस्य
नान्नस्त्रिचतुरोरिति, । आहोस्विन् त्रिचतुरोर्विशेषण स्त्रिया वर्तमानयोस्त्रिचतुरोरिति।
नाद्य' प्रिया त्रय त्रीणि वा यस्य । प्रियाश्चत्वार, चत्वारि वा यस्य सा
प्रियन्निः प्रियचत्वा इत्यत्रातिव्याप्ते प्रियास्तिस्र, चतस्रो वा यस्य स प्रियतिसा
प्रियचतसा इत्यत्र तान्नो स्त्रियासावृत्तेरव्याप्तेश्च, तत्त, श्रौतसंबन्धाच्च द्वितीयोवरीया-
निति प्रिया, तिस्रो यस्य स प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः । प्रियतिस्र प्रियतिस्रौ
प्रियतिस्र प्रियतिस्रा प्रियतिसृभ्यां प्रियतिसृभि' प्रियतिस्रे प्रियतिस्र, २ प्रियति-
स्रो' २ प्रियतिसृणा प्रियतिस्रि प्रियतिसृषु । तथा प्रियाश्चतस्रो यस्य स प्रियच-
तसा प्रियचतत्वावित्यादी । ह्रस्वेषि प्रियतिसृ प्रियतिसृणी प्रियतिसृणि प्रि-

व्योस्तिस्मृतस्मृत्येतावादेशौ भवतः ऋकारश्चक्र-
कारवत्तस्तुरारित्यार्न भवति । तिस्रः । चतस्रः । तिस्र-

यचतस्मृ प्रियचतस्मृणी प्रियचतस्मृणीत्यादौ । अपि च पुनपुसकयोरप्यादेशौस्त एव
त्रिचतुरो स्त्रिया वृत्ते । तथा प्रियास्त्र्यस्त्रीणिवायस्या सा प्रियत्रि प्रियत्री प्रिय
त्रय इत्यादौ । प्रियाश्चत्वारश्चत्वारिवायस्या सा प्रियचत्वाः प्रियचत्वारौ प्रियच-
त्वार इत्यादौ च स्त्रियामपिनस्त त्रिचतुरोरस्त्रीत्वात् । ननु चोभयोरविशेषण कस्मान्न
भवति स्त्रिया वर्तमानयो त्रिचतुरोर्नीम्नश्चेति । ततश्च प्रिया तिस्रश्चतस्रो वायस्या,
सेत्यत्रैवस्यातामिति चेन्न, सकृत् श्रुतस्य स्त्रिया ग्रहणस्यैकदेवोभाभ्यामशक्यसब-
न्धत्वात् । आवृत्तौ च गौरवापत्ते । अत्र च त्यदादेष्टेरित्युत्तरस्मृतात् सिद्धान्तलोकि-
न्यायेन स्यादाविति सवध्यतइति तिसृणा पुरात्रिपुरमिति विभक्तिलुकितामिति,
तिसृभावांषि निवर्तते तत्पुत्रइत्यत्रत्यदाद्यत्ववत् । एव च ह्येप्रियतिमित्यत्रस्यमो-
लुकितामिति तिसृभावोयथास्यात्तथेय स्त्रियामत्र वक्ष्याम । ऋवदिति । रातु-
स्यम् ऋवत् तत्र शब्देवर्णत्वस्यातिदेशे प्रयोजनाभावाद्गर्णएव तदतिदिश्यत इत्याह ।
ऋकारश्चेति । ननु चेदमत्रास्ति प्रयोजनमेकवर्णत्वाद्न्तादेशौ तिसृचतस्मृभावा
यथा स्यातामित्येव तर्हि ऋकारोप्यपरोत्रश्रुष्टो निर्दिश्यते ऋवदिति । ननु
कोयमतिदेशः नतावलिमितातिदेशः अज्ञान्यातिदेशत्वात् निमित्तस्य क्षत्रिये
ब्राह्मण्यवत्तापि सज्ञातिदेशः वतोऽनर्थकत्वापत्ते अनावृत्तेश्च । आवर्तिन्यो हि
सज्ञाभवन्ति न च ऋकार आवर्तते नापि ऋकाराश्रय आरादितिषेध ऋका-
दृश्य भविष्यतीति वान्य उच्चारित हि सज्ञास्वरूप सन्निप्रत्यायकं नानुमितमिति
ऋकारस्य सज्ञास्वरादिस्तु ऋकारस्याप्यस्त्येवेतिनास्या अप्यतिदेशः । शास्त्राति-
देशेऽप्यमेवपरिहारः । रूपातिदेशेऽवादेशे ऋकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च साम-
र्थ्यात् पाक्षिकं तदपि श्रोष्यतेवतोऽनर्थकत्वात् ऋकारादेशविधानेनापि तथा-
वस्य सिद्धत्वात् तादात्म्यातिदेशोपि सहावस्थितयोरुभयोरन्योन्यं भवति इह
तु नास्ति ऋकार । नत्वन्यत्रस्थितस्यापि ऋकारस्य बुद्ध्यासान्निद्वयात्तिसृ-
चतस्रोर्केकारे तादात्म्यमतिदिश्यताम् । एवं तर्ह्यप्राधान्यान्नतादात्म्यातिदेशः अतः
पारिशेष्यात्प्राधान्याच्च कार्याविदेगोयमिति मत्वाह । तत इति । यस्माद्वृ-
कारकार्यकृत् स्यादकारस्तस्मादकाराश्रयः स्तुरारइति न । ऋत प्रवृत्तस्यारोऽ
भाव सिद्धोभवति अर्प्रसमास्तुआराबाधितत्वाज्ज्ञोक्तः आस्त्युपलक्षणम् । प्रि

दयः ॥ आवत्तस्त्रियाम् ॥ २८६ ॥ अकारान्तात्रास्त्रि-
यां वर्त्तमानादाप प्रत्ययो भवति । पकारः सिलोपार्थः ।
स्यात्येत्याः । त्यात् । त्येत्याः । त्ययात्त्याभ्यान् । त्याभिः ।
त्यर्योत्याभ्याम्त्याभ्यः । त्यर्याः । त्ययोः । त्यासाम् । त्यस्याम् ।

वत्त्वादिमद्वपरिभाषया असिट्त्वाद्वाह्यपरत्वाभावाद्दीर्घः । परिभाषायाश्चानित्य-
त्वात्प्रातिपदिक्यादीनालोपभ्यामित्यन्तिलिङ्गपरत्वाद्दीर्घः । धुर्यं कुर्यान् कुर्यादि-
त्यादौ च तत्पूर्वकस्य विभेदनिमित्तत्वात् दीर्घः । जाद । इहातत्रोपे न
इच्छायाभिनिर्देशादापि केवलाकारस्य न तत्प्रत्यक्षियामस्याभावाच्च तत्प्रतिशे-
षादकारान्तस्य ग्रहणमित्याह । अकारान्तावेति । एतच्च प्रकृतत्वाच्चाप्येति शेषणमित्याह
नाम्रहिति । ननु किमिदं खिगमिति स्वीत्व प्रत्ययार्थ उपलक्षण विशेषणं वातत्रस्त्री-
शब्दस्य गुणमात्रतृत्तौ स्त्रीत्वान्ये द्वयवचनाच्चात्र आवाद्यइत्याद्यर्थं स्त्रीत्व
भवति । अप्रपञ्चेस्त्रीत्वस्यैकत्वादावाद्य स्यादेकवचनमेव स्यात् कालिरित्यादाविवानु-
त्पत्तिश्च ईषैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् स्त्रीशब्दे च स्थायतेर्डट् स्त्रीत्वे विधानात् स्त्रीत्वप्रकृत्यर्थः ॥
इतीत्यादावेव न स्यादिति नाह । द्वितीये तु स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् स्त्रीत्वोपलक्षितद्वयव-
चनाच्चात्र आवादि स्त्रीसमानाधिकरणादावादिरित्यर्थः स्यात् । अत्रापि पक्षे भूत-
मित्यकारणमित्य प्रधानमित्यन्वाहणीत्यत्र भूतादि यः प्राप्नोते तस्मात्तृतीय एव पक्षो
ज्यायान् । तत्र हि स्त्रिया यत्राभवत्तते तस्मात्स्वार्थे आवाद्य इति न कश्चिदाप
इत्यभिप्रेत्याह । स्त्रिया वर्त्तमानादिति । तथाच प्रह्लाभाग्ये उक्तं मिदं तु
स्त्रिया प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टावाद्य इति । अद्यप्याद्ययोर्नोपेयथा-
कथंचित्पुद्गल्यस्तथापि नास्त्यन्त्ये दोषसंभावनापीतिसएवाचार्यैराश्रितः पका-
रइति । आपइतिसिलोपार्थः । ननु भयनापिपकारनिर्देशेयादन्तत्वादेव से-
त्यादी सिलोप स्यादिति कथं सिलोपार्थः । एवमहि मिलोपे अर्धं एतत्कारनि-
वृत्ति प्रयाजन यस्येति नहुत्रीहि । दीर्घत्वेकतइति । यस्यलोप इत्यस्य तुलनिपा-
तलक्षणपरिभाषयात्राप्रवृत्तिरित्याशयः । सर्वाशब्दवदिति । सर्वादित्वे सत्याव-
न्तत्वात्परिभाषायाः । स्येति । त्यदो विभक्तौत्यदाद्यत्वे चापि दीर्घे चापइतिसि-
लोपः । ननु विभक्त्याश्रयबहिरङ्गत्वादसिद्धपरिभाषयान्तरङ्ग आश्रयस्यान् अनि-
त्यत्वात्परिभाषायाः अनित्यत्व मास्त्विति निर्देशादवसीयते । अन्यथात्राप्या-
वभावाद्वाचित् निर्देशानुपपत्तिः । त्वैति । औइतीत्वे एत्वे । त्ययेति । टौसोरि-

त्ययोः । त्यासु । एवं सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः ।
 एवं किंशब्दः । का । के । काः । इयं स्त्रियाम् * २१२ ॥ इदं शब्दस्य
 स्त्रियामियं भवति सौ परे । इयम् । इमे । इमाः । इमाम् । इमे
 इमाः । अनया । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । आभ्याम् । आभ्यः ।
 अस्याः । आभ्याम् । आभ्यः । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्या-
 म् । अनयोः । आसु । चकारान्तस्त्वच् शब्दः चोः कुरितिकु-
 त्वम् । त्वक्, त्वम् । त्वचौ । त्वचः । हे त्वग्, हे त्वक् । त्वचौ । त्व-

त्येवेऽय् । त्यस्यैइति । ङितायदि यटोङ्गेति सुधापश्चात्पे ऐत्वम् । त्यासामिति ।
 अपइतिसुट् । त्यस्यामिति आम्बे । एवेति । तइतिसत्त्वंकिञ्चादितिषत्वम् । अन्वा-
 देशे तुण्तदोऽन्वादेशेइत्यनादेशे एनाम् एन एना एनया एनयोरितिज्ञेयम् । शेषसु-
 गमम् । किमर्थमियमादेश क्रियते । इत्ययएवादिश्रयताम् । न त्यदाद्यत्वस्य दुर्वा-
 रत्वात् दृश्येति पृथग्वक्तव्यत्वाच्चदम्यमइत्यत । परेतुइदमोय सौख्यमितिगौ-
 रवापत्तिः, अन्यथासर्वेषां त्यदादीनां सर्वत्रय स्यान्मर्वथा चत्यदाद्यत्वमपि दुर्वारमिति
 यथास्थितमेवसाधीय । एवमपि स्त्रियामिति नवान्यम् । पुसितुविशेषविहितेनायमा-
 देशेन बाधितत्वाच्चातिव्याप्तिः क्लीबेपि नित्यत्वादादौ सेर्लुकि नतन्निमित्तमिति
 नस्यात्प्रसङ्गः । एवतर्हि एतदेव स्त्रियाग्रहणं ज्ञापयति लुक्पिकचित्तन्निमित्तमवती-
 तितेन क्लीबेप्रियतिसु प्रियचतस्रित्यत्र सेर्लुक्पि सिनिमित्तं तिसृभावः सिध्यति ।
 इयमिति । मान्तत्वविधिसामर्थ्याच्चात्त्वः सिलोपः । इमेइति । इदम् औ त्यदाद्यत्वे-
 मत्वे आपिदीर्घं च इमाऔ इत्यत्रेत्वे । अनयेति । इदमष्टेस्त्यदाद्यत्वेऽन्टौसो-
 रित्यनादेशे आपि दीर्घे टौसोरित्येवेऽप् । आभ्यामित्यादि । हसादौ इत्यसि
 त्यदाद्यत्वे आवृदीर्घा अस्यैइति ङयिअत्वाद्दीर्घेपुङ्गितायट् सुटयत्वेचस्भ्यश्च्यसि ।
 नचपुनरावाशक्यः । यटोङ्गेतितपरत्वात्तद्धिह्रस्व एवयया श्रूयतेन दीर्घ इति क्रियते
 यद्येवनास्यै रोचते फलमप्रापिनदीर्घं स्यात् न यटोङ्गेत्यस्यैकपदस्सहारकत्वेन
 पदान्तरससर्गिकार्याप्रतिबन्धकत्वात् । अस्य इति । ङसिङ्सोरत्वाद्दीर्घः, यट्सुट्-
 त्वाह्वानि अनयोरित्योसोष्ठावत् । आसामिति । आभि त्यदाद्यत्वेसुडामइति
 सुटिस्भ्यइत्यसि अत्वेचाप । अस्यामिति । अत्वावदीर्घाग्भावयट्सुट्त्वाह्वानि ।
 आस्विति । आह्वाद्दीर्घः । कत्वमिति । यत्रासङ्ख्यपरिभाषया । त्वग्भ्यामिति

चः । त्वचा । त्वग्भ्याम् । त्वक्षु । एवमृच्चाच्प्रभृतयः ।
पकारान्तोऽपृशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । आपः । अपः ॥
अपाम् * २१९॥ अवादीनां भकारे । दत्वं भवति । अद्भिः अ-
द्भ्यः अपाम् । अप्सु । शकारान्तो दिशब्दः । दिशाम् * २२३
दिशद्दिशस्प्रुशम्प्रुशत्त्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्वं
भवति । दिक्, दिग् । दिशौ । दिशः । हे दिक्, हे दिग् ।
दिशम् । दिशौ । दिशः । दिशा । दिग्भ्यामित्यादि । षकारा-
न्तरित्वशब्दः । त्विद्, त्विङ् । त्विषौ । त्विषः । हे त्विद्,
हे त्विङ् । त्विषौ । त्विषः । त्विषा । त्विङ्भ्यामित्यादि ।
आशिषशब्दस्य सजुषशब्दवत्प्रक्रिया । अदृशब्दस्य सौ न
विशेषः । त्यदाद्यत्वेऽनन्तरमाप्विभक्तिकार्यं पश्चान्मादृङ्-
त्यूत्थम् । असौ । अमू । अमूः । अमुम् । अमू । अमूः । अमुया ।

। वेजशा इति ग । त्वक्षिवति । चन्य कत्वे पदे कषसयागे क्ष । नित्यमिति ।
। अद्भक्तिस्वभाव्यादित्यर्थः । आप इति । शसि न दीर्घ । भिद्वर्णम् अपामिति
हुवचनमन्यानपि सगृह्णातीत्याह अवादीनामिति । तेन स्वतर्बद्धिः स्ववद्भिः माद्भिः
। सुपषद्विरित्यत्र स्वतवस् स्ववस मास् समुपषसामपि छन्दसिदत्त्व सिध्यति ॥
। त्रैव यथाप्रयोगादिति भावः । भीति किम् । अप्सु । दिशा कुत्वं भवतीति । चो-
। रित्यतोऽनुवर्तते । दिगिति । कुत्वे प्राप्ति क एव भवति सावर्ण्यात्प्रथमातिक्रमे
। गणाभावाच्च । त्विङित्यादि । पोड इति डत्वं शिष्टस्पष्टम् । आशिपिति ।
। जुपशब्दप्रक्रियया साध्या इत्यर्थः । तथाहि दोषामिति रेफे सजुषाशिपोरिति
। चैत्तिलोपे रस्य विसर्गे आशी आशिपौ आशिषः आशीभ्याम् । आशीषु आशी-
। ष्विति सुगमम् । सौ न विशेष इति । यद्यपि त्यदाद्यत्वेऽदन्तत्वाद्वापि प्रक्रिया-
। विशेषस्तथापि रूपे न विशेष इत्यर्थः । अनन्तरमिति । अदन्तत्वादिति भावः ।
। विभक्तिकार्यमिति । विभक्त्याश्रय कार्यं विभक्तिकार्यमिति मध्यमपदलोपीसमासस्तेन
। द्विभक्त्या सह सर्वर्णदीर्घादियच्च विभक्तेरीत्यादि यद्यपि विभक्तौ कार्यैर्दोषोरेत्यादि

१ बहुवचनं चित्त्यं सुष्ठु जायते यस्मिन् स स्वाप् स्वद्भ्यामित्येष्टत्वात् प्राधान्यव्योतना-
। त्वपिनैवैदिकानां सग्रहार्थं बहुवचनमिति माधवः, तत्रेति रामाश्रमः लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये
। ति प्रतिज्ञाभंगात् ।

अमूभ्याम् । अमूभिः । अमुयै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमु-
प्याः । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुप्याः । अमुयीः । अमूपायम् ।
अमुप्याम् । अमुयोः । अमूषु ॥ इति हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ रेफान्ता वार-
शब्दः । वाः । वारी । वारि २ । अयमिति विशेषणानुम् न
भवति । वारा । वार्यान् । वारु । वारारि । चत्वारि । चतुर्भि-
रित्यादि । नकारान्तोऽह्शब्दः ॥ अहः ३ २३ ॥ अहो न-
कारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च । अहः । अह्नी । अ-

तत्सर्वे संगृहीते भवति पश्चान्मावृत्तीति । यथाचैतत्तथा दानास्त्रियामत्रोक्तम्
असाविति । अदसः सौत्यदाद्यत्वे सौसइतिदृश्यम् । सत्वे सेरीत्वे आग्योत्वम्
अमूइति । अदस्यौ इत्यत्र त्यदाद्यत्वे सत्वेआपिदीर्घाह्तीत्वेणत्वे चोत्वम् । अम्
रिति । प्राक्वज्जसीर्ध्वङ्त्वे । अमूमिति । अमो लोपे आपञ्जम् अमूयावत् । अम्
रिति । शस्यम्वत् । अमुयेति । टासौरित्येत्वेपिअस्योत्वम् । अमूभ्यामित्यादिमात्र
सर्वत्रापञ्जम् । अमुयाइत्यादि । डेहसिङ्गस्तु । याट सुट्यापोत्वयोः पत्वम्
अमुयोरिति । ओसोप्यावत् । अमूयामिति । आपइत्याम् सुट्यापत्वे पत्वम्
अमुप्यामिति । आम्बरितिङरामि यट सुटि आपोऽस्त्वयत्वयो पत्वम् । अम्
विति । आप ऊत्वे षत्वं, शिष्ट स्पष्टम् । श्रीजा० व्याख्याकार्यहसान्तशब्दवचन
सिद्धान्ततत्त्वावली ॥ ५ ॥

अथेति । क्रमप्राप्त इत्यर्थः । वारिति । स्यमोलुकि रस्यविसर्गः । वारीइति
ईमौ । वारीति । जर्झसो शौ तुमयमइति तुमनभवतीत्याह अयमइतीति । रेफ-
यमप्रत्याहारान्तर्गतत्वादितिशेषः । वार्यामिति । रस्यविसर्गइतिपुनारः वार्ष्विति
रस्य प्राकृतवाञ्छविसर्गः । चत्वारिति । वामि वत्वम् । चतुर्भिरिति । रस्यवि-
सर्गं इतिपुनारः तत्रोराद्यपइति अस्य द्वित्वे झभेजवा इतिभस्यव । इत्या-
दीति । पुंवदितिशेषः । अह् । अह् सावित्यतः सोऽनुवर्ततऽह्इतिपष्ठयन्तादेशं
भवतीत्याह नकाररयेति । रसेपरेइति । वसा रसेइत्यतोऽनुवर्तते । ननुचाहो
रोरात्रिभ्येकमेव योग कृत्वाऽत्रापि एवविधीयतां मैवम् । अहोभ्यामित्या-
द्वैविसर्गस्य वार्यामितिबद्धइति पुनः रः प्राप्नोति । तथाहेदीर्घाहोनिदाधेत्य-
त्रापि एव श्रूयते । यथान्यासे तु नास्ति दोष इति रोरात्रिभ्यिति सूत्रे

१ तत्र समीचीन लोर्विसर्ग इत्यतो विसर्ग इत्यनुवर्तता प्रक्रियालघवात् ।

हनी । अहानि । पुनरपि अहः । अह्नी । अहनी । अहानि । अ-
ह्ना । अहोभ्याम् । अहोभिः । अह्ने अहोभ्याम् २ अहोभ्यः ।
अह्नः । अहोभ्याम् । अहोभ्यः । अह्नः । अह्नोः । अह्नान् ।
अह्नि । अहनि । अह्नोः । अहस्सु । अह्ना । अह्नाणी । अह्नाणि ।
एवं चार्मन्वर्म्मन्प्रभृतयः । नान्तादन्तयोः छन्दसि द्विश्यो-
र्वा लोपः । परमेव्योमन् सर्वाभूतान । त्यदादीनां रथमोर्लु-

युक्तम् । अहरिति । अह्नावतन सत्वे सेलुकि भिराम । अह्नी अहनी ही ।
वेडयोरपि वालोपः । अहानीति नोपवाया इति दीर्घः । पुनरपीति । द्विर्वायाया-
मप्येतान्येव रूपाणीत्यर्थः । अह्नेत्यादि । स्वरे उपधालोपः । अहोभ्यामित्यादि भावौ
अह्न इति सत्वे विसर्गेहन् इत्युत्प्रे चोत्त्व, डौतु अह्नि अहनि इति वालोपः । ब्रह्मेति ।
स्यमोर्लुकि पदान्तस्वान्नलोपः । ब्रह्मणी इति । अन्वयुक्तादिति नालोपः । अवकु-
पितिणः । ब्रह्मभ्यामित्यादि । रसेन लोपः शेष यञ्जन्वत्एवमिति । प्रभृतिशब्दस्य
प्रकारार्थत्वात् सयुक्तप्रवाचनान्ता एव स्युरित्यर्थः । छन्दसीति । डेरिकारान्तत्वाद्-
छन्द्रे पूर्वनिपात । परमेव्योमञ्जिति । व्योमञ्जिति व्योमञ्जिति सति डेलोपः । अथात्र
नलोपः कस्मान्नभवति, न च वाच्य डेलोपस्य स्थानिवत्त्वेन रसपदान्तयोरभावा-
दिति राजाश्च इत्यादावपि लोपाभावप्रसङ्गात् किञ्चातिदेशस्यादेशाश्रित
तिबन्धकत्वादपि नलोपः प्राप्नोति । एव तर्हि छन्दसो दृष्टानुविधित्वान्नलोपाभावः ।
अथवा नलोपप्राप्तेऽभाविति न धिमात्रनि दृशः । किन्तु विश्वहृश्च इति समाहार-
द्वन्द्वैकत्वछीवत्वह्रस्वत्वानि नध्यधि तत्राधौ आगमशास्त्रानित्यत्वात्तनुम् । इश्वात्र
धिसाहचर्यात् सप्तम्येकवचनमेव गृह्यते इति राजेन्दुरित्यादौ नलोपः । अन्यथेहापि
निषेधः स्यात् । ततश्चाधावित्यस्यायमर्थः, धौडौच नलोपो न भवतीति । तेन यथा
हे राजञ्जित्यत्र नलोपो न भवति तथा परमेव्योमञ्जित्यत्रापि सिद्धमिष्टं तथा चाह
भगवान् पाणिनिः, नडिसनुद्धयोरिति । सर्वाभूतानीति । शिलोपः तस्यस्थानिवत्त्वा-
नुमदीर्घा छन्दसत्वात् पृष्ठोदरवस्त्रस्य वर्णस्य नाशः आगमानित्यत्वाद्वा छन्दसि
दृष्टानुविधित्वान्नुम् । त्यदादीनामिति । सर्वाद्यन्तर्गणस्थानामेषानपुंसकान्
स्यमोरिति लुकि कृते त्यदादेष्टेरित्यत्व न भवति तत्र हेतुमाह स्यादाविति ।
लुकि न तन्निमित्तमिति । तन्निमित्तकार्यप्रतिषेधादिति भावः । परत्वेऽ-

किं कृते ढेरत्वं न भवति स्यादाविति विशेषणात् द्विव-
चनादौ ढेरत्वे कृते कुलवत्प्रक्रिया । त्यत् । त्ये । त्यानि । तत्
ते।तानि। यत्।ये।यानि।एतत् एते।एतानि । किम् के। कानि ।
इदम् ।इमे।इमानि। शेषं पुँल्लिङ्गवत् । प्रत्यक् । प्रत्यग् । प्रतीची ।
प्रत्यञ्चि । जगत् । जगती । जगन्ति । महत् । महती । महान्ति ।
सकारान्तः पयश्शब्दः । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा ।
पयोभ्याम् । पयोभिरित्यादि । एवं तेजस्वचस्प्रभृतयः ।
अदश्शब्दस्य स्यमोर्लुकि कृते स्त्रीविसर्गः । अदः । द्विवचने
अमू । अमूनि । अदः । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ इति
हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं

पि पूर्वमत्र न भवति नित्यत्वात् । ननु कृतेऽत्वेऽतोऽभित्यमावाधितत्वाल्लुकोऽ
प्यनित्यत्वमिति परत्वादत्वमेवादौ प्राप्नोति । एव तर्हि सर्वविधिभ्यो लुग्विधि-
र्बलवानिति लुगोवादौ स्यात् । कुलवदिति । प्रथमाद्वितीययोरिति शेषः । त्यदिति ।
स्यमोर्लुक् त्ये इति ईमौ त्यदाद्यत्वे पुँल्लिङ्गे सहैत्वम् । त्यानीति । जसासोः शौनु-
मदीर्घौ एतदस्तु अन्वादेशे इत्येनादेशोपि भवति । शेषमिति । पुँल्लिङ्गवत् त्यदादीनां
टावन्तं रूपजाल यथाप्रक्रिय ज्ञेयमिति शेष । प्रत्यगिति । प्रत्यच्शब्दात् स्यमो-
र्लुकि तन्निमित्तनुमोऽप्रवृत्तौ पदान्तत्वाच्चो कुत्वम् । प्रतीची इति।ईमौ,अचेदीर्घ
श्चेत्यत्र ईरप्यनुवर्तते इति । अत्राज्ञोपदीर्घौ प्रत्यञ्चेति । नुमयम इति नुम् । टादौ प्रतीचा
प्रत्यग्भ्यामित्यादि पुवत्साध्यम् । जगन्तीति।शौ नुम् । महान्तीति । प्राग्वन्नुमित्सम्भ-
वत इति दीर्घः । पयासीति । नुमि सान्तत्वादीर्घः।इत्यादीति । प्रागुक्तप्रक्रियत्वात्
सुगममिति शेषः।अद इति । पदान्तत्वात् सस्य विसर्गः । द्विवचन इति अदस् ई
इति स्थिते त्यदादेरित्यत्वे इस्य म इति मत्वे सहैत्वे मादू इति दीर्घं ऊकारे चामू
इति स्यादित्यर्थः । अमूनीति । अदस, शौ त्यदाद्यत्वे मत्वे नुमि नोपधाया इति
दीर्घस्यात्वम् । शेषमिति । तृतीयाद्यन्त रूपजातपुँल्लिङ्गवत्साध्यमित्यर्थः ।
तथाहि अदसस्त्यदाद्यत्वमत्वोत्वेषु नाभावेनायुनाभ्या मादौसर्वत्र त्यदाद्यत्वमत्वे

निरूप्यते । तयोश्च वाच्यलिङ्गत्वात्त्रिष्वपि लिङ्गेषु स-
मानं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॐ १८९ ॥ युष्मदस्मदोः सि-
सहितयोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ।

तत्र भ्याम् सु अङ्गीत्यात्वे उत्त्वम् । अमृभ्याम् । भिक्षि पुनरदसश्चेति भिस्ववेभ्य-
इत्यस्याप्रवृत्तौ भ्यसोश्चैस्मीत्येतस्यैरीबहुत्वेइतीत्वम् अमीभिः अमीभ्य २ इयि ङसे-
एति च सर्वादित्वात् स्मटि उत्त्वपत्वे अमुष्मैअमुष्मात् ङस स्वेत्त्वपत्वे अमुष्य ओसो-
त्वे अयिचेत्वम् । अमुयोः २ आम. सुश्चैस्मात्स्वेत्त्वस्यार्द्धत्वेपत्वममीपा ङे.स्मितिउ-
वपत्वे अमुष्मिन् सुष्येत्वस्य इत्वे षत्वममीषुएव रूपाणि स्युरित्यर्थः । इति समाप्तौ ॥
गीजानां००याख्याषण्डहसन्तशब्दगणसासिद्धान्तरत्रावली ॥

अथेति । स्वरूपमित्यनेनालिङ्गत्वादावाद्यभावेन रूपभेदाभाव द्योतयति यथा
नैतत्तथा स्फुटयति तयोरिति । अपिरवधारणे युष्मदस्मदो पुष्पीह्रीविषुत्वमहं युवा-
त्वा यूय वयमित्याद्याभिन्नमेव स्वरूपस्यादित्यर्थः । तत्र हेतुः वाच्यलिङ्गत्वादिति ।
अन्ये विशेष्यते इति वाच्य विशेष्य तस्य लिङ्गमिव लिङ्ग ययोस्ते तयोर्भावस्तत्त्वं
रमाद्विशेष्यलिङ्गत्वादित्यर्थः । ननुताय हेतुस्समानरूपतां प्रयोजयति शुद्धादि
वदानां विशेष्यलिङ्गत्वे भिन्नरूपत्वात् एव तर्ह्ययमर्थः, लिङ्गमाचष्टे लिङ्गयति
ऋङ्गयतीति लिङ्ग पचाद्य. वाच्य लिङ्ग लिङ्गमाचक्षाण ययोः तत्त्वाद्ययोर्वाच्यं
विशेष्यमेव लिङ्गमाचष्टे न स्वयमलिङ्गत्वात्, तथा चोक्तम् । अलिङ्गेयुष्मदस्मदौ
ति । ततश्च लिङ्गविशेषोपापेक्षस्याप. प्रक्रियाविशेषस्य चाभावान्त्रिषु समान रूप-
स्यर्थः । च वाच्यलिङ्गत्वादिति वा समस्त चस्य वाच्यलिङ्गमिव वाच्यलिङ्ग ययो
तत्त्वादव्ययवदलिङ्गत्वादित्यर्थः । अथबोच्यन्ते इति वाच्यानि तिमितान्येव
श्रृङ्गानि लक्षणानि तेषु त्रिषु लिङ्गेषु तत्त्वात्तयोः समानरूपमित्यर्थः । वक्ष्यमाणानां
क्षपानां त्रिषु लिङ्गेषु प्रवृत्ते, तेषु च विशेषाभावाद्रूपाभेद इति भावः । अत्र पक्षे
भ्यभ्यां ब्राह्मणीभ्याम् इत्यादौ सन्निपातलक्षणेपरिभाषया आद् न भवति अस्याश्वा-
त्यत्वाद् द्विशब्दाद्भवति । त्वमहं सिनेति । सयोगे वृत्तयेत्याह सिसहितयोरिति ।
अस्मदस्मदोरिति । इदं च युष्मदस्मदोः पृष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिरित्यतोऽनुवर्तते । यथा-
ख्येनेति । युष्मदस्मदोरहमित्येत्वमहमिति । नन्वत्र त्वमहमोर्हसान्तत्वदेव सिलोपे
इदं व्यर्थं सिनेति लाघवाय सावि.येव वाच्यं न च सुप्यतिव्याप्तिः त्वमदेकव

त्वम् अहम् ॥ युवावौ द्विवचने ॥ * १८७ ॥ युष्मदस्मदोर्द्विव-
चने युवावावित्येतावादेशौ भवतः । आमौ * १८८ ॥ युष्म-
दस्मदोः परआवाम् भवति ॥ युवाम् आवाम् । यूयं वयं जसा
॥ * १८८ ॥ जसासहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूयंवयमित्येतावादे-

इत्यनुवृत्ते ; नापि वाच्यं त्यदाद्यत्नं मामूदिति मान्तत्वविधिसामर्थ्यादेव तन्निवृत्तेर्य-
थायमित्यमित्यत्र, नापिसिलोपार्थं मान्तत्वमत्वबाधपूर्वमेवसिलोपप्रवृत्ते । एव तर्हि
सकारनिमित्तमाम् समावित्यात्व मामूदिति सिनेत्युक्तं तदपि मान्तत्वविधिसाम-
र्थ्यान्न स्यादिति चेन्न । मान्तत्वस्याऽत्वबाधेनचरितार्थत्वात् । किञ्च पुरस्तादपवाद-
न्यायेनात्व स्यादवेति वक्तव्यमेव सिनेति । इह च तदन्तविधेरपीष्टत्वात् त्वा मां
युवामावा युष्मान् अस्मान् वाऽतिक्रान्त इत्यत्राप्यतित्वमत्यहमित्येव भवति ।
तथा तानेव करोतीति युष्मयतेरस्मयतेश्च कृपितलोपेस्यादिष्वेकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद्युष्मदस्मदोरपि त्वमहमाद्य आदेशा न्युरेवेति । तत्रापि त्वमहमित्यादीनि
रूपाणि भवन्ति । तानि तु पदमञ्जर्यादेरवगन्तव्यानि विस्तरभयादिह नोच्यन्ते ।
युवावौद्विवचने इति । द्वयोर्ययोर्वचनं द्विवचनमित्यर्थपरौ निर्देशस्तेनद्वयर्थवाचि-
नोरित्यर्थः तेन त्वामावाऽतिक्रान्तावतित्वामतिमा तथायुष्मानस्मान्वातिक्रान्ताव-
तियुष्मानत्यस्मानित्यत्र नयुवावौ स्तोऽद्वयर्थत्वात् युष्मदस्मदो । युवामावामति-
क्रान्तमतिवयवामत्यावामित्यत्रतुयुवावौस्त द्वयर्थत्वात्तथो । ननु चैवमपि युवयो
पुत्रौ युष्मन्पुत्र, युवां करोति युष्मयतीत्यत्रापि युवावौ प्राप्नुतः सैव, द्वित्व इति
वाच्ये द्विवचनग्रहणस्यावृत्त्या सङ्गासङ्गदस्यापि ग्रहणार्थत्वात् । आमौ । ननुकिमि-
त्यामादेश क्रियते नामेति क्रियते अमृशसोरित्यलोपप्रसङ्गात् अमो लाक्षणि ङत्वंनाम्
स्मावित्यपि नात्वप्रसङ्गः । एतं तर्ह्यारोपवेज्ञसामर्थ्यादेव नालोपो भविष्यति ।
अन्यथा ममात्र विधीयेत किञ्च आमि सति युष्मयतेरस्मयतेश्च कृपि तलोप औका-
रस्यामि युष्मामस्मामिति प्रापोति युष्मामसामिति चेष्टते तस्मादामावित्यस्यायमर्थः
आमम् औ इति ङेज् युष्मदस्मदोराकारान्तादेशो भवति औकारस्य च अमादेशः ।
एव च किन्तन्तोरपि युष्मऔ अस्मऔ इति स्थिते सकारस्यान्वे औकारस्य च अमि
युष्मामसामिति सिद्ध्यति । ननु चात्रापि युवावौ प्राप्नुतः एव तर्ह्ययमाकारो मान्तयोरा-
देशः पाक्षिका भवन्ति इति ज्ञापनार्थं, रूपाणि तु तान्यपि पदमञ्जर्यादेरवगन्तव्यानि

शौभवतः । यूयम् वयम्॥त्वन्मदेकत्वे॥ १८६ ॥ युष्मदस्मदो-
स्त्वद्मदित्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्यमाने । आ-
म्भौ ॥ १९० ॥ युष्मदस्मदोष्टेरात्वं भवत्यगि सकारे भित्ति
च परे । त्वाम् माम् युवाम् आवाम् । शसो नो वक्तव्यः ॥
युष्मान् अस्मान् । एटाड्योः ॥ १७९ । युष्मदस्मदोष्टेरेत्वं
भवति टाडीत्येतयोः परयोः । त्वया मया युवाभ्यामा-

आत्वविधौ च युवामावामित्यत्रापि न दोषो भवति अदन्तत्वाच्च सुडाम
इत्यत्यापि न प्रवृत्तिरन्यथा हि लक्षणप्रतिपदोक्तपारिभाषाऽऽश्रयणीया स्यात् ।
यूय वयमिति । इहापि मान्तत्वविधिसामर्थ्याद्वचन । गौणत्वेऽप्यदेशविधेरिष्टत्वाद्-
तियूयमतिवयमित्येव भवति । त्वन्म । एकत्वे इत्यर्थपरो निर्देशः ततश्चैकार्थवाचि-
नोर्युष्मदस्मदोरित्यर्थः । अतएवत्वामात्मनइच्छति त्वद्यति त्वत्पुत्र इत्यादावप्यदेशः
तथायुष्मानस्मान्वातिक्रान्तावित्युष्मामत्यस्मामित्वाद्वादेशाभावः । समासस्यैका-
र्त्तत्वे युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वात् । एकत्वमिति युष्मदस्मदोरनेकार्थत्वे गम्यमाने इत्यर्थः ।
आम्भौ । आ अभिति च्छेदः । अभित्यनेन द्वितीया लक्ष्यते । यथाऽतोमनत इत्यत्रा-
तदति पञ्चमी तेन युष्मदस्मदोर्द्वितीयायां युष्मासा युषानसानितिसर्वम-
स्यात्प्र सिध्यति अन्तादेशश्चाय पृष्टिनिर्दिष्टत्वाद्देरात्वमिति काचित्कोऽप्यपाठः ।
देरननुवृत्ते युष्मदस्मदोर्युष्मासामत्र दोषप्रसक्तेश्च भावित्येकदेशेन भिसेव लक्ष्यत
इत्याह भिसेति । त्वां मामिति । युष्मदोस्त्वद्मदामित्वन्मदो कृतयो दस्यात्वे सव-
र्णदीर्घेऽत्राऽमोऽल्लोपः । युवामावामिति । युवावयोः आमावित्यात्वेऽभिचालोपः ।
त्यदादेरिति । शसि त्यदादित्वाददोत्वे तस्यात्वमित्यर्थः । अविशेषादात्वं नोक्तम् ।
शस, इति । प्रकरणाद्युष्मदस्मद्व्यामेवतयोश्चालिङ्गत्वाद्विध्यर्थमिदम् । युष्मानस्मा-
निति सुगमम् । त्वन्मदेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वसाम्येपि शब्दान्तरप्राप्त्या अत्वस्यानि-
त्यत्वान्पश्चाद्भावउक्तः । एटा । टाकारान्तरनिवृत्त्यर्थः ङोऽसदेहार्थः । टाड्योरिति
द्वन्द्वे टा इत्यस्य पूर्वत्वात् इदन्तस्यापि डे परत्र निर्देशस्य सौत्रत्वाद्वा ए इति ।
अविभक्तिको निर्देशः । एत्वमिति । अन्तादेश इति शेषः । त्वया मयेति । युष्मद-
स्मदोष्टे त्वन्मदोष्टेः त्वन्मदोस्त्वदाद्यत्वस्यानेन एत्वैऽय् । ननु चैव युष्मास्मोष्टेर्गौ-
णत्वादमतिवयदाद्यत्वमस्यानेन एत्वैऽयि च युषया असयेति प्राप्नोति । युष्या अस्या

वाभ्याम् युष्माभिरस्माभिः । तुभ्यं मह्यं डया ॥ १९१ ॥ डे-
सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्यं मह्यमित्येतावादेशौ भवतः ॥
तुभ्यम् मह्यम् युवाभ्यामावाभ्याम् ॥ भ्यस्शुभ्यम् ॥ १९२ ॥
युष्मदस्मदोः परो भ्यस्शुभ्यं भवति । शकारो भकारादित्व-
व्यावृत्त्यर्थः तेनात्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यमस्मभ्यम् ॥
डसिभ्यसोःशुः ॥ १९३ ॥ पञ्चम्या डसिभ्यसोःशुर्भवति ॥

इति चेष्ट्यते एवं तर्ह्यटाङ्गोरित्यत्र य्वैवेत्यतो युकारोऽनुवर्तते टाङ्गोरिति च
टाङ्गोसा लुप्तसप्तमीकोनिर्देशस्तदयमर्थः । युष्मदस्मदोर्ग्यकारोऽप्यन्तादेशो भवति
टाङ्गोस्सु परतः त्यदाद्यत्वाऽपवाद त्वया मया त्वयि मयि अतित्वया अतिमयाअति-
त्वयि अतिमयि युष्मस्मोरपि युष्या अस्या युष्यि अस्थि ओसि तुपूर्व यत्वे तेन सहैव
युवावयो कृतयोरोसीत्येवेऽयादेश युवयोरवयो । नचैवमोसि यत्वविधान व्यर्थ-
मिति वाच्यम् । युयोरस्थोरित्यत्र चरितार्थत्वात् तदेवं यत्वेनापि सिद्धावेत्वविधिश्चि-
न्त्यप्रयोजन । युवाभ्यामावाभ्यामिति । युवावयो कृतयोरद्वैत्यात्वा आम्स्मावि-
त्यत्र भकारस्यापि प्रत्येवाद्वा । अत एव युष्मस्मा युवाभ्यामसाभ्यामिति मर्यादा-
सिद्धिस्तत एव च युष्माभिरस्माभिरित्यत्रापि आत्वसिद्धौभिस पुथगुपादानमेवभ्य
इत्यस्य वाक्यार्थम् । तुभ्य मह्यं डयेति । सहयोगे टा इत्याह डया सहितयो-
रिति । तुह्य मह्यमिति । मान्तत्वसामर्थ्यान्नात्वे इहाप्येकत्वद्वित्वबहुत्वेपु गौणत्वेपि
परत्वादेतौ स्त इति अतितुभ्यमतिमह्यमित्येव भवति । भ्यस् । भ्यसत्र चतुर्थीबहु-
वचन गृह्यते डसिभ्यसोरित्यत्र डसिसाहचर्यात्पञ्चमीबहुवचनस्य ग्रहणात्, ननु
श्चभ्यमः शोनतावच् श्रुत्यर्थः युष्मभ्यमिति प्रयोगश्रुते, नापि सर्वादेशार्थः । भ्यमोऽ
नेकवर्णतयैव तत्सिद्धेरित्यत आह शकार इति । सति हि शकारे भादित्वाभावात्
भादिनिमित्तमेत्वमात्रं च न भवति आत्वस्यैववाध्यत्वेपि एत्वप्रतिबन्धप्रा-
प्तिमुद्दिश्यप्रतिषेधउक्त भादित्वव्यावृत्तेश्चानिष्टतां कर्तुं वाशक्यत्वात् शकारोऽनन्या
थेत्वादेत्वादिप्रतिबन्धानन्तरमुदकाहरणानन्तरमुदकार्थघटवन्नोपादयितेइत्याशयः डसि
इकारोपदेशः पञ्चमीप्रतिपत्त्यर्थइत्याह पञ्चम्याइति । शकारइति । असतिहि
शकारे एत्वस्योच्चारणार्थत्वात्तकारमात्रमादेशोन्तादेशः स्यादितिभावः । त्वन्म-
दिति । त्वन्मदेकत्वइतित्वन्मदौ त्व इतुर्दसि युष्मदस्मदिति । अत्र

१ आ अम्भो इत्येव च्छेद अत्र अअम्भो इति पदन्यासे त्वाममित्यादौ न किमप्यनिष्टं
युष्माभिरित्यादौ अकारमाश्रित्य चानिष्ट प्रसह्येत आकारप्रत्येपएवमयम् ।

शकारः सर्वादेशार्थः । त्वत् मत् युवाभ्यामावाभ्याम् ॥ युष्म-
दस्मत् ॥ तव मम डसा * १७॥ डसासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त-
वममेत्येतावादेशौ भवतः । तव मम युवयोरावयोः । सामा-
कम् * । युष्मदस्मदोः परःसामाकं भवति । युष्माकमस्माक-
म् । त्वयि मयि युवयोरावयोः युष्मासु अस्मासु । अथा-
नयोरादेशविशेषविधिर्निरूप्यते । युष्मदस्मदोः षष्ठीच-
तुर्थीद्वितीयाभिस्तेमेवान्नौ वस्नसौ * १८२ ॥ षष्ठीचतुर्थी-
द्वितीयासहितयोः युष्मदस्मदोर्यथासंख्येनामी आदेशा

भ्यस ऋतुः रहचासन्देहार्थं शतुर्हसिभ्यसोरितिनिर्देशये अकारप्रक्षेपार्थमेवानिर्देशः
व्याख्यानविशेषोवाकर्तव्यस्तथाहि डसिभ्यसःअशुरिति तत्तत्तान्यभ्याङ्क-
सिभ्यसोः इतुर्भवतिअश्वान्तादेशस्तेनयुष्मस्मोर्युषत् असत्इतिभवति अयमे
वचाकारोभ्यस्श्भ्यं सामाकमित्यत्रायतुवर्ततइति तत्रापि युष्मस्मोर्युषभ्यसभ्य
युषाकमसाकमितिसिध्यति तवमम ॥ गौणत्वेतावादेशौ भवत इति तत्राति-
तवातिममेत्येवभवति सर्वादिति । युष्मदस्मदो सर्वादिपाठादामित्यदाद्यत्वे
कृतेन्तत्वात्सुडाम इत्याम सुडित्यर्थं । सामामित्याम, ससुट्कर्म्यग्रहणसुटोऽव-
स्थाननिवृत्त्यर्थं ननु चैवमतिर्युष्माकमित्यादौ गौणत्वात्सुटोऽप्रवृत्तेराकम्नप्राप्नोति
उच्यते यद्यमाकम्याकारमुपदिशतितज्ज्ञापयति गौणत्वेऽयाम्भवतीति आम्भ-
कारोहियुष्मस्मोराभियुषाकमसाकमित्यत्रश्रवणार्थं क्रियते यद्यऽत्रगौणत्वेनसुडभा-
वादाकम् । नप्रवर्तते तर्हिद्व्यर्थेवाकार स्यात् त्यदाद्यत्वान्तादाकम्यपिकृतेसहर्दीर्घ-
णापि युष्माकमस्माकमितिसिद्धे युष्माकमस्माकमिति युष्मदस्मदोराभित्वे सुटि-
सामाकमिचसहर्दीर्घं । त्वयिमयीति औत्वन्मवोद्वेष्टत्वे एटाङ्गयोरित्यत्वेऽय-
युष्मासुअस्मास्विति । आम्भस्मादित्यात्वंयुष्मम्भोरपिमस्यात्वेकृतेयुषासु असा
स्विति भवति गौणत्वेतुत्वामतिक्रान्तइतियुष्मद्व्यर्थत्वे सिजसङ्केडसु पर-
त्वात्त्वद्देशवाचित्वायथास्वं त्वमादयो भवन्तीति तत्रातिस्वमतिगूयमतिनु-
भ्यमतिस्वरूपेतिरूपाणिस्तु । अन्यत्रत्वद्देशोप्राच्यैवप्रक्रिया । औअम्औषुअतिस्वा-
मिति स्यात् शसि तु अतिगतिनितित्वालोपदीर्घनत्वानि ननुनाग्नौगत्वादिति

भवन्ति ॥ तत्रैकवचनेन सहितयोस्तेमे भवतः । द्विवचनेन
वात्रौ । बहुवचनेन वस्नसौ । स्वामी ते स समायातः स्वामी मे
सांप्रतं गतः । नमस्ते भगवन्भूयो देहि मे मोक्षमव्ययम् ॥ १ ॥
स्वामी मां स जहासोच्चैर्दृष्ट्वा नौ दानयाचनाम् । राजा वां
दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदनः ॥ २ ॥ देवो वामवताद्वि-
ष्णुर्नरकात्रौ जनार्दनः ॥ स्वामी वो बलवान् राजा स्वा-
मी नोऽसौ जनार्दनः ॥ ३ ॥ नमो वो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं
नो दीयतां धनम् । सानन्दान्वः प्रपश्यामः पश्यामी नः

घादिवदत्वं स्यात् । उच्यते दस्य महत्यत्रदस्येति विभज्यते तत्र च युष्मदस्मदो-
रित्यनुवर्तते टेरस्यादाविति च ततश्चानेन दान्तयोर्युष्मदस्मदोष्टेरत्वं प्रतिप्रसूयते
इतिगौणत्वेपि स्यात् दान्तयो कि मान्तयोर्माभूत् युष्मो युष्माकमस्मोऽस्माकम्
दादावपि अतिस्वाभ्याम् ३ अतिस्वाभि अतिनुभ्यमातिस्वत् २ अतिस्वयो,
२ अतिस्वाकमतिस्वयि अतिस्वासु इति तथा युवामतिक्रान्त इत्यत्रापि सिजस्वेडस्सु
प्राग्वत् । अन्यत्र द्वयर्थत्वे युष्मदो युवादेश तत्रौ अमौ पु अतियुवामिनिः शसादौ
त्वतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभि अतियुवभ्यम् । अतियुवन् २
अतियुवयो, २ अतियुवाकम् अतियुवयि अतियुवासु इति । युष्मानतिक्रान्त इत्यादा-
वपि सिजस्वेडस्सु प्राग्वत् अन्यत्र बहुवर्थाद्युष्मदोनात्वयुवादेशौ तत्रौ अमौ पु अति-
युष्माम् शसादौ चातियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम् ३ अतियुष्माभि, अतियुष्म-
भ्यम् अतियुष्मन् ३ अतियुष्मयो, २ अतियुष्माकम् अतियुष्मयि अतियुष्मासु एवम-
स्मदापि ७ । तथा चोक्तं श्रीरामचन्द्राचार्यैः । समस्य साने द्वयैकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासाद्योऽन्यसस्यश्चेत्स्तौ युवावौ त्वमावपि १ सुजस्वेडस्सु परत आदेशा, स्युः
सदैवते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि २ एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्क्वे ।
त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ३ द्वयैकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । तयोर्-
द्वयेकतात्वेनात्र युवावौ त्वमौ न च ४ इति अथानयोरिति आदेशविशेषो येन विधीयते सनि-
रूप्यत इत्यर्थः । युष्मद् । षष्ठ्या अल्पस्वरत्वात् प्राप्तिपात सहयोगेन तृतीये तद्वत्प-
ष्ठ्यादीना प्रत्येकवचनत्रयात्मकत्वात् तस्य चैकत्वात् सभावात् एकैकवचनसहितयोर्यु-

सुदुःखिनः ॥ ४ ॥ त्वा मामा ॥ १८३ । अमासहितयोर्युष्म-
दस्मदोस्त्वामेतेतावादेशौ भवतः । पश्यामि त्वामदाली-
ढं पश्यमामदभेदकम् । पश्यामि त्वा जगत्पूज्यं पश्यमा
जगतां पतिम् ॥ ५ ॥ नादौ ॥ १९४ । पादादौ वर्तमानयोर्युष्म-
दस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति । चादिभिश्च ॥ १८५ ॥ चादिभि-
योगे नैते आदेशा भवन्ति । चादिर्निपातः ॥ ३९८ ॥ च वाह

ध्मदस्मदो स्थानित्व तत्र चयथासख्यपरिभाषयातइतिमत्वाह । तत्रैकेति पष्ठयादी-
नामितिशेषः । पष्ठयामेचतुर्थ्यावानौद्वितीयायावत्तसौइति तुक्रमोव्याख्यानादलंभयति
तेमयाद्यो एकाग्रार्थीभिर्वायिनस्तादृशमेव स्थानिनमाक्षिपतीतितथोदाहरति ।
स्वामीतइत्युभयत्रापिविनासहेतिस्वामिग्रन्थयोगे युष्मदस्मदोर्दोषितदेतयोस्तेमया-
देशौ विधीचयद्वौवेत्यतोव्यवस्थार्थोवाशब्दोऽनुवर्ततेइत्यनन्वादेशपक्षेस्वामीतवेत्या-
द्यपिभवति अन्वादेशेतुविवक्षिते स्वामीते इत्येव । नमस्ते इति तेनैव नमोयोगेयुष्म-
दस्मदोर्दो देहिमेइति शेषः । कार्ये इति सप्रदाने अस्मदोटे । अग्निविशेष वक्ष्यति
स्वामीवामिति । स्वामियोगेडोस् दृष्टातावितिशेषः । कार्येइतिसंबन्धेडोस् राजा-
वाङ्मानंतौइति चसप्रदाने चतुर्थीभ्याम् देवोवांतरकात् नाविति कर्मण्यौ नरका-
दिति भयहेतौचेतिपचमी स्वामीव, स्वामीनइतिस्वामियोगेवाम् नमोवइतिनमोयो-
गेचतुर्थी भ्यस् ज्ञानं नइति सप्रदाने सान्दान्व प्रपश्यामोर्नइतिकर्मणिशस् अवस-
र्वत्रापियथायथैवभक्त्यन्तयोर्युष्मदस्मदोस्तेमेवांनौचसूनस्एतेआदेशाः । शिष्ट स्पष्टम् ।
त्वामा । किमत्रामोर्ग्रहणममोवा नाद्यः त्वामेरेकार्थवाचित्वेनबहुवचनान्तयोस्त्वा-
निस्वात् व्याख्यानाद्वाअतोन्यमाश्रित्याह अमासहितयोरिति । पश्यामित्वा-
पश्यमेत्युभयत्रापिकर्मण्यम् नादौसासान्यनिर्देशाद्वाक्यादावपि नादेशा भवन्ति
त्वापातुमांपातुमाम् । नैतेआदेशाहति । तेमेवांनौवसूनस्त्वामाइत्यर्थः । नन्वनन्त-
रत्वात्त्वामोरेवनिषेधः स्यात् । मैवं तथासति त्वामामानादौत्येकयोगे कार्येयुग्मयोग-
करणस्यप्राप्तानांप्रस्तुतानां चसर्वेषामेवनिषेधार्थत्वात् उदाहरणानितुतवस्वामी
समायातोममासौसांप्रतंगतः इत्यादीनियुष्मदस्मदो पादादित्वेनज्ञेयानि । चादिभ-
तृतीयानिर्देशाद्योगेनिषेधः इत्याहचादिभियोगेइति । यद्यप्यविशेषेणचादिभियोगेन
वैधिल्यते तथाप्यादिशब्दस्यव्यवस्थार्थत्वात्चादिगणस्थ, चवाहअहएवेति नचवाह-

अह एव एवं नूनम् पृथक् विना नाना रवस्ति अस्ति
 दोषा मृषा मिथ्या मियस् अथ अथो ह्यस् स्वस् उच्चै-
 स् नीचैस् स्वरः अन्तरं प्रातरं भूयस् आहो स्वित्र उद् सह
 ऋते अन्तरेण अन्तरा नमस् अलम् कृतम्; अमानो-
 नाप्रतिषेधे ईषत् किल खलु वै आरात् भृशम् यत् तत्
 स्वराश्च इत्येवमादिगणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादि-
 विभक्त्यर्थे ३३९ ॥ निपात्यते तस्मिन्निति तत्र यत्र कुत्र
 अत्र क, तस्मिन्काले तदा यदा कदा, तेन प्रकारेण तथा
 वयुक्तेऽतितन्वान्तरातुरोधात्पञ्चवगृह्यन्तेऽङ्गाहरणानितु उक्तैरेवचादिपदप्रक्षेपादा-
 शाभावेस्वामीत्वचसमायातइत्यादीत्युक्तप्रायाण्येवेतिप्रथमोक्तानि अयं चसाक्षा
 मुख्ये एवयोगेनिषेध न चादियुक्तयोगैर्गौणयोगत्वात्हरोहरीश्चमे स्वामीसूत्रे
 स्याऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वान्मनोज्ञानार्थधातुभिर्योगैर्गौणयोगेपिनिषेध चेत्सात्वासमीक्ष
 भक्तस्वरूपंधायति तथाकेवलानुसंधानान्तरादपिनिषेधः । देवास्मान्पाहि केव-
 णिकहेद्व्यालोन पाहिसर्वदादेवरक्षण । चादिर्निपातः । ननु कथं निपातसं-
 विधीयतेऽननिपातइतिसन्धिनियेधार्थमिति चेन्न सऔअव्ययमित्येव तस्यसि-
 वान्तथाहिआकारओकारान्तमेकस्वरश्चाव्ययसन्धिनप्राप्नोति अव्ययसंज्ञातुचादी-
 मप्यस्येव एवं तर्हिअन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थसंज्ञामहतीचक्रियते निपतन्त्यनेकेऽन्वर्थेऽपि-
 निपाताद्वातिज्वलादित्वाणः । तथाचोक्त निपाताश्चोपसर्गाश्च वातवक्ष्येतित्रयः ।
 नेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषांनिदर्शनमिति । तेनयत्तुव्यौषेत्यत्रोक्तं ब्राह्मणादि-
 विवक्ष्येति । यच्चह्रस्वोऽप्यत्रवक्ष्यतिनौकादौनभवतीत्यादितत्सर्वमुपपन्नं भवति ।
 मेति । अमानोनापते प्रतिषेधे चादयः । स्वराश्चेति । अङ्गुलएऐओऔ एते ।
 समादिरिति । आदिना शशत् सुदिक् चित् मेत् कूपदित्यादयः । तत्र विभ-
 न्नामर्थोऽभिधेयमपादानादि तस्मिन् तत्रादि' प्रकृतिप्रत्ययसमुदायी निपात्यत
 पर्थः । तदेवं दिङ्मात्रमाह । तस्मिन्नितीति । उपलक्षणमेतत्सप्तम्या, स्त्रीनृपुं-
 णोरपि । तनेति । अत्रसप्तम्यर्थेतदःत्रप्रत्यय, तादेशश्च निपात्यते । यत्रेति
 वचदाद्यदोयादेशः । कुत्रेति । तद्वत् किमाकः । अत्रेति । तथाएतदोश्
 ते । प्राग्वत् किम, कादेशोऽप्रत्ययश्च । तदेति तदोत्र काले वाच्ये

यथा इत्थम्, तस्मादिति तनःयतः इतः अतः कुतः, सार्वविभक्तिकस्तसित्येके, पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात्, अधस्तात्, अवस्तात्, परस्मिन्निति परेण । दक्षिणाहि वसन्ति चाण्डालाः । किमः सामान्ये चिदादिः कश्चित् तदधीनकात्स्नर्ययोर्वासात् राजसात् भस्मसात् । ऊर्ध्वुर्यङ्गीकरणे ऊरीकृत्य उररीकृत्य ॥ सद्य आदिः का-

दाप्रत्ययस्तादेशश्च । ननु विभक्त्यर्थे निपातनमुक्तम् । अत्र च कालोर्थोविशिष्ट इति केन निपातनं स्यात् एवं तर्हि विभक्त्यर्थे इत्यस्यायमर्थः विभक्त्यश्चार्थाश्च विभक्त्यर्थे तत्र विभक्तिशब्देन सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थो लक्ष्यते अर्थशब्देन विशिष्टोर्थः कालादिरिति । यदेति । यदोत्रदापादेशश्च । कदेति । किमोत्र कः । तथेति । तदोत्र प्रकारे थाप्रत्ययस्तादेशश्च मकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेषः । यदेति । यदोपस्था च । इत्यमिति । इदमस्थम् इदंविशश्च । तत् इत्यादि । तद्यदिदमेतकिमन्तासि प्रत्ययः क्रमात्तयेर् अश् कुभावश्च । सार्वेति । सर्वाश्च ता विभक्त्यस्तासुभवः केनेयेका इति क णिञ् सार्वेभ्यः शब्देभ्यः सर्वविभक्त्यर्थेच तत्प्रत्ययो भवति इत्येके इच्छन्तीत्यर्थः । पुरस्तादिति । अत्र पूर्वशब्दात्सप्तमी पञ्चमीप्रथमार्थे अस्तात्प्रत्ययः पुरादेशश्च । पूर्वस्य दिग्देशकालेषु निपात्यते एव परादिभ्योपि दिग्देशकालेष्वप्युदाहार्यम् । अधस्तादिति प्राग्वत् । अधरस्यास्तावदादेशश्च । अवस्तादिति । तद्वत् अवरस्यावादेशः । परेणेति । अदूरे एनोऽपञ्चम्या । दक्षिणेति । दक्षिणोत्तराभ्यां दूरे आआही । चाण्डाला दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसन्तीत्यर्थः । किम इति । सामान्य विशेषाभावस्तत्र विभक्त्यन्तात् किमः चिञ्चानादयः प्रत्ययाः प्रयोज्या इत्यर्थः । कश्चिदिति । अवशिष्ट इत्यर्थः । तदधीनेति । तदिति प्रकृत्यर्थः उच्यते तदायत्तत्वे गम्ये कृन्वस्ति संप्रयोगे यः सात्प्रत्ययस्तथाप्रकृत्यर्थस्य काकेनस्य सर्वात्मना विकाररूपायन्यै च अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे संपद्यते कर्तरिय सात्प्रत्ययस्तद्धितः शेषानिपात्याः कृत्यादय इति वा निपातितः सोऽत्र चादिगणेऽन्यसज्ञार्थोऽज्ञेयः इत्यर्थः । राजसादिति । एतावत्येवाव्ययकार्यमिति क्वादिशो गो न दर्शितः । प्रयोगस्तु राजसात्करोति भवति स्यात् संपद्यते चेति राजाधीनमित्यर्थः । भस्मसादिति । करोति भवति अस्ति चेति शेषः । अभस्म सकलं भस्मसंपद्यते इत्यर्थः । ऊर्ध्वेति । ऊर्जीकर-

ले * ३३१ ॥ निपात्यते सद्यः अद्य अधुना इदानीम् ॥
 पूर्वेषुः * ३२५ ॥ प्रादिरुपसर्गाः प्र परा अपसम् अनु अव
 निर् दुर् वि आङ् नि अधि अपि प्रति सु उत् अ-
 भि ॥ परि उधेपश्चत अन्तर् आविर् । अयं गण उपसर्ग-
 संज्ञकः ॥ प्राग्धातोः * ३२७ ॥ उपसर्गा धातोः प्राक् प्र-
 योक्तव्याः ॥ तदव्ययम् * ३२२ ॥ तदिदं चादिशब्दरूपम-

ण इत्युपलक्षण विस्तारादावपि ऊरीकृत्येति । अङ्गीकारार्थत्वमदर्शनार्थमेवमुक्तम् ।
 प्रयोगस्तु क्रियान्तरानुप्रयोगे ज्ञेय अव्ययसंज्ञाप्रयोजनं तु केवलानामूर्वादीनां प्रयोगे
 द्रष्टव्यम् । सद्यः । कालेयं निपात्यते इत्यर्थः । पूर्वयोगे तु विभक्तिशब्दसामिध्या-
 द्विभक्त्यर्थविभक्त कालादिरर्थः । इह तु केवल एव कालोर्थ इति ततोऽस्य भेदः ।
 सद्यइति । समानेहनीत्यर्थः रामानस्यात्र सभावो यश्च प्रत्ययोऽहनि वाच्येतिपा-
 त्यते । अयेति । अस्मिन्नहनीत्यर्थः इदमोऽश् यश्च । अधुनेति । इदमोऽशुना च
 अस्मिन् काल इत्यर्थः । इदानीमिति । इदम् इहानी च प्रत्ययः अर्थः प्राग्बन् ।
 पूर्वेषुरिति । पूर्वस्मिन्नहनीत्यर्थः । पूर्वादेरिद्युस्प्रत्ययोऽत्र एवमन्येपि परस्परार्थादयः
 आदिना ज्ञेयाः । प्रादिः । ननु किमर्थमुपसर्गसंज्ञा विधीयते आवातिन्यो हि संज्ञा
 भवन्ति प्रादिशब्दश्चावर्तते प्रादेश्च तथा तावित्यादिनोपसर्गशब्दः । एव तर्हि यत्र
 प्रादिग्रहण तत्रोपसर्गसंज्ञस्य ग्रहण यथा स्यादिति संज्ञारम्भः महासंज्ञा तु अन्वर्थ-
 ताविज्ञानार्थं क्रियया उपसर्गपे सृज्यते इत्युपसर्ग इति एतदपि प्राग्धातोर्गिति
 वचनात् सिद्धम् । एवमपि यस्या समीपे सृज्यते तामेव प्रत्युपसर्गं नान्यामिति
 तेन प्रागो नायक प्रनायक इत्यत्र शाकपार्थिवादित्वात्समासे गतपदलोपे च गमिः
 क्रियासमीपे सृष्टस्य प्रत्यय नयति प्रत्यनुपसर्गत्वात् प्रादेश्चेति गत्व न । प्रउपसर्ग
 इत्यन्वर्थसंज्ञया समीपे पूर्वत्र वा प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् । उपसर्गा इति ।
 पूर्वसूत्रेण विहितसंज्ञा प्रादय इत्यर्थः । धातोः किं यावता प्रादीनां श्रुतायां
 क्रियाया तद्विशेषात्मकत्वात् अश्रुताया तु साधनक्रियाश्लेषकात्मकत्वात् क्रियातः
 प्रागिति । विज्ञास्यते भैवमिदं हि कर्तुमेच्छति प्रचिकीर्षतीत्यत्र सवाच्यया इ-
 च्छया प्रत्यय प्रयोग इति सदैव प्राक् प्रयुज्येत इति सति पुनर्धातुग्रहणे धातो-

व्ययसंज्ञं भवति क्त्वाद्यन्तं च । क्त्वा क्यप् तुम् णम् च्वि धा
कृत्वस्म सु आम् इत्याद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति । अव्य-
याद्विभक्तेर्लुक् * २५० ॥ अव्ययात्परस्या विभक्ते-
र्लुक् भवति न तुशब्दनिर्देशे । अव्ययानां च न लिङ्गादि-
नियमः । उक्तं हि सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभ-
क्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् । उ-

त्वे चिकीर्षते प्राकृप्रयुज्यते । तद् । ननु चात्रान्तरत्वात्तस्य प्रभृतीनामेवाव्यय-
पक्षा स्यात् । प्रादीना तदन्तरित्वात्तदिति निर्देशात् स हि प्रादीना चादीना च
परामर्शार्थं अतएवाह । तदिदं चादीनि । इह चादीनामादौ पाठादेवमुक्तम् । सूत्र-
क्रमे हि प्रादीति वाच्यं स्यात् । क्त्वाद्यन्तं चेति । क्त्वा आदिष्वेषां ते तदन्तमपि
शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति क्त्वाक्यप् तुम्णमादीना चान्तेपि तदव्ययमिति द्विती-
यस्य सूत्रस्य पाठादिति भावः वस्य चायमर्थः तदव्ययं तच्छब्दोऽन्यत्र स्थितस्यापि
तुम् परामर्शार्थं । तदिदं तुम्स्त्वाद्यन्तमव्ययसंज्ञं भवति । यटु याति इच्छति
भोक्तुं स्नात्वा भुङ्क्ते आगत्याति पाय पाय गायतीत्यादितुमादीना कृत्यत्याना
चादिगणे पठिताना पूर्वेणैव सज्ञासिद्धौ द्वितीयमिदं विस्पष्टार्थं सूत्रमित्याचार्यैरुपे-
क्षितम् । अव्ययम् । ननु चाव्ययानां निस्सह्यत्वाग्निष्कारकत्वाच्चविभक्त्युत्पत्तिरे-
वनास्तीति क्लृप्तिविधानेनोच्यते यदा तस्मात्सिद्धौ जसिति स्वतन्त्रो विधिस्तदाव्यये
भ्योप्यनेनैव सामान्यविहिताविभक्तिर्भवत्येव । यदाकारकसूत्रैरेकवाक्यतासापन्नोऽयं
विधिसिद्धासादेव लुगवचनाज्ज्ञापकादेभ्यः स्यादयं स्युः अत एव प्रत्ययलक्षणत्वेन
पदत्वं भवति । न शब्देति । शब्दनिर्देशं स्वरूपपरनिर्देशं तत्राव्ययाद् विभक्तेर्लुक्
न भवति । ईषद्द्रुःसुधिवति ज्ञापकादिति भावः । अथवा शब्दमात्रक्षमागानि
शब्दानि अव्ययानि तेषां निर्देशे सति विभक्तेर्लुक् न अर्थभेदात् ॥ हि चादी-
नामव्ययानां हि समुच्चयादयोर्थां शब्दाभिधायिना तु शब्दार्थे इति अन्वय-
यत्वादेर्विभक्तेर्लुक् भवतीति । ननु यथाव्ययेभ्योविभक्तेर्लुगुक्तस्तथा तत्रशा-
लायमित्यादौ शालाशब्दसन्निधौ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यगतकारकशक्त्यभिधाना
तत्रेवैवमात्राणि आवतः स्त्रियामिति प्राप्तस्यापोऽपि लुग्विधेयइत्याशङ्क्याह ।

क्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि । अयुना लिङ्गे विशेषविजिज्ञाप-
यिषया स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते । आवतः स्त्रियाम् । जा-
या माया मेधा श्रद्धा ॥ अजादेश्चाप् वक्तव्यः ॐ ॥
अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा गणिका । काप्यतः ।

अव्ययानां चेति । आदिशब्दात्सख्याकारकयोरपि न नियम इत्यर्थः । अत एव
च स्त्रीत्वस्यानियतत्वादाप न प्राप्नोतीति भावः । तथा चोक्तं महाभाष्ये—अव्यया-
दातो लुगवचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति । एतच्चाव्ययमित्यन्वर्थसङ्गाविज्ञानादनुमी-
यते इति दर्शयितुमाथर्वणी प्रणवविद्यास्था श्रुतिमाह सट्शमिति । त्रिषु लिङ्गेषु
स्त्रीपुंनपुंसकेषु सट्श लिङ्गविशेषप्रतिपादनसामर्थ्याभावात् सर्वानुचविभक्तिष्विति ।
विभज्यते नामार्थोयामिन्ता विभक्तयः कारकाणि तासुसट्श, तथावचनेषु सर्वेषु
अभिधेयेऽभिधानोपचारावेकत्वादिसख्यावचनशब्देन गृह्यते । तत्र सट्श यत्तस्मा-
न्नव्येति न विगच्छति सन्त्यप्रतिगृह्णाति तत्तत्समाव्ययमित्यर्थः । यच्छब्दरूपं
नव्येति तदव्ययमिति वा गौणत्वे चाव्ययसङ्गा नस्यादित्यपि प्रयोजनमन्वर्थसं-
ज्ञायाः । अत्युच्चैसौअत्युच्चैव इति । ननुष्वे जट्शस्य गणे पाठात् कथं तदन्तस्य
प्रसङ्गोऽन्वर्थसंज्ञाया अव्ययसङ्गाया तदन्तविशेष्युपगमार्थत्वादपि अत एव परम-
श्व इत्यादौ तदन्तरापि सङ्गा भवति । अन्यथेताया तु महती सङ्गामूलमिति ।
श्रीजानादौ व्याख्यायामुपव्ययानि विरति सिद्धान्तरस्तावली ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययानारब्धकाम आह । अयुनेति । इदानीं स्त्रियामित्यधिकृत्य
आवाद्य, प्रत्यया प्रारभ्यन्तइत्यर्थः । कथंत्याह लिङ्गेति । लिङ्गविशेषोऽत्र
स्त्रीलिङ्गं तस्यविशेषेण ज्ञापयितुमिच्छया आवादिविधिना हि विशेषेण लिङ्ग-
ज्ञापनं भवति । अथवा लिङ्गश्चविशेषश्च लिङ्गविशेषौ लिङ्गं च सामर्थ्यात्
स्त्रीलिङ्गविशेषं सिलोपयडादिस्तयोर्विजिज्ञापयिषया आवादिनिरूपणे हि
तदन्तानामापइत्यादिप्रवृत्तेविशेषोपि सिलोपादि सुज्ञापितो भवति । आ-
वतः स्त्रियामिति । अनेन हसान्तस्त्रीलिङ्गेषु व्याख्यातेन जायंत्यादि-योऽद-
न्तेभ्य स्त्रियां वर्तमानेभ्य आवित्यर्थः । स्त्रीत्वादिसामान्यस्य च चेतनेषु स्त-

१ लिङ्गमपि नामार्थप्रत्ययानां त्रातकत्वात् अन्यथावागुपानदादिशब्देभ्य इय तव वागि-
ति स्त्रीत्वबोधानापत्तेः जयमितिव्यवहारविषयत्वं पुस्तमिशमित्यादिव्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्व-
मिदमितिव्यवहारविषयत्वं ऋतृत्वमिति विलक्षणं शास्त्रीयं स्त्रीपुंनपुंसकत्वम् अतएवउदादि-
शब्दत्रयस्य स्तनकेशभगादिमररूपलोकिरुस्त्रीत्वाभावेपि तदवाचकादावादिप्रत्ययः ॥

पूर्वस्याकारस्येकारो भवति कापि परे । कारिका पाचि-
चिका । वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं
चैव ह्रस्वान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ १ ॥ ह्रस्वो
वा ॥ २०३ ॥ स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्र-
स्वो वा भवति । वेणिका वेणीका नदिका नदीका श्रे-
यसितरा श्रेयसीतरा । नौकादौ तु न भवति वा ग्रहणा-

नलोमादिमती व्यक्तित्व्यञ्जिका । तदुक्तं स्तनकेशवती स्त्री म्यात् लोमश पुरुष-
स्तुतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुसकमिति । अचेतनेषु तु सर्वत्रोपदेशादेवा-
भिव्यक्तिः केषुचिन्नेतनेष्वपि तथोक्तम् ॥ आश्रयस्यातीन्द्रियत्वात्तदा स्त्रीत्वादिक
कचिदुपदेशव्यङ्ग्यमेव दिगात्मागमनं यथेति । अजादेरिति । अजेत्यादि । ननु
चात्रापि आवतइत्येवाप्त्यात् । सत्यं स एव जातिपुयोगवयं भूत्रिदादिलक्षणेन ईषा
मावाधीति वक्तव्यारम्भं अविहितलक्षणं आत्रजादौ ज्ञेयं । कापि । इह च व्या-
ख्यानाद्विध्यन्तराभावाल्लिङ्गाद्वा कापि इ अत इतीकारो विधेयो निर्दिश्यत इति
मत्वाह इकारो भवतीति । कापि परेइति । वष्टीति । भागुरिराचार्यः । अवाप्योरुप-
सर्गयोरल्लोपं वष्टि न केवलमल्लोपं ह्रस्वान्तानां शब्दानामाप च वष्टि यथा वाचा
निशा दिशेत्यादि । उदाहरणं तु वगाहं पिवान्, भागुरेरन्यत्र अवगाहं अपि-
धानं, यथा वाचेति अन्यत्रवाहं निट् दिगिति ज्ञेयम् । केन युक्तं आप् काप् तत्र
कश्चाप्सानिध्यात् प्रत्ययस्य एव गृह्यते तेन शक्नोतीति शक्ता इत्यत्र नेत्वं सयुक्तं
निर्दिशाय कपाय चान्तरावर्णान्तरे सा भूत बह्वं परिव्राजना अस्यां सा बहुप-
रिव्राजका जसत्रान्तरा तद्भावेन । कारिकापाचिकेति । कृपचोर्दुणोऽके वृद्धौ आ-
प्यनेनेत्वम् । अतः किं गोका, तपरं किं राका । अथेह कस्मान्नेव क्षिपका ध्रुवका
असकै इत्यादौ उच्यते उत्तरसूत्रे ह्रस्वो वेति वाशब्द उभयोर्योग्योः शेषः । तेना-
त्रनौकादौ ह्रस्ववदित्वं न सर्वोपीत्वप्रतिषेधोनेन व्याख्यातः । निपातस्य चानेकार्थ-
त्वान्नामिका नरान् कायतीति नरिका इत्यत्राप्रत्ययस्येपि के इत्वविधिरपि भव-
ति । ह्रस्वो । कापीति । काप्यतइत्येतोनुवर्तते त्रिचतुरोरित्यत स्त्रियामिति च ।
वेणिकानदिकेति । वेण्येव नद्येवेति स्वार्थके आपि पाक्षिकोऽनेन ह्रस्वः । श्रेय-
सितरेति । इयमेतयोरत्यन्तं प्रशस्याश्रेयसीर्द्वयसुः । गुर्वादेरिति । श्राटिलोपी

देव निश्चयेन पतन्त्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेका-
र्थत्वात् । व्रण ईप् ॐ २०७ ॥ नकारान्ताहकारान्तादणन्ता-
च्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । दृण्डिनी ॥ ईपि राज्ञो-
ऽल्लोपो वक्तव्यः ॐ ॥ राज्ञी शुनी कर्त्री औपगवी । यस्य
लोपः ॥ २८१ ॥ इश्च अश्च यस्वरय लोपो भवति स्वरे य-

श्रेयस्यैव श्रेयसितरा स्वायं तर नष्टतिशयस्यातिशय शक्यो वक्तुमिति तत स्त्री-
त्वादापि पाक्षिकोनेन ह्रस्व आदिनारूपक पचेल्लङ्घुवगोत्रमतहृताना ग्रहण तेन
विदुषिरूपा विदुषिकल्पा इत्यादावपि पाक्षिको ह्रस्वः । ननुनैरेवनीका गौरवगोका
इत्यादावपि ह्रस्व किं नेत्याशङ्क्याह नौकाविविनि । तत्र हेतुमाह । वामहणादे-
त्रेति । एवकारेण तरागौ भवतीत्यपि वामहणादभ्यते इति सूचित भवति कुत
प्रावदतो लभ्यमित्यत आह । निश्चयेनेति । एतच्च आदिनिपात इति सूत्रे उपपा-
दित ततश्च ब्राह्मणितरेत्यादौ नित्यह्रस्व ग्रामणिपुत्रइत्यादावुत्तरपदेऽपि वा ह्रस्वः
म्याष्टियेवमनेन प्रयोगाऽनुसारेण सर्वोऽपि ह्रस्वविधि सूचितो भवतीति ज्ञेयम् ॥
व्रण । ऋकारोऽन्तरेफभूतो निर्दिष्टो न रेफो व्याख्यानात् असन्देहार्थं नास्याभिर्देश्ये
परनिर्देशाद्वा तत्रापि केवलस्य व्रण प्रयोगाभावात्सामान्यात्तदन्तग्रहणमिति गत्वाह
नकारान्तादित्यादिपकार ईषिति विशेषणार्थं । दृण्डिनीति । दृण्डोस्यास्तीति मान्तो-
पवादितोन्नतत्वेनान्तत्वावीप् ह्रस्वे इति सिलोप । ईषिति । वक्तव्यो व्याख्येयः ।
नयाहि अल्लोपसुस्वरइन्द्रा घाटीपारित्यत ईषनुवर्तते तेनैवाल्लोप इत्यर्थः । राज्ञीति ।
नान्तत्वावीपि जलोपे नुत्वे जजोर्ज्ञे । शुनीति । श्वादेरिति वस्योत्वम् । कर्त्रीति ।
अनन्तत्वादीपि ऋरम् । औपगवीति । उपगोरपत्य स्त्रीत्यणि आदिवृद्वावुकारस्यावि
अणन्तत्वादीप् यस्य अणन्तनिर्देशात् पकारस्य ग्रहणमत आह रश्चेति । निर्देशस्य सौ-
चत्वाद्पकारस्य परनिपात । ननु ईश्च आश्च य तस्येति किं न स्यादुच्यते यदय टिसं-
ज्ञायामन्त्य इत्याह तज्ज्ञापयति ह्रस्वावर्णस्यात्र ग्रहणमिति अन्यथान्ते भवोन्त्य इत्य-
त्रादन्तशब्दादेर्लोपो न स्यात् तस्माहचर्याच्च ह्रस्व एवेवर्णो गृह्यते न दीर्घः नापि पकारः
बोव्यः स्वरे इत्यतोत्र यस्वर इत्यनुवर्तत इत्याह स्वरे यकारे चेति ननु देवा इत्यत्राप्यल्लो-

कारे च परेष्ट्रितः * २२८ ॥ षकारटकारउकारऋकारा-
लुब्धास्त्रियामीष्रत्ययो भवति । वराकी कुरुचरी
गोमती पचन्ती पठन्ती ॥ नदादेः ॥ २८८४ ॥ नदादेर्ग-
णास्त्रियामीष्रत्ययो भवति । नदी गौरी । इन्द्रादेरा-
नीप् * ३०१ ॥ इन्द्राणी । भवानी रुद्राणी । पुंयोगे च * ३०३ ॥
शुद्धी गणकी ॥ जातेरथोपधात् * ३०० ॥ जातिवा-

प स्यात् न यद्य उभये स्वरा इत्याह तच्चापयतीति नेद विभक्तित्वरे प्रवर्तते
इति अनेनौपगवीत्यत्रालोप इति भाव । ननु च स्वस्त्रादिभ्योपि ऋवर्णान्तत्वा-
दीप् स्यात् उच्यते यदयं स्तुरारिति सकारसबन्धिन ऋकारस्यारं शास्ति तच्चा-
पयति नात्रेप् भवतीति अन्यत्रेपि परे रेफादेशे कृते ऋकार एवात्र नेति कस्यार्
स्यात् न चात्र सकारसबन्धी ऋकारोस्ति ननु चायमस्ति स्वसारमतिक्रान्तोतिस्वसा
अतिस्वसारौ अतिरवसार इत्यादि ॥ एव तर्हि गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वसादेरिति
निर्गन्ताच्चापकात् त्रग ईवितीवन्तस्य इति स च प्रयोगानुसारेण पञ्चब्राह्मण इत्यादौ
नान्तात्तथास्वमृतिस्तु चवस्तुनान्दुहित्यात्मात्माय ऋन्तेभ्यस्तथा दण्ड प्रहरण-
मस्यांक्रोडाया दाण्डेत्यादौ अणन्तादपि कचिन्न भवति । तथाह भगवान् पाणिनिः
न षट्स्वस्त्रादिभ्य इति । छत्रित । अत्रपट्ट उ न एषा कृतद्वन्द्वानामिच्छब्देन बहुव्री-
हौनामाऽन्यपदार्थे इच्छब्दश्चपादिभिः प्रत्येक सच्यते तेन पित, टित, वित रि-
तश्चनान्न इत्यर्थे, स्यादित्यभिप्रेत्योदाहरति वराकीति । वाकोकण इति वृद्ध, वाके
गुणोऽत्र अत्र पित्त्वादीप् यस्येत्यलोप, कुरुचरीति । अटाविति । चरेष्टस्तस्य टित्त्वा-
दीप् । गोमतीति । गाव सन्त्यस्या इत्यस्त्वर्थो मनुस्त्वस्योदित्त्वादीप् उदित्त्वेपि
उखास्तत् पर्याध्वदित्यादौ धातोरिब् न भवति अच्वतेस्तु प्राचीत्यादौ यथा भवति
तथा चेर्नुम्बिबौ प्रत्यपादि । पचन्तीति । पचे शतुर्केदित्त्वादीप् । अण्ययोरिति शतु-
र्नुम् । एवं पठन्तीति पठे । नदा । नदीति । नदते, पचादेर ईप् अलोपः । गौरीति
गौरशब्दादीप् इन्द्रादेरिति । पुंयोगे वक्तव्य इति शेष, । इन्द्राणी भवानीति ।
इन्द्रभवाभ्यामानीप् अलोपः । आद्येणत्वम् । आदिना सर्वरुद्रमृदेभ्यः सहत्वे हिमा-

चिनोऽयकारोपधादकारान्तास्त्रियामीप्स्ययो भवति ।
महिषी हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी । अयकारोपधग्रहणात्
क्षत्रिया ॥ प्रथमवयोवाचिनोऽत ईव्वत्त्वयः ॐ ॥ कुमा-
री किशोरी कलभी प्रथमवयोग्रहणात् वृद्धा । अद्ग्रह-

रण्ये दोषयवान् लिपौ यवनान्मातुलाचार्यक्षत्रियाः पाक्षिकाः आचार्यानी तु णत्वा-
भावार्धे पन्त्यादिषु द्रष्टव्यः । ननुचेन्द्रादिभ्योऽदन्तेभ्योऽनीप्यपिसवर्णदीर्घेणन्द्राणी-
त्यादिस्याद्देवति किमाकारेण न च वाच्यमलोपः स्यादिति अनौपोऽनुपवेक्षसाम-
र्थ्यात् एव तर्हि इन्द्र करोति इन्द्रयति तत् किप् इन्द्रस्त्री इन्द्राणीत्यत्र हसान्तात्पूर्व-
वपार्थमाकारोपदेशः । पुंयोगे चेति । एतच्च पुशब्दादिति सूत्रादत्र लभ्यते तस्य
चायमर्थः पुवाचकः शब्दः पुंशब्दस्तस्मात् सप्तति स्त्रियावर्तमानादीभ्यादिति ।
शूद्रीति । शूद्रस्य स्त्रीत्यर्थः शूद्रशब्दोऽयंपुवाचकस्तत्तत्तत्तत्स्त्रियमाहेतीवजातः एव
गणक्यपि।यदा तु शूद्रजातिमाचष्टे तदाजातिन्वात्तद्व्रति स्यात् । जाते । अयोपधा-
दित्यस्यार्थमाह । अयकारोपधादिति । न विद्यतेयकार उपधा यस्य तस्मादित्यर्थः ।
अकारान्तादिति । आवत इत्यतोऽत इत्यनुवृत्तेरित्यर्थः । महिषीत्यादि । महिषादि-
जातिः स्त्रीत्यर्थः जाते कि मुद्धा । क्षत्रियेति । योपधादीबभावे आवत इत्याप् योप-
धत्वेपि गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्येभ्यो नदादित्वादीपि गवयीत्यादि ज्ञेयमक्षिकेत्या-
दिभ्यस्तु स्त्रियामेव नियतेभ्यो जातित्वेऽपीप् न अजादिषु पाठसामर्थ्यात् जातिल-
क्षणं तूक्त महाभाष्ये, प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असर्वलिङ्गा व-
ह्वर्या ता जाति कवयो विदुरिति । अस्यायमर्थः, या सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविना-
शाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावत् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । अत एव वृद्धस्थ-
विरत्यत्रैव न भवति । अयावद्द्रव्यभावित्वेनवृद्धत्वादेरजातित्वात्तद्गुणैश्चयुगपद्द्रव्ये-
णसंबध्यतेयथा निर्गुणं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः, बह्वर्धीमिति । अर्थ-
शब्दो विषयवाची बहुविषयावहुव्यक्तिन्यापिनीमित्यर्थः असर्वलिङ्गामितितु ब्राह्मणी
वृषलीत्याद्यर्थः लक्षणान्तरं न च प्राच्यलक्षणसकोचकमिति तदादेः सर्वलिङ्गत्वेपि
जातित्वं भवत्येव । प्रथमेति । इह तावदुपचयापचयलक्षणे द्वे वयसी तथोक्तम् ।
वर्द्धतां यावदनेन वर्द्धितव्यं पश्चादुपायेन युज्यतामिति । तत्र यन्नाश्रवण-

णात् शिशुः । स्वाङ्गाद्वा ॥ ३०२ ॥ स्वाङ्गवाचिनो वा
स्त्रियामीप्स्यत्यथो भवति । सुमुखी मृगाक्षी तन्वङ्गी ।
वाग्रहणात् पद्मवदनेत्यादौ न भवति ॥ कृदिकारा
दत्तेरीव्वा वक्तव्यः ॥ अङ्गुलिः अङ्गुली । आ-

मात्रेण प्रथम वयो वक्ति न प्रकरणादिना उत्तानशयाद्विवर्षा इत्यादिवत् । तस्मा-
द्वदन्तादीवक्तव्यइत्यर्थः । कुमारीत्यादिप्रथमवयोवचना एते चिरदीवधूदीत्याद्यप्यत्र
ज्ञेयम् । अत्र सते यौवनस्याऽपि प्रथमवयोरूपत्वात् । वृद्धेत्यन्तिमवयोवर्तीत्यर्थः ।
शिशुरिति । उदन्तोयं नादन्तः । अजादित्वात्कन्या । स्वाङ्गाद्वा । अत्र स्वमङ्ग
स्वाङ्गमित्युक्ते सुमुखा शालेत्यत्रापि मुखस्य शालाङ्गत्वादीप्राप्नोति दीर्घकेशी
रथेत्यत्र च न प्राप्नोति केशानां रथ्याङ्गत्वाभावादित्यव्याप्त्यव्याप्त्यभावायस्वाङ्ग-
परिभाषितं महाभाष्ये-अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्ग प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं
तत्र दृष्ट च तस्य चेत्तत्तथा युतम् । अस्यार्थः प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थं
स्वाङ्गं भवति । एतेन सुमुखा शालेति निरस्येत अद्रवदित्यनेन बहुस्वेदेति । भवतीति
भवन्ततोऽन्यद्भवं स्वेदस्तु भवरूप इति मूर्तिमदित्यनेन बहुज्ञानेति मूर्तिर्हि असर्व
गतद्रव्यपरिमाणं स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं वा तद्वज्ज्ञानतु न तथा अविकारजमित्यनेन
बहुशोफेति विकारो हि धातुवैषम्य तज्जं शोफस्तु विकारजः । अतत्स्थमिति ।
अप्राणिस्थमपि प्राणिनिदृष्टं च स्वाङ्गस्यादनेन दीर्घकेशीरथेत्यत्राव्याप्तिः परिहृता,
केशानामिदानीमप्राणिस्थत्वेऽपि प्राणिनिदृष्टत्वात् तस्य चेद्विहिततस्याप्राणिनस्तन्मु-
खादि चेत्तथायुतं भवति यथा प्राणिनस्तदप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः ।
एतदपि दीर्घमुखी प्रतिमैत्यत्र संज्ञार्थप्रतिमायामुखस्य प्राणिनो मुखस्येव स्थितत्वात् ।
सुमुखीति । शोभनं मुखमस्याः सार्द्धात्यर्थः । शिखेत्युदाहर्तव्येस्वाङ्गान्तोदाहरणं
तु वाशब्दात् सूत्रे गुणीभूतस्वाङ्गग्रहणस्येष्टत्वात् दर्शितम् । मृगाक्षीति । इदमत्राऽ-
नुदाहरणं तथाहि मृगस्याऽक्षिणी यस्या इति बहुव्रीहौ मध्यपदलोपे टाडका इति टे
अस्येतिलोपे टित्त्वात् घृत्रित इत्यनेनेप् भवतीति तत्रोदाहर्तव्यमिदं तन्वङ्गीतीदमपि
नदादेरित्यत्रोदाहर्तव्यम् । अङ्गगात्रकण्ठनासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाणां त्वाङ्गा-
नामपि नदादिषु पाक्षिकपाठात् वाग्रहणादिति तस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वात् ।
पद्मवदनेत्यादौ बहुस्वरेभ्यः क्रीडादिभ्यश्च स्वाङ्गेभ्योपि नित्यमीप् न स्यादि-

जी आजिः । धूली धूलिः । अक्तेरिति विशेषणात् कृतिः
धृतिः॥ए च मन्वादेः ॥ ३०४॥ मन्वादेर्गणात् स्त्रियामी-
ष्यत्ययो भवति ऐकारादेशश्च । मनायी वृषाकपायी ।
पत्न्यादयः ॥ ३०५ ॥ पत्नी । अन्तर्वत्नी । सखी । अ-

त्याशयः अत्र संयोगोपधत्वाङ्गानि गुल्कादीनि क्रोडादिषु ज्ञेयाणि । कृदिकारादिति
कृत इकारः कृदिकारस्तस्मादीन्न स्यात् न तु क्तिप्रत्ययान्तादिति वक्तव्यार्थः ।
अङ्गुलीति । ध्वादेशलिः इत्यङ्गेरुलि कृत् । आजीति । आजेरौणादिके इवि वृद्धिः ।
धूलीति । ध्वादेशलिः सर्वत्रात्र पक्षे ईप् । कृतिः भूतिरिति । क्तिरिति स्त्रियां क्तिः
क्ति इति नेट् कित्त्रात्र गुणः । ऐच । ऐकारादेशश्चेति । मन्वादेरिति । आदेशापे-
क्षयाविपरिणतया षष्ठ्यन्तस्येति शेषः । मनायीति । मनोरयि । उत्तश्चै । ऐआय्
मनो स्त्रीत्यर्थः । मनावीत्यपिपत्न्यादित्वात् ज्ञेयम् । पत्न्या । पत्नी आदिर्येषां ते
तथोक्ताः बहुवचननिर्देशस्तु गणानन्त्यसूचनार्थः । अत एव वृत्तौ दिङ्मात्रं दर्शयितुं
क्रियतो निरूपयति पत्नीत्यादि । निपात्यन्त इति । विशिष्टार्थकार्या । ईवन्ता अनी-
र्वन्ताश्चाऽत्र गणे सिद्धा एव पठ्यन्तइत्यर्थः । तत्र पत्नीशब्दो यज्ञसंयोगे पठ्युर्नान्तता
निपात्यते । अन्तर्वत्नीति । अत्रान्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्भिस्तिसामानाधिक-
रण्याभावात् प्राप्तोवतुर्नुक्च गर्भयोगे निपात्यते ईप् तु नान्तत्वात्सिद्ध एव गर्भयो-
गादन्यत्र तु अन्तरस्यां शालायां षट् इति वाक्यमेव न तु वतुः । तथोक्तं
पदमञ्जर्यामिह च न भवत्यन्तरस्यां शालायां विद्यत इति अस्मिन् विषये एवंवि-
धवाक्यमेव भवति न तु मतुपादीत्यर्थः । एवं पतिवत्नीत्यत्र भर्तृयोगे च तुमुकौ
अन्यत्र पतिमतीत्युदिच्वात् एष्विति इतीप् । सखी अशिश्नीति । अत्रानन्दन्तीदपि
ईप् । युवतिरिति । तिप्रत्ययोत्र युवन्शब्दान्निपात्यते नलोपः सिद्ध एव । इत्या-
दीनि । अविहितलक्षणं ईनादिरत्र ज्ञेय इत्यर्थः । विस्तरभयादिहास्माभिरपि प्रति-
शब्दं नोक्तः । दारशब्द इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति शेषः । नियतपुंलिङ्ग-
त्वादेव च स्त्रीजाचकत्वेऽपि स्त्रीप्रत्ययोऽस्मान्न भवतीति प्रदर्शनार्थमत्रोक्तः अन्य-
थादन्यपुंलिङ्गेषु वक्तव्यः स्यात् । वौ । वा ओरितिच्छेदः स त्वोरिति विच्छिद्य
गुणादौ प्रत्ययो भवतीति मुक्तगुणस्य प्राक्निर्देशात् सतो हि कार्थिणः कार्येण भा-
व्यमिति ओरित्यपि ध्वर्णस्यग्रहणं नत्वोकारस्य प्रकृत्वागुणस्यादन्तत्वाभावात्

शिश्वी । युवती इत्यादयो निपात्यन्ते दारशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः पुंलिङ्गः । दाराः दारान् दारैः दारेभ्यः दारानाम् दारेषु । वौर्गुणात् * ३०६ ॥ उकारान्ताद् गुणवाचिनो वा स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति । पट्वी । पटुः । मृद्वी । मृदुः । तन्वी तनुः । उतङ्गः * ३०७ ॥ उकारान्तात्स्त्रियाम्प्रत्ययो भवति पङ्गूः वामोरुः । करभोरुः एभ्यो

त्रापि तदन्तस्य ग्रहणं न केवलस्य उमात्रस्य गुणस्याभावात् ओर्गुणाच्चेति त्वभिप्रेते ओर्गुणादित्येव निर्दिशेत् गुणशब्दोपि गुणवचनपट्वादिपरः न तु स्वरूपपरः स्वरूपस्याऽनुदन्तत्वात्त्रापि गुणवचनपरो न गुणमात्रवाचिपरः गुणैकार्थानां स्त्रियामप्रवृत्तेः । तथोक्तममरेण—गुणेशुद्धादयः पुंसीति । एतदेवालोच्यम् । उकारान्तादित्यादिमूत्रेणामान्यनिर्देशेऽपि दीर्घान्तरेण गुणवचनोनास्तीति मत्वोवर्णान्तादितिनोक्तं पटुमिच्छति पटयति ये इति दीर्घः पटयतीति पट् क्तिप्रत्ययस्तद्धोपः यत इति यलोपः अयं तु संप्रति क्रियावचन इति नात्रास्य प्रसङ्गः पट्वीत्यादि । गुणवतीत्यर्थः । सर्वत्र पक्षे ईप् वाग्रहणात्संयोगोपधात् खरोश्चन पांडु खरु । गुणलक्षणं तूक्तं महाभाष्ये—उपैत्यन्यज्जहात्यन्यत् दृष्टौद्रव्यांतरेष्वपि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः इति सुगमम् । उतः । ननु ओरिति वर्तमाने उतइति किमर्थं न च वाच्यमूदन्तान्माभूदिति सत्यसति वाक्येषामभावात् । न च तथा प्रक्रियागौरवमाशङ्क्य सूत्रगौरवाच्चतौरवस्य ज्यायस्वात् । एवं तर्हि तदनुवृत्तौ तद्विशेष्यस्य तत्संबद्धस्य गुणस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरित्युक्तं यद्युतइत्युच्यते उविधावपि द्वयोरुवर्णयोः सहदीर्घेण पङ्गूरिति दीर्घश्रुतेः सिद्धत्वात् उत उरित्येवास्तु सूत्रे एवमपि दीर्घान्तत्वात्पङ्गुरित्स्वन इति नित्यं द्वित्वं न भविष्यति । किं तु दीर्घादपीत्यपिशब्दात्पदान्ताद्दीर्घाच्छस्य वा द्वित्वमिति विकल्प एव स्यादिति सिद्धमिष्टमेवं तर्हि ब्रह्मबन्धूरित्यत्रान्याद्वत्सो मा भूत् टावका इति कश्च बहुव्रीहौ मा भूदिति दीर्घविधिः दीर्घस्य हि उकारद्वयात्मकत्वेन द्वितीयोकारस्यतद्वाचनार्थत्वात् पङ्गूरिति । पङ्गोरुप्रत्यये सहदीर्घः । वामोरुरिति । वामौ ऊरु यस्याः । करभोरुरिति । करभवदूरु यस्या इत्यर्थः । इह अ वौर्गुण इत्यन्तो निपातत्वानुवृत्ते रञ्जुः हनुः

नामत्वात्स्यादयः आवन्तादाप इति सिलोपः ईवन्ता-
द्वसेपः सेलोपः पूर्ववदुन्नेयः ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ❀

अथ विभक्त्यर्थो निरूप्यते ॥ लिङ्गार्थे प्रथमा ❀ २५८ ॥
धातुप्रत्ययाद्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैवार्थं
सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति लिङ्गादयोपि प्रथमार्था इ-
ति केचित् । तत्सद्ब्रह्म ॥ रविरिव राजते राजा । रोषा-

कृकवाकुरित्यादावूर्तं भवति । एभ्योनामत्वादिति । आवाद्यन्तानामप्यर्थवत्त्वादधातु-
त्वादविभक्तिवाच्च । विभक्तिर्नामेति नामसङ्गायां तस्मात्सिद्धौ जसितित्स्यादय इत्य-
र्थः । आवन्तादिति । सिलोपइत्युपलक्षणं धेरित्वमी ईत्वं दौसोरेत्वमित्याद्यपि द्रष्ट-
व्यम् एवमीवन्तादपि धौहस्त्व जितामलित्यादि । पूर्ववदिति । तन्नावन्तानां गङ्गा-
वत् ईवन्तानां तु नदीवत् उप्रत्ययान्तानामपि वधूवदूपाणि ज्ञातव्यानीत्यर्थः इति ॥
श्रीजा० सारस्वतव्याकृतौ योषित्प्रत्ययसामिय सुविशदासिद्धान्तरत्नावली ॥
इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथेति । विभक्त्यर्थो लिङ्गार्थादिः स निरूप्यत इत्यर्थः । लिङ्गार्थे । यद्यत्र
लिङ्ग स्त्रीपुनपुंसकमुच्यते तदा स्त्रियां विशिष्टत्वात्परत्वाच्चावादयः प्रथमावाधका
इति । तत्र प्रथमार्थे सिलोपविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयं स्यात् । अलिङ्गत्वाच्चाव्ययेभ्यः
प्रथमा न स्यादेव अर्थग्रहणं चात्राधिकं स्यात् तस्माल्लिङ्गशब्दः पूर्वाचार्यसङ्गा अस्य
शास्त्रस्य पारम्पर्यप्रतिपादनेन ग्रामाभ्यप्रतिपादनार्थमाश्रितेत्याह धातुप्रत्ययेति ।
एतच्चाविभक्तिनामेत्यस्यार्थेनैव कृतार्थं लिङ्गनाम्नोरर्थभेदात् । तस्यैवार्थेइति ।
अस्यैव विवरणं सन्मात्रइति । योर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न लिङ्गसं-
ख्याकारकशक्तियोगी यथाव्ययार्थः केवलमस्तीति शक्यो वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश-
स्तथाविषयइत्यर्थः । ननु चैवमुच्चैरित्यादावेव प्रथमा स्यात् न कुमारी वृक्षः कुडं
द्रोणः खारी आढकमेको द्वौ बहव इत्यादौ लिङ्गपरिमाणवचनसंबोधनानां लिङ्गा-
र्थोदधिकत्वात् एव तर्हि द्वितीयोत्रार्थशब्द आवृत्त्या निर्दिश्यते । तेनात्राधिके-
ष्यर्थे प्रथमा सिद्ध्यति अत एव च गौर्बाहीकइत्यादावपि अथवा यद्यसामान्त्रणे
सिद्धिरित्याह तज्ज्ञापयतिऽविशिष्टेष्यर्थे प्रथमास्तीति अन्यथामन्त्रणे शेरभावा-
दिधानमनर्थकं स्यात् एतदेवाधिकरोति लिङ्गादयोपीति । तथा च पाणिनिः ।

१ सूत्रमते तु कर्तृकर्माद्यर्थकप्रत्ययेन कर्त्रादेशकत्वात् प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थं एषार्थः
तस्य चाख्यातार्थकत्रादिनाभेदान्वयेन प्रथमार्थस्यकारकत्वम् अतएवाख्यातार्थद्वारकक्रिया-
न्वयात् तदर्थस्य क्रियाजनकत्वादस्याकारकविभक्तित्वेनभाष्ये व्यवहारः चैत्रोमवरीत्यत्र
एकत्वावच्छिन्नचैत्राभिन्नकर्तृकं भवनमितिबोधः आख्यातकृदादिना कर्त्रादेरभिधानेऽपि प्रथ-
मयातुभूतकर्तृत्वादिशक्तिः प्रतिपाद्यते इतितात्पर्यम् । कर्माख्यने तु चैत्रेण ग्रामोगम्यते इत्यत्र
चैत्रकर्तृकव्यापारजन्य एकत्वावच्छिन्नग्रामाभिन्नकर्तृकनिष्ठबोधः इति बोधः ।

कुमारी रोरूयते बोभुज्यते भुवं भूपालः प्रागास्तां रा-
मलक्ष्मणौ ॥ सन्ति सन्तः क्रियन्तः । आमन्त्रणे च ॥ मां
समुद्धर गोविन्द प्रसीद परमेश्वर । कुमारौ स्वैरमासायां
क्षमध्वं भोस्तपस्विनः । भोभंगोअघोसः ॐ २५८ ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा संबोधनेचेति । अथवा सन्मात्र इत्यु-
पलक्षणम् अन्वयव्यातिरेकाभ्या यस्य योऽर्थं प्रतीयते समर्थं लिङ्गं न व्यभिचरति
येन विना लिङ्गस्याप्रयोगः स सर्वो लिङ्गार्थः । तेन सत्ता गोत्व शौक्य शुद्धो गुणः
पाचक' डिथइत्यादावपि सर्वत्र प्रथमं भवति तत्र पृष्टी तु संबन्धस्याविवक्षित-
त्वात् । पराऽपि न प्रथमा बाधते । अत्र पक्षे लिङ्गादयोऽपीत्यस्यायमर्थः प्रथमं
नाम अर्थतः प्राथम्यात् प्रथमस्य अर्थाः प्रथमार्थाः नामार्था एव लिङ्गपरिमाणादय
इति लिङ्गार्थपदेनैव तेष्वपि प्रथमाया, सिद्धत्वात् न ते पृथक्प्राज्ञादिति केचिदस-
त्संमत्या व्यञ्जयते इति । तत्सद्ब्रह्मेति । अद्वितीयानन्दचैतन्यं ब्रह्म अविद्याशबलं
सन् उभयत्रलिङ्गार्थं प्रथमातदिदंविशेषणं प्रसिद्धार्थं वेदान्तेषु प्रसिद्धमित्यर्थः ।
अथवा ब्रह्मेति लिङ्गार्थं प्रथमोदाहरणं ब्रह्मविशेषणं सत्तायोगि नित्यमिति यावत्
तदिति प्राग्वत् अथवा सद्ब्रह्मेतिपाठः सत् सत्तायोगि । तदित्याह ब्रह्मेति तस्य
कदाचिदपि विनाशाभावादिति भावः । अत्र सदित्येव लिङ्गार्थस्योदाहरणं रवि-
रिवेतिराजेति पुंलिङ्गस्योदाहरणं कुमारीति स्त्रीलिङ्गस्य एवं नपुंसकस्यापि ज्ञेयम् ।
रोरूयत इति । रौते शब्दार्थाद्याडि द्वित्वे यङीति पूर्वस्य गुणः अतिशयेन रौती-
त्यर्थः । भूपाल इति । वक्ष्यमाणस्यान्योक्ते प्रथमेत्यस्योदाहरणं प्रथमाप्रसङ्गादत्र
वैशद्यार्थं पृथक् दर्शितम् । आख्यातेम भूपालस्य कर्तुंरुक्तत्वात् अतएव तत्रोक्तकर्मण
एव दर्शयिष्यति बोभुज्यत इति तु मुजेर्यडि' अतिशयेन मुनक्तीत्यर्थः । रामलक्ष्म-
णाविति समासे द्विवचनस्य सन्तः इति कृति जसः अत्र हि अस्तोः शतरि अलोपे
जसि तुम् क्रियन्तइति तद्धिते जसः । किं परिमाणमेवामित्यर्थप्रक्रिया तु सर्वत्रात्र
प्राग्वत् । आमन्त्रणे चेति । अयं च यथाआमन्त्रणे सिद्धिरिति सूत्रस्यैव एकदेश-
स्तथा तत्रैव प्रत्यपादि । गोविदेति । आमन्त्रणे सेद्धित्वे लोपः, एव परमेश्वरस्य-
त्रापि । कुमाराविति । संबोधनेऔ । तपस्विन इति । जस् इदमुदाहरणद्वयं तु संवे-
धने सर्वान् प्रथमा स्यादिति सूचनादितिसूचनाय दर्शितम् । भोस्तपस्विन इति

एते शब्दा निपात्यन्ते धिविषये । क्षमस्व भोदुराराध्य
भगोस्तुभ्यं नमोऽस्तुते । अधीष्व भो महाप्राज्ञ घातया-
धोः स्वघस्मरम् ॥ ३ ॥ शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयो-
दानपात्रे विह्वेषावधौ संबन्धआधारभावयोः * २६७ ॥
शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एवर्थेषु भवन्ति कार्ये कर्मका-

तु भो शब्दोव्ययं चादिषु संबोधनार्थे द्रष्टव्यः भवदर्थस्यैकविविधत्वात् तथोक्तम-
म्रेण । अथ संबोधनार्थकाः स्युः प्याट्प्याङ्गोह्रैर्भोइति । महाभाष्येपि भो ब्राह्मणा
इत्याशङ्क्योक्तमव्ययमेव भोः शब्दः नैषा भवतः प्रकृतिरिति । भोभगो एते शब्दा
इति । भवद्भगवदध्वतामर्थे सांताडोदुपधाधिसहिता, समुदायानिपात्यन्त इत्यर्थः ।
तेन भवदादीनामप्यत्र प्रयोगो भवतीति सूचितम् । धिविषय इति अधिकारात् सं-
बोधनैकवचनविषय इत्यर्थः । उदाहरति क्षमस्वेति । भो इति । हे भवभित्त्यर्थः ।
अत्र भोस् इति विसर्गलोपः । भगोइति । हेभगवभित्त्यर्थः । अस्तुते इति । संबो-
धनान्तविशेषणं नास्ति स्तुतिगुणकथनं यत्र अवातिवषयानतगुणत्वात् गुणातीतत्वाद्वा
नारित स्तुतु यत्रेति वा चतुर्थ्यन्तं विशेषणम् । अधो इति । अधवभित्त्यर्थः । शेषसुगम् ।
इति प्रथमा ॥ शेषाः । शेषशब्दोयमुपयुक्तादन्यवदुक्तप्रथमातो पराद्वितीयाद्या
विभक्तीराहेत्याह शेषाविभक्तयोद्वितीयाद्या इति । एवर्थेष्विति । क्रमेणैतेशेषः ।
तत्र कार्येद्वितीया कर्तृसाधनयोस्तृतीया दानपात्रे चतुर्थी विह्वेषावधौ पञ्चमी
सबन्धे षष्ठी आधारभावयोः सप्तमीत्यर्थः । तत्रैषामर्थान् क्रमेण विवक्षुस्तावत्कार्य-
शब्दार्थमाह । कार्येकर्मकारक इति । क्रियते वस्तुकार्यमिति व्युत्पत्तेरिति भावः ।
यद्यत्र करणार्थः करोति, स्यात्कटे करोतीत्यादावेवकार्यत्व स्यात्कटादेः क्रियमाण-
त्वात् नादित्वं पश्यतीत्यादौ तद्वत्रार्थः करोति तत्रास्त्यपि कारकइत्यधिकट्टे
कारकक्रिया युक्तइति ज्ञापकादुपस्थितस्य कर्मादीना विशेषणस्य आधारत्वे क्रिया-
निमित्तत्वात् कारकक्रियायाश्च प्रधानकर्तृकत्वात् कर्त्राक्रिया दाप्यते तत्कार्य-
मित्यर्थे माषेवश्वं ब्रध्नातीत्यत्र माषाणां कर्तुरनीप्सितत्वादाधारत्वेन विवक्षि-
त्वादेकार्यत्वान्न द्वितीया ज्ञापकत्वं चास्यतत्रैववक्ष्यामः तच्चकार्यं श्रियेत्याह
अस्याद्यइत्यादि । तत्रोत्पाद्यं नामयदसदुत्पद्यते उत्पत्त्यावासदेव प्रकाशयते यथा

१ कार्यत्वं तु पाणिनीयानुशासनशासितत्वं नक्रियाजन्यफलशास्त्रिषु तदङ्गीकारे चैत्रोग्रा-
मगच्छतीत्यादौ चैत्रस्यापि कर्मतापत्तिः क्रियाजन्यसम्बोगस्य उभयाश्रयत्वात् असमन्ते तु प-
रमाकर्तृसञ्ज्ञाकर्मरज्ञाया बाधनात् विभक्त्युत्पत्तौ सजाया एव नियामकत्वात् ।

रक्ते उत्पाद्ये आप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्ति-
र्भवति ॥ कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः । रा-
ज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनोति सोमपाः ॥ ४ ॥ अ-
भिसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीया-

कटं करोति कारुक इति आप्यन्तु यत्र प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्रियाजन्यम् । कश्चिद-
तिशयो न दृश्यते यथा रूपं पश्यति चाक्षुष इति विकार्यमपि यत्र लब्धसत्ताकमे-
वावस्थान्तरमापद्यते यथा सोमं सुनोति सोमपा इति । तथोक्त भर्तृहरिणा—यदास-
जायते सद्वाजन्मनासत्प्रकाश्यते । तन्निर्वर्त्य विकार्यतु कर्मद्वेष्टाव्यवस्थितम् ॥ १ ॥
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् । किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्यासुवर्णादिविका-
रवत् ॥ २ ॥ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्रा-
प्यमिति कथ्यते ॥ ३ ॥ इति । तथा परेपि चत्वारः कर्मभेदाः द्वेभ्यं यथा विषं
भंक्ते । उदासीनं यथा ग्रामं गच्छन् कृणुं स्पृशतीति तथा दुःखादीनामेव प्रयोगे गांश्च-
मिषपय इत्यादौ पयःप्रभृतिद्वितीयं यच्चदिविप्रभृतेः प्रयोगे करणाद्यविवक्षायामक्षान्
द्विव्यतीत्यादौ विवक्षितं करणविवक्षायां त्वक्षेर्द्विव्यतीत्येव तदेवं सप्तविधं कर्मसर्व-
स्यापि कर्त्राक्रियया व्याप्यमानत्वात् । तथोक्तम् । निर्वर्त्य च विकार्यं च प्राप्यं
चेति त्रिधामतम् । तत्रेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धाऽन्यतु क्रीतितम् ॥ १ ॥ औदासीन्येन
यस्याप्य यच्चकर्तुरभीप्सितम् । संज्ञांतरेण नाख्यात यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकमिति ॥ २ ॥
कटं करोतीत्यादि । ननु कर्तव्यश्चेन्न कटः कटश्चेन्न कर्तव्य इत्यनुपपन्नं कटं करोतीति
नैष दोषः । तथाविधं वस्तु करोति यस्य कृतस्य कट इति सज्ञास्यादित्यर्थः श्रयणान्
एवमोदन्तं पचतीत्यादावपि ज्ञेयम् । रूपं पश्यतीति । नष्टत्र दर्शनक्रियया
रूपे कश्चिदतिशयो जन्यते प्राकटय जन्यत इति चेत् प्रतिपत्तुव्यतिरिक्तानां
न जन्यत इति मूर्काभावः राज्यं प्राप्नोतीत्यपि आप्यस्योदाहरणं स्पष्टम् ।
सोमं सुनोतीति । सोमोयज्ञीय ओषधिविशेषः तं गुणान्तराधानेन व्यपदेशा-
न्तरनिमित्तं करोतीत्यर्थः । अत्र सर्वत्रापि कार्येभ्यो द्वितीयायां प्रक्रिया पूर्वं
वज्जेया । अभिसर्वतसोरिति । अभिसर्वयोस्तत्सन्तयोः प्रयोगे द्वितीया कार्येत्य-
न्वयः । तथा धिगित्यस्य भोगोऽपि धिगित्यविभक्तिको निर्देश न त्वन्यथा द्विभक्त-
रिति लुप्तविभक्तिकः धिगुपपदत्वेनानव्ययत्वात्तथाप्रेषितान्तेषु कृतद्विवचनेषु
पर्यादिषु उपदि अधिअधस्सु योगे द्वितीया कौट्यां तथा ततोऽन्येष्वपि उभ

श्रेष्ठितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ ५ ॥ अभितो
ग्रामं नदी वहति सर्वतो ग्रामं धिक् देवदत्तम् उपर्यु-
परि ग्रामम् । अधोऽधो नगरम् अध्यधि ग्रामम् । समया
ग्रामम् निकषा ग्रामम् । कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये * ॥ मास-
मधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रियाविशेषणे क्लीबत्वमेकव-

यतः परतः समयानिकषा हा कृते प्रतिपरि अनुअभितसूअधिइत्यादिष्वापि योगे
द्वितीया कार्या इति दृश्यते शिष्टप्रयोगात् ज्ञायतइत्यर्थः । अभितो ग्राम-
मिति । उभयतोभिमुख चेत्यर्थः अभितः सर्वतइत्येतौ तत्रादिरिति तत्तन्तौ निपा-
तौ । धिगिति । निन्दार्थमव्ययम् । उपर्युपरीत्यादि । अत्रत्रयाणामपिदेशतः कालतश्च
सामीप्ये सद्यआदिषु द्वित्वं निपात्यते । उपर्युपरिबुद्धीनामित्यत्र तु उपरिबुद्धि-
शब्दस्य कृतवहुव्रीहिं कृतकर्मधारयस्य वा पष्ठयतन्स्योपरीत्यनेन संबन्धइत्य-
नाग्नेदित्वात् द्वितीया न भवति । अथवा अन्ते समीपेऽर्थे आग्नेडिता, कृताद्वि-
त्वाः आग्नेडितान्ता इतितत्पुरुषे कचिदमाद्यन्तस्येत्यन्तशब्दस्य परनिपातः बहुव्रीहौ
वा तेषु समीपेऽर्थे द्विरुक्तेषूपर्यादिषु योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । इह तु वीप्साया
द्वित्वमिति षष्ठ्येव भवति । तथोक्तं ग्रामनालङ्कारे उपर्यादौ सामीप्ये द्विरुक्ते
द्वितीया वीप्साया द्विरुक्ते षष्ठ्येव भवतीति । समयाग्राममित्यादितु ततोऽन्यत्रापी-
त्यस्योदाहरणं समयानिकषा इत्येतौ सामीप्यार्थौ । कालाध्वनोरिति । अन्तरमव-
काशं निर्गतमन्तरं निरन्तरं तस्यभावोनैरन्तर्यं तत्र नैरन्तर्येसाकल्येन क्रियागुण-
द्रव्यैः कालाध्वनोः संयोगे गम्ये कालाध्ववाचिशब्देभ्यो द्वितीयास्यादित्यर्थः ।
मासमधीते इति । अध्ययनक्रियात्यन्तसयोगोत्र मासस्यास्तीतिजाताद्वितीया।नचसा
त्रधातो, सकर्मकत्वादेव सेत्स्यतीति वक्तव्यान्तरम्भआशङ्क्य, वक्तव्यस्य मासमास्त-
इत्याद्यर्थत्वात् । यदात्रापिकर्मत्वं कालभावाध्वगन्तव्या' कर्मसंज्ञाकर्मणामिति भाष्य-
कारवचनात् अत एवास्त्यते मास' आसितव्य, आसितः मासइति कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः
तदागुणद्रव्याभ्यां नैरन्तर्ये द्वितीयार्थमेतदित्यभिप्रेत्य द्रव्ययोगे उदाहरति क्रोश
पर्वत इति एवं मास कल्याणी मासं गुडधानां क्रोशमधीते क्रोश कुटिलानदी ।
अनैरन्तर्ये तु क्रोशस्त्वैकदेशे पर्वतः । क्रियाविशेषण इति । क्रियाया, विशेषणे क्ली-

चनैच * ॥ कर्तरिप्रधानेक्रियाश्रये साधने च । क्रिया-
सिद्ध्युपकारके करणेथै तृतीया । भिन्नः शरेण रामेण रा-
वणो लोकरावणः । कराग्रेण विदीर्णोपि वानरैर्युध्यते
पुनः । दानपात्रे संप्रदानकारके चतुर्थी । वेदविदे गां

ब्रह्मेकवचनं च वाच्यमित्यर्थः । एकवचनं तु द्वितीयायाएवक्रियायाः कर्मरूप-
त्वेन तद्विशेषणस्यापि कर्मत्वात् अत एवेद द्वितीयाधिकारे पठितं तथोक्तं प्रसादे,
क्रिया हि सर्वधातूनामान्तरं कर्मेति । अथ शेषाकार्यं इत्यत्रान्वर्थो कर्तृसाधनशब्दौ
तृतीया विधत्तइति प्रदर्शयितुमाह कर्त्तरीति । अन्वर्थश्च करोति क्रिया निष्पाद्य-
तीति कर्त्तेति । न चैव करणेऽतिव्याप्ति तस्य गुणभावेन क्रियानिष्पादकत्वात् इह
च स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वादिति मत्वाह प्रधानइति । अगुणभूतइत्यर्थः । अत एव
च देवदत्तआस्ते शेते इत्यादावप्रधानकारकान्तराभावेपि तथा रथोगच्छतीत्यादि-
ष्वचेतनेष्वपि विवक्षावशात्स्थालीपचतीत्यादावपि सिद्धं च कर्तृत्वम् अगुणभाव-
स्याऽत्र सर्वत्रापि सत्त्वात् क्रियाया आश्रये आवारभूते क्रियाप्रवर्तके प्रधाने कर्त्त-
रिचूलीयेतियोजना । साधनेचेति । साध्यते क्रिया अनेनेतिसाधनम् । तत्र यद्यपि
कर्त्रादिभिरपि साध्यते तथापि नानन्तर्धेणेति न तत्र व्यभिचारः । आनन्तर्यैकयात्र
विवक्षितमित्याह क्रियेति । क्रियाया सिद्धेरुपकारकसासत्त्यनिष्पादक यदनन्तर-
क्रियासिद्धिरितियावत् । एतदेवचान्यै करणमिति व्यवहृतं तथाहि, क्रियाया परि-
निष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ॥ विवक्ष्यते यदा तत्रकरणत्वतदास्मृतमिति तत्राप्यर्थ-
तृतीया स्यादित्यर्थः । भिन्नः शरेणेत्यादि । रामेणरावण, शरेणभिन्नोऽपिपुनर्युध्यत
इति योजना । अत्ररामेणेति प्राधान्यात् कर्तरि कर्मवाचिनाकेनानुक्ते टा । शरेणेति
तु साधने शरव्यापारानन्तरमेवमेदनक्रियासिद्धे पुनश्च वानरैः कराग्रेण विदीर्णः
पाटिताङ्गोपि । अत्रापिवानरैरिति कर्तरि भिस् कराग्रेणेति करणे टा प्रक्रिया
प्राग्वत् किमित्येवं भिन्नो विदीर्णश्चेत्याह लोकेति । यस्माद्विद्वत्स्य जगतो राव-
णो दुःखप्रदस्ततइत्यर्थः । युध्यतइति कर्तरि । दानपात्र इति । किंचिदुद्दिष्ट्या-
पुनर्ग्रहणाय स्वतन्त्रव्यासंगो दान तस्य यत्पात्रं यस्मै दीयते तत् । गुरवे गां-
दातीत्यादौगुर्वादित, चतुर्थीस्यादित्यर्थः । इदमेवान्यैःसंप्रदानमितिब्यवहृतम् ।
तथाहि, कर्मणा यममिप्रैति ससंप्रदानम् । संप्रदानंतदेवस्यात्पूजानुग्रहकाम्यया ।

ददाति । विश्लेषो विभागस्तत्र योऽवधिश्चलतया-
ऽचलतया वा विवक्षितस्तत्रापादाने पञ्चमी । धा-
वतोऽश्वात्पतितः भूभृतोऽवतरति गङ्गा । संबन्धे षष्ठी ।

दीयमानेन संयोगात्त्वामित्वं लभनेयदीति च । अतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्रा-
पुनर्यहणात् व्रतः पृष्ठं ददातीत्यादौ तु संप्रदानत्वाभावात् चतुर्थी । षष्ठी तु कारक-
शेषत्वान्नदस्य शृणोतीतिवदुपपद्यते । ददातिप्रयोगोऽप्युपमानात् तच्च संप्रदानभा-
दित्याय पुष्पं ददातीति, अनिराकर्तृयाचकायाऽन्नं ददातीति, प्रेरकं गुरवे गा
ददातीत्यनुमतमिति त्रिधा । तथोक्तं भर्तृहरिणा—अनिराकिरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं
कर्मणोऽपि तत् । प्रेरणातुमतिभ्यां च लभते संप्रदानत्वमिति । त्यागाङ्गदानस्याङ्गं
शेषभूत कारककर्मणागवादिनामुमिष्टम् वेदविदेगामिति । वेदविदो दानपात्रत्वात्
हे । विश्लेष इति । अस्यार्थमाह विभागइति । पृथग्भावइत्यर्थः । तत्र योऽवधि-
रिति । यतोपैति पृथक् भवति सोऽविशेषाच्चलोऽचलश्च तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।
अयमेव चान्यैरपादानमिति व्यवहियते । तथाहि ध्रुवमपायेपादानम् । अपाये यदु-
दासीनं चलं वा यदि वाचलम् । ध्रुवमेव तदावेशादपादानं तदुच्यते इति । सयु-
क्तस्य हि विविष्टिक्रियारम्भो भवेद्यतः । तदेवावधिभावेन अपादानं प्रकीर्तितमिति ।
तथोदाहरति धावतइति । अत्राश्वात्पतित इति पृथक् चलनावधिरश्च इति ततोऽसिः
धावत इति तु तद्विशेषणम् । भूभृतइति अचलस्योदाहरणं तथा कुड्यात् पततोऽ-
श्वात् पतितइत्यत्र परपातापेक्षं पततोपिस्यादेवावधिन्त्वम् । तथोक्तम्—पततोऽब्रुवन्वाश्वो
यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्यत्वश्चस्यपतने कुड्यादिश्रुवईष्यते इति । ध्रुवोवधिरित्यर्थः
एवं परस्परस्मान्मेधावपसर्पत इत्यत्रापसर्पणापेक्षमन्योन्यस्याऽवधित्वमातदुक्त-मेधा-
न्तरक्रियापेक्षमवधित्वपृथक् पृथक् । मेधयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति ।
अवधिप्रद्वर्णं किं ग्रामादायाति शकटेन । करणे तृतीयात्वन्यत्र सावकाशादवृक्षस्य
पर्यपततीत्यत्र तु सन्नप्यपाशो न विवक्षित इति षष्ठी । चोराद्विभेति भीत्या निवर्तते
चौरात्त्रायते चौरकृताद्वयादेव्याणेन निवर्तयतीति भयादिपूर्विकायानिवृत्तौ भया-
दीनां प्रवृत्तेः सर्वत्रात्र बुद्धिपरिकल्पितो विश्लेषोऽस्तीति विश्लेषावधानेवपञ्चमसिद्धे-
ति न तदर्थं यत्नान्तरे कृतं सूत्रकृता । एव पापात्पराजयते इत्यादावपि पराजे-
न्यूनभावेपूर्वनिवृत्तौ वृत्तेर्विश्लेषो वेद्यः । संबन्धेषष्ठीति । संबन्धोनेकावधि

राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत्प्रपूजनम् । गुरुणां

तथाहि नदस्य शृणोतीत्यादौ क्रियाकारकरूपः । एवं माषाणामश्रीयादित्यादावपि माषसंबन्धनस्य विवक्षितत्वात्तत्रैव संबन्धे षष्ठी । द्वितीया तु सतीपि कर्मत्वः स्यादनुदराकन्येतिवद्विवक्षितत्वान्न वस्तुस्थित्या हि सदसद्भावस्तु विवक्षितमेवं विभक्तिं जनयति । तदुक्तं, संबन्धः कारकेभ्योऽभ्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुताया-मश्रुताया च क्रियायांसोविधीयत इति । अश्रुताया तु क्रियायां राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावः वृक्षस्य शाखेत्यवयवावयविभावइत्यादिवहुविधोऽपि संबन्धिभेदादव-गन्तव्यः । ननु च संबन्धस्योभयसंबन्धितिष्ठत्वादुभाभ्यां विशेष्याद्विशेषणाद्वा षष्ठी प्राप्नोति नाद्य एकतोपिजातया षष्ठ्या द्विष्टस्यापिसंबन्धस्य सुवचत्वात् । न द्वितीयः विशेष्यस्य स्वार्थमात्रवृत्तित्वेनानपगतप्रथमाविषयत्वात् । स्यादेतत् । पुरुषपदमन्तरे-णापि राज्ञइत्यत्रानियतप्रतियोगिकसंबन्धित्वं प्रतीयते पुरुषपदसन्निधौ तु स्वशि-षस्य प्रतीतिरित्येतावत् संबन्धात् तदपेक्षैव प्राक्षष्ठी भवति ततश्चाप्रधाने पदं निधाय पश्चाद्विशेषविवक्षायां संनिहितं पुरुषं प्रधानमपि द्विष्टत्वात्सस्पृशतीत्येतावत् । तदुक्तं, द्विष्टोऽयसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानस्तु प्रधानेऽ-प्युपयुज्यत इति । यथा-परार्थं स्वार्थनिक्षेपादप्रधानं विशेषणम् । विशेष्य तु प्रधानं स्यात्स्वार्थस्यैव प्रकाशनादिति । न च पुरुषशब्दादपि षष्ठ्युच्चारणे विपरीतो विशेष-धोवगंस्यत इति षष्ठी कुतः स्यादिति वाच्यं शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावा-भावाकरणात् किंतु विद्यमानस्यैवार्थस्य प्रतिपादयिषितस्य स्ववाचकपदप्रयो-जकत्वात् तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षितत्वात्तदन्ते षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यत्वात् स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा भवति । यदातु विपरीतो गुणप्र-धानभावो विवक्ष्यते तदा पुरुषस्य राजेति भवति । राज्ञः पुरुषस्य गृहमित्यत्र राज्ञ इति षष्ठी राजपुरुषयोरेव संबन्धमाचष्ट इति पुरुषस्याऽपि गृहादिसंबन्धविवक्षायां भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो नैकस्याऽपि विरुध्यत इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति । संबन्ध इति किं द्वितीयादीनां कर्मादिरिव पञ्चधा वाच्यः संबन्धोयथा स्यात् अनि-र्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति स्वार्थं मा भूत् । राज्ञः स पुरुषइति । राजपुरुष-योरेव स्वस्वामिसंबन्धे राज्ञोऽप्रधानात्षष्ठी । पित्रोरेतदिति । संबन्धसामान्ये षष्ठी वि-धाय ततः प्रपूजनमिति संबन्धनीयं पित्रोः प्रपूजनमिति योजनायां कर्तृकार्ययोरित्येव

वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः । आधारे सप्तमी । ष-
ड्विधमधिकरणम् । औपश्लेषिकं सामीपिकमभिव्या-
पकम् वैषयिकम् नैमित्तिकमौपचारिकं चेति । कटे
शेते कुमारोसौ वटे गावः सुशेरते । तिलेषु विद्यते तैलं
हृदि ब्रह्मामृतं परम् । युद्धे सन्नह्यते धीरोऽङ्गुल्यग्रे

पष्ठी स्यादिति नात्रैतदुदाहृतव्यं स्यात् । माता च पिता च पितरौ तयोः पित्रो-
रिति । सहादेरिति । मातृपितृशब्दयोः पित्रादेशो द्वित्वार्थमेतदुक्तम् । एव बहुत्वार्थं
गुरुणा कवीनामिति सुविशदम् । सर्पिषो जानीत इत्यादौ स्वज्ञानार्थजानात्यादि-
प्रयोगे करणादौ संबन्धविवक्षयैव पष्ठी । आधारइति । आधीयन्ते क्रियावस्मिन्नि-
त्याधार इति सन्नायामकर्तरि चेति, चकारात् घञ् । एवं च साक्षात्क्रियाश्रयत्वा-
त्कर्तृकर्मणोः सप्तम्या, तृतीयाद्वितीययोरनवकाशत्वादप्रसङ्गादङ्गुल्येऽपि कर्तृकर्मणो-
राधारे सप्तमी भवति । अयमेवाधारेधिकरणमिति व्यवहियते । तदुक्तं, कर्तृकर्म-
व्यवहिता साक्षाद्धारयत् क्रियाम् ॥ उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृत-
मिति । षड्विधमिति । पट्प्रकारमित्यर्थः । तथोक्तम्-आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः कटा-
काशतिलेषु यः । निमित्तादिप्रभेदाच्च षड्विधः कैश्चिद्विध्यत इति । औपश्लेषिकमि-
त्यादि । आधाराधेययोः प्रादेशिक संबन्धः औपश्लेषिक आधाराधेययोरन्यत्र
सिद्धयर्थः संयोगः स उपश्लेषः, तत्रभवं यथा कटे शेते इत्यत्र कटकुमारयोः १ ।
सामीप्यं सान्निध्यं तत्रभवं सामीपिकं यथा वटे गावइति नात्र गावां वटेन सं-
योग इत्यौपश्लेषिकाद्भेदः २ । अपुथगदेशयोराधाराधेययोः सर्वावयवसंबन्धकम-
भिव्यापकं यथा तिलेषु तैलमिति तिलानभिव्याप्य तैलं विद्यतइत्यर्थः । देशवि-
भागाभावादौपश्लेषिकाद्विभक्तिदम् ३ । विषयोऽन्यत्रभावस्तत्र भव वैषयिक
यथा हृदि ब्रह्माऽमृतं योगिना निदिध्यासितं स्फुरतीति शेषः । अन्यथा ब्रह्म-
णोऽन्यत्रापि भावादवैषयिकमेतत् स्यात् मनोब्रह्मणोऽमृतत्वात्तौपश्लेषिक-
मभिव्यापकं च पर सर्वोत्कृष्टममृतं नित्यमिति ब्रह्मविशेषणम् ४ । निमित्तं हे-
तुस्तत्र भवं नैमित्तिकं यथा युद्धे सन्नह्यते धीर इति युद्धनिमित्तं सन्नह्यतीत्य-
र्थः ५ । उपचारे भवमौपचारिकं यथाङ्गुल्यग्रे करिणा ज्ञतमिति । हस्तिज्ञतमङ्गु-
ल्यग्रे उपचर्यते ६ । एव षड्विधाधिकरणे सप्तमी निरुध्य शेषा कार्य इति क्रमो-

करिणां शतम् ॥ भावः क्रियालक्षणं तत्रापि सप्तमी ।
वर्षति देवे चौर आयातः । पतत्यंशुमालिनि प-
तितोऽरातिः ॥ विनासहनमकृतेनिर्द्धारणस्वाम्यादि-
भिश्च * २६२ ॥ एतैरपि योगे द्वितीयाद्या विभक्त-
यो भवन्ति । विना पापं सर्वं फलति । अन्तरेणाक्षि-
णी किं जीवितेन । अन्तरा त्वां मां मधुरिपुरित्यादि-
पदं ग्राह्यम् । सह शिष्येणागतो गुरुः । सदृशश्चैत्रो

पेतां भावसप्तमीमाह । भाव इति । भवन भाव, क्रिया सा च प्रसिद्धा ग्राह्या
तद्ग्रहणस्यैवोचितत्वात् सोत्रास्तीति भाव, मत्वर्थे अः प्रसिद्धक्रियावान् तत्र भावे
प्रसिद्धक्रियावतीत्यर्थः । प्रसिद्धक्रियावांश्च सापेक्षत्वादप्रसिद्धक्रियावन्तं संलक्ष्यैव
भवति क्रियालक्षणं च क्रियाद्वारैवेति प्रसिद्धक्रियया अप्रसिद्ध क्रियालक्षणे प्रसिद्ध-
क्रियावत्, सप्तमी स्यादित्यभिप्रेत्याह क्रियालक्षणमिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणमिति
साधने युटि सामान्यविवक्षया ह्युक्तत्वं क्रियाया लक्षणं क्रियालक्षणम् । अप्रसिद्ध-
क्रियालक्ष्यमयः सभाव । प्रसिद्धा क्रियातत्रभावयति सप्तमी स्यादित्यर्थः । तथो-
दाहरति । वर्षतीति । देवस्याऽत्र वर्षणक्रियया सर्वजनप्रसिद्धया चौरागमनाप्रसिद्ध-
क्रियोपलक्षणे प्रसिद्धक्रियावतो देवात्सप्तमी जाता वर्षतीत्यत्र तु तद्विक्षेपणत्वेन ।
एवमंशुमालिनि सूर्ये अस्त याति शत्रु पतित इत्यत्रापि भाववतांशुमालिन, सप्तमी ।
विना । इह ज्ञेया इति पूर्वतोऽनुवर्तते निर्द्धारण इत्यर्थपरो निर्देश, विनादीनां च
स्वाम्यन्तानां द्वन्द्वे तत् आदिशब्देन बहुव्रीहौ विनादिभिः प्रत्येक संबन्धमानोप्या-
दिशब्दोऽन्यं संबध्यते । ततश्च विनादिभिर्योगे द्वितीया सहादियोगे तृतीया नमआ-
दियोगे चतुर्थी कृतेप्रभृतिर्योगे पञ्चमी निर्द्धारणार्थे षष्ठी स्वाम्यादियोगेसप्तमीत्यर्थः ।
इत्यभिप्रेत्यतावीद्विनादियोगे द्वितीयागुदाहरति विनापापमिति । विनायोगोऽत्र पापात्
द्वितीया जाता । एवमुत्तरत्र तत्तद्योगे विभक्तयो ज्ञेयाः । अन्तरेणेति । अक्षिणी
नयेन विना किं जीवितमफलमित्यर्थः । अन्तरेति । तव मम च मध्ये मन्वारिरित्यर्थः ।
युष्मदोऽस्मदश्चान्तरायोग इत्युभयत्र द्वितीया । इत्यादिपदादिति । इतिः
प्रकारे एव प्रकारमुपपद्वितीयान्त प्रयोगजातमादिपदाद्विनाशब्देन संब-

मैत्रेण, सार्कं नयनाभ्याम् । श्लक्ष्णा दन्ताः । सार्द्धं धनिभि-
र्भृतः साधुः । नमो नारायणाय । स्वस्ति रांज्ञे । सोमाय
स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मल्लो मल्लाय । वषट् इन्द्रा-
य । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । अन्यो गृहाद्विहारः । नि-

ध्यमानं ज्ञेयमित्यर्थः । शिष्येणसहेति । सहयोगेन शिष्यशब्दात्तृतीया । ननु क्रिया-
गुणद्वयैर्द्वयोः संबन्धे सति सहशब्दप्रयोग इति द्वयोः संबन्धाविशेषात्कथं गुरोर्न
तृतीया । उच्यते । नाममात्रापेक्षयान्तरङ्गयान्योक्तप्रथमया बाधितत्वात् । एवं च
क्रियादिभिः प्रागभिसंबन्धात्प्रधानादन्तरङ्गया तत्तद्विभक्त्या व्याप्तिविषया तृतीया
प्रागेव सहार्थेन संबन्धादप्रधानादेव भवति । यस्य हि साक्षात् क्रियादिना संबन्ध-
शब्दवाच्यः तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतीयमानस्तस्याप्राधान्य-
मिति विवेक्तव्यं, सहागतौ गुरुशिष्यादित्यादौ तु द्वयोः क्रियादियोगेऽन्तरङ्गा-
प्रथमा पश्चात्सहयोगेपि न निवर्तते । ग्रामं न गच्छतीत्यादौ पश्चान्नव्योगे द्विती-
यावात् । ननु शिष्येण सहागतौ गुरुरित्यत्र शिष्यस्यापि सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमा-
नकर्तृत्वमस्त्येवेति कर्तृसाधनयोरित्येव तृतीया सेत्स्यतीति । किमत्र
सहग्रहणं, नात्राप्यन्योक्ते प्रथमा स्यादिति वाच्यं, मुख्यस्य गुरोरेव
कर्तुः क्रादिभिरभिधानात् गौणस्य त्वनन्योक्तत्वात् । उच्यते । इह
तर्हि शिष्येण सहागमनं गुरोरित्यत्र कर्तृकार्ययोरिति शिष्यादपि षष्ठी स्यात् ।
तथा तिलैः सह साधान् वपतीति तिलानामपि कर्मत्वप्रतीतिर्द्वितीया स्यात् ।
तथा शिष्येण सह स्थूलो गोमांश्चेति द्रव्यगुणसंबन्धप्रतिपादनतात्पर्याक्रियामन्धस्यै-
वाऽभावात्कर्तृगन्धोपि नास्तीति तृतीया न स्यात् । किञ्च भिन्नः श्वरेण रामेणे-
त्वादौ मुख्ये कर्तारि संभवति गौणमुख्येन्यायेन शिष्येण सहागतौ गुरुरित्यत्र गौणे
कर्तारि तृतीया न स्यादित्यपि सहग्रहणमत्र कर्तव्यमिति यत्किञ्चिदेतत् ।
सहशब्दादीनि त्वादिनाज्ञेयानि । नारायणोऽलंशब्दोऽप्यत्र ज्ञेयः । अलं विलं-
वेनेति । नमोनारायणायेति । नमोयोगे चतुर्थी । स्वस्तिराज्ञेयादीनि त्वा-
दिनाज्ञेयानि । अलं करोति कन्यामित्यत्र तूपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्ब-
लीयसीति । कर्मणि द्वितीया ऋतेज्ञानादिति । ऋतेयोगे पञ्चमी आदिना-

द्वारणं क्रियाशुणजातिभिः समुदायात्पृथक्करणात्तत्र षष्ठी सप्तमी च ॥ क्रियापराणां क्रियापरेषु वा भगव-
दाराधकः श्रेष्ठः, गवां गोषु वा कृष्णा संपन्नक्षीरा, एते-
षामेतेषु वा क्षत्रियः शूरतमः । स्वाम्यादियोगे षष्ठी-
सप्तम्यौ । गोष्वधिपतिः । गवामधिपतिः । कर्तृकार्ययो-
रक्तादौ कृति षष्ठी * २६३ ॥ कर्तरि कार्ये च षष्ठी
विभक्तिर्भवति क्तादिर्वर्जिते कृदन्ते शब्दे प्रयुज्य-
माने । व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणम् । स्मरतौ च

न्योगुहाद्विहारइत्यादि । निद्वारणशब्दार्थमाह क्रियागुणेति । यस्मात्समुदायादेकदे-
शस्य क्रियादिभिर्निद्वारणं विवेचनं पृथक्करणं भवति तत्र समुदायेविभक्तिः स्या-
दित्यर्थः । ननुकुतइदंलभ्यम्, उच्यते । निरर्थक्ये विविच्यतेऽस्माद्वृत्तादेकदेशस्त-
न्निद्वारणमित्यपादाने युद् तत्र निद्वारणे समुदाये इत्यर्थः । तत्रषष्ठीति । क्रमप्राप्ते-
त्यर्थः । सप्तमीचेति । विनादिसूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थोभकारादिति भावः । तथोदा-
हरति क्रियापराणामिति । क्रियासु पराः क्रियावन्तस्तेषां तेषु वा यो भगवत्
आराधकः विष्णोरुपासकः स श्रेष्ठइतिक्रियायामत्रोदाहृतिः । गवां कृष्णेति ।
गुणे, संपन्नं क्षीरं यस्या सा । क्षीरसप्तमितीत्यर्थः । एतेषांक्षत्रियइति ज्ञातौ ।
गोषुत्वामिति । स्वामियोगेन सप्तमी गवात्वामिति तु प्राग्वच्चकारात्षष्ठी, गो-
ष्वधिपतिरित्यादिशब्दादत्र सप्तमी गवामिति तु प्राग्वत्पष्ठपि । एवमिश्वरादि-
योगेपि।एवमन्यत्राप्युपपदविभक्तयोऽविहितलक्षणा यथायथमनेन लक्षणेन विधेयाः।
विस्तरभयात् नोदाह्रियते । कर्तृकार्ययोः । कृतीतितुप्रत्ययत्वात्तदन्तप्रहणमित्याह
कृदन्तइति । किं सर्वस्मिन्नेत्याह । क्तादिर्वर्जित इति । क्तादिभिर्वर्जितेऽक्ताद्यन्ते
इत्यर्थः । व्यासस्येति । कृत्वोत्र क्तिः कृतिः व्यासस्येति कर्तरि षष्ठी । भारतस्येति ।
अत्रोत्र कृद्युद् तस्य कर्मणि षष्ठी । कर्तृकार्ययोःकिम् आसनादुत्थानं, कृतीतिकिम्
आख्याते माभूत् । नच तृतीयाद्वितीयेनिरवकाशे इतिवाच्यं, क्तादीसावकाशत्वात्
तेनकृतं कृत्वान् क्तादयस्तु क्तकृतुशतृशानक्तुक्ताकिृतुप्रत्ययत्वमुक्त्यो

कार्ये । मातुः स्मरति मातरं स्मरति । हेतौ तृतीया पञ्चमी च वक्तव्या * ॥ अनित्यः शब्दः, कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा । भयहेतौ पञ्चमी । चौराद्विभेति, व्याघ्रात् त्रस्यति, विद्युत्पाताच्चकितः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे * । कस्य हेतोरियं कन्या । इत्थंभावे तृतीया ॥ शिष्यं पुत्रेण पश्यति । संसारमसारेण पश्यति । येनाद्गविकारः । अक्षणा का-

ज्ञेयाः । पक्षेतव्यादयोऽपि । स्मरतौचेति । स्मृत्यर्थानामित्यर्थः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दयेशादीनां ग्रहणम् । इदमुक्तचितापरं संबन्धविवक्षायां शेषः कार्य इत्येवषष्ठीसिद्धे, कर्मत्वविवक्षाया तु तेनैव कार्यं द्वितीयासिद्धेति । हेताविति । फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः तद्वाचिनस्तृतीयापञ्चम्यौ वाच्ये इत्यर्थः । कृतकत्वेनकृतकत्वादिति । अत्र तार्किकाणां मते शब्दस्यानित्यत्वे फले साध्ये तत्साधनसमर्थं कृतकत्वं हेतुरिति टाडसीजाते, वैयाकरणानां तु नित्यएव शब्दः । यदुक्तं मित्रेशब्दार्थसंबन्धइति । भयहेताविति । भयस्य हेतुः कारणं तत्रपञ्चमी वाच्येति । चौराद्विभेतीति । चौरोऽत्रभयकारणम् । एवंव्याघ्रविद्युत्पातावपि । त्राणं बाधकेभ्यो रक्षणं बाधकाश्च भयहेतवइति । तत्रापि भयहेतौ पञ्चमी स्यादिति चौरात्त्रायत इत्युदाहार्यम् । अत्रोभयत्रापि विश्लेषावधानित्येव यथा पञ्चमी भवति तथा तत्रैव प्रत्यपादिति तत्प्रपञ्चएवेदम् । षष्ठी हेत्विति । हेत्वर्थशब्दप्रयोगे षष्ठीस्यादित्यर्थः । इत्थंभावइति । प्रकारविशेषे इत्थमितिनिपातोऽयं तमभीष्टं प्राप्तवानित्यम्भावः । भवतेः प्राप्त्यर्थोत्कार्येऽणित्यण् वृद्धिः । कचित् प्रकारविशेषं प्राप्तइत्यर्थः । तमाचष्टे लक्ष्यतीतिविः टिलोप इत्थं भावयतीति पचाद्य, चेरितिटिलोपः इत्थंभाव, पुत्रादिपदार्थः तत्रेत्यम्भूतलक्षणे तृतीया स्यादित्यर्थः । शिष्यमिति । कश्चित्कचिदाह कः शिष्यइति सप्रत्याह आचार्यपुत्रसंनिहित इति । सपञ्चात्पुत्रेणोपलक्षितं शिष्यं पश्यतीति भवत्येवान्न शिष्यप्रकारप्राप्तस्य पुत्रो लक्षणमितिपुत्रादौजात । पत्रेणेति पाठेतुपत्रं पुस्तकपत्रं तेनलक्षितं शिष्यं पश्यतीत्यर्थः । ससारमिति । असारोऽस्यैव तेन संसारं पश्यतीति संबन्धः । अत्रापि संसारप्रकारप्राप्तस्यासारो लक्षणं यद्यप्यत्रोभयत्रापि दर्शिं प्रति पत्रासारयोः करणत्वादेव तृतीया सि-

णः । पादेन खञ्जः । जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ यस्मात्प्रजाः
प्रजायते तत्सद्ब्रह्म । आढादियोगे च ॥ आपाटलि-
पुत्रादवृष्टो देवः । तादर्थ्यं चतुर्थी च वक्तव्या * । सं-
यमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्म्मस्य संयमम् । धर्म मोक्षाय मे-
धावी धनं दानाय सुक्तये । रुद्रादियोगे च । क्रूराय

कृषति तथापि यदा प्रमाता प्रमितिदशायामेव स्वप्रमितिवाक्यं प्रयुङ्क्ते पुत्रेणाहं
शिष्यः असारेणायं संसार इति तदादृश्यभावेऽपि यथास्याद्वितीदमारभ्यते इहपत्र-
हस्तः शिष्यइति बहुव्रीहौ लुगन्तर पत्रशब्दात्तृतीयाप्राप्तान्यपदार्थप्राधान्येन
गुणीभूतवृत्तिपदार्थत्वादित्यम्भूतलक्षणस्याप्रधानत्वान्न भवति । येनाङ्गेति यद्यत्राङ्ग-
शब्दोऽवयववाची स्यात्तदक्षिकाणमस्येत्यादौ काणादेरेव स्यात्तेनैव ह्यक्ष्यादेर्विका-
रस्य लक्ष्यमाणत्वान्नाक्षिकाण इत्यादावक्ष्यादेस्तस्मादङ्गशब्दो मत्वर्थीयाकारप्रत्य-
यान्तः शरीरवाची गृह्यते इत्यभिप्रेत्योदाहरति । अक्षणाकाणइति । काणताया
अक्षिधर्मत्वेऽवयवधर्मस्यावयविन्यारोपात्पुरुषोपिकाण इत्युच्यते । तत्र यदङ्गगतो
विकारस्तत्तत्तृतीयेत्यक्षिशब्दाद्वा अच्चास्थनामिति नुमत्वयोरल्लोपणत्वे अक्ष्याद्युपक्रमेऽ-
त्र वाक्ये काणादिप्रयोगो निरूपयतीत्यादिसन्देहनिवृत्त्यर्थः । अङ्गविकार' किम्
अक्षिकाणमस्येति जनिकर्तुरिति । जने कर्ताजनिकर्ता तस्य प्रकृतिरिति पञ्चम्यर्थे
प्रथमा तेन जनिकर्तु' प्रकृतेर्भयहेतौ चेत्यतोनुवर्त्तमाना पञ्चमीस्यादित्यर्थः । ननुज-
नीतिनिर्देशे इकारः किमिच्छतिपौ धातुनिर्देशइतिवा धातोरुच्चारणार्थं वौणादिक
इप्वा नाद्यः । गमास्वरइत्युपधालोपपसङ्गात् । नापिद्वितीयः शब्दात्मकस्य धातोः कर्त्रा
संबन्धाभावात् । अर्थद्वारकेऽपिसबन्धे जनेरेव ग्रहणे पर्यायाऽग्रहणात् तृतीये त्विणो-
भावार्थत्वाजन्यर्थग्रहण उपधावृद्धिरपि जनिवध्योनेति न भवति । प्रकृतिरिह कारण-
माश्रयम् । अतएव पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यत्रापि भवति । यस्मात्प्रजा प्रजायतइति ।
अत्रजायमानानां प्रजानां कारणब्रह्मनिर्देशकाद्यदो ऋसिर्जातः । जायमानत्वं द्रुतं
पदमञ्जर्या, पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम् । संमूर्च्छित इवाथात्मा जायमानो-
भिधीयत इति । इहापि यद्यतो जायते तत्ततो निर्गच्छतीति विशेषावधावित्येव पञ्चमी
सिद्धेति विस्पष्टार्थमिदम् । आङ्गादीति । आदिनाऽपपरिप्रतीन्मग्रहणम् । अपहरेः

कुध्यति । मित्राय द्रुह्यति गुणवतेऽमूयति । ल्यब्लोपे
पञ्चमी वक्तव्या * ॥ हर्म्यात्पेक्षते हर्म्यमारुह्य पेक्ष-
त इत्यर्थः । निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या * । च-
र्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चर्मरिं
हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः । षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे * ।

परिहरे रुसारः । अत्राऽपपरीवर्जनार्थः । प्रति' प्रतिनिधिप्रतिदानार्थः । कृष्णा
स्त्रति प्रयुज्यते तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषानिति । तादर्थ्यं इति । तस्मादिदं तद-
र्थमित्यत्र तदा कार्यं निर्दिश्यते समासेन च कारणं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति
यणा कार्यकारणसंबन्धेभिर्धायते । तत्र च संबन्धे विशेषणात्षष्ठ्या प्राप्ताया तदप-
वादतया चतुर्थ्यपि तत् एव विधीयते । इत्यभिप्रेत्योदाहरति । सयमायश्रुतमिति ।
सयमोऽत्रकार्यविशेषणमिति तत्तत्तुर्थी जाता श्रुतं तु कारणं यदि कारणं हेतुतया
तृतीया प्राप्नोति नचतुर्थ्येव हेतुहेतुमत्त्वस्य प्रत्यायितत्वात् एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
कुद्धादीति । कुद्धमिति भावेक्तः कुध्यर्थः आदिना तु दुष्टाद्यर्थानां ग्रहणम् । युज्यन्ते-
नेति योगः करणे षष् कृद्धादीनां योगः कुद्धादियोगः येन कुद्धादयो युज्यन्ते केन च-
युज्यन्ते य प्रति कोपस्तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । क्रूरायेत्यादि । अमर्षयतीत्यर्थः ।
द्रुह्यतीति । अपकरोतीत्यर्थः । असूयतीति । तद्रुणेपु दोषानारोपयतीत्यर्थः । देव-
दत्तायेर्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । ईर्ष्यात्वक्षमा । यद्यपि कुध्यादीनां चित्तदोषार्थत्वादर्थ-
कृतोऽभेदस्तथापि द्विषादिनिवृत्तये आदिग्रहणम् । मित्रं द्वेष्टीति अनभिनन्दनं हि
द्विष्यर्थः । कथं देवदत्तमभिकुध्यतीति कर्मत्वविवक्षया । ल्यब्लोपइति । लोपो-
त्राप्रयोगः, नतु लाक्षणिकोऽभावात् ल्यबन्तस्याप्रयोगे पञ्चमी स्यादित्यर्थः
हर्म्यादिति । इहस्यबन्तस्याप्रयोगोऽपि गम्यमानमर्थमाह हर्म्यमिति ।
निमित्तादिति । निमित्तभिद् क्रियाकले तद्वाचिनः कर्मणां सह समवाया-
दिसंबन्धे सति हेतुतृतीयापवादभूतासप्तमीवाच्येत्यर्थः । चर्मणीत्यादि । च-
र्मकामो व्याघ्रं हतीत्यर्थः । इहास्तिहन्तिकर्मणा द्वीप्यादिनाचर्मरिर्देर्निमित्त-
स्य समवायः संबन्ध इति । ततः सप्तमी जाता पुष्कलकः शंकुः सहेतुः सी-
म्निज्ञानार्थं निखात इत्यर्थः । सयोगोऽत्र योगः । कर्मयोगोकि वेतनेन धान्यं कु-

बहूनां क्रोशतो गतश्चौरः । बहुषु साधुषु वदत्स्वपि स्व-
यमनार्यो यात्यसाधुमार्गेण मातापित्रो रुदतोः प्रव्रज-
ति पुत्रः । अन्योक्ते प्रथमा * ५६४ ॥ यदिदं कार्यत्वाद्य-
न्येनाख्यातेन कृता चोक्तं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्त-

नाति । विषयेचेति क्वाचित्कोत्रायुक्तः पाठः विषयस्याधिकरणत्वात् । षष्ठीसप्तम्या
व्रित्तिः । न विद्यते आदरो यस्याः सानादरा क्रोशनादिक्रिया साऽस्मिन्नस्तीत्यनादरः
मत्वर्थोयाकारवाच्यः क्रियावान् ततः षष्ठीसप्तम्यौ वाच्ये इत्यर्थः । बहूनामिति ।
तेषां क्रोशनमनादृत्य गत इत्यर्थः । अत्रानाद्रियमाणक्रोशनक्रियावतो बहुशब्दात्षष्ठी
जाता । एवं बहुषु क्रोशन्तु गत इति सप्तम्यपि । बहुष्विति । बहूनां साधूनां वचोऽ-
नादृत्याऽनार्योऽसाधुमार्गेण स्वयं यातीत्यर्थः । एवं बहूनां साधूनां वदतामपि स्वय-
मनार्यो यात्यसाधुमार्गेणेति । मातापित्रोरिति । तत्रोदनमनादृत्य पुत्रः प्रव्रज्य
करोतीत्यर्थः । इदं षष्ठीसप्तम्यो समम् । अन्योक्ते । वचिरत्र प्रतिपादनार्थः ।
अन्यैरुक्ते यत्सन्निहितं कर्तृकमादि । कर्त्ता कर्म च करण संप्रदान तथैव च । अपा-
दानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि पडितिषड्विधं कारकं विभक्तयोपि तदन्योक्तं
तत्रान्योक्ते अन्यशब्देनात्रातिशयान्तकारकविभक्त्यतिरिक्ताः कृदाख्यातसमासत-
द्धिता गृह्यन्ते इति सर्वं मत्वाहं यदिदमित्यादि । आदिना कर्त्रादीनां ग्रहणं चात्स-
मासतद्धितयोर्ग्रहणम्, घटइति । अत्र करोतेराहुवि कर्मणि आत्मनेपदत्वे यक्चतु-
र्थ्विति यक् अयकीति रिडादेशः किरान्न गुणः तत्र तेऽख्याख्यातेनोक्तत्वाद्
घटे कर्मणि प्रथमाजाता । एव कार्यइति । ऋऽसान्ताद्ध्यण्कृतोक्ते कटे कर्म-
ण्यपि समासोक्ते प्राप्तानन्दः तद्धितोक्ते कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमम् । उक्ते किं कटं
करोति अन्यग्रहणं किं कटकरोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं कटमिति द्वितीयोक्ते
भीष्मादिकर्मणि मा भूत् । ननु घटः क्रियते इत्यादावाख्यातादिभिः कर्मादि-
नामुक्तत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति पटुगुणावित्यत्रद्वन्द्वेनोक्तार्थत्वाच्च-
वदवत् ततश्च लिङ्गार्थत्वाल्लिङ्गार्थः इत्येव प्रथमा स्यादिति गतमन्योक्तप्रथमया,
भवम् इह स्वार्थद्वयलिङ्गात्मकस्त्रिको नाभार्थइति पक्षे कर्मादिबद्देकत्वादि-
संख्याऽपि विभक्त्यर्थः । तत्रकर्मादयो विशेषणम् एकत्वादयो विशेष्याः कर्मणि
यदेकत्वादि तत्र द्वितीयैकवचनादीति तत्र कृतः कट इत्यादिकर्मादिषूक्ते-

व्या । घटः क्रियते कटः कार्य्यः । छन्दसि स्यादिः सर्व-
त्र ॥ दध्ना जुहोति पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिः व्रजतीर्विरजुः । इति
कारकप्रक्रिया ॥ * ॥ अथाऽर्थवद्विभक्तिविशिष्टानां पदा-
नां समासो निरूप्यते । समासश्चान्वये नाम्नाम् * ३०८८ ॥

अपि प्रधानभूतसंख्याभिधायकद्वितीयादयः स्युरेवेति । एवमपि लिङ्गार्थप्रथमा-
श्रवकाशत्वाद्वितीयादयो न भविष्यन्ति । यदि कृत, कट इत्यादावपि द्वितीया-
दयः स्युः, केदानीं लिङ्गार्थप्रथमा स्यात् । नच वाच्यमेव कटं करोतीत्यादावपि
प्रथमाप्रसङ्गः अत्र कटशब्देनैव कर्मशक्तिमतार्थस्य प्रतीतिः लिङ्गार्थादधिकार्थत्वात्
कृतः कट इत्यत्र तु कटस्य कृतशब्दस्य संनिधौ कर्मताप्रतीतेरपि वाक्यार्थत्वात्
लिङ्गार्थादनधिकार्थत्व नच वृक्षइत्यादावकारकेषु प्रथमावकाशः तत्राप्यस्तीतिप्रतीतिः
कर्तृत्वात्तृतीयाप्रसङ्गात् यत्र तर्हि विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं नक्रियासंबन्धे यथा-
राजोऽयं पुरुषो न देवदत्तस्येति तत्र प्रथमावकाशः अस्त्वनुमता एवैवं कृत, कट
इत्यादौद्वितीयादयः किं परत्वादयत्र द्वितीयादयः प्राप्नुवन्ति । अन्यच्च कर्तव्यः
कटः इत्यत्र कुघोरो सर्वथा कर्तृकार्ययोरिति पष्ठीस्यादित्यन्योक्ते, प्रथमैषारभ्यते
छन्दसीति । सर्वत्र सर्वेष्वपि कारकेषु सर्वेष्वपि वचनेष्वविशेषेण वेदे सर्वा
विभक्तयो वाच्या इत्यर्थः । दध्ना जुहोतीत्यादि । अत्र हो' कर्मणि तृतीया सर्वत्र
वचनमत्र बहुलार्थं तेन दधिजुहोतीत्यपि । ब्रह्मणस्पतिरिति । जसः स्थानेऽसिः वाच-
स्पत्यादित्वात्सत्त्वम् व्रजतीरिति । जसः स्थानेऽसिः तुमपि छान्दसत्वादित्यत्वाद्वा
न एव धुरि दक्षिणाया ङेङ्स् न तावद्ब्राह्मणान्निन्दामि अमो ङसिः इत्यादयो-
ऽन्येपि प्रयोगादत्रोह्याः ॥ इतीति कारकाणां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । श्रीजा०
व्याख्याकारकफण्डसातिममला सिद्धान्तरत्नावली ॥ समाप्ताकारकप्रक्रिया ॥

अथेति । पदानामित्यनेन नाममात्रस्य वाक्यस्य च न समास इति सूचयति ।
अर्थवद्विभक्त्यनेन कारकविभक्त्यन्तानां समासो न प्रायेणोपपदविभक्त्यन्ता-
नामिति च । एतच्चानन्तरमेव स्फुटयिष्यामः । समास । अत्र च समास इति यो-
गविभागः कर्तव्यः संज्ञार्थः यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः समाससंज्ञास्य वेदि-
वृज्याः सत्त्वान्वये नाम्नामिति द्वितीयो योगः । तत्र च समास इत्यनुवर्तते अयं
च योगः परिभाषा समासविधिनियमार्थेति सर्वं मत्वाह नाम्नामित्यादि । भ-

नाम्नामन्वयो योग्यत्वे सत्येव समासो भवति चशब्दा-
नङ्घितोऽपि सतो भाव्यापुरुषस्येत्यादौ न भवति ।

चतीति । वक्ष्यमाण इति शेषः । अन्वयशब्दार्थमत्र एव वक्ष्यामः । यद्यप्यत्र नाम्ना-
मित्युच्यते तथापि प्रकृतिमात्रस्यार्थप्रत्यायनाशक्तत्वेनाप्रयोगात्समासप्रधाना तु पपत्तेः ।
पदमिह नाम्ना लक्ष्यते अन्वयानुपपत्तेश्च अन्वयोनामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमतां
पदानां परस्पर संबन्धः । तथाहि राज्ञः पुरुष इति वाक्ये राज्ञ इति पदमनियतसंब-
न्धपेक्षयोद्भूतसंबन्धविशेषणभूतमर्थमाचष्टे । स्वसन्निहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते
समासमिति । तथा पुरुषपदेनापि स्वनिष्ठः पुरुषोऽभिधीयमानः स्वसन्निहितं योग्यं
च राजानमवच्छेदकत्वेनापेक्षते अहमस्येति तदेतद्वाक्ये व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं
समासे पुनरेकार्थीभावलक्षणम् । तथाहि राजपुरुष इत्यत्र राजपदं राजानमभिधायन-
तावत्येव पर्यवस्यति किन्तु पुरुषमप्याचष्टे । अत एवात्र राज्ञः पुरुषोऽश्वेति वाक्य-
वद्वाजपुरुषोऽश्वेति द्वाभ्यां संबन्धो न भवति तथा राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति वाक्य-
वद्वाजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि न भवति । तथा ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद्वाजपु-
रुष ऋद्धस्येति विशेषणसंबन्धोऽपि न भवति तथा राज्ञः पुरुष इति वाक्यवद्वाजपुरुष
इति विभक्त्यलोपो न भवति । ननु समासे विभक्तिलोपस्तु समासप्रत्यययोरिति विधाना-
द्भवति न समासे द्वयोरैकस्मिन्विशिष्टार्थे कृते प्रथमार्थाभावात् स्वाभाविक्येव विभक्ति-
निवृत्ती राजाश्च इत्यादौ तद्वद्भावेन पदान्तेन लोपाद्यर्थं लक्षणेनान्वाख्यायते प्रथम-
ार्थाभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति । यथावर्णेषु तथा राज्ञः ऋद्धस्य पुरुषेऽपि वाक्यव्य-
चयानमपि राजपुरुष इत्यत्र समासे न भवति एकार्थतया पुरुषपदे वर्णान्तरस्येव
तथा राज्ञः पुरुषः पुरुषो वा राज्ञ इति वाक्यवत् प्रयोगानियमोऽपि राजपुरुष इति
समासे न भवति एकार्थीभावात् पुरुषपदे वर्णानामिव प्रथक् सख्याविशेषेऽपि प्रथम-
ार्थेऽप्येव दृश्यते । राज्ञः राज्ञो राज्ञो वा पुरुष इति समासे पुनरेकार्थतया प्रथमार्थाभावा-
भेदैकत्वसख्याविशेषेऽपि पृथगर्थेऽप्येव दृश्यते । राज्ञः राज्ञो राज्ञा वा पुरुष इति समासे
पुनरेकार्थतया प्रथमार्थाभावाद्भेदैकत्वसख्यावगम्यते राजपुरुष इति । तथाहि समासे
सख्याविशेषप्रतिपादिकाया विभक्त्येति प्रसङ्गः अनुपात्तसख्याविशेषमेकवादिष्वनुगतं
संख्यासामान्यमभेदैकत्वसख्यैव प्रतीयते । यत्र त्वर्थप्रकरणादिकं प्रमाणं तत्र स्यादेव
द्विवचनबहुवचनान्तस्याऽपि समासः यथा मुद्गैः क्रीतं मुद्गक्रीतं नखैकं

१ अविभक्तिनामेति पारिभाषिकतु नैव सूत्रद्वयज्ञापकात् । तज्ज्ञापकतु इत्यवर्णनीयम् इह
विभोऽपि पारिभाषिकं विगृह्येत तर्हि विभक्तेरभावात् लुगेव कस्य विदध्यात् ।

सच षड्विधः । अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्री-
हिः कर्मधारयो द्विगुश्चेति । पूर्वपदप्रधानोऽव्ययी-

सुद्वेन क्रयः संभवति तथा युष्मत्पुत्र इत्यादौ त्वदादेशाभावः द्विपुत्रइत्यादौ
द्वयादीनां प्रयोगान्यथानुपपत्तिः । तदेव सर्वत्र वृत्तौ प्रमाणमन्तराभावेऽभेदैकत्व-
सत्त्वैव गम्यत इति स्थितम् । तथाचमहाभाष्येद्विवहुष्वसमास द्विवचनबहुवच-
नान्तानामसमास इति तथा तिष्ठति ब्राह्मणस्य कंबलइति वाक्यवत्तिष्ठतिब्राह्मणक-
म्बलइति संबोधनपक्षी समासयोरन्यतरसन्देहसत्त्वेन व्यक्त्याभिधानं न भवति ।
तथा राज्ञो गौश्चाधश्च पुरुषश्चेति वाक्यवत्समासेकाध्यात् भेदनिबन्धनस्य समुच्च-
यस्य द्योत्यत्वाऽभावाच्च शब्दो न प्रयुज्यते । राजगवाधपुरुषा इति तथाचेदभाष्येपि
वृत्तिवाक्ययोरर्थभेदमुद्दिश्योक्तं सुब्लोपो व्यवधानं यथेष्टमन्तरेणाऽपिसबन्धः स्वर-
भेदः सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषण च योगश्चेति तदेव वाक्ये व्यपे-
क्षालक्षण सामर्थ्यं समासे पुनरेकार्थीभाव इति भेदः तदेतत्सामर्थ्यं पदानामेव
भवति न नाममात्रस्येति सूत्रे नामशब्दोऽन्वयशब्दसन्निध्यात् पदं लक्षयति समा-
सइति महासंज्ञाकरणस्य पदद्वय समस्यते यस्मिन् स समास इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ-
त्वात्तथाऽन्वयोपपत्तेश्च पदद्वयस्यैव समासे सिद्धेनाग्राभिति बहुवचनं काचिद् बहु-
नामपि पदानां स समासप्रतिपत्त्यर्थं नीलोऽब्जवलवपुराणे । चशब्दादिति तत्र समा-
सश्चेति चशब्दः स्त्रीप्रत्ययव्यवहितस्याऽपि तद्धितस्याऽनुकर्षणार्थः । तेन तद्धितोपि
सामर्थ्यं सत्येवस्यादिति वस्त्रमुपगौरपत्यं चैत्रस्येत्यत्रोपगुशब्दादपत्येऽण् न भवति ।
ननुनाम्ना समास इत्येवास्तु सूत्रं मा भूदन्वयग्रहणमित्याशङ्क्याहृततइति । यस्मा-
दग्राभिमन्वये सत्येव समासस्तस्मादेवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य गृहमित्यत्र भार्यापुरु-
षयोर्मिथोऽन्वयाभावाच्च समास इत्यर्थः । यद्येवं कथं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यसापे-
क्षस्य समासः । मैव समासोऽत्र सापेक्षः गुरुद्वारकः कुलेन सबन्ध इत्यर्थात् गुरु-
णाऽपि देवदत्तसबन्धो भवति । तत्रोक्तं, समुदायेन सबन्धो येषां गुरुकुलादीनां ।
संतृष्टावयवास्तेऽपि युज्यन्ते तद्वत्ता सहेति । सचेति । प्रतिपत्तिगौरवाद्विशेषाच्च न चतु-
र्विध इति भावः । तदेव वाङ्मिथ्यमाह अव्ययीभावइति इहानव्ययमव्ययं भवत्यस्मिन्
समासे सोऽव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञार्थत्वात्महासंज्ञाकरणान्तसिद्धान्तमर्थमाह पूर्विति ।

भावः द्विगुतत्पुरुषौ परपदप्रधानौ द्वन्द्वकर्मधारयौ
चोभयपदप्रधानौ बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः तस्य क्रिया-
भिसंबन्धादुभयपदप्रधानो बलवान् । ऐकपद्यमैक-
स्वर्यमैकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनम् । अधि-
स्त्रीतिस्थिते स्त्रीशब्दाद् द्वितीयैकवचनेऽभ स्त्रियमधि-
कृत्य भवतीति विग्रहे अन्वययोग्यार्थसमर्थकः पदसमु-

पूर्वपदशब्देन तदर्थो लक्ष्यते पूर्वपदार्थप्रधान इत्यर्थः । एवं हि अव्ययानव्ययसमु-
दायोऽत्राव्ययधर्मान् लभत इति भावः । अतएव समुद्धा मद्रा, सुमद्रा इत्यादु-
त्तरपदार्थप्रधान्येऽव्ययीभावो नातिप्रसज्जतिर्गन्तगङ्गादावव्ययीभावं तु तल्लक्ष-
णएव वक्ष्याम । अथवा पूर्वाचार्यसंज्ञा अव्ययीभावादयस्तदाश्रयणमिह तदीयो
पाधेरपि परिग्रहार्थमित्यत आह पूर्वेत्यादि । इहापि पूर्वपदादिशब्दैस्तदर्थो लक्ष्यन्ते
कर्मधारयस्योभयपदप्रधान्य तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् । तस्येति । अत्र
त्तच्छब्देन पूर्वोत्तरोभयान्यपदार्थं तत्राय हेतु क्रियाभिसंबन्धादिति उपकुम्भमि-
त्यादौ हि अस्तीत्यादिक्रियायोगउपार्थस्यैव तत्कुम्भार्थस्येत्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थस्य प्रा-
धान्यमिति पूर्वाचार्याणामभिप्रायः । एवतत्पुरुषादावपि योज्यम् । उभयेति । पर-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति शेषः । ऐकपद्यमिति । ऐकपदस्य भावः ऐकपद्यम् ऐकस्वरस्य
भावः ऐकस्वर्यम् । उभयत्रापि भावे यणि आदिवृद्धिः । यस्य लोपइत्यलोपः एकवि-
भक्तेर्भावः ऐकविभक्तित्वम् एतानि समासस्य प्रयोजनानि वाक्ये हि राज्ञः पुरुषः
इति च द्वे पदस्वरावपि द्वावाद्युदात्तौ षष्ठीप्रथमे च द्वे विभक्ती समासे पुनः पदस्वर-
विभक्तीनामैक्यमेव राजपुरुष इति । नन्वेकविभक्तित्वमित्येतावतैव ऐकपद्यमपि सिद्धं
विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात् । एवं तर्हि अलुक्समासे एकविभक्तित्वाभावोपि पदैक्यमस्तीति
प्रतिपाद्यते च शब्दोऽनुक्तस्यापि पूर्वनिपातसमासान्तप्रत्ययादेः प्रयोजनस्य सूचनार्थः ।
अधिस्त्रीति । समासवाक्यार्थमधिस्त्रीति समर्थे पदद्वये स्थिते सतीत्यर्थः । स्त्रीशब्दा-
दिति । अध्यर्थस्याऽधिकृत्येत्यस्य योगे स्त्रीशब्दस्य कर्मत्वादिति भावः । स्त्रियमधिकृ-
त्येति । अधिस्त्रीत्यव्ययीभावसमासस्याऽर्थबोधके स्त्रियमधिकृत्येति वाक्ये सतीत्यर्थः ।

दायो विग्रहो वाक्यमिति यावत् । कृतेसमासेऽव्ययस्य
पूर्वनिपातो वक्तव्यः । पूर्वोऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ ३१२ ॥
अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञ-
कः समासो भवति इति समाससंज्ञायाम् । समासप्र-
त्यययोः ॥ २५१ ॥ समासे वर्तमानाया विभक्तेः प्र-
त्यये च परे लुग्भवति इत्यमो लुक् नामसञ्ज्ञायां स्यादि

ननु कथमयं विग्रहः यतो 'नित्यसमासोऽव्ययीभावः' । नित्यसमासश्चाऽविग्रहः ।
तथाचवक्ष्यति अविग्रहो नित्यसमास इति सत्यम् । अस्वपदविग्रहोऽपि नित्यसमासो
भवति यत्तत्रैव वक्ष्यति अन्यस्वस्वपदविग्रहोऽपि अत एव स्त्रियमधिकृत्येति विग्र-
हीतम् । अन्यथा अधिशब्दस्याऽधिकरणवचनत्वात्तद्योगे स्त्रीशब्दात्सप्तम्येव स्यादिति
स्त्रीष्वधीति व्यग्रहीष्यत् । अव्ययेति । अन्यानापेक्षत्वे सति परस्परसापेक्षोन्वययो-
र्योऽर्थः । तस्य समर्थको यः पदसंघातः स विग्रहश्च वाक्यः । वाक्यमिति याव-
दिति । विग्रहो वाक्यमित्यर्थान्तरमित्यर्थः । वाक्यलक्षणं तर्कं वाक्यपदीयं, साका-
ङ्क्षावयवभेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधाने गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ।
पूर्वं अत्र समासश्चान्वयेनाम्नामित्यस्तीति मत्वाह अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वय-
इति । नाम्नामिति शेषः । ननु परेऽप्यव्यये नाम्नामन्वयस्योपपत्तेः कुतोऽव्ययस्य-
पूर्वनिपातः उच्यते । इदं पूर्वग्रहणं लिङ्गं भवत्यव्ययीभावे अव्ययप्राप्तिरिति ततश्च
कृते समास इत्येतदस्यैव विवरणं तत्र कृते कर्तुमारब्ध इत्यादि कर्मणि क्तो व्याख्येयः ।
ननून्मत्तगङ्गा त्रियमुनमित्यादौ कथमव्ययीभावः उच्यते । इहाव्ययीभाव इति
योगो विभज्यते तत्र चान्वयेनाम्नामित्यनुवर्तते ततश्चायमर्थः । नाम्नामन्वयेस-
ति अव्ययीभावः समासो भवति । उन्मत्तगङ्गा सर्वोऽयनव्ययपूर्वपदोऽव्ययीभाव
इहोदाहरणं योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात्तत्प्रसङ्गः । योगविभागसामर्थ्यादु-
न्मत्तगङ्गादावपूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावो भवतीति । समासेति । अनेन समा-
सस्याऽव्ययीभावसंज्ञायामित्यर्थः । समास इहाव्ययादित्यतो विभक्तिर्लुगनुवर्तते
समासश्च प्रत्ययश्चतौ तयोः एकैवात्र सप्तमी विषयभेदेन संबध्यते इत्याह स-
मासे वर्तमानायाविभक्तेः प्रत्यये च पर इति । समासेन्तर्गतायाविभक्तेर्लुग्भवति ।

विभक्तिः अधि स्त्रीसीति स्थिते । स नपुंसकम् * ॥२५६॥
 सोऽव्ययीभावो नपुंसकलिङ्गो भवति नपुंसकत्वाद्
 ह्रस्वत्वम् । अव्ययीभावात् * ॥ २५३ ॥ अव्ययीभावात्प-
 रस्या विभक्तेर्लुङ् भवति अधिस्त्रि गृहकार्यम् । राय-
 मतिक्रान्तमतिरि कुलम् । नावमतिक्रान्तमतिनु ज-
 लम् । ह्रस्वादेशे संध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्यौ * ॥

प्रत्यये च परे वा विभक्तिस्तस्या लुगभवतीत्यर्थः । इत्यमोलुगिति । बालावबोधाय
 विग्रहानुरूपमेतदुक्तम् । लुक्लु सप्तम्याः सप्तम्यन्तस्य स्त्रीशब्दस्य सप्तम्यन्तत्वात् ।
 तथा च विग्रहेऽपि काशिकायां सप्तम्यन्तएवस्त्रीशब्दो दर्शितः स्त्रीष्वधिकृत्य कथा
 प्रवर्तते इति अपेक्ष्यस्याऽधिकरणक्रियार्थत्वात्तद्योगे स्त्रीशब्दस्य कर्मत्वाद्वितीया-
 न्तः स्त्रीशब्दः सप्तम्यन्त इत्यमो लुगित्यर्थः । नामसंज्ञायामिति । अधिस्त्रीशब्दस्य
 समाससंज्ञत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञाया तस्मात्स्यौजसिति स्या-
 दय । सन । अव्ययार्थप्रधानस्याव्ययवद्विह्वले अन्यपदार्थप्रधानस्य उन्मत्तगङ्गा-
 देरभिधेयवह्निर्ग्राप्तेरमृवचनमिदम् । तत्र स इति तच्छब्दोऽव्ययीभावादित्यतो-
 ऽनुवृत्तस्याऽव्ययीभावशब्दस्य प्रथमान्तता नपुंसकसामानाधिकरण्याय सम्पादयितु-
 मित्यत आह । सोऽव्ययीभाव इति । ह्रस्वत्वमिति । नपुंसकस्येति । स्त्रीशब्दस्येति
 शेषः । अव्ययी । इहाव्ययादित्यतो विभक्तेर्लुगनुवर्तते इति मत्वाह । अव्ययी-
 भावादित्यादि । नन्वव्ययीभाव इत्यन्वर्थसंज्ञयैवाव्ययत्वादव्ययादित्येवविभक्ति-
 लुङ्ः सिद्धत्वादनर्थकमेतदिति चेत् सत्यं, संज्ञानिवन्धनं तु कार्यं संज्ञाविधानमन्त-
 रेण न सिद्धयतीत्यवश्यंलुगारब्धव्यं पूर्वाचार्यसंज्ञापक्षे तु नेयमाशङ्काप्युदेति ।
 अधिस्त्रि गृहकार्यमिति । गृहकार्यं स्त्रियमधिकृत्य भवतीत्यर्थः । इहाधीत्य-
 व्ययस्य सप्तम्यन्तेन द्वितीयान्तेन वा स्त्रीशब्देनाऽन्वये पूर्वोऽव्यये इत्यव्ययी-
 भावे समासे समासप्रत्यययोरिति विभक्तिर्लुकि पुनर्नामसंज्ञाया स्यादित्यु-
 सन्नपुंसकमिति स्त्रीत्वान्नपुंसकस्येति स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वे अव्ययीभावादिति स-
 प्रविभक्तिर्लुकि लुकिनेति तन्नितिकार्याभावे सर्वत्राऽप्यधिस्त्रीति स्यादित्यर्थः ।
 रायमतिक्रान्तमित्यादि । इहापि पूर्ववदतिशब्दस्य रेनीशब्दाभ्यामव्ययी-

यथाऽसादृश्ये * ३१४ ॥ शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति यथा-
शक्तिं ॥ अतोमनतः * २५४ ॥ अकारान्तादव्ययीभावा-
त्परस्या विभक्तेरस्य भवत्यतं वर्जयित्वा । कुम्भस्य समीप-
मुपकुम्भं वर्तते उपकुम्भं पश्य । वाटाड्योः * २५५ ॥ टाडी-

भावे लुकि पुनर्नामत्वात् स्याद्विषु क्रीवत्वात् ह्रस्वत्वे लुकि चातिरि अतिनु सर्वत्र
ज्ञेयम् । नन्वत्रैदौर्हस्वत्वे कथमिदुतावेव जातावित्याशङ्क्याह । ह्रस्वादृशइति । एषे
ओओ एषामित्यर्थः । यथा इह यथाशब्दस्याऽप्यव्ययत्वात् पूर्वव्यय इत्येवाव्ययी-
भावसिद्धे सादृश्यनिषेधार्थमस्य वक्तव्यस्यारम्भः । अतएवासादृश्य इत्यकारप्रश्लेषः
असन्देहार्थं सादृश्ये यथेत्यनिर्देशाच्च योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिशादृश्यानि
यथार्था । तत्र योग्यतानामानुरूपता यथा रूपस्य योग्य यथारूपम् वीप्सा नाम
पदार्थानां व्याप्तुमिच्छा यथा विष्णु विष्णु प्रति यथाविष्णु । पदार्थानतिक्रमः
पदार्थानतिवृत्ति तासुदाहरति । यथाशक्तीति । अनेनाऽत्र यथाशब्दस्य शक्तिशब्देन
समास अत्र च पूर्वव्ययइत्यत पूर्वग्रहणमव्ययीभावग्रहणं चानुवर्तते इति यथा-
शब्दस्य पूर्वत्वमव्ययीभावत्वाच्चाऽव्ययीभावादिति विभक्तेर्लुक् । असादृश्ये किं
यथा हरिस्तथा हर । अतो । अमय लुगपवाद् नाप्राप्ते लुकि आरभ्यमाणत्वात्
अत इति सामर्थ्यात्तदन्तर्ग्रहण विभक्तेरिति स्थान्यनुवर्तते । अनत इति न तपराका-
रग्रहणमाद्यस्य वैयर्थ्यात् किं तर्हि ङसेरादेशस्य न अत् अनतत्वात् अत इति
प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति सर्वमालोच्याह । अकारान्तादित्यादि । अमिति । पञ्चमीं
वर्जयित्वेत्यर्थः । अतोहि पञ्चम्युपलक्ष्यते । प्रथमादीनां विभक्तीनाममादेशविधा-
नात् पञ्चम्याएव निषेधो युक्त इति । अत एव वक्ष्यति अनतइति विशेषणात्
पञ्चम्या अन्नभवतीति । यथा चाहभगवान् पाणिनिः । नाव्ययीभावादतोमत्वपञ्च-
म्याइति । ननु चाम्प्रवृत्ते, पूर्व विभक्तिलुका बाधितत्वात् ङसेरादेश एव
नास्ति नितरानिषेध नतमासुपलक्षणत्वम् । एव तर्हीदमेवाद्ग्रहणं लिङ्गम् प-
ञ्चम्या लुगभावस्य सूत्रे वा अत इति योगविभागः कर्तव्यः, तत्रालुक् कचि-
दित्यतोऽलुगनुवर्तते । ततश्चाऽदन्तादव्ययीभावात् परस्या विभक्तेर्लुगभवती-
त्यर्थः । तेनाऽत्र लुक् न प्रवर्तते अतएव चेतस्सूत्रे विकल्पादमासुकेऽपि पक्षे
लुग भवति ततोऽमनतइत्यपरो योगः, तत्राऽत इति पूर्वयोगादनुवर्तते ततो

त्येतयोर्व्याम्भवति । उपकुम्भं कृतम् उपकुम्भेन कृतम्
उपकुम्भं देहि उपकुम्भं निधेहि उपकुम्भे निधेहि ॥ अव-
धारणार्थं यावति च ॐ ३१३ ॥ यावन्त्यमन्त्राणि तावतो ब्रा-
ह्मणानामन्त्रयस्वेति यावदमन्त्रम् । अमादौ तत्पुरु-

गूलोक्त एव तस्यार्थः । नन्वेवमपीतरेतराश्रयत्वम् आमे निषिद्धे अदादेशः सत्यदा-
देशे अनतइत्यमन्त्रनिषेध इति नैषदोषः भविनोऽतो ग्रहणात् अथवा लुकि निषिद्धे
अपवादापवादे उत्सर्गस्यैव प्रवृत्तिरिति । डसेरिति कृतेऽदादेशस्यैवप्राप्तस्यामो निषेधः
अनतइत्यदग्रहणस्य पञ्चम्युपलक्षणार्थत्वाद्दानेदमाशङ्क्य डसेरेवत्वमनिषेधइति ।
उपकुम्भमिति । प्राग्बद्व्ययीभावसज्ञादि सेरत्राऽमादेशेऽमृशसोरित्यल्लोपः एवमौज-
सोरप्यस्युदाहार्यम् । पश्येति । अत्र दृशिना अमौशसामपि उपकुम्भमित्यस्य कर्मता
दर्शिता । वाटा । टाड्यश्च टाडी तयोः टाड्यस्य प्राथम्यादिदन्तादपि डे पूर्वत्व
सौत्रत्वाज्जिदैशस्य वा । टाडीत्येतयोरिति । अकारान्ताद्व्ययीभावात् परयोस्तृती-
यासप्तम्योरित्यर्थः । ननु सूत्रे टाडिग्रहणमेवास्ति तत्कुतोऽयमर्थः, तृतीयासप्तम्यो-
रिति उच्यते इहाव्ययाद्विभक्तोरित्यनुवर्तते सा च स्थानपट्टी टाड्योरिति सबन्धसा-
मान्ये षष्ठी ततश्च टाड्यो संबन्धिन्या विभक्तोरित्यर्थः । सा चार्थान्तृतीया सप्तमी
च । तथा चाह भगवान्वाणिनि तृतीया सप्तम्योर्बहुलमिति । वाशब्दोऽत्र बहुलार्थः
तेन मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । उन्मत्ता गङ्गा यत्र स उन्मत्तागङ्गा देश इत्यादौ
सप्तम्या नित्यमम्भावः । उपकुम्भं कृतमिति । अत्र टाभ्यामिसामम्भावः कृतमित्यनेन
द्योतयति । उपकुम्भेनेति । अमोऽभावपक्षेऽत्र टेन एवमुपकुम्भाभ्या उपकुम्भैरित्यपि
उपकुम्भं देहीति । अत्र डेभ्याभ्यसामं धेहीति सूचयति । उपकुम्भादानयेति ।
अत्राऽनयेति पञ्चमीसूचनार्थमेवं भ्याभ्यसोरप्युपकुम्भाभ्यामुपकुम्भेभ्य इति ज्ञेयम् ।
अत्राऽमृल्लोकोरभावस्त्वतोऽत इत्यत्रैव प्रत्यपादि । उपकुम्भदेश इति । डसोसा-
मामत्राऽमादेशसूचनार्थः देशशब्दः । उपकुम्भं निधेहीति । अत्र ड्योऽसुपामन्त्रिषे-
हीति सूचयति । उपकुम्भे निधेहीति । अत्र पक्षे वा टाड्योरिति नाऽम् एवमोऽसुपोरप्यु-
पकुम्भयोः उपकुम्भेष्विति ज्ञेयम् । लुगभावस्तु अतोऽमनत इत्यत्रोक्तः सूत्रकारस्तु अव्ययी-
भावस्याऽसत्त्वचनस्य संख्याविशेषयोगाभावात् द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिं मन्यमानः

षः ॥ ३१५ ॥ द्वितीयाद्यन्तपूर्वपदे सति तत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो भवति । ग्रामप्राप्तो दात्रच्छिन्नम् यूपायदारु वृकभयम् राजपुरुषः अक्षशौण्डः । कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ भूतपूर्व आहिताग्निः समासे कचिदैकपद्यं गत्व

समाना विभक्तीनामेकवचनोदाहरणाभिप्रायः । अतः टाङ्ग्योरिति वदन् कैयटहर-
दत्तावनुसरति यथाह कैयटः अव्ययीभावाव्येकवचनमात्रमेवेत्युच्यते तावतैव वृत्ती-
यासप्तम्योर्बहुवचनित्यस्योपपादनात् । अवधारणेति । यावच्छब्द उपपदे सति उत्त-
रपदेनाऽव्ययेऽव्ययीभाव समासः स्यादवधारणेयं इति वक्तव्यमित्यर्थः । अवधार-
णमित्यन्तावच्छेदः । यद्यपि यावदित्यव्ययस्यावधारणे पूर्वव्ययइत्येव समासः सिद्धस्त-
थाप्यर्थान्तरमार्थं तद्विद्वान्तयावच्छब्दस्य समासार्थकं वक्तव्यारम्भः । यावन्तीति ।
यावद्वन्त्रमिति । यावदित्यव्ययस्याऽव्ययीभावः स च नित्यसमास इति तद्विद्वान-
न्तयावच्छब्देनाऽस्वपदविग्रहो दक्षितः । प्रक्रिया तु पूर्ववत् । अवधारणे किं याव-
दन्तं तावच्छ्रुत् नावधारयामि किम्भया भुक्तमिति । इत्यव्ययीभावः । अमादौ ।
अत्र द्वितीयैकवचनं गृह्यते आदिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् अमादिरित्यस्य स अमादि,
सुबन्तासर्वापि विभक्तिः तत्रामादौ जातावेकवचनमिदम् । इह च पूर्वव्यय इत्यतः
पूर्वइत्यनुवर्तते । तत्र विभक्तिमात्रस्य पूर्वत्वासम्भवात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा
ऽमाद्यन्तमिहमादिशब्देन गृह्यते इत्याह । द्वितीयाद्यन्तइत्यादि । नाम्नामन्वय इति
शेषः । समासश्चान्वये नाम्नामिति हि परिभाषैकदेशस्थाऽपि मध्यदीपिकान्यायेना-
ऽत्रान्युपतिष्ठते इति पश्यति ग्रामं प्राप्तो ग्राममित्यादौ न समासः । ग्रामं प्राप्त-
इत्यादिषु वाक्येषु सर्वत्रान्वयेन तत्पुरुषे कृते समासप्रत्यययोरित्यमादि लुकि पुन-
र्नामत्वात् स्यादेषु कृतायामेवं प्रक्रियायां ग्रामप्राप्त इत्यादीनि सर्वविभक्त्युदाहर-
णानि स्युरित्यर्थः । मासेन पूर्वइत्यादौ तु सहादित्वात् पूर्वादियोगे वृत्तीयाया-
मनेनैव समासे मासपूर्वं इत्यादिज्ञेयम् । तीर्थैश्चाङ्गुक्ष इव तीर्थैश्चाङ्गुक्षइत्यादौ निन्दा-
र्थविशेषेऽप्यनेनैव तत्पुरुषो ज्ञेयः । इह समासश्चेत्यतश्चोनुवर्तते सच निपातत्वात्
विकल्पाद्योपि तेन पक्षे ग्रामं प्राप्तं दात्रेण च्छिन्नमित्यादौ वाक्यमपि भवति । अयं
च द्वन्द्वादावपि विकल्पो ज्ञेयः । कचिदिति । अमादावित्यत्र पूर्वइत्यनुवृत्ते द्वि-

हेतुः ॥ आम्रवणम् त्रिनयनः । पानस्य वा *११६ ॥ सुरापा-
णम् सुरापानम् । नञि * ३१३ ॥ नञि पूर्वपदे सति तत्पुरुष-
संज्ञकः समासो भवति ॥ ना * ३२२ ॥ समासे सति नञो-
ऽकारादेशो भवति । अब्राह्मणः ॥ अम्स्वरे * ३२३ ॥ समा-
से सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे । नाकादिवर्जम् । अ-

र्त्तवाद्यन्तस्याऽवश्य पूर्वप्रयोगे प्राप्ते परप्रयोगार्थमिदं कचिदिति प्रयोगमनुमत्ये-
त्यर्थः । भूतपूर्वहति । पूर्वस्मिन्काले भूत इति विग्रहेऽभादाविति तत्पुरुषे पूर्वश-
ब्दस्य सप्तम्यन्तस्यापि परनिपातः एवं इन्तानां राजा राजदन्त वनस्याग्रे अग्रेवण-
मित्यादि ज्ञेयम् । इहामाद्यन्तपदमन्यत्रापि पूर्वप्रयोगार्हपदस्योपलक्षणमिति मनवानो
बहुव्रीहिसुवाहरति । आहिताभिरिति । अत्राहितोभिरनेनेति बहुव्रीहौ आहितश-
ब्दस्य विशेषणत्वात् । बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयोरिति पूर्वनिपातार्हस्य परनि-
पातेऽन्यादित इति भवति स च कचिदित्याहिताभिरित्यपि स्यादित्यर्थः । समास
इति । णत्वस्य हेतुर्निमित्तं घुर्नोऽनन्ते अवकुर्वन्तरेपीत्याभ्यां णत्व निमित्ते सति
प्रापयतीत्यर्थः । अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्याभिन्नपदत्वतुसदर्थश्रयणान्न णत्व विहन्तीति
भावः । भिन्नपदत्वेणत्वाभावस्त्वयवयवान्तरेपीत्यत्रप्रतिपादितएव । शरवणमित्या-
दिशराणां वनसाम्राणां वनमिति तत्पुरुषे षष्ठ्या लुकि पुनर्बिभक्तावैकपदेऽवकु-
र्वति णत्वम् त्रिनयन इति । त्रीणि नयनान्यस्येति बहुव्रीहिणा पदैक्येपि कचिक्त-
त्वाग्रेह णत्वम् । कचिच्छब्दार्थं विवृणोति । पानस्येति । णत्वमितिशेषः । सुरापा-
णमिति । सुरायाः पानमिति तत्पुरुषात्पदैक्येपि पाक्षिक णत्वम् । एव माषान् वपत
इति माषवापिणौ माषवापिनावित्यादि । एतच्च सर्वमवकुर्वन्तरेऽपीत्यपिशब्दाल्लभ्य-
ते स हि निपातत्वाद्नेकार्थ इति । नञि लकारो ना इत्यत्र विशेषणार्थः । इह पूर्व-
व्यय इत्यतः पूर्व इति नव्यो विशेषणमनुवर्तते अमादावित्यतस्तत्पुरुष इति
चेति मत्वाह । नञिपूर्वेत्यादि । समासश्चान्वय इत्यनुवृत्तेरन्वये सतीति शेषः ।
नञ्समासोयमुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषत्वात् पूर्वपदार्थप्राधान्येत्वव्ययीभावः स्यात् ।
अमक्षिकमिति । अन्यपदार्थप्राधान्येपि बहुव्रीहिः स्यात् । अब्राह्मणको
देश इति । ना । न इतिच्छेदः । अत्र न इति नकाराकारयोर्लुपपष्ठीद्विवच-
नान्तो निर्देशः । ततश्च नकाराकारयोः स्थानेऽप्रभादेशः स्यात् अन्यथा त्वकार-

१ पूर्वस्मिन् प्रतिपदोक्तोपि तत्पुरुषो नैवाश्रीयते अविज्ञमविज्ञ इत्यादौ समासद्वयेऽपि
आदेशदर्शनात् ।

श्वादन्योऽनश्वः धर्म्मविरुद्धोऽधर्म्मः । ग्रहणस्याऽभावोऽ-
ग्रहणम् । तदन्यतद्विरुद्धतद्भावा नञर्थोः । चार्थे द्वन्द्वः *
३७ ॥ समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरथोगसमाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं

स्याकारे प्रयोजनाभावादन्याभावे अन्त्यसेदशस्येति नकारमात्रस्याकारे सवर्ण-
दीर्घे च आकारः । श्रूयतेऽत्रप्रमाणं ना इति निर्देशः अन्यथा नवोऽनुवृत्तेरादेशमेव
निर्दिशेत् धनपतिरित्यादौ धनावयवस्य नस्यानर्थक्यादर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नात्व
यामनपुत्र इत्यादौ च नप्रत्ययस्यार्थवत्त्वेपि नञीत्यनुवृत्तेर्नात्वम् अतएव च नभ्रा-
जत इति नभ्राद् न क्रामतीति नर्कं नैकधा नात्राक्रमस्तीति नाकमित्यादिषु नाका-
रोऽनादेशश्च भवति । निषेधार्थनकारस्य समासत्वेन नवोऽभावात् नातुबन्धकस्य
ग्रहणे निरनुबन्धकस्य ग्रहणाद्योगाच्च स्त्रैणार्थ इत्यत्र नञ् प्रत्ययस्य जित्वं वृद्धावुपक्षीण-
प्रयोजनत्वादकिञ्चित्कर णिदेव चार्थं प्रत्ययः । श्लेषा निपात्या इति । निपातनावा पूर्वव्यय
इत्यतः पूर्वं इत्यनुवृत्तेर्वा यत्र पूर्वपदं नञ् तत्राऽकारोऽनादेशविधेः स्त्रैणार्थ इत्यत्राप्रसङ्गः
पुनरेतत्प्राप्तो वानुवृत्तेर्वा अत्र पक्षे तत् एव नभ्राडित्यादिसिद्धेर्नवो जित्व
विस्पष्टार्थम् । अब्राह्मण इति । ब्राह्मणसदृशः क्षत्रिय इत्यर्थः । पर्युदासे हि नञ्-वि-
शिष्टेनोत्तरपदेन सादृश्यं लक्ष्यते । नञिवयुक्तमन्यसदृशार्थे तथा ह्यर्थगतिरिति अन् ।
नाकादिवर्जमिति । नवोऽकारोऽनादेशश्च स्यादिति शेषः । एतच्चानन्तरमेवोपपादितम्
अश्वान्य इत्यादि । प्रसज्यपक्षेऽत्र मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या । नञ्विशिष्टेन परपदेनाश्वत्व-
विरुद्धत्वाभावविशेषा लक्ष्यन्ते । तत्रानश्वइत्यादिपूत्तरपदार्थप्राधान्यान्निष्पत्तिं नञीति
तत्पुरुषेष्वत्वे नवोऽनादेशः । नस्य च ङ्णो ह्रस्वादिति द्वित्वस्याभावस्तत्रैवोपपादितः
उत्तरयोर्ना इत्युदादेशः । नन्वग्रहणमित्यत्राभावस्य पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यादव्ययी-
भावो युक्तः सत्य, यदाऽभावमात्रमुच्यते तदाऽव्ययीभावः यदा त्वभावविशेष
उच्यते ग्रहणस्याभावविशेषो ग्रहणाभाव इति तदा तत्पुरुष एवेति सर्वमालोच्याह
तदन्येत्यादि । तथोक्त विचारचिन्तौमणौ-नञ् नलोपे द्वे अविप्रोऽयशोऽतप्रिरभा-
षणम् । सदृशविरुद्धान्याभावा नञर्थो एवमुक्तमात्र । समासे तूत्तरपदप्राधान्यं मास-
जातवत् नञर्थमिलितं तद्वि सादृश्यादीनि लक्ष्येदिति । इति तत्पुरुषः ॥ चार्थे ॥
चशब्दस्यार्थमाह समुच्चयेति । तत्र समुच्चयस्योदाहरणलक्षणे आह तच्चे

गुरुं च भजस्वेति प्रत्येकमेकक्रियासंबन्धे समुच्चये
बटो भिक्षामंट गाश्चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबन्धे-
ऽन्वाचये समासो नास्ति परस्परसंबन्धाभावात् । इतरे-
तरयोगे समाहारे चार्थे द्वन्द्वः समासो भवति ॥ द्वन्द्वे-
ऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानां पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥
पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । उक्तार्थानामप्रयोगः । अग्निश्च

श्वरमित्यादि । तत्र तेषु चतुर्षु चार्थेषु मध्ये ईश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये
गुर्वीश्वरयोरन्योन्यसंबन्धात्समासो न भवतीति संबन्धः । किलक्षणे समुच्चये ।
प्रत्येकमिति । एकमेकं प्रतीतिप्रत्येकं बीप्सायामव्ययीभाव बहूनामपि पदार्थानां
प्रत्येक कर्मभेदाद्विद्यमानयैक्यैव क्रियया सहसंबन्धोभवतीत्यर्थः । बटोभिक्षा-
मिति । अत्राऽन्वाचये । गोभिक्षयोः परस्परमसंबन्धात् समास इत्यर्थः । कि-
लक्षणेऽन्वाचये । क्रमेणेति । द्वयेत्युपलक्षणं यस्य यया क्रियया सामर्थ्यं तस्य
तयासंबन्धोभवतीत्यर्थः । अयं भावः । अन्वाचये द्वेकस्य प्राधान्यात्तदनुरोधेना-
ऽन्यदन्वाचीयते । यथाऽत्रादर्शनादनानयन्नपि गामटेत्येव भिक्षामनटस्तु भिक्षा
न गामानयति अटन्नपि नाऽन्विष्य गामानयतीति तत्राप्रधानस्यैव चार्थे वृत्तेः
प्रधानस्य तत्रावृत्तेरुभयोः क्रमेण क्रियासंबन्धादपि नाऽन्योन्य सामर्थ्यमिति न
गोभिक्षयोर्द्वन्द्व इत्यर्थः । इतरेतरेति । परस्परं संबन्धादिति शेषः । तत्रान्योन्या-
पेक्षाणामवयवभेदानुगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सतीतरेतरयोगो
भवति । उद्धृतावयवभेदत्वाच्चाऽत्रद्विवचनबहुवचने भवतः । समाहारस्तु तादृशा-
नामेवाऽवयवभेदतिरोधानसभिन्नरूपेणाऽन्वये सति भवति संहतिप्राधान्याच्चा-
ऽत्रैकवचनम् इहतु पटुश्चासौ खञ्जश्चेति समानाधिकरणयोरप्येकत्र धर्मिण्यनेक-
धर्मसमुच्चयार्थे प्राप्तौ द्वन्द्वः परत्वात्कर्मधारयेण बाध्यत इत्युदन्तस्य पटोरपूर्वनिपा-
तनियमात् खञ्जपटुरित्यपि स्यादित्यर्थः । असामानाधिकरण्येतु द्वन्द्व एव स्यात् ।
पटुखञ्जावागताविति वाक्यवदत्र समासेपि पूर्वप्रयोगानियमप्राप्तौ विशेषमाह
द्वन्द्वेऽल्पस्वरेति । इकारश्चोकारश्चेकारोरौ तावन्तौ येषां तानि प्रधानानि च प्रधानेका-
रोकारान्तानि अल्पस्वराणि च तानि चाल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्तानि । अथ वाऽ
ल्पस्वरं च प्रधानं चैकारोकारान्तं चेति द्वन्द्वे प्रधानस्याऽल्पस्वरत्वात् पूर्वत्वे प्राप्तेऽल्प-

भारुतश्च अग्निभारुतौ । भोक्ता च भोग्यश्च भोक्तृभोग्यौ
 धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ ॥ देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य
 दीर्घो वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्नीषोमौ ॥ अन्यादेः सोमा
 द्वीनां पत्वं वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरयोगे द्विवचनम्
 एकवद्भावो वा समाहारे वक्तव्यः ॥ * ॥ शशाश्च कुशाः

स्वरस्य पूर्वनिपातएषामन्योन्यं द्वन्द्वेऽल्पस्वरस्य पूर्वत्वं यथा स्यादिति ज्ञापना
 वागग्नी तेषां पदानां पदान्तरेण द्वन्द्वे समासे पूर्वनिपातः स्यादिति वक्तव्यमित्य
 पदुभ्येति । पदुगुमाविति समासस्यार्थावबोधकमिदं वाक्यं तत्र च गुप्तार्थप्रती
 शयां पदुशब्दार्थाप्रतीतेर्नद्विवचनं भवति समासे तु द्वन्द्वस्य युगपदधिकरण
 तत्रैव द्वन्द्वो भवति केनपुनर्द्वयोरर्थयोर्युगपद्वचनम् । एकैकेन पदेनैतदुक्तं
 यावता पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधानं युगपद्वचनं एव
 भवतीति तत्र द्वन्द्वेतोक्तार्थत्वाच्चशब्दो न प्रयुज्यत इत्याह उक्तार्थानामिति ।
 समासप्रत्यययोरिति विभक्तिलुक्कान्तदन्तत्वात् पदो, पूर्वनिपाते पुनर्नामक
 एवमग्निभारुतावित्यत्राग्ने तथा भोक्तृभोग्यावित्यत्र प्राधान्याद्भोक्तुः । धवख
 वित्यत्राऽल्पस्वरत्वाद्वयस्य । देवताद्वन्द्वइति । देवतावाचिना योद्वन्द्वस्तत्र य
 तस्य वा दीर्घः स्यादिति वक्तव्यार्थः । वाशब्दस्याऽत्र व्यवस्थार्थत्वादाग्निमा
 न दीर्घः । अग्नीषोमाविति । अग्निश्चसोमश्चेति चार्थे द्वन्द्वेऽग्रेरिदन्तत्वात् प्रा
 तेऽनेनदीर्घः सहादित्वान्निपातितो वा दीर्घोऽनेन प्रपञ्च्यते । अश्यादे
 भिन्नपदत्वादकृतसकारत्वाच्च किलादिति न प्राप्नोतीत्यारम्भः । अश्यादिभ्य
 सोमादीनां सकारस्य निमित्ते सति पत्वं स्यादिति वक्तव्यार्थः । सहादीनि
 विहितस्यैव पत्वस्याऽयं प्रपञ्चः । अतएवस्त्रीपितृष्वस्त्रादेरिति अनेन चाऽग्रे
 त्वरस्य सोमशब्दस्य सस्य पत्वमित्यर्थः आदिना अग्निष्टोममातृष्वस्त्रादयो
 इतरेतरयोगइति । पदुगुमादिषु सर्वत्रेतरयोगद्वन्द्वेन समाहारे अत एव प्रकृ
 द्वित्वाद्द्विवचनं समाहारे त्वेकवचनमपि स्यादित्याह एकवद्भाव इति । तथा
 भाष्ये काशिकाया चोक्तं सर्वो द्वन्द्वो विभाष्यैकवद्भवतीति । शशकुशेत्यादि ।
 इति शेषः । अत्रचार्थ इति समाहारे द्वन्द्वे एकवद्भावपक्षे एकत्वे द्विगुद्वन्द्वावि

पलाशाश्च शशकुशपलाशाः । शशकुशपलाशम् ॥ अन्य-
न्यादीनां विभक्तिलोपे सगागमो वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्यो-
न्यम् । परस्परम् ॥ एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ * २५७ ॥ एकत्वे व-
र्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ॥ समाहारेऽत

कत्वात् सेरम् अन्यत्र जसि दीर्घविसर्गौ इतरेतरयोगे तु शशकुशपलाशा इत्येव अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वात् पाणिपादमित्यादौ प्राण्यङ्गादीनां नित्यमेकवद्भावः ।
अत एव मुखनासिकाभ्यामिति प्रकारान्तरेण निरवाहि । दशदन्तोष्ठा इत्यादौ तु
द्रव्यपरिमाणेन भवति । आम्नपलाशमाप्नपलाशावित्यादौ वृक्षादीनां विकल्प इति
ज्ञेयम् । दधिपयसी इत्यादौ तु इतरेतरयोगद्वन्द्व एवेति नास्त्येकवद्भावप्रसङ्ग इति
विवेकः । अन्यादीनामिति । देवताद्वन्द्व इत्यतः पूर्वपदस्येत्यनुवर्तते एषा समासे
समासप्रत्यययोरिति स्यादिलुकि पूर्वपदस्य सगागमो वक्तव्य इत्यर्थः । अन्योन्य-
मिति । अत्र अन्यश्च अन्यश्च तयोः समाहार इति द्वन्द्वे सिलुकि पूर्वस्याऽनेन
सक्रियस्य तस्य विसर्गे चत्वे ओत्वे अलोपे च द्वन्द्वैकत्वे ह्यौवत्वात् सेरम् । परस्पर-
मिति । अत्र । सकि विसर्गसत्वे कुप्पोरिति तु न भवति तत्र वाशब्दस्य व्यव-
स्थार्थत्वात् । अन्योन्या परस्परामित्यपि सहादित्वाज्ज्ञेयं तदेवहानेन प्रपठ्यते ।
एकत्वं इति । अत्र च सनपुंसकमित्यनो नपुंसकमित्यनुवर्तते एकत्वइति च द्विगुद्व-
न्द्वयोर्विशेषणमित्यभिप्रेत्याह एकत्वे वर्तमानाक्रियादि । समाहारार्थं वर्तमानादि-
त्यर्थः । तत्रैव तथात्वात् द्विगुद्वन्द्वविति एकसख्य एकत्वे कि पटुगुतौ इति द्वन्द्वः ।
समाहारे समाहारस्य समूहरूपत्वात् तस्य च भेदनिपन्यन्तत्वात् भेदस्य च सख्यैश्च
वाच्यत्वात् सख्यापूर्वपद एवाय द्विगुर्भवति अन्यत्र प्रयोगाभावाद्वा अत एव
सख्यापूर्वो द्विगुरितिकाचित्कोऽपपाठः । पूर्वशालाप्रिय पौर्वशाल इत्यादौ तु समा-
सान्तरेण निर्वाहः स्वरस्तु नास्माकं दोषाय इहासन्नेदार्थं द्विगुन्तत ईद्विति निर्वेक्ष्य
यथास्थितनिर्देशादकारप्रक्षेप इति मत्वाह अकारान्तादीविति । तथोदाहरति ।
दशप्रामीति । दशानां ग्रामाणां समाहार इति व्युत्पत्त्या सूत्रे समाहरणं समाहार
इति भावसाधनः समाहारशब्दोऽस्तीति सूचयति । ननु पृथग्देशस्थानामेकत्र समी-
करणं समासार्थं स च दशानां ग्रामाणां न सम्भवतीति चेन्न । एकत्र क्रियायां
सम्भवयादन्यदेशानामपि बुद्धयाराशीकरणस्य संभवात् अत्र द्विगौ विभक्तिलो-

ईप् द्विगुः * ३११ ॥ समाहारार्थे द्विगुः समासो भवति । त-
तोऽकारान्तादीप्त्ययो भवति । दशानां ग्रामाणां समा-
हारो दशग्रामी । पञ्चाग्रयः समाहता इति पञ्चाग्नि । पञ्चगु ।
त्रिफलेतिरूढितः । बहुव्रीहिरन्यार्थे * ३१८ ॥ अन्यपदार्थे

पेऽन्तत्वादीपियस्यलोपइत्यलोपे समासत्वात्स्यादौ हसंपइतिसिलोप ननुचात्र सत्य-
पीपनपुसकत्वाऽनपायात्तदाशयाह्रस्वलुङ्नुमादयःस्य स्त्रीत्वाभावाच्च तदाशयाभा-
डामधिह्रस्वानस्युभैवम् । नपुसकह्रस्वत्वावद्विधिसामर्थ्यान्नभवति अन्यथालाघवाय-
ह्रस्वेव विदध्यात्किञ्चैवमपीपिकारोच्चारणस्यनर्थकप्रसज्येत तस्मादौ ईवइति
विभज्य ईर्भवति सचेव्रूपेणार्थेनचेरतुस्यो यथा ईप्स्त्रिया भवति एवमी, प्रत्ययेपि
स्त्रिया स्यादित्यर्थः । अथवा आगतः स्त्रियामित्यत स्त्रियां ग्रहणमनुवर्तते तच्चेपूर्वे
धिनैव सबध्यते न समासविधिना नानिष्टार्थद्वारात्प्रवृत्तिरिति एकत्वे द्विगुद्वन्द्वविति
ज्ञापकाह्रातश्चाकारान्तात् द्विगोरोप ईवन्तश्च स्त्रियां भवतीति नोक्तदोष इति दृग्-
ग्राम्यादेर्नदीवत्प्रक्रिया सिद्धा । पञ्चाग्रय इति । समाहता व्युत्पत्तिमात्रं दर्शित न
पुनः समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्व तत्त्वेहि सामाहियमाणाः पञ्चाग्रयः समासार्थे
इति पञ्चादिभिः सामानाधिकरण्याद्विवचनबहुवचने प्रसज्येते अतः पञ्चाना-
मग्रानां समाहार इति तात्त्विको विग्रहः । पञ्चाग्नीति । अत्रद्विगौ विभक्तिलुकि
अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पदत्वान्नलोपसिखणदीर्घे च । एकत्वे द्विग्विति क्लीबत्वात्
स्यमोर्लुक् यथात्र नलोपेपि दीर्घः स्यात्तथालोपसि पुनरित्यत्र प्रत्यपादि । शेष वारि-
वत् । पञ्चगुइति । इदलेखकैर्भ्रान्त्यालिखितं यतोत्र ढाडका इति क्षित्ये टप्रत्यये
पञ्चाग्रवमितिसाधु स्यात् । त्रिफलेतीति । ततश्चावयवव्युत्पत्तेरभावात् स्त्रीत्वेपोर्भा-
वाभावौ नाशङ्क्यौ । ननु पञ्चानां पात्राणां समाहारःपञ्चपात्रं त्रिभुवनमित्यादौ
सति द्विगौ ईप्शामोति भैवम् । अत्र समासश्चेत्यतश्चोनुवर्तते सच निपातत्वात्
कृत्तत्वाच्चैवभाव लूचश्चि एवच तिसृणांखट्वानां समाहार, इत्यत्रद्विगौ विभक्ते-
र्लुकि तन्निमित्ते तिसृभावेपि कृते एकत्वे इति क्लीबत्वात् ह्रस्वे अदन्तत्वात्
पाक्षिक ईप् तथा त्रितक्षं त्रितक्षत्यादौ नान्तानामपि नलोपसि पाक्षिक
ईप् एकापूरीत्यत्र कश्चित् कृपण एकमप्यपूतं दददनेकमन्वातः श्रद्धासि-

प्रधाने बहुव्रीहिसंज्ञकः समासो भवति । बहुधनः ।
अस्तिधनः । तस्य प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया यत्र
ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानः लम्बकर्णः ॥ बहुव्रीहौ वि-
शेषणसत्तम्यन्तयोः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ भाललोचनः ।
प्रजामेधयोरसु ॥ ❀ ॥ सुप्रजाः । दुःप्रजाः । दुर्मेधाः ॥

ज्ञातृपूपमहत्त्वाद्वा एकस्मिन् क्रियमाणमनेकस्मिन्नपि करोतीत्यारोपि-
तबहुत्वाश्रये समाहारे द्विगु । इतिद्विगु । बहुव्रीहिसमासश्चान्वये नाम्ना-
मित्यतःपदपर नाम्नामित्यनुवर्तते अन्यशब्देनापि वृत्तिपदव्यतिरिक्तसा-
न्निध्यात् पदमेव शिष्यते न वाक्यमिति मत्वाह अन्यपदेति । अन्यपदार्थप्र-
दानपदानां समासो भवति स च बहुव्रीहिसंज्ञक इत्यर्थः । ननुचार्थग्रहणमव-
क्रियता किमन्यग्रहणेन न च स्वपदार्थे प्रसङ्गः समासान्तरेण बाधितत्वात् नी-
लोत्पलमिति । नचैवमनवकाशो बहुव्रीहिरितिवाच्यम् । कण्ठकालइत्यादौ वै-
यधिकरण्ये सावकाशत्वात् । एवं तर्हि नीलोत्पलः स इत्यादौ समानाधिकरण्ये
स्वपदार्थ इव मा कर्मधारयेण बहुव्रीहिवर्धाधीत्यन्यग्रहणम् अर्थग्रहणं तु
कृत्स्नेपि चार्थे यथा स्यात् प्राधान्याद्विभक्त्यर्थे माभूत् इदार्थपदेन प्रकृत्यर्थोभि-
धीयते इत्यन्यपदार्थग्रहणेन विभक्त्यर्थ एव गृह्यते इति स एव प्रधानम् ।
तथा च वक्ष्यति गुण प्रकृत्यर्थोन्यत्र स्यादिति एवं कृत्वा सह प्रकृत्यर्थे-
न विभक्त्यर्थे बहुव्रीहिणाभिधीयमाने तद्विशिष्टोप । न चैव बहुव्रीहिणोक्तार्थ-
त्वाद्द्वन्द्वे च शब्दस्यैव बहुधनोप्राप्त इत्यादौ प्रामाद्विपदस्यानुप्रयोगो न
प्राप्नोतीतिवाच्यं, विभक्त्यर्थे प्रकृत्यर्थेसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानात् तद्विशेष-
मभिविधितस्तत्तद्वाचिप्रामादिशब्दप्रयोगोपपत्तः । बहु धनं यस्येति । अत्रानेन
बहुव्रीहौ विभक्तिलुकि पुनर्नामत्वात्स्यादौविसर्गादिप्रक्रियाया कृतायां बहु-
धन इत्यादि देववत् स्मादित्यर्थः । प्रामादिरत्रान्यपदार्थः । अस्तिवतइति । अत्राऽ-
स्तीति । त्वन्तर्गतिरूपकमवयवपदं शिष्टप्राग्वत् । अत्रामादावित्यनुवृत्तोद्दि-
तीयाद्यर्थं बहुव्रीहिर्भवति न प्रथमार्थे वृष्टे देवेगत् इति तथोक्तं रामचन्द्राचा-
र्यैः । अप्रथमाविभक्त्यर्थेनैवमिष्यत इति अनभिधानाद्वा अतएव च पञ्चभिर्भु-
क्तमस्येत्यादौ वैयधिकरण्येपि न अन्यथा पञ्चभुक्तवन्तोस्येत्यत्रापि* प्राप्नुयान् ।
तस्येति । इवञ्च सर्वादेः स्मडित्यत्र सुविशदम् प्रत्यपादिलम्बकरणवति लम्बौ क-

धर्मादन् ॥ * ॥ सुधर्मा । रूपवद्भाष्यः ॥ अन्यार्थे*२०४।
स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ॥ पुंव-

णो यस्येत्यर्थः । बहुव्रीहाविति सुगमम् । अनेनबह्वस्ति लम्बाना विशेषणाना
प्राक्प्रयोग इतिभावः । भाले लोचन यस्य स भाललोचनः । प्रजामेघयोरिति ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठीयं प्रजामेवाभ्यां बहुव्रीहावसुप्रत्ययो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ।
उकारोत्र सुखसुखार्थः सुप्रजा इत्यादि शोभना प्रजा यस्य दुष्टा प्रजा यस्य दुष्टा
मेघा यस्येति विप्रहः । अत्र बहुव्रीहावसौप्रत्यये यस्य लोप इत्यालोपे अत्वसो-
साविति दीर्घे सुवचश्शब्दवत्प्रक्रिया एवमप्रजाः अल्पमेघसइत्याद्युदाहार्यम् ।
धर्मज्ञिति । अस्मात् केवलद्वहुव्रीहावन्प्रत्ययः स्यादिति वक्तव्यार्थः । सुधर्मेति ।
सुपु धर्मो यस्येति विगृह्यान्प्रत्ययेऽलोपे यज्वन्शब्दवद्रूपाणि रूपवतीति । प्रशस्तं
रूपं यस्या संति प्रशस्ताये वतु पृथित इतीप् । अत्र रूपवतीभार्याशब्दयोर्बहु-
व्रीहौ स्यादिलुकि उत्तरसूत्राभ्यां ह्रस्वपुंवद्भावयोः कृतयोरन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या
परस्वात्तया अवे इति दत्वे च रूपवद्भाष्ये इति स्यादित्यर्थः अन्या । अत्र त्रिचतुरोः
स्त्रियामित्यतस्त्रियामित्यनुवर्तने ह्रस्वो वेत्यतो ह्रस्वश्च स च ह्रस्वो विधीयमानो
ऽर्थादीर्घस्थानिनमाक्षिपति सच दीर्घः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते स्त्रियामित्यर्थः । विहित-
विशेषणत्वात् स्त्रिया विहितो यो दीर्घ इति सच स्त्रीप्रत्यय एव स्त्रियामित्या-
देशापेक्षया स्थानवष्टी भवति स्त्रीति बाग्रहणानुवृत्तेः । स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते निपा-
तानामनेकार्थत्वात् न स्त्रीशब्दः नापि रूपार्थः प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण तेन स्त्रीप्रत्य-
यान्तस्येत्यर्थः । एतदेवाह स्त्रीलिङ्गस्येति । स्त्रियलिङ्गयतीतिस्त्रीलिङ्गः स्त्रीप्रत्ययान्तः
शब्दस्तस्येत्यर्थः । अन्यार्थे वर्तमानस्येति । गुणीभूतस्येतियावत् । हरीतक्याः
फलानिहरीतक्यइत्यादौतुहरीतक्यादीनामत्र फलमेवमुख्यार्थः इतिनास्तिगौणार्थता ।
तथाहिहरीतक्या फलानीत्यर्थेणितो वेत्यणोऽणिच्चादवृद्धौ यस्येतिलोपः शब्दश्च-
क्तिस्वाभाव्यात् स्त्रीत्वे न पुनरित्यलोपः शेषानिपात्याः कत्यादय इति निपातनात्त्याद्-
छादीनामृग्यगौणार्थत्वम् । पुंवदिति । समासे सतीति इदमधिकाराद्धभ्यते समा-
नाधिकरण इति तु कर्मधारयसूत्रानुस्यार्थः इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते तुल्यार्थत्वं नाम भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थपातित्वं तदेवहि सामानाधिकरण्यम् अत्र पुंवद्भाववि-
धिना सामर्थ्यास्त्रीस्थान्याक्षिप्यत इतिव्याख्याने नपुंसकस्यापि स्थानित्वं दु-

द्वा ॥ * ३२२ ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य
स्त्रीलिङ्गस्य 'पुंवद्वा भवति । पुंवद्वावादीपो निवृत्तिः
वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥ गोः * २०५
गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति । पञ्चगुः ॥ सं-

वोरमिति ग्रामणि ब्राह्मणकुलदृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिरित्यत्रापि पुंवद्भावेन नपुंसका-
द्भ्रस्वो निवर्तते तस्मादावतः स्त्रियामित्यतो मण्डूकमुत्या स्त्रियामित्यनुवर्तमानमर्थान्
न्यानषष्ठ्यन्त स्यात्तत्रापि ख्यर्थस्य पुमर्थेतिदिश्यमाने कालिमन्यास्त्रीत्यत्रात्मान
कालीमन्यतइति विगृह्य मन्यतेरेनां खगिति खशि खितीति लुमि दीर्घस्य ह्रस्वोऽ-
र्थस्य तु पुवस्त्वमिति व्याश्रयत्वादित्यमाणो ह्रस्वः पुवस्त्व वायित्वा न प्रवर्ततेति
दोषात् । स्त्रीवाचकशब्दस्य वाचकशब्दस्यैवरूपं स्यादिति । द्वितीयपक्षमाश्रित्याह
स्त्रीलिङ्गस्येति । स्त्रिय लिङ्ग्यतीतिस्त्रीलिङ्गः स्त्रीवाचकशब्द इत्यर्थः । तस्य पुवद्वा-
चकशब्दस्यैव रूपं स्यादित्यर्थः । नन्वस्मिन्नपि पक्षे सारसा नाम शकुन्यः तेषां
लक्ष्मणां स्त्रियः तत एता लक्ष्मणाश्च ता वृन्दारिकाश्चेति समासे स्त्रीवाचकस्य
लक्ष्मणाशब्दस्यानेन पुवस्त्वेऽर्थतः सादृश्यात् पुंवाचके सारसशब्देऽतिदिश्यमाने एताः
सारसवृन्दारिका इति स्यान् एता लक्ष्मणा वृन्दारिका इति चेप्यत इति चेन्मैवं
वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पात्तत्वाद्विषये प्रतिषेधात् तथाच वक्ष्यति वाग्रहणात्क-
ल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवतीति । यद्येवमाद्येपि पक्षे भयमेवास्तु परिहार ओमिति
ब्रूमः तदेव पक्षद्वयेपि वाग्रहणाद्दोषाभावो द्रष्टव्यः पुवद्वावादिति । पुंवाचकशब्दा-
तिदेशादीपो निवृत्तिरभाव इत्यर्थः । गौः । अत्रान्यार्थइत्यतोऽन्यार्थ इत्यनुवर्तत
इत्याह गोशब्दस्याऽन्यार्थे वर्तमानस्येति । गुणीभूतस्वार्थस्येयं । पञ्चगुरिति । अत्र
बहुव्रीहावनेन ह्रस्वे ह्रस्वादेशइत्योकारस्य उकारो भानुवत्प्रक्रिया । ननुचगोः
प्रियोऽस्य गोप्रिय इत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति न यतो बहुव्रीहौ वृत्तेर्गुणाभावोपि
पूर्वपदस्य स्वार्थानपेक्षत्वान्नान्यार्थवृत्तिर्गोशब्द इति । एवमपि गामतिक्रान्तोऽतिगव
इत्यत्रप्राप्तिसमासे टाडका इति तत्प्रसङ्गः । नच वाच्य बोध्यस्वरइत्युकारस्याप्यव
भविष्यतीति तत्र तद्धित इत्यनुवृत्तेः । एवं तर्हि ह्रस्वोवेत्यतो निपातो वःशब्दोवात्रानुवर्तत
इति गोशब्दान्तस्य नाम्नो ह्रस्वविग्रानाददोषः, तत एव वानौकादिवन्निषेधाः अ-

ख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यालोपो वक्तव्यः *
 सहस्रपात् । सुपात् । व्याघ्रपात् ॥ शसादौ स्वरं परे पदादे-
 शश्च वक्तव्यः । * । द्विपदः ॥ कर्मधारयस्तुल्यार्थे * ३१९
 कर्मधारयः पदद्वये तुल्यार्थे एकार्थनिष्ठे सति समा-
 सो भवति । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । र-

न्यार्थं गोश्रेत्येकयोगे कार्यं गोरिति पृथग्योगस्याऽस्य ह्रस्वविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थत्वा-
 द्वा । संख्यास्त्विति । संख्या च सुश्च व्याघ्रादयश्च ते पूर्वैरस्मात्तस्य संख्यापूर्वस्य
 सुपूर्वस्य व्याघ्रादिपूर्वस्य च पादशब्दस्य योऽकारस्तस्य लोपो बहुव्रीहौ वक्तव्य
 इत्यर्थः । सहस्रपादिति सहस्रपादा अत्येति बहुव्रीहिः संख्यापूर्वस्योदाहरण-
 मिदम् । सुपादिति । सुपूर्वस्य शोभनौ पादौ यस्येत्यर्थः । व्याघ्रपा-
 दिति । व्याघ्रादिपूर्वस्य व्याघ्रः पादावस्य नच प्राणीप्राण्यन्तरस्याङ्गं समवतीति
 सामर्थ्यात् यथाप्रसिद्धमङ्गसादृश्यमेवं ज्ञेयं तेन व्याघ्रस्य पादाविव पादावस्येत्यर्थः
 ऋचिदेवं विप्रहस्तु बालावबोधाय । तथोक्त पदमञ्जर्यामि अत्रोष्ट्रो मुखमस्येति
 विप्रहः नच प्राणीप्राण्यन्तरस्य मुखमुपपद्यते इति सामर्थ्यात्सादृश्यावगातिः मुखेन
 च मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति उष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवतीति आदिना
 ह्यादीत्यादि । संख्यादिपूर्वस्येति किं हस्तिपादः । शसादाविति । संख्यादिपूर्व-
 स्यपादशब्दस्येति शेषः । द्विपदइति । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ शसिपादस्यानेन
 पदादेशः स च गुरुत्वात् गुरुः शिञ्चेति सर्वादेशः एव टादौ स्वरेपि ज्ञेयम् । अन्यत्र
 पञ्चसु हसादौ च संख्यास्त्वित्यलोपः इति बहुव्रीहिः । कर्म । तुल्य एवार्थस्तुल्यार्थः
 तत्र सामानाधिकरण्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकार्थवृत्ताविति यावत् । अतएवाह ।
 पदद्वयइत्यादि । व्यधिकरणे सप्तम्यौपदद्वये कर्मधारयः समासो भवति तुल्यार्थे
 पदद्वये वाच्ये सति सामानाधिकरणे वा एकार्थेति । एकस्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्यस्य
 तत्तस्मिन्नितिपदद्वयविशेषणं ततश्च विशेषणविशेष्यभावे सतीत्यर्थः । तत्रैव
 हि एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः अतएव तक्षकः सर्प इत्यादौ न समासः भिन्नप्रवृत्तिनिमि-
 त्तानामेकार्थवृत्तित्वाभावात् । नहि तक्षकः सर्पत्व व्यभिचरति शिशपावृक्ष
 इत्यादौ तु शिशपादिशब्दानां वृक्षकल्योवृत्तेरस्ति व्यभिचारः नीलंचत-
 दीत विप्रहैकैकार्थत्वं दर्शयति । अत्र समासे विभक्तिलोपेऽतोत्वेस्याशुत्पत्तौ

तालता । पुंस्कोकिलः ॥ पुंसः खपे संयोगान्तालोपो
वक्तव्यः । नाम्नश्च कृता समासः ॥ ३२९ ॥ प्रादेरुपस-
र्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन सह समासो भवति । प्रवादः ।
कुम्भकारः ॥ अलुक् ॥ २५२ ॥ कचित् कचित्समासे कृते

च नीलोत्पलमित्यादि कुलवत्स्यादित्यर्थः । ननु चाविशेषादुत्पलस्याऽपि प्राप्तिः
पात स्यात् उत्पलनीलमितिनद्रव्यस्योत्पलादे क्रियासिद्धौ साक्षादुपयोगात्संबन्धो
युक्त इति परत्वं गुणस्य तु नीलोद्द्रव्यद्वारेणेति द्रव्यात्पूर्वत्वम् एवं क्रियाया अपि
पाचकब्राह्मण इति गुणयोः क्रिययोश्चान्योन्यमुपनिपाते अनियमपक्षः अकुञ्जः
कुञ्जखञ्ज पाचकपाठक पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्ज इति । रक्तलेतेति ।
अत्र कर्मधारये गुणत्वाद्वक्ताग्रब्दस्य पूर्वत्वेपुंवद्वेति पुंवत्त्वम् । पुंस्कोकिल इति ।
अत्र कर्मधारये सेर्लुकि सयोगान्तस्येति सलोपे प्राप्ते विधेयमाह पुंस खपे इति
प्राप्तत्वात् सयोगान्तालोप इत्यर्थः । तुल्यार्थे कि पदुगुप्तौ । कृता । अत्र प्रादिरुप-
सर्ग इत्यतः प्रादिग्रहणमनुवर्तमानमर्थात् समासइत्यपेक्षया षष्ठ्यन्ते संपद्यत
इत्याह । प्रादेरुपसर्गस्येति । नाम्नश्चेति । एतच्च । नाम्नश्चेत्युत्तरसूत्राद्भ्यते तस्य
चायमर्थः नाम्नश्च कृता समासो भवति कुम्भकार इदमेवचाविशेषाद्बुद्धिः कृता
सह व्याख्यानमुदाहृत च कृतेति । प्रत्ययग्रहणात्तदन्तग्रहणमित्याह । कृदन्तेनेति ।
समासो भवतीति । अविशिष्टसज्ञ इत्यर्थः । तथोक्तं भट्टरामकलशैः कृता समासः
तस्योपसर्गस्य कृता कृदन्तेन सह समासो भवतीति । यद्येव कथं स च षड्विंश
इत्युक्तं विशिष्टसंज्ञापेक्षं तदित्यदोषः कचिन्मूले कृदन्तेन सह समासस्तत्पुरुषसंज्ञो
भवतीत्यपपाठः तत्पुरुषाननुवृत्तेः । प्रवाद इति । प्रकृष्टोवाद इत्यर्थः प्रकृष्टार्था हि
प्रशब्दः ऐकपद्यमत्र समासप्रयोजनम् । कुम्भकार इति । कुम्भकरोतीति समासः
ततो विभक्तैर्लुगैकपद्य च समासाधिकारे पुनः समासग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थं पूर्वं
समासे विकल्पज्ञानार्थं च तथा नाम्नश्च कृतेत्येकयोगे कार्ये पृथग्योगकरणं कृतोऽन्य-
त्रापि समासप्रतिपत्त्यर्थमनुव्यचलत् समासत्वादिकपद्यं भवति । समासप्रत्यययोरे-
त्यत्र स्यादधिकारादिह तिपो न लुक् तथा प्रगत आचार्य प्राचार्य अतिक्रान्तौ
मालामतिमाल इत्यादौ प्रादीनां गताद्यर्थे प्रथमादिभिः समासः तथा कुटुम्बे प्रागपि

तद्धितेऽपि विभक्तेरलुगभवति । कृच्छ्रान्मुक्तः । स्तोका
 मुक्तः । अप्सुयोनिः । उरसिलोमा । कण्ठेकालः । ह
 दिरपृक् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरइत्यादिः ।
 टाडकाः ॐ ३२१ ॥ टअडक इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ नो
 वा ॐ २४३ ॥ नान्तस्य टेङ्गोपौ भवति यकारे स्वरं च परे
 वाग्रहणात्कचिन्न भवत्युपधायालोपश्च । मध्याह्नः

समासो भवति । प्रपच्य समासत्वात् क्यवन्न भवति । अन्यथा सति समासे क
 जाते च क्यपि समास इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गः तथाऽविहितलक्षणः सर्वोपि समा
 ऽत्रोदाहृत्य । अलु । अत्र समासप्रत्यययोरित्यनुवृत्तेस्तत्प्रतिषेधाच्च समासे प्रत्य
 परे चायमलुनिवधीयत इति मत्वाह । कचित्समासे कृते तद्धितेपीति । ननु चै
 कचिदित्येव सूत्रे स एवार्थ इति किं पुनरलुग्रहणेन उच्यते । नच उत्तरपदे
 सवन्धादुत्तरपदे परतोऽय समासेऽलुग भवति नान्यत्रेति ज्ञापकार्थं पुनरलुग्रहणम
 तेन स्तोकाग्निर्गतो निस्तोक इत्यत्र पञ्चम्या अलुवृत् उत्तरपदपरत्वाभावात् प्रत्य
 तु परे आमुष्यायणइत्यादौ अनुत्तरपदेऽपि भवति प्रत्ययग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् ७
 एवोपगोराणि पष्ठयालुक स्वयं विधास्यति । कृच्छ्रान्मुक्तइत्यादि । उभयत्राप्यम
 बाधेति तत्पुरुषे पञ्चम्या अलुक् अप्सुयोनिः उरसिलोमा कण्ठेकाल इति
 त्रिष्वपि बहुव्रीहौ सप्तम्या अलुक् हृदिस्पृगिति । हृदिस्पृशतीति नाम्नश्चेति समा
 सप्तम्या वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरइति तत्पुरुषे षष्ठ्या अलुक् । इत्य
 दीति । आदिना खेशय खशय इत्यादि सर्वोप्यलुक् नित्यः पाक्षिको वात्रोदा
 र्तेत्य इति भावः । टाड । समासेसतीति सर्वसमासान्ते ऽविशेषणोक्तत्वात् पङ्क्ति
 पीत्यर्थः इह दृश्य अश्च डश्च कश्चेति द्वन्द्वनिर्दिष्टाश्चत्वारः प्रत्यया इत्याह टअड
 इत्येत इति भवन्तीति यथाप्रयोग स्युरित्यर्थः तत्र ट ईवर्थः डष्टिलोपार्थः । नो
 इह नकारमात्रस्य प्रयोगाभावान्नान्त गृह्यत इत्याह नान्तस्येति । शब्दस्यो
 शेपः । टेङ्गोप इति । डिति टेर्यस्य लोप इत्यतोऽनुवर्तमान इत्यर्थः । यका
 स्वरं चेति । वोव्यस्वर इत्यतोऽनुवर्तते । वा ग्रहणादिति । निपातानामनेक
 र्थत्वादिति भावः । तथा चाग्ने मूल एव वक्ष्यति राव्य राजन्यं नो वेति टिलो
 इति । उपपालोपश्चेति । वा ग्रहणादेव अथवा न अवैतिच्छेदः तत्र अवो

कविराजः । टकारोऽनुबन्ध ईवर्थः । कविराजी । राज्ञां
पुः राजपुरम् । वाङ्मनसम् । दक्षिणापथः । अहो-

योगान्तरं वाशब्दश्चोभयोर्योगयोः शेषः । तत्राद्ययोगार्थो मूले एवोक्तः द्वितीये तु अ
इति लुप्तपट्टीकं पदं तेन मान्तस्य टेरकारस्य वा लोपो भवति यकारे स्वरे च परे
इति । तस्यार्थे अयमलोपोपि वाग्रहणात् कचिन्न राजन्य प्रयोगाच्च व्यवस्था ज्ञेया ।
मध्याह्न इति । अहो मध्यमित्यसादावीत तत्पुरुषे कचिदसाद्यन्तस्येत्यह्नाशब्दस्य
परत्वे टाडका इति टप्रत्यये अनेनापधालोपे च कृते एव स्यादित्यर्थः । पुस्तकमत्र
लोकाज्ज्ञेयम् । नन्वत्र समासाश्चेति नामसज्ञा न स्यात् टाडकप्रत्ययानां समासबा-
ह्यत्वात् । न चाविभक्तीति स्यात् इति वाच्यं, नान्तावधेः समासत्वात् पृथक्संज्ञा
प्रसङ्गेन पदान्तकार्यप्रसगात् । किञ्च टाडकानां प्रकृतेरविशिष्टार्थत्वादर्थवन्वमपि
पृथग् नास्ति । एवं तर्हि यदयं परोक्ष इत्याह तज्ज्ञापयति । टाडका समासावयवा
इति परमङ्ग इति पञ्चमीतत्पुरुषे कचिदमाद्यन्तस्येत्यङ्गः परत्वे सहादेरिति परस्य
परस्मावे टाडका इति टे परोक्षशब्दादविभक्तौ नायं निर्देश उपपद्यते टाडकानां तु
समासावयवत्वे तदन्तस्यैव समासाश्चेति नामसज्ञेति नायं दोषः । कविराज इति ।
षष्ठीतत्पुरुषः, अत्र टप्रत्यये नो वेति टिलोपो दर्शितः । टकार इति । टप्रत्ययटकारः
कार्यायेद्वितीतसंज्ञ इत्यर्थः । कार्यमाह ईवर्थ इति । पृत्रित इति शेषः । कविराजीति ।
अत्र नो वेति टिलोपे पृत्रित इतीपि यस्येत्यलोपः । राज्ञा पूरिति । अनेन राजपुर-
मित्यत्र रेफान्तपुरशब्दादप्रत्ययो दर्शितः क्रीबत्व तु लोकात् । तथोक्त भाष्ये
लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । वाङ्मनसमिति । समाहारद्वन्द्वादप्रत्ययः ।
दक्षिणापथ इति । सप्तम्यन्तादक्षिणशब्दादाप विधाय ततस्तत्पुरुषादप्रत्यये
नोवेति टिलोपः अन्यथा पुनर्देति सर्वोद्वृत्तिमात्रप्रसक्तस्य पुनर्त्वस्य दुर्वारत्वात्
तद्विधौ वाग्रहणाद्वा न पुनर्त्वम् । अहोरात्र इति समाहारद्वन्द्वादप्रत्यये यस्य-
लोप इति लोपः । द्वौ च त्रयश्चेति । अनेन द्वित्रा इति द्वन्द्वं दर्शयति
न चैव पञ्च प्रतीयेरन् । युक्त चैतत् । बहुवचनस्याऽप्येवमुपपत्ते न द्वित्रा
आनीयन्तामित्युक्ते पृथग्द्वयोस्त्रयाणामानेष्वमाणाणामानयनाप्रसङ्गात् । एवं
तर्हि विकल्पायौऽयं चशब्दः, निपातानामनेकार्थत्वात् । न च वाच्यमेव ल-
क्षणाभावात् समास एव न स्यात् नाम्नश्च कृतेति तद्विधानात् विभक्तिलुगादे-

रात्रः । द्वित्राः पञ्चषाः बहुराजा नगरी । अत्र नेप् । बहुक-
र्तृकः कूपः॥ सहादिसादिः ॥ ३२५॥ समासे सति सहादीनां
सादिर्भवति । सपुत्रः ॥ सहसन्तिरसाम्सप्रिसमिति रयः ॥
सध्यङ् । सम्यङ् । तिर्यङ् ॥ ईषर्थे काकवक्तु । कोष्णम् ।

अ विशिष्टसमासानपेक्षवान् । एव तर्हि द्वित्वस्याऽप्यवगतौ द्विवचनमपि स्यादिति
दोषः । तस्मात्संशयार्थश्चशब्दः । नाग्नश्चेत्येव समासः सशयश्चानियतसख्याविमर्शौ
विमर्शज्ञानं चोभयपक्षावलम्बीति मिश्रितेपु द्वित्रिपदस्य कृतेः पञ्चैव प्रतीयन्त इति
बहुवचनमेव भवति । द्वित्रा इति आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा ययारुचि
भवति वाक्यवत् द्वित्रिशब्दाद्बहुप्रत्यये ङिति देरिति टिलोपः अत्राकारेऽपि प्रत्यये
यस्य लोप इत्यनेनापि सिद्धं भन्वानो द्वितीयमुदाहरति । पञ्चषा इति । पञ्चच
षट्चेति नाग्नश्चेति समासे ङ । बहुराजेति । बहुव्रीहौ ङे टिलोपः अथटाङ्ङस्य
भेदार्थमाह । अत्रेति । टित्वनिमित्ताभावादीबन्तेति भावः । बहुकर्तृके इति । बहु-
व्रीहौ कः । सहा । समासे सतीति । उपलक्षणमेतत् तद्वित्तेऽपीत्यर्थः । अतएव
षोडशुदाहरिष्यति । सहादीति लुप्तपट्टीकं पदसादीति च जसन्तं तत्रैकतो बहुवच-
नानुपपत्तेरैकादेशा इत्याह सहादीनां सादिरिति यथाप्रयोगमिति शेषः सपुत्रइति ।
अमादाविति तत्पुरुषे । कचिदमाद्यन्तस्य पुत्रस्य परत्वेऽनेन सहस्य सहादित्यस्यैव
प्रपञ्चमाह सहसमित्यादि । एतेषामञ्चतौ परे सहादित्यनेन सध्यादय आदेशाः स्यु-
रित्यर्थः । सध्यङ्कित्यादित्रिष्वपि नाग्नश्चेति समासे सध्यादिषु इय स्वर इति यत्ने
स्यादिषु प्रत्यङ्चत्प्रक्रिया तिर्यचस्तु शसादौ तिरश्चादय इति विशेषः
काकवेति । कुशब्दस्योष्णे परे ईषदर्थे सहादीत्यनेन कादय आदेशा स्युरि-
त्यर्थः । कोष्णमित्यादि । ईषदुष्णमिति नाग्नश्चेति समासः । कदन्नमिति ।
कुत्तिसतमन्नमित्यर्थः । प्राग्वत्समासे सहादित्वेनको. कत् । एवं कुत्तिसतोरथः कद-
न्न इत्याद्यपि ज्ञेयम् । कापुरुष इति । कोरत्र कादेशः सहादीत्यत्र पुवद्वेत्यतो
वानुवृत्तेः कचिन्निति मत्वाह पुरुष इति । षोडशेति । षट्च दशचेति द्वन्द्वे
सहादीत्यस्य षस्योत्वे दस्य ङत्वम् । ननु चैतत् सैपादिति सूत्रे उक्तं षोडशादौ
विकारः स्यादिति । सत्यं तत्र तु वेदमधिकृत्योक्तम् । इह पुनर्लोकैषि साधुर्वं
प्रतिपाद्यते अथवा तत्र ज्ञापकं मूलमुपन्यस्तमिह तु सूत्रमितिभेदः । षोडशि-

कवोष्णम् । कटुष्णम् । कदन्नम् । कापुरुषः । षोडश षो-
डन् । षोढा । बृहरपतिः । महेश्वरः । द्यावाभूमी । आकृ-
तिगणोयम् । समानाधिकरणे मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणो दे-
वब्राह्मणः ॥ आदेश्व द्वन्द्वे * ३२५ ॥ पितरौ । श्वशुरौ ।
पुत्रौ ॥ ऋतां द्वन्द्वे पूर्वपदस्याऽऽत्वं वा * ॥ मातापित-

ति । षड्वन्ता अस्येति बहुव्रीहौ सहादीति द्वन्तस्य षष्ठादेशे षस्योत्वे दस्य ङत्वे
ऋदित्वाद्भित्तोरुमित्यादिका भवच्छब्दवत्प्रक्रिया । षोढेति । षड्भिः प्रका-
रैरित्यर्थे सख्याया इति तद्धिते धाप्रत्यये षस्योत्वे षस्य ङत्वं वानुवृत्तेः कचि-
न्नपठ्या । बृहस्पतिरिति बृहता पतिरिति तत्पुरुषे देवतायां पत्युः सुडागमो बृह-
तस्तलोपः एव चोरे वाच्ये तस्कर इत्यत्रापि सुट्तलोपो । महेश्वर इति महाश्चासावी-
श्वरश्चेति कर्मधारये महतो महादेशः । एव महत्याघासो महाघास इत्यादौ महती-
शब्दस्याऽपि । द्यावाभूमिरिति । द्यौश्च भूमिश्चेति द्वन्द्वे दिवो द्यावादेशः । ननु
किमिष्यन्त एव सहादयो नेत्याह । आकृतिगणोयमिति । आकृत्या गण आकृति-
गण एवमादिप्रयोगाकारेणाऽय सहादि सादिश्च आकृतिगणो भवति नैतावद्भि-
रेवेत्यर्थः । तेनान्येऽप्यविहितलक्षणा प्रयोगाः । अत साधवः इतिभावः । इदमेव
स्पष्टयति । समानाधिकरण इति मध्यमपदलोपोऽदर्शन सहादिति पूर्वोत्तरपदयोः
पूर्वपदादेशविधानादिति भावः । अथवा लोप एव वक्तव्य इत्यर्थः । शाकप्रियः
पार्थिवइति । शाक प्रियमस्येति बहुव्रीहिगर्भं कर्मधारयोऽयमिति सामानाधिकर-
ण्येन दर्शयति शाकपार्थिवइति । अत्र सहादीतिशाकप्रियशब्दयोः, शाकादेशः
प्रियशब्दस्य शाकपार्थिवयोर्मध्यस्य वा लोपः । देवपूजकइति । देवानां पूजक
इति तत्पुरुषगर्भं कर्मधारयोऽयम् । देवब्राह्मणइति । देवपूजकयोरत्र देवादेशः
पूजकपदलोपो वा आदेशश्चेति । द्वन्द्वेसमासे आदेःपरस्य च पदस्य सहादीति-
परपदादेशविधानादादे पदस्य लोपो प्रयोगो वा व्याख्येय इत्यर्थः । यथाशुक्तं
वेति केचित् । पितराविति । अत्र द्वन्द्वे तेभ्योमातागरीयसी । तथा पितृर्दश-
गुण माता गौरवेणाऽतिरिच्यत इतिमातुः प्राधान्याद्द्वन्द्वेऽल्पस्वरेतिपूर्वत्वे
सहादीतिमातृपितृ एतयोः पित्रादेशो लोपो वा मातृशब्दस्य । एवं श्वशुरौ पुत्रा-

रौ ॥ द्वन्द्वे सर्वादीत्वं वा ॥ वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमे-
तराः ॥ वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः ॥ कु-
मुदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य स कुमुदगन्धिः । हंसग-
मना ॥ दिक् संख्ये संज्ञायाम् ॥ ३२० ॥ अविग्रहो नित्यस-
मासोऽन्यस्त्वस्वपदविग्रहोपि । दक्षिणाग्निः सतग्रामाः ।

वित्यत्रापि श्वश्रूदुहित्रोरप्रयोग, एवं देवदत्तश्च स च तौ यश्च सच तावित्याद्यपि
द्रष्टव्यम् । सहादीत्यत्र वानुवृत्ते कचिदादेशाभावः श्वश्रूश्चशुरौ अत्र पक्षे ऋतां
कचिदात्वमपि निपात्यत इत्याह । ऋतामिति । विव्यन्तरं चेदम् । ऋकारान्तानां
द्वन्द्वे पूर्वपदस्य आत्व वा वक्तव्यमित्यर्थः । मातापितराविति । आत्वमत्र पठ्योनि
दिष्टत्वाद्वाक्यस्य भवति वाशब्दो मालुपितृशब्दयोः सहादीति कृतयोः मातरपितरा-
देशयोरात्वनिरासार्थं मातरपितरौ द्वन्द्व इति अत्र वाशब्दो निपातत्वाज्जसीत्वमेव
विकल्पयति अथवा रावादीत्वमिति पाठः इत्यं जसीत्वमेव सर्वादीनां वा आदीत्वं
प्रथमार्थत्वमिति मध्यमपदलोपी समासः सर्वशब्द एव वा गणोपलक्षक इति
सर्वादिभ्यः आदित्वमकारान्तेभ्य इत्वमिशब्दस्य रूपत्वमिति शब्दरूपापेक्षयाई-
शब्दान्नापुंसकद्वयस्त्वान्ताद्वावप्रत्ययः । ततश्च जसीत्वमेव वाच्यमित्यर्थः । तथोदाह-
रति । वर्णेति । वर्णानां प्राधान्यात् पूर्वत्वमस्त्वस्वरत्वाद्वा जसीत्वेऽत्रैत्वपक्षे शिष्टं च
देववत् ज्ञेयं सर्वादिकार्याभावस्तु सर्वादे स्मडित्यत्रैवोपपादित । वैयधिकरण्य
इति । व्यधिकरणस्य भावो वैयधिकरण्यम् अत्र बहुव्रीहिर्भवति असमानाधि-
करणत्वाच्च प्राप्नोतीत्यारम्भः । अस्मिन् बहुव्रीहौ मध्यमपदस्य लोपः स्यादिति
वान्यमित्यर्थः । कुमुदस्येति । अत्रानेन बहुव्रीहिराद्यगन्धस्य लोपः सहादीती-
दन्तादेशः एवं हंसगमनेत्यत्रापि मध्यमगमनशब्दलोपः इदमेव बाह्यावबोधार्थै-
वोक्तं तत्त्वतस्तु कुमुदः गन्धो यस्य हंसगमनस्यस्या इत्येवविग्रहे बहुव्रीहिरन्या-
र्थ इत्येव बहुव्रीहि न तु कुमुदं द्रव्यान्तरस्य गन्धः हंसश्च गमनं संभवतीति
सामर्थ्यात् उपमानोपमेयभावप्रतीतिः । दिक् संख्ये इति । दिक् च संख्या च
संज्ञायामेव समस्येते नान्यत्रेति वक्तव्यं नित्यसमासश्चायं नहि वाक्येन सज्ञा-
त्रगन्धे इत्यभिप्रेत्यसमासं निरूपयति । अविग्रह इति । नास्ति विग्रहो वाक्य
यत्र स नित्यसमास इत्यर्थः । एवमुपकुम्भादिष्वन्यामि निरस्यति । अन्य इति ।

इति समासप्रक्रिया ॥ * ॥ अथ तद्धितो निरूप्यते ॥
अपत्येऽण * २६५ ॥ नाम्नोऽपत्येऽणप्रत्ययो भवति उप-
गोरपत्यमिति वाक्ये समासप्रत्यययोरिति षष्ठीलोपे उ-
पगुअणिति स्थिते णकारो वृद्ध्यर्थः ॥ आदिस्वरस्य ङिण-
ति वृद्धिः * २८५ ॥ स्वराणां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धि-
भवति णिति ङिति च तद्धिते परतः । उकारस्योकारो वृद्धिः

अव्ययीभावादि स्वपदैर्गुणितपदैर्विग्रह स्वपदविग्रहस्तद्भाववानपि नित्यसमासइत्य-
र्थः । दक्षिणाभिरिति । अभिविशेषस्य संज्ञेयम् । सप्तप्रामा इति । देशविशेषस्य
अनेनात्र नित्यसमास पूर्वसूत्रमित्यादौ त्वद्विक्शब्दत्वात्समास । इतीति । समा-
प्तोऽयं समासाधिकार इत्यर्थः । श्रीजाना० जाख्यासर्वसमाससातिममलासिद्धान्तर
त्वावली ॥ इति समासाधिकारः समाप्तः ॥

अथेति । वक्ष्यमाणप्रत्ययराशिस्तद्धितसङ्गः स्यात् । स च निरूप्यते इत्यर्थः ।
अथवा पूर्वोच्यसंज्ञेयं स च तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नः स्वाधिकश्च । तत्राद्य
निरूपयति अपत्ये नाम्न इति अधिकारोपेतादित्यर्थः । उपगोरपत्यमिति । औपगव
इत्यस्य ण्युत्पादके इत्यर्थः । समासेति । उपगोरपत्यमिति जन्यजनकभावसंबन्धान्
ज्जाताया उपगोरिति षष्ठ्या अणिप्रत्यये लोप इत्यर्थः । उपगुअणीति । अनेनोक्ता-
र्थत्वादपशब्दस्याप्रयोगो दर्शितः । णकार इति । अण इति शेषः ततश्चेतसङ्गकत्वात्
लोप्यत इति भावः । आदि । इहादिस्वरो निर्धार्यमाणः स्थाने सति हि परस्मिन्-
यतोऽनकोपिपूर्वः स आदिरुच्यत इति । निर्धारणं च सजातीयेष्वेव न विजातीय-
ेष्विति मत्वाह स्वराणां मध्य इति । नाम्न इति शेषः । शीतीति । बृचण् च बृणौ
तावितौ यस्य तस्मिन्निति द्वन्द्वान्तस्येच्छब्दस्य प्रत्येकं संबन्ध इत्याह । ङिति ङि-
तीति । तद्धितइति । एतच्च प्रकरणाद्भवते पारिशेष्याद्वा । तथाहि चकार पपाच
दायक इत्यादौ भान्तोराख्याते कृति च शिति प्रत्यये प्राप्ताप्यादिवृद्धिर्भातोर्नामिनः
अत उपधाया आतो युगित्यन्त्योपधावृद्धिभ्यां युका च बाध्यते परत्वात् नामप्राप्तायामा-
दिवृद्धावारभ्यमाणत्वाच्च । ननु यत्रान्त्योपधावृद्धी न प्राप्नुतः जुगोपेत्यादौ तत्रादिवृद्धिः
प्रसज्यते न च गुणो बाधकः शिति प्राप्तायामङ्गणितिचप्राप्तायाश्चादिवृद्धावारभ्यमाण-

१ इह सूत्रे कर्मधारयपद न्याय्यः षष्ठीतः पुरुषस्यानाश्रयणात् तदनाश्रयणं तु फणितोयानु-
सारेण न निर्धारणे षष्ठीति ।

वोऽव्यस्वरे ॥ * २७९ ॥ उकारस्यौकारस्य चाव् भवति त-

त्वात् परत्वमप्येकाश्रये एकनिमित्ते वा सति बाध्यबावकभावस्य प्रयोजकम् । इह तु वृद्धिगुणयोरानुपधाश्रयत्वेन द्वयाश्रयत्वेणित्वपित्वभेदाच्च निमित्तभेदोपि । सत्यम् एवमपि प्रत्यय, प्रधाननिमित्तमेकमेवेति न दोषः । नचाऽन्यो व्युत्पत्त्ययो यत्र वृद्धिः प्राप्नोति तस्मात्पारिशेष्यात्तद्धित एव निमित्तमिति साधूक्तं चिति णिति च तद्धिते परतइति । ननु इवादेस्तद्धितस्य व्यकारस्थाने णकारमनुबन्ध कृत्वा सूत्रे णितीत्येव क्रियता किंवकारग्रहणेन नापि चित्त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्ति स्वरस्तु नाऽत्र दोषाय । नचोत्तरार्थे व्यकारग्रहणं कारयति पाचयति पाययति कारः पाक, पाय, इत्यादौ चिति घञादौ धातोर्नामिन, अत उपधाया अतो युगिति वृद्धियुक्तौ यथा श्वातामित्यपि न वाच्यम् । तत्रापि णिद्वयानुपदेशेन णितीत्येव सिद्धेः नचाऽऽन्य-
ण्कृतस्य मण ईदित्यादिकार्यस्य घणि प्रसङ्गः, एकारानुबन्धग्रहणेद्वयानुबन्धकस्याग्रहणा-
दुपपन्नस्य चित्त्वमप्रवृत्तेश्च ग्रहणेष्वपि रित्यादौ णेरित्यादेरेव निर्देशोस्तु एवं तर्ही-
दमेव व्यकारग्रहणं सामान्यज्ञापकतयानुबन्धकार्याणामनियमं ज्ञापयति तेन सा भवत्तदीदित्यत्र सेर्णिगत्वेत्यटेरुपधावृद्धिर्न अतएवचनोक्तमनित्यमिति वक्ष्यमाणमु-
पपद्यतः इहादिस्वरस्य व्युत्पत्तीति शिति विभक्त्यर्थं तत्रच आ आदिस्वरस्येत्याकारा-
न्तरं कृत्वा दीर्घं निर्दिश्यते अनेन चादिस्वरस्य शिति कचिदाकारादेशो विधीयते
इति दीर्घकार्या भवं दायिक श्रेयसि भव श्रयसमित्यादि सिद्धयति । योगवैभा-
गस्य चेष्टसिद्धयर्थत्वात्तत्प्रसङ्गः । ततो वृद्धिरिति द्वितीये योग्यस्यानुवृत्तेर्मूलो-
क्तोऽर्थः सिद्धयति । उकारस्येति । सावर्ण्यादिरौवृद्धिरिति वृद्धिसंज्ञात्वाच्चेति
भावः । वो । उ ओ अव् यस्वर इति ऋऌेद, तत्र वो इत्युकारौकारयोर्ग्रहणे न वका-
रौकारयोर्व्याख्यानाद्विशेषप्रतिपत्तिरिति मत्वाह उकारस्यौकारस्येति । ननु वमात्र-
भेदादेशः स्यादकारसत्त्वे प्रमाणाभावात् नच वाच्यमुकारस्य अवमित्येव सिद्धे
वृकारे पुनस्तद्विधानवैयर्थ्यमेव प्रमाणमिति वायव्यमित्यादौ थकारार्थत्वात् । नापि
क्वचित्त्वश्चकार इति सिद्धिः, तस्य ओअवित्यत्र गव्युतिरित्यवादेशविषयश्चप्रति-
प्रादनात् असन्वेदार्थं तर्हि वकारद्वयेन वोव्यस्वर इति निर्देशाभावप्रमाणमित्येवभा-
वेश इत्यभिप्रेत्याह । अवभवतीति । ननु वोयस्वर इति सूत्रं कृत्वोवर्णस्यौकार एव
विधीयतामवादेशस्य तु ओअवित्येव सिद्धत्वं न् उकारोव्योदौतोर्यप्रत्ययःस्वरवदि-

द्धिते यकारे स्वरे च परे । औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः ॥
ऋउराणि ॥ पाष्मातुरः । द्वैमातुरः ॥ अत इजनृषेः ॐ २६६॥

ति वक्ष्यमाणत्वात् स्यादिति । व्यर्थे पुनरिदमब्रुवित्तु चेत् न मापूर्वेणाऽवादेशेन कचिदोकारोविहन्यत इतीति ज्ञापनार्थत्वात् । तेन विष्णो इतीत्यादौ धिनिमित्ताकारन्तस्य वैदिके इतिशब्दे परे प्रकृति भावोपि सिध्यति । एवमन्योकारग्रहणं व्यर्थं प्राग्वत्तस्यावादेशसिद्धेः सत्यं यप्रत्ययस्य तु स्वरवत्त्वमसार्वत्रिकमिति ज्ञापनार्थत्वात् दोषः । तेन आऊयते इत्यत्राव् न अनेन तर्हि स्यादिति चेन्न यकोयकारे त्याच्छ्रितत्वात्तदेव मत्वाह । तद्धिते यकारइति प्रकरणादिति शेषः । असार्वत्रिकमपियकारस्य स्वरवत्त्वमिष्टे विषये स्यादिति व्रायव्यमित्यादौ स्वर इत्येवोकारस्यापि सिद्धेयकारग्रहणं स्वरे कचिदवाऽप्रवृत्ति गमयतीति स्वायमुव इत्युक् सिध्यति । औपगवइति । यथोक्तप्रक्रियायामेव स्यादित्यर्थः । वासिष्ठ इति । वसिष्ठस्यामत्यन्तोत्तमस्यापत्यमित्यपत्येऽणि षष्ठीलोप आदिवृद्धौ यस्यलोपे इत्यलोपे नामत्वात्सेर्विसर्ग इत्यर्थः । अदन्तत्वात्रयाणामपि देववत्प्रक्रिया । पाष्मातुरइति । पद्वता मातरश्चपष्मातरः तासामपत्यमित्यप्यादिवृद्धि संख्यासम्बन्धपूर्वस्य अपत्याणन्तस्य मातुरशब्दस्य सहादिगणे पाठादकारस्य उर् तत एव च षस्य णत्वमेव पाष्मातुरः भाद्रमातुरः इत्यपि तदिदमुच्यते । ऋउराणीति वक्तव्ये त्वरिम्न सौमन्त्रः सौकर्त्रः इत्यादावप्युत्पत्त्यात् । अत इहातइति किम् अतसात्तत्त्वगमन इत्यन्य किञ्चतस्य ग्रहणं पृपदादीनामतो वा अशब्दस्य वा अकारान्तानां वा नाद्यः अनुपेरिति प्रतिषेधात् नहि ऋषिवाचकमदिति धातुरूपमभित्, नापि द्वितीयः उक्तादेवहेतो नह्यदित्यन्ता ऋषिशब्दा भूयास' सन्ति अन्तरङ्गत्वाच्च शब्दप्रतीतेर्हि वर्णप्रतीतिरन्तरङ्गा वर्णप्रतीतिपूर्वकत्वाच्च शब्दप्रतीते' न च तृतीयः तत एव हेतोः नहि अइति कश्चिद्विषयाचीशब्देस्तिवतस्तुर्थमेव पक्षमभिप्रेत्य व्याचष्टे अकारान्तान्नाम्न इति । अत एवानुपेरिति स्वरूपेणाग्रहणं मत्वाह । अनुपेतिशब्दादिति । न ऋषि शब्दयत इत्यर्थः । अणोपवादोयं गौतमः वासिष्ठः । इत्यत्र त्वनृपेरिति प्रतिषेधादणुदाहृतः । कथं तर्हि शिवस्यापत्यं शैवः वासुदेवः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति । उच्यते इहात इति योगविभागः क्रियते । तत्र चाणनुवर्तते । तत्तद्व्यायमर्थः । अतः अकारान्तादणुप्रत्ययो भवतीति एतच्च विधा-

आकारान्ताब्राम्णोऽनृषिशब्दादपत्यर्थे इज् प्रत्ययो
भवति । दैवदत्तिः श्रैधरिः ॥ ष्याथनणेषणीयागर्भनडाच्च
स्त्रीपितृष्वसादेः ॥ २७६ ॥ गर्गादिर्नडादेरच्यादेः स्त्रीलिङ्गा-

दिपु अणो बाधकस्येवो बाधनार्थम् । तत इज्जनृषेरिति द्वितीययोगेन इत्यस्यानुवृत्ते-
र्मुलोक्तार्थः सिध्यति । यद्येवमनृषेरिति व्यर्थं वासिष्ठादिष्वपि अत इत्येवाणा इवो
बाधसिद्धे न योगविभागार्थत्वात् अनृपेक्षेष् भवतीति । अनदन्तार्थमिदं तेन बाहो
रपत्य बाहविरित्यादि सिध्यति प्रयोगाच्च व्यवस्था योगविभागस्येष्टार्थत्वात् ।
द्वदत्तिरित्यादिदेवदत्तस्यापत्य श्रीधरस्यापत्यमितीष्वि आदिशुद्धौ यस्येत्यलोपे नाम
वात् स्यादपि ह्रिवत्प्रक्रिया ज्ञेया । अतः किम् । औपगवः । अनृपेः किं बाहवि ।
प्याय इह च एण च य एण चेतिद्विवेयणौ एक शेषेण निर्दिष्टाविति पञ्चप्रत्ययाः
प्रवृत्तयोऽप्यादिशब्दस्य प्रत्येकं सवन्धात् गर्गादि नडाद्यत्र्यादिस्त्रीपितृष्वसादिभेदा-
त्पञ्चैवेति साम्यात्संस्त्यातानुदेश अत्रिश्च स्त्रीचात्रिस्त्रियाविति पृथक्कृन्दाश्रयणाद्वा
स्त्रीति च न स्वरूपगृह्यते तस्यात्र्यादिपाठादेव सिद्धे नापि रुयर्थे, दौहित्र इत्यादावपि प्र-
सगात् । अतः स्त्रीप्रत्यया एव गृह्यत तथा चात्र्यादिषु गौरवात्कृतः आदिशब्दश्चासंभ-
वात् । स्त्रीग्रहणेन न सवन्ध्यते इति सर्वमेतदभिप्रेत्याह । गर्गादेरित्यादि । स्त्रीलिङ्गादिति ।
स्त्रिय लिङ्गयतीति स्त्रीलिङ्ग, स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ताच्छब्दादित्यर्थः । द्वावप्येयणावेकेनैव
एयण् शब्देनोपात्तौ ज्ञेयौ । अन्यथा हि चत्वार, प्रत्ययाः पञ्चप्रकृतय इति त्रैषम्या-
दैकैकस्या, प्रकृतेश्चत्वारोपि प्रसज्येरन् ॥ द्वितीयोवा पक्ष आश्रयणीयः । अपत्ये
इति । अपत्यसामान्ये इत्यर्थः । गार्ग्यं, वात्स्य इति । गार्गस्यापत्यं वत्सस्यापत्य-
मिति ष्येणित्वादादिशुद्धौ यस्य लोपः आदिना माधव्यो ब्राह्मण, काश्य, आङ्गिरस्य
इत्यादयः । नाडाथन, चारायण इति । नडस्यापत्यं चरस्यापत्यमित्यायनणि णित्वा-
दादिशुद्धिः । द्वितीये अवकुञ्चिते णत्वम् आदिना वाकायनादयो ज्ञेयाः ।
ष्यान्तोऽयत्र गर्गादिगणे पठ्यत इति गार्ग्यादेरपत्येगर्गादिश्चतुर्थादौ गार्ग्यायणादयो ज्ञेया,
एवमिज्जनन्तानामपि पाठादक्षायणादयोपि आत्रेय इति । अत्रेनन्तरापत्यं कपेरनन्त-
रापत्यम् एयण् शुद्धिरस्येति लोपः इहात्र्यादिगणे भूषाब्दोवगन्तव्यः पठ्यते इज्जडादे-
शान्ताश्च कल्याण्यादय इति श्रौवेयः काल्याणिनेय इत्यादि सिध्यति एवमन्यत्रापि यथा

पितृष्वस्त्रादेश्च ण्य आयनण् एयण् णीय इत्येते प्रत्यया
भवन्त्यपत्येयैः । गार्ग्यः । वात्स्यः । नाढायनः । चारायणः ।
आहेयः । माहेयः । गाङ्गेयः । पैतृष्वस्त्रीयः । लुग्वहुत्वे
क्वचित् ॥ अपत्येयैः उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे क्वचिद-

प्रयोगं तत्तद्गणकार्यं ज्ञेयम् । माहेय इति । महागङ्गायाश्चापत्येयस्त्रीप्रत्ययान्तत्वादेय-
णियस्येतीबापोलोपः । एवचैनतेयादयोपिज्ञेयाः । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्दरदोपत्यं-
दारदः पैतृष्वस्त्रीयइति । पितृष्वसुरपत्येयप्रणियेणित्त्वाद्वृद्धौऋरम् एवमात्पस्त्रीयो-
पि । एतयोरन्यायादावपिकृतेऋलोपयोः पाठसामर्थ्यात्पैतृष्वसेयोमातृष्वसेयइति-
एयण्यपिसिध्यति । आदिनाआत्रीयादयःभ्रातृष्वइतितुषुगन्तस्य भ्रातृर्गादिपाठात्
सिध्यति । यद्यप्यत्राऽपत्यसामान्येष्वाद्योविधीयन्ते तथापिक्वचित्छितानामभिधानल-
क्षणत्वात्सिद्धावलोकितन्यायेनणितोवेति । निपातस्य वाशब्दस्याऽत्रापि संबन्धाद्वा ।
गार्गिर्नडादेश्च गोत्रापत्येयणायनणौ भवत इति अनन्तरापत्ये पूर्वणेश्चिध्वीति
गर्गस्यानन्तरापत्यं गार्गिर्नडस्यानन्तरापत्यं नाडिरित्यादि स्यादित्यर्थः । प्राक्प्रत्यय-
निर्देशो वैचित्र्यार्थः । लुगवा । इहापत्यार्थे णादयश्चानुवर्तन्ते । तत्र यद्यणादयो
बहुत्वेन विधीयेरन् अणादीनां बहुत्वं इति अणादिकृते बहुत्वर्थेइत्यर्थः । तदायद्यपि
प्रिय आत्रेयो येषाते प्रियात्रेयाः कश्यपस्यापत्य काश्यपः तस्य प्रतिकृतयः काश्यपाः
इत्यादौ बहुव्रीहिकृते प्रतिकृतिकृते च नास्ति लुक् प्रसङ्गः तत्राप्यनिर्दिष्टस्यातिको
लुक् न प्रकृतेरणादीनां जसादेर्वा प्राप्नोति दृश्यते चाणादीनामेव तस्मादपत्यार्थो
बहुत्वेन संबध्यते अपत्यार्थस्य बहुत्वे सत्युत्पन्नानामणादीनां लुगिति एवमपिगार्ग-
वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गावत्सवजा इत्यादौ द्वन्द्वे लुक् न स्यात् अपत्यार्थस्यैकत्वेअजा-
युत्पत्तेः । किञ्च युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वइत्युच्यमानेपि दोषः ।
तथाहि अधिकरण वृत्तिपदार्थं अधिकरणे युगपद्वचन युगपदधिकरणवचनं
तत्र द्वन्द्वो भवति । अयं भावः यावता पदानां द्वन्द्वो यदि तावतामन्योन्यार्थ-
भिधानं युगपदेकैकं पदेन भवति एव द्वन्द्वो भवति एव च यद्यप्येकै-
कस्य वृत्तिपदस्य द्वन्द्वे बह्वर्थत्वं तथाप्युत्पत्तिदशायां तद्धित एकस्मिन्नेवार्थे
उपपन्न इति त्यज्यतामय पक्षः आद्यं तु पक्षे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाशङ्कनकृते बहुत्वे
प्रकृतत्वाद्वाणादीनां विधीयमानो लुगत्रापि भवतीत्याद्य एव पक्षः प्रमाणमित्यपि

प्यनुषिविषये लुग्भवति । गर्गाः अत्रयः विदेहाः ॥ देवते-
दमर्थे ॥ * २६८ ॥ देवतार्थ इदमर्थे चोक्ताः प्रत्यया भवन्ति ।
ऐन्द्रं हविः । सौम्यम् । देवदत्तार्थमिदं देवदत्तं वस्त्रम् ॥
क्वचिद्द्रयोः ॥ * २८६ ॥ क्वचित्पूर्वोत्तरपदाद्योर्वृद्धिर्भवति ।

न वाच्यं गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्त इत्यादावपि पूर्ववत्लुक्प्रसङ्गात् । नैपदोषः सर्वे
वाक्यं सावधारणं भवतीत्यणार्थेनैव कृते बहुत्वर्थे इति व्याख्यानात्तेन चैव भार्ग-
वश्च वात्स्यश्चाप्रायणश्च शृगुवत्साप्रायणा इत्यत्रापि लुप्तस्यादिति वाच्यम् । आय-
नणोऽप्यणादित्वात् । नचैव तस्याऽपि लुक्प्रसङ्गः क्वचिद्ग्रहणात् । अत एव च
गार्ग्यकाश्यपगालवानामा अच्चेर्ज्ञं स्त्रिय इत्यादावपि लुक् न भवतीति स्थितमाद्यमेव
पक्षमाश्रित्याह अपत्येर्धे इत्यादि । प्रत्ययस्येतिवाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठीप्रत्ययस्यैव
वाच्ये बहुत्वर्थे सतीत्यर्थः । क्वचिदिति बहुलमित्यर्थः । अतएवावबहुत्वेषि क्वचित्लुक्
दृश्यते केरलस्य क्षत्रियस्यापत्यं केरल शाहः अणो लुक् तथा स्त्रियामपि शूरसेनी-
त्यादि ऋपीत्यादिसामान्येन विधानादिति भावः । गर्गा इति । गर्गस्यापत्यानि-
ण्यस्य लुक् । अत्रय इति अत्रैरप्यानीत्येयणः । विदेहा इति । विदेहस्यापत्यानी-
त्यणः । बहुत्वे किं गार्ग्यं । देवः । यागसंप्रदानं देवता । देवताच इदं च देवदत्तेदं
स एवार्थो देवतेदमर्थः तत्र अर्थशब्दश्चात्र प्रत्येकसंबध्यते इत्याह । देवतार्थे इदमर्थे
चेति । क्ताइति । अणादय इत्यर्थः । अर्थग्रहणं स्वरूपग्रहभ्रमनिरासार्थं इदं मउत्तरार्थं
च ऐन्द्रमिति । इन्द्रो देवता अस्येत्यत्र देवतार्थे अणि वृद्धिरस्य लोपश्च । सौ-
म्यमिति सोमो देवतास्येतिण्ये प्राग्वन् देवतार्थमिति । देवदत्तस्येदमित्यर्थः ।
इदमर्थेऽत्राणि वृत्तलोपौ । क्वचित् । इहादिस्वरस्य शिति वृद्धिरित्यनुवर्त्तते
नाम्न इतिच तत्र द्वयोरित्येत आदिस्वरविशेषण तद्धेकस्मिन्नामनि द्वावादि-
स्वरौ भवतः । यदि तृतीयमपेक्ष्यस्याता द्वितीयस्तत्र समुदायापेक्षया नादिरिति
नाम्नो विशेषणं नाम चात्र पदमित्युक्तं ततश्च व्युत्पत्तिं तद्धिते परे द्वयोर्ना-
रादिस्वरस्य वृद्धिः स्यादित्यर्थः । यत्र चैकतद्धिते द्वेनामनी तत्रावश्यमेकं पूर्व-
मपरं चोत्तरमिति सर्वमेतदालोच्याह पूर्वोत्तरपदाद्योरिति । पूर्वोत्तरपदयो-
रादौ पूर्वोत्तरपदादी तयो स्वरयोरित्यर्थः । आभिमारुतं कर्मेति । अभिश्च महद्वा-
भिमरुतौ तौ देवते अस्येति देवतार्थेऽण् अभिमरुतोरार्थकारयोर्वृद्धिराकादौ

आग्निमारुतं कर्म, सौहार्दम् ॥ अत्र भावेऽण् वक्तव्यः ॥
 णितो वा ॥ २७० ॥ उक्ताः प्रत्यया विषयान्तरे णितो वा
 भवन्ति । अजगुस्तस्येदं धनुः आजगवमजगवम् वा । कु-
 मुदं गन्धे यस्य तस्यापत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । श्वाशुयो
 ग्रामः । वैष्णवम् । गव्यम् । कुल्यम् । त्वदीयम् । मदी-
 यम् । चतुरश्रलोपो वक्तव्यः । तुर्यः । तुरीयः ॥ अन्यस्य

नतु देवपुरोडाशादेः स्वामिनीदेवता कर्म च न देय तत्र कथं कर्मणि प्रत्यय, उप-
 चारात् ऐन्द्रो मन्त्र इति । सौहार्दमिति । सुहृद इदमितीदमर्थे सुहृदोभावः इति
 भावार्थे वाणिसौरौकारो वृद्धिः हृदश्चार् । अत्र भाव इति सौहार्दमित्यत्र वक्तव्य
 इति णितो वेति व्याख्येय इत्यर्थः । कचिदिति किं सोमेन्द्रं हवि अत एव कचिदू
 ग्रहणायथाप्रयोग सर्वापि वृद्धिर्विवेक्तव्या । णित उक्ता प्रत्यया अणिञ्प्रत्यादयः
 यद्यनेन योगेनोक्तार्थे एव णिङ्गं वा विधीयते तदा देवतेदमर्थे णितो वेत्येक एव
 योग क्रियेत । अतोर्थान्तरे प्रत्ययविधानार्थमपि पृथग्योग इत्यभिप्रेत्याह । विप-
 यान्तर इति । अन्यो विषयो विषयान्तरमर्थान्तरमिति यावत् । अथवा देवतेदमर्थ
 इत्यतोर्थेग्रहणानुवृत्तेर्विशिष्टेयं विधिर्लभ्यते वृत्तेऽप्यमर्थः । अणादय प्रत्यया
 अर्थान्तरे भवन्ति ते च वा बहुल णितो भवन्ति तेनोपगोर्जीवतश्चतुर्थीपत्यम् ।
 औपगविरिति । उपगोर्जीवतश्चतुर्थीपत्ये इव भवति । तथा अज्ञाना देशाना राजा
 आङ्गः वाङ्गः सौह नैपय नैपव्य इत्यादि तथा लुग्वद्वत्वे कचिदित्यप्यत्रानुवर्तते तेना-
 त्रापि प्रत्ययऋतबहुत्वे कचिदुपभवति अङ्गा वङ्गा सुह्रा इत्यादि तथा चक्षुषा
 गृह्यते चाक्षुषं रूपं भिक्षाणा समूहो भैक्ष कैदार्यं ब्राह्मण्यं वित्त्वा सन्त्यस्मिन्देशे
 बैल्यो देशः संक्राशेन निवृत्तंसांकाश्यं नगर शिवानां निवासो देशः शैवः सुतङ्ग-
 मस्यादूर भवो ग्राम, सौतङ्गमि, पञ्चाला जनपद इत्यादौ तु पञ्चालादयः
 शब्दा विनैव क्षत्रियसंबन्धजनपदे रुद्धत्वावर्तन्ते इति सम्बन्धेन तद्वित्तेन नन्तरं
 सुपान्ततमां प्रकृतिबल्लिङ्गवचनेन तथा चाह भगवाम् पाणिनि, तद्विशिष्यं संज्ञा-
 प्रमाणत्वात् लुङ्योगाप्रख्यानात् योगप्रमाणे च तदभावे दर्शन स्यादिति एवं
 वरणानगरमित्यादावपि वेद्यं वृक्षयोगं विनापि वरणादीना नगरे रुद्धिः तथा

दक् ॥ अन्यदीयम् । अर्द्धजरतीयम् । कारकाक्रियायुक्ते
 ॥ * २७१ ॥ कारकादप्येते प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते क-
 र्तरि कर्मणि चाभिधेये । कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौङ्कुमम् ।
 मथुराया आगतः माथुरः । ग्रामे भवः ग्राम्यः । धुर्यः ।
 धौर्यः ॥ केनैयेकाः * २७२ ॥ क ईन इय इक् इत्येते प्र-
 त्यया भवन्ति भवाद्यर्थेषु णित्वञ्चैषां वैकल्पिकम् । क-

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्य वस्त्रेण परिवृतो बाह्वो रथ इत्यादौ तेषु तेष्वाथेष्वणा-
 दयस्तद्धिता अनेन विधेयाः विस्तरभयान्नोदाहृताः । अजगुरिति बहुव्रीहौ गोरिति
 ह्रस्वे षकारः तस्येदधनुरिति धनुश्चैद्विवक्ष्यत इत्यर्थः । धनुःशब्दोपादानेन णितो
 केत्यस्य विषयार्थविशेषो दर्शितः । अजगवमिति । अजगुश्चन्द्रादधनुष्यर्थेऽत्राणि वृद्धौ
 षोऽप्येत्युकारः स्यात् अणिच्वाभावात्तद्वृद्धिरिति विशेषः । ईश्वरः धनुषश्च सङ्गोऽयं तथोक्त-
 ममरेण पिनाकोजगवधनुरितितस्यापत्यं स्त्रीति कुसुदगन्धेरियं स्त्रीचैद्विवक्ष्यत इत्य-
 र्थः । अत्राणि स्त्रीति वदताविशेषविषयो दर्शितः कौमुदगन्धेति । क्यपत्यर्थेऽत्र वाच्ये
 ण्ये प्रत्यये वृद्धौ यस्येति लोपे आवत इत्यापि गङ्गावत्यक्रिया स्यादिति भावः ।
 नित्यमत्रवृद्धिसुदाहरता सूत्रे वाशब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वं दर्शितम् अतएव श्वशुर्व
 इत्यत्र गर्गादिरपिश्वशुरादिहण्योवृद्धयभावश्चोदाहृतः गर्गादिनेति वा यथास्वमुक्त-
 नामपि प्रत्ययात्ता णितोविति श्वशुणित्वं बहुलं विदधातीति प्रदर्शनार्थमतएव श्वशु-
 रस्यापत्यमित्यपि विग्रहः । विष्णोरिति मिति । आराध्याराधकभावेनेति शेषः ।
 ततश्च विष्णुभक्तिरस्येत्यर्थः । इदमर्थेऽपि वा विहितस्यापि णित्वं वा स्यादिति
 प्रदर्शनार्थमेवं विग्रहो दर्शितः । अत एव रथस्येदं रथ्यमित्यादौ वृद्धयभावः गन्धमि-
 तिगोर्विकारोवयवोवेति ण्ये णित्वाद्वृद्धौ बोध्यस्वर इत्यक् । कुस्यमिति । कुले भव-
 मित्यर्थे ण्यः अणित्वाद्वृद्धिरलोपः । त्वदीयमिति । तवेदमिति गीयः अणिच्चाद्वृ-
 द्धिविभक्तैर्लुक्क्ययेकत्वार्थस्य सत्त्वात् त्वन्मदेकत्व इति त्वदादेशः । मदीयमिति ।
 प्राग्वत् । चतुर इति । चस्य लोपश्चलोपः सहादित्वाद्वाक्येय इति भावः । तुर्यः
 तुरीयइति चतुर्णां पूरण इत्यर्थे चतुरशब्दाण्येणीये चाणित्वाद्वृद्धौ सादीति तुरादे-
 र्णः । अन्यस्येति । एतदपि सहादित्वात् ज्ञेयम् । अत एवान्यदाशीरित्यादावपि भवति

र्णाटकः । कार्णाटकः ग्रामादागतस्तत्र जातो वा ग्रामी-
णः । समीचीनः । समीचीनः । तिरस्त्रीनः ॥ पलोपश्च ।
कन्याया जातः कानीनः । पुष्पेण युक्ता रात्रिः पौषी ।
क्षत्रियः । क्षात्रः । शुक्रियम् । इन्द्रियम् । आक्षिकः ।
शाब्दिकः । वैदिकी ॥ अमादेरद्यादेस्त्यतनौ ॥ अमात्यः
कुत्रत्यः । कुतस्त्यः । तत्रत्यः । ततस्त्यः अद्यतनः । ह्य-

अन्यदीयमिति । अन्यस्येदं जातं भवमागतं चेति णीधेणिस्वाद्वृद्धौ सहादीत्यन्य-
दादेशः स इव चदीगति प्रपञ्च्यते । अर्धजरतीयमिति । प्राग्वद्वृद्धिः, इदमेव च
वामहणसिद्धान्तोक्तितन्यायेन पूर्वसूत्रैरपि संबन्धमानममादीनपि विकल्पयतीति
तद्धिताभावे उपरगोरपत्यमुपवपत्यमिति भवत्समासोपि अमादावित्यत्र विकल्पा-
नुवृत्तेः पाक्षिक इति तत्राप्येवमुदाहार्यम् । कार अक करोतीति कारकमिति पुन-
स्य कारकशब्दस्य ग्रहणे कारकशब्दार्थः । कर्तुंवेति कर्तुरेव प्रत्ययः स्यात् वरक्षिना
कृतो ग्रन्थो वाररुच इत्यादि इहहि न स्यात् कुङ्कुमेन रक्तवस्त्रं कौङ्कुममिति नहि
करणादीनि कारकादीनिशब्दस्य वाच्यकर्तृशब्दस्यवास्वतन्त्रत्वात् तथा च सति कर्तुः
क्रियायुक्त इत्येव सूत्रं कार्यं स्यात् लाघवमप्येव सूत्रस्य भवति । अतोज्ञायतेका-
रकशब्दोऽयमन्युत्पन्न एव सज्ञाशब्दो निमित्तपर्याय क्रियाहेतावेव प्रसिद्धो गृह्यते
तथोक्तकारकं नियतक्रियमिति तच्चात्मा कर्त्रादिपङ्क्तिः । तदुक्त कर्ता कर्म च
करण संप्रदानं तथैव च । अपावान्नाविकरणे इत्याहुः कारकाणि पीडित । तस्मात्
क्रियानाम यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रयक्रमरूपत्वात् सा
क्रियेत्यभिधीयत इति लक्षितया क्रियया युक्त तस्मिन्निति कर्तृसामर्थ्यात्
कर्तरिकर्मणि चेत्यर्थः । भावस्तु क्रियैव न तु क्रियायुक्तः । अथवा कार्पण्योक्तादिवि-
त्यतो मण्डूकमुत्यानुवृत्तयोः कर्तृकर्मणोर्विशेषणमेतदिति सत्त्वाह क्रियायुक्ते
कर्तरि कर्मणि चेति । कुङ्कुमेनेति । अत्र कुङ्कुमात्करणकारकाद्रक्तक्रियायुक्ते
वस्त्रेकर्मणिवाच्येऽपिस्वाद्वालोपः । ननु चैवं देवदत्तेन रक्तवस्त्रमित्यादौ क-
र्तृकारकादपि तद्धितं प्राप्नोति न च कर्तृकर्मणोर्निमित्तभावेन साक्षादुक्तेन
प्रत्ययोत्पत्तिं प्रतिकारकत्वानुमितस्यकार्थित्वस्य माठरकौण्डिन्यन्यायेन वा-
धानं भवतीति वाच्यम् । इन्द्रेण कृतो ग्रन्थ एन्द्र धुरं वहतीति धुर्य इत्यादौ क-

स्तनः । सदातनः । सनातनः ॥ स्वार्थेऽपि ॐ २७३ ॥ उक्ताः
प्रत्ययाः स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त एव देवस्तनः । चा-
तुर्वर्ण्यम् । चौरः ॥ अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥
तावकम् । मामकम् । तावकीनम् । मामकीनम् यौ-

ट्टेभ्यामपि दृश्यमानत्वात् । एव तर्हि प्रयोगाभाव एवात्र परिहारः व्याकरणस्य
प्रयोगमूलत्वात् । मथुराया आगतइति । अपादानकारकादत्राऽगमनक्रियायुक्ते
कर्तृर्धर्मभेदेन प्रत्यये वृद्धावलोपे च साधुरा इति स्यादित्यर्थः । प्राप्तेभवइति ।
भवतीति भव इति क्रियायुक्ते कर्तारि अधिकरणात् गमात् ण्ये लोपः एवंधु-
र्यइत्यादौ कर्मणि घुरो ण्यः । अत्रापि णितोवेत्यनुवृत्तेर्न वृद्धिः । दीर्घाभावश्चा-
त्र ग्योर्विहस इत्यत्र प्रतिपादितः । धौरेयइति । प्राग्भवेयणि वृद्धिरेव छन्दोऽ-
धीते छान्दसः । नैरुक्त इत्यादयो ज्ञेयाः । युक्त इति किं मथुराया आगमनम-
केन । इहकश्च ईनश्च इयश्च इकश्चेति व्याख्यानात् प्रयोगाद्वा इमे चत्वार
एव प्रत्यया इति मत्वाह कर्त्तृनइयइकइति । भावाद्यर्थेऽपि । आदिना जा-
तगतप्रहणप्रयोजनादयो ज्ञेयाः । णित्व चैषां वैकल्पिकमिति । एतच्च सर्वं णि-
तो वेत्यनुवृत्तेर्लभ्यते कर्णाटकः कर्णाटकइति । अत्र कर्णाटशब्दाद्भावाद्यर्थः त-
स्य णित्वात्पाक्षिकी वृद्धिः । ननु चात्र कारकात् क्रियायुक्तेर्केनेयेकाश्चेत्येकयोगेऽ-
प्यणादय कादयश्च तेनैव सेत्स्यतीति किमनेनयोगान्तरेण । उच्यते अकारकार्य-
मक्रियायुक्तकर्तृकर्मार्थेऽपि वचन निष्कस्य विचारो नैष्किकः शतस्य विचारः
शक्तिः, औष्टिकः उमीर्णयोरौमकसौर्णकमित्यादि औमसौर्णमितितु णितो वेत्यणां
सिन्धुति अविशेषात् । कारकादपि प्रवर्तते इति मत्वा कारकस्योदाहरणानि दर्श-
यानि । नह्यत्र कारकादित्यनुवर्तते । ग्राभीणइति ईने अलोपे अवकुप्त्विति णः । सप्री-
चीनइति । सप्रीचि भवादि ईने अचेर्दीर्घश्चेत्यलोपदीर्घौ एव समीचीन इत्यादि यलो
पश्चेति । कानीनइत्यादीनां सहादित्वादिति भावः । कानीनइति । क्रन्त्याया जात
इत्यर्थे क्रन्त्याया ईनः णित्वादादिशुद्धिः । सहादीति यकारनाशः । पौपीति । पुष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे कारकादिति युक्तक्रियायुक्ते कर्मणि राजौ पुष्यात् कर्तुरेण वृद्धौ
सहादीति यलोपः पूर्वसूत्रोदाहरणमेतच्च लोपप्रसङ्गादिदोक्तम् । क्षत्रिय इति । जातिविशेष
इत्यर्थः । अत्र णितो वेत्यतो निपातस्य प्राशङ्कस्यानुवृत्तेः क्षत्राज्जातो विषयः । अणि-

ष्माकः । आस्माकः । यौष्माकीणः आस्माकीनः । व-
तुल्ये ॥ ॐ २७४ ॥ सादृश्येयं वत्प्रत्ययो भवति । चन्द्रवन्मु-
खम् । घटवत् । पटवत् ॥ भावेतत्त्वयणः ॥ ॐ २७५ ॥ शब्द-
स्य प्रवृत्तिनिमित्तभावस्तस्मिन्भावे तत्त्वयणइत्येतेप्रत्य-

त्वाद्वृद्धिः जातेरन्यत्र तु क्षत्राद्वैश्यायां शूद्रायां जातइति णितोवेत्यणेष्व स्याद्वि-
त्याह क्षात्र इति । शुक्रियमिति । शुक्रो देवता अस्येति देवतार्थे शुक्रादिय. अणि-
त्वाद्वृद्धिः । इन्द्रियमिति । इन्द्रस्यात्मनोलिङ्गमनुभाषकमित्यर्थः । अत्रेन्द्रादिवेष-
प्राग्वद्वृद्धिः । आक्षिप इति । अक्षैर्दीन्यतीत्यर्थः । अक्षादिके वृद्धिः । ज्ञाद्विक
इति । शब्दं करोतीत्यर्थे प्राग्वत् एवं वैदिकी इत्यत्रापि वेदे भवेत्यर्थः । नदादी-
त्वादीप् तथा शक्तिः प्रहरणमस्येत्यत्रशक्तिशब्दादिकेवृद्धौ संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वादिलोपाभावे सर्वणे दीर्घः सद्वादीति वा दीर्घः शाक्तीकः । एवं याष्टीकोपि
इन्द्रमहः प्रयोजनमस्येति ऐन्द्रमहिकं माहिकम् । त्यतनाविति । अमाद्यादेरिति ।
अमाचाऽद्यं च अमाद्यौ तावादी यस्य स अमाद्यामाद्यादिस्तस्मादमादेरद्यादेर्भावा-
द्यर्थे यथासंख्यं त्यतनौ प्रत्ययौ वक्तव्यावित्यर्थः । अमात्यइति । अमा भव इत्यर्थः । अमे-
त्यव्यय सहाय्ये । अमा सहसमीपेचेत्यमरः । कुत्रत्य इत्यादीति कुत्र भव कुत-
आगतइत्यत्र तत् आगत इत्यर्थः अमादेरत्रत्यः । अद्यतनइत्यादीति । अद्यागतः
क्षोगतेऽह्निजातः सदागत इत्यर्थः । अद्यादेरत्र तनः स्वार्थे स्वार्थं प्रकृत्यर्थ एव ।
उक्ता प्रत्ययाइति अणाद्य काद्यश्चेत्यर्थः । अत्र णितो वेत्यनुवृत्तेस्तेऽपि णितौ
वा स्युर्बहुल भवन्तीतिशेषः । अतएव विनय एव वैतथिक इत्यादौ णित्वाद् वृद्धिर्भ-
वातुर्वर्ण्यमिति ण्यं णित्वाद्वृद्धिः । चौरइति । अणिप्राग्वत् अपिग्रहणं किं न
चापत्याद्यर्थे बाधः तत्रविधिसामर्थ्यात् योगविभागात् । योगविभागार्थं तर्ह-
पिग्रहणं स्वार्थे इत्येको योग-उक्त एवतस्यार्थः । अपीति द्वितीया योग' व-
त्र काद्योनवर्तन्ते मण्डूकप्लुत्या अपत्याद्यर्थाश्च तेनकाद्योपत्यदेवतेदमर्थेष्वाधि-
सिध्यति अत एवक्षत्रियइत्यपत्यार्थस्योदाहरण दर्शितम् । शुक्रियमिति देवता-
र्थस्यैव तथा कटस्येयं काटकमितीदमर्थेपिक् । कुलस्यापत्य कुलीन इ-
त्यपत्यार्थ ईनः रेवत्या अपत्यं रैवतिकः इतीक' इत्यादिप्रयोगाद्व्यवस्था । अ-
णीनयोरिति । अणि ईने च परे परतः युष्मद् एकत्वे तवक आदेशः द्वित्वम-

या भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता तान्तस्य नित्य-
स्त्रीलिङ्गत्वादाप् ॥ समाहारे तागुणश्च ॥ वेता । जनता
ब्राह्मणत्वम् । सौमनस्यम् । सौभाग्यम् वैदुष्यम् ॥ कः
मण्यपि यण्क्तव्यः ॥ राजन्यम् । राज्यम् । नोवेतिटिलो-

हुत्वयोर्युष्माक एवमस्मदोपि ममकोऽस्माकश्च सहादित्वादिति शेषः । तत्र च पठ्यते
यौष्माकः आस्माकः यौष्माकीणः आस्माकीनः एकत्वे तावको मामकः तावकीनः
मामकीन इति तथाच श्रीपाणिनेः सूत्रं तस्मिन्नाणि च युस्माकास्माकौ तवकममका-
वेकवचन इति तावकमिति । तवेदमित्यपि युष्मद् तवको वृद्धिश्च एव मामक-
मित्युष्मद् ममको वृद्धिश्च एव तावकीनः मामकीनमिति ईत्ने । यौष्माकमिति
युवयोः युष्माक वाच्यमित्यपि युष्मदो युष्माकेवृद्धिरेवभावयोरस्माक वाच्यमस्माक
इत्यस्मदोऽस्माके तथा यौष्माकीणः अस्माकीनइतीन ईनस्याद्ये चावकुप्पवितिण-
त्वम् । वक्तु । स्वइतिप्रत्ययार्थस्यविशेषणमित्याह साहचर्येयं वप्रत्ययइति । प्रत्यय-
इति । प्रत्ययान्तेनचाविशेषात्क्रियाद्रव्यगुणसादृश्यं प्रतीयत इत्यर्थः । एवं च गवा
हृत्यो गवयः पुत्रेण तुल्यः स्थूल इत्यादौ द्रव्यगुणसादृश्योऽनभिधानान्न यत्र त्वभि-
धानमस्ति कुत्र तत्रापि स्वादेव यथा मधुरायामिव मधुरावत् तुल्ये प्राकारो देवद-
त्तस्यैव देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्यस्थौल्यमिति । तथोदाहरति । चन्द्रवन्मुखमिति शोभन-
मितिवाक्यशेषः । चन्द्रेण तुल्यं चन्द्रवन्मुखं चन्द्रशोभनतुल्यं शोभनरतिशोभनक्रि-
यया चन्द्रमुखोस्तौल्यमिति प्राधान्यात् चन्द्राद्वत् प्रत्ययः तस्य च चादिषु पाठात्
तदव्ययमित्यव्ययत्वात् अव्ययाद्विभक्तेर्लुगिति स्यादेर्लुकिविभक्त्यन्तत्वात्पदत्व घ-
टइति । घटस्यैव घटवत् लदर देवदत्तस्येति शेषः द्रव्यसाम्यान्न भटा इति प्रागव-
त्प्रक्रिया एव पटवदित्यत्रापि पटे इवपटवत् तनुत्वं पत्रेइतिशेषः, गुणसादृश्येन तटा
इति प्रागवत् । भावे । भावशब्दस्याभिप्रायादित्यर्थत्वात्कोत्रार्थोभिप्रेत इतिशङ्कामपा-
करोति।शब्दस्येत्यादि । भवते; करणे अत्रघञ् भतोऽनेनशब्दप्रत्ययाविति गोत्वादित्ता
हे विशेषेति गवादौ गोरित्यादिशब्दः प्रवर्तते गौर्गौरित्यादीरभिन्नकारश्च प्रत्ययो भव-
ति अत ओय गोत्वादिर्गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भावशब्देनोच्यत इत्यर्थः स
च भावोऽनेनविधः जातिगुणसंबन्धस्वरूपादिभेदेन एतच्च सविशदमाहभाष्यादे-

पः ॥ लोहितादेरिमन् ङिञ्च ॥ लोहितिमा । अणिमा ॥
 ऋइमनि ॥ २८० प्रथिमा । बहोर्लोपोभूच बहोः ॥ २७६।
 भूमा ॥ अस्त्यर्थे मतुः ॥ २७६ ॥ नाम्नोऽस्त्यर्थे मतुः प्रत्य-
 यो भवति अस्याऽस्मिन्वाऽस्तीत्यर्थे । उकारो लुमीव्वि-
 धानार्थः । गोमान् । श्रीमान् । गोमती । श्रीमती ॥ अ-

रवगन्तव्यं विस्तरभयादिहोक्तम् । ब्राह्मणस्य भावइति । यदा ब्राह्मणशब्दो जाति-
 मात्रवाची तदा नो ब्राह्मणशब्दः स एवार्थ इति शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्त-
 मिति तत्र प्रत्ययः यदा तु जातिविशिष्टद्रव्यवाची तदा जातिविशेष इत्यर्थः ।
 ब्राह्मणतेति । तप्रत्ययः । तान्तस्येति । तप्रत्ययान्तशब्दशक्तिस्वाभावाभिनयन्नियमे-
 ब्राहेति स्त्रीत्वाददन्तत्वादावतः स्त्रियमित्याप्त्यादित्यर्थः । समाहार इति । समू-
 हेर्धे तप्रत्ययो गुणः यथाप्रयोगो वक्तव्य इत्यर्थः । आपो नित्यत्वाच्चेति निर्देशः ।
 त्रैतेति । त्रयाणां समूह इत्यर्थः । तत आप् इकारस्य एकारो गुण जनतेति ।
 जनानां समूह इत्यर्थः । ब्राह्मणत्वमिति । ब्राह्मणस्य भाव इति त्व. एवं ब्राह्मण्य-
 मिति यण्यलोपः । सौमनस्यमिति । सुमनसो भाव. सुमनस्य भाव इत्युभय-
 त्र यण् आदिवृद्धिः । वैदुष्यमिति । विदुषोभाव इति यण् वसोर्व षरिति वस्योत्वे
 विदेर्वसुरिति कृतस्य सस्य किलादितिप. । नानात्वमित्यादौ तु नानाद्वय. शब्दाः
 असङ्गतादावर्थवर्तन्त इत्यसहभावाद्वा भावप्रत्ययः । कर्मण्यपीति । अपिशब्दाद्वा-
 वेपि । राजन्यं राज्यमिति राज्ञ कर्म भावोपीत्यथ यणि पक्षे टिलोप इत्याह
 नोवेतीति । यकारपरत्वादितिभावः । लोहितादेरिति । एभ्यो भावेर्ध्व इमन्
 प्रत्ययो ङिञ्च वाच्य इत्यर्थः । लोहितमेति । लोहितस्य भाव इतीमन् ङिति टेरि-
 त्यलोपे सौ नोपधाया इति दीर्घे सिनलोपे च राजवत्प्रक्रिया । अणिमेति । अणो-
 र्भाव इतीमनि ङिच्चादुलोपः । ऋर इति । पृथुपृथुशृङ्गशृङ्गपरिवृष्टानामिमन्-
 न्तानां कृतेरफाणां सहादिषु पाठादेपासृकारस्येति इत्यर्थः । अत एव कृष्णस्य
 भाव कृष्णिमेत्यादौ रो न । अथवाऽत्रक्तव्यमेतत् प्रयोगाभावाच्च कृष्णिमेत्यादौ
 रो न । प्रथिमेति । पृथोर्भाव इतीमनि टिलोपे ऋकारस्य र. । बहोर्भावइतीति ।
 भूमेत्यस्यार्थबोधके ईदृशे वाक्ये सतीत्यर्थः । बहोरिति । भूमेत्यस्य सहादिषु पाठाद्
 हो. परस्य इमन् इकारस्य लोपो बहोश्च भू इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । भूमेति । उक्त-
 प्रक्रियायां कृतायां भूसानौ भूमान इत्यादीनि राजवद्वापि स्तुतिरित्यर्थः

इको च मत्वर्थे ॥ वैजयन्तः । मायिकः ॥ मान्तोपधाङ्-
त्विनौ ॥ २७७ मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादका-
रोपधाङ्गवत्त्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे । भगवान् । धनी ।
दृषद्वती भूमिः । किम्बान् । लक्ष्मीवान् । शमी ॥ तडित्वा-
दिभ्यश्च ॥ तडित्वान् । एतात्किं यत्तदेभ्यः परिमाणे व-

अस्त्यर्थे । कर्तृविशिष्टः संप्रति सत्तेति भूतभविष्यत्सत्ताया न तत्रापि कर्तुरेव
प्राधान्यात् । कार्ययोग इति अस्ते. प्रयोगे कर्तुर्मतुः स्यादित्यर्थः । अनभिधाना-
दन्यस्मान्न । अस्त्यर्थ इति । वाप्रकृत्यर्थविशेषण तत्सामर्थ्यात् प्रथमान्ताप्रत्ययः ।
अथवा अनिटो नामिवत् इत्यत्र नामिवदिति निर्देशात् ज्ञापकात् प्रथमान्तात् पठ्यर्थे
सम्प्रत्यर्थे वा प्रत्यय इत्यभिप्रेत्याह । नाम इत्यादि एवं च गावोस्य सन्त्यनन्तरा
इत्यादौ प्रसक्तो मनु सापेक्षत्वेनानन्वयात् यथा चित्रा गावोस्य सन्तीति वाक्ये
प्रत्येकं न तद्धितोपि सामर्थ्ये सत्येव भवतीति समाससुत्रयुक्तमेव चित्रगुरित्यादौ
च बहुव्रीहिणोक्तार्थत्वात् । उकारइति । मतोरिति शेषः । अर्थशब्दः प्रयोजन-
वाची तत्र गोमानित्यादौ त्रितोडमिति तुमो गोमतीत्यादौ च दृष्टित इतीपो विधानं
चास्य प्रयोजनमित्यर्थः गोमानिति गावोस्य सन्तीति गोमनु. वदित्वाद्भूतो तुम्
अत्वसोरिति दीर्घः सिलोपः सयोगान्तलोपः भवतुशब्दवत्प्रक्रिया । एव श्रीमा-
निति देश इति शेषः । श्रीरस्मिन्नस्तीत्यर्थः । प्रक्रिया तु प्राग्वत् । गोमती श्रीमतीति
गावः सन्त्यस्याः श्रीरस्यामिति मती वदित्वान् दृष्टित इतीपि रूपाणि नदीवत् ।
अङ्काविति । अथङ्कश्चतौमत्वर्थे अस्यस्मिन्वास्तीत्यर्थे वक्तव्याविति शेषः ।
वैजयन्तइति । वैजयन्तीपताका सास्यास्तीत्यर्थे अः ईलोपः । मायिक इति । माया
अस्यास्तीतिके आलोपः । मान्तो । इह मूच अश्वमौ अन्तश्चोपधाचान्तोपधे
मावन्तोपधे यस्यासौ मान्तोपधस्तस्मान्मान्तोपधात् वतुच वत्त्विनौ इति भयोऽन्तो-
पभ्योर्वत्त्विनोश्च साम्येपि सस्यातानुदेशेन भवति नामिवत् इति नोनलोपेनमो
पधादुपवती निर्देशान् । असदेहार्थमातोपधावतिनाविति निर्देशाभावाद्वा इ-
त्यभिप्रेत्याह मकारान्तादित्यादि । अस्त्यर्थे इति । अस्यास्मिन्वास्तीत्यर्थे इत्यर्थः ।
तथा क्रमेणोदाहरति । भगवानिति भगोस्यास्तीत्यकारान्ताद्भुतुः । भगः श्रीका-
ममाहात्म्यवीर्ययत्नाक्रीर्तिध्वजसर । वर्णीति । धनमस्यास्तीत्यदन्तादत्रेनि
ततो नामत्वात्साविनाशौ साविति दीर्घे सिलोपे नलोपे च दृष्टिवत्प्रक्रिया ।

तुः * ॥ यत्तदोराः ॥ यावान् तावान् ॥ किमः किर्यश्च ॥
 कियान् ॥ आइश्चैतदोवा ॥ एतावान् । इयान् ॥ तुन्दा-
 देरिलः * । तुन्दिलः । औन्नत्ये दन्तादुरः * । दन्तुरः । श्रद्धा-
 देर्लुः * ॥ श्रद्धालुः ॥ अस्मायामेधास्त्राम्योऽस्त्यर्थेविन्व-
 क्तव्यः * ॥ तपस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी ॥ वा-
 चोग्मिन् * ॥ वाग्मी ॥ आलाटौकुत्सितभाषिणि * ॥ वा-

टपद्वतीति । टपदः सन्त्यस्यामित्यकारोपधाद्वतौ भूमे, स्त्रीत्वादीपि नदीवत् ।
 इतिस्तु हसन्तादनभिधानात् यथा पवमानित्यादावदन्तादीपि वतुः यत्रत्वभिधा-
 नमस्ति तत्र स्यादेव चमीकमीवमीचेति । कवानिति । मान्तत्वाद्धतुः । लक्ष्मी-
 वानितिसुपधत्वात् शमीति । शमोस्मिन्नस्तीति अदन्तत्वान्मुपधत्वाद्वा विनि, तडि-
 दित्यादि । अस्त्यर्थेवित्त्वौ वक्तव्याविति शेषः । मान्तोपधत्वाभावात् पूर्वेण न
 प्राप्तु इत्यारम्भः । तडित्वानिति । तडिद्वन्तास्तीति वतुः तकारस्यात्र चपा अव इति
 दत्त्वं तु सहादेरिति वान्तत्वविधिसामर्थ्यात् इन्तुदाहरणं तु ग्रीह्यः सन्त्यस्यासौ
 ब्रीही शालयोऽस्त्यसन्तिशालीति ज्ञेयम् । एतदित्यादि । वक्तव्य इति शेषः परिस-
 मन्तान्मानं परिमाणम् । उक्तं च ॥ परिमाणं तु सर्वतः । यत्तदोरिति । एतयोर्वतौ
 प्रत्यये परे आत्वं सहादित्वादित्यर्थः । यावान् तावानिति । यत्परिमाणमस्य तत्प-
 रिमाणमस्येति वतौ यत्तदोरिति षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्कारस्यात्वे सवर्णोदीर्घः । किन्न-
 इति । किमः किरादेशो वतोर्वस्य सहादित्वाद्यश्च स्यादित्यर्थः कियानिति । किं
 परिमाणमस्येति वतौ किमः सर्वस्य क्यादेशे वस्य यत्वम् । आइश्चिति । एतद्
 आत्व वा स्यात् सामर्थ्यात्तदभावे इहादेशे तत्रैव चकाराद्वतोर्वस्य यत्त्वं च सहादि-
 त्वात् स्यादित्यर्थः । एतावानित्यात्वइयानिति । एतद् सर्वस्येशोदेशे वस्य
 यत्वम् एतत्परिमाणमस्येत्यर्थः । तुन्दादेरिति । मत्वर्थे वाच्य इति शेषः ।
 तुन्दिलइति । तुन्दमस्यास्तीति लोपः आदिना उर्द्वि लादयः । औन्नत्यइति ।
 उन्नतस्य भावः औन्नत्यं तत्रार्थे दन्तादुरः प्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । दन्तुरइति । उन्नता
 दन्ता अस्थित्युक्ते अलोपः । श्रद्धादेरिति । मत्वर्थे लुर्वाच्य इति शेषः । श्रद्धालुरि-
 ति । श्रद्धास्यास्तीत्यर्थः । आदिना तन्त्रालुप्रभृतयः । अस्माद्येति । तपसीति ।
 तपोस्यास्तीत्यर्थः सकारस्यात्र षदान्तत्वेपि त्रिपुल्लिङ्गाभावस्तु राडादिर्गति
 सान्तत्वविधिसामर्थ्यात् भवति । स्रग्वीति । स्रगस्यास्तीत्यर्थः । पगस्यावो

चालः । वाचाटः ॥ ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः * ॥
 ईषदपरिसमाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । पटुदेश्यः पटुदे-
 शीयः ॥ प्रशंसायां रूपः * ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वैया-
 करणरूपः ॥ कुत्सायां पाशः * ॥ कुत्सितो वैयाकरणो वै-
 याकरणपाशः देवपाशः ॥ भूतपूर्वं चरद् * ॥ दृष्टचरः ।
 दृष्टचरी ॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् * ॥ अन्नम
 यो यज्ञः । मृन्मयो घटः । स्त्रीमयो जालमः । अमृतमय-
 श्चन्द्रः ॥ तदधीतेवेदवेत्यन्नाण् वक्तव्यः * ॥ व्याकरणम-
 धीते वेद वा वैयाकरणः । शोभनोश्चः स्वश्चः तं वेत्ति सौ-
 कुत्वम् । वाचइति । मत्वर्थेवाच्य इति शेषः । वाग्मीति । वागस्यास्तीतिवाग्मी
 वागिमनौ चस्य कुत्वे करय चपा अवे इति ग. स्यात् भिन्ना सहोच्चारणे गकार-
 द्वयश्रवणं भवतीत्यर्थः । आलाटाविति । कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ
 प्रत्ययौ वक्तव्याविति शेषः । वाचालइति । बहुकुत्सिता वागस्यास्तीत्यर्थे आले
 पदान्तादि । कुत्वं जबश्चान्तित्यत्वात्सहादित्वात् एव वाचाटोपि । ईषदिति । ईषद-
 परिसमाप्ति किञ्चिन्न्यूनता तस्यान्ते ते वाच्या इत्यर्थः । प्रशंसायामिति । प्रशंसा
 स्तुति. तत्रायं वाच्य इत्यर्थः । भूतपूर्वइति । पूर्वकालं भूत, भूतपूर्वइति
 तत्पुरुषे कचिदमाद्यन्तस्येति पूर्वशब्दस्य परनिपातः अथवा भूतः पूर्वमिति नाम्नश्चेति
 श्लोकाभिभागात्समासः भूतशब्दोऽविद्यमानवाची तत्र चरद् प्रत्ययो वाच्य
 इत्यर्थः । टकारः ध्वनितइतीवर्थः । दृष्टचरी । प्राचुर्येति । प्रचुरस्य
 भावः प्राचुर्यं प्रकृतेरवस्थान्तर विकारः प्रधानस्य भावः प्राधान्यम् आदिना तद्वृ-
 षावयवादयः वक्तव्यमेतत् ट ईवर्थः । अन्नमयइति । अन्नं प्रचुरं यस्मि-
 न्यज्ञ इत्यर्थः । मृन्मयइति । मृदो विकार इत्यर्थः । स्त्रीमयइति । स्त्रीप्रधान-
 मस्येत्यर्थः । जालमोऽधमः । अमृतमयइति । अमृतस्वरूप इत्यर्थः । एव दूर्वावह
 अवयवो दूर्वामयं गो पुरीष गोमयमित्यादि । तदधीतइति । तदित्यनेना-
 ध्येतव्यसामान्यं च द्वितीयान्त प्रकृतित्वेन निर्दिश्यते अधीते वेद वेत्यर्थेनिर्दे-
 शः । वैयाकरणइति । स्वश्च इति । कर्मधारयः । तमिति । स्वश्च सौवश्च-
 इति व्याकरणस्वश्चशब्दाभ्यामनेनाणिबध्यमाणप्रक्रियाया कृतायामेव स्यादित्यर्थः ॥

१ वैयाकरणइत्यस्य व्याकरणमधीतिइतिकथमिहोच्चारितसमानार्थकस्यैवविग्रहवात् तस्य-
 तिवामयत् आख्याततद्धितकृतो इत्यनेन भूषणेप्रपचितम् तद्धितार्थस्य क्रियात्वाभावेऽपि
 श्लौकिके द्वितीयाताऽप्रत्ययविधानसामर्थ्यादिविद्वितीया ॥

वक्षः ॥ न सन्धिव्योर्धुच्च ॥ २८७ ॥ सन्धिजौ व्यौ तयोः
सन्धिजयोर्धकारवकारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भ-
वति किन्तु तथोर्धुङागमो भवतीदुडित्येतावागमौ भ-
वतः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वमिकारः वकारात्पू-
र्वमुकारः पश्चादादिस्वरस्यङ्गिति वृद्धिः ॥ इतोजाताथै ॥

न सन्धिः । इह सन्धेर्ध्वोसन्धियवाविति षष्ठीतत्पुरुषोय ततश्च सन्धिजनिता य्वा-
वित्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह सन्धिजौ व्यौ सन्धिववाविति । इय स्वरे वकीति विहितौ
यकारवकारावित्यर्थः । तयोरित्यादि अनेन यवोरितीकारोकारयोर्ग्रहणं संधिविशे-
षणत्वाच्च भवतीति दर्शयति । सन्धिनइति । यन्निमित्तौ यकारवकारौ तस्येत्यर्थः ।
स्वरस्येति । आदिस्वरस्येत्यनुवृत्तेरादिति शेषः, वृद्धिर्न भवतीति । आदिस्वरस्येति
प्राप्तेतिशेषः । नन्वत्र य्वोर्धुङेव विधीयता किं वृद्धिनिषेधेन न च युडागमात्पूर्वं
वृद्धि स्यादिति वाच्यं युटः परत्वात् कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वाच्च नच वृद्धिरपि
नित्या शब्दान्तरप्राप्ते कृते युटि तस्यैव प्राप्तोत्पद्यतेऽन्यस्य शब्दान्तरस्य च प्राप्नु-
न्निधिरनित्यो भवतीति एव तर्हि य्वाभ्या यवाभ्या परस्य प्राप्ता वृद्धिः प्रतिपिष्यते
तयोरेव युडागमो यथा स्यादन्ययोर्मा भूदिति वृद्धिर्निषिध्यते तेन दधिप्रियोऽश्वो-
दध्यश्च तस्यापस्य द्वाध्याश्चिः माध्वश्चिरित्यत्र मध्यसो य्वोर्धुद् न भवतीति चेन्मै-
वम् इहादिस्वरस्येत्यनुवर्तते रवरस्येति सवधषष्ठीय तेनादिस्वरस्यादेशयोर्ध्वोर्धुङित्व-
योर्धाध्यश्चिरित्यादौ नास्ति प्रसङ्गः किञ्च सन्धियग्रहणमप्येव न कर्तव्यं भवति
आदिस्वरस्यादेशौ हि य्वौ सन्धिजावेवेति न च वाच्यं स्थान्यादेशभावसंबन्ध
षष्ठ्येवदुर्ज्ञानेति व्याख्यातसो विशेषप्रतिपत्तेः एवं तर्हि वृद्धिनिषेधो मध्यवृद्धि-
विधेरपि ज्ञापनार्थः तेन पूर्वव्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयालिन्दः पूर्ववर्षासु भवं पूर्व-
वार्धिकमित्यादि सिद्धं सन्धिग्रहणं याष्टीक इत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । अथेह कसाम्ना
भवति एतीति पश्यतः छत्रापता भवत्ययमपीकारयोगकार उच्यते संधिः
शब्देनेय स्वरे भवमिति स्वरसन्धिरुच्यते अयं च न तथा अथवा युङ्गेति
चकारोऽधिकविधानार्थः तेनात्रसन्धजस्यापि न भवति अत एव च द्वे भशी-
तिभृतो द्व्यशीतिक इत्यादि सिद्धं तथा स्ययकृतस्यापपत्यं स्यैयकृतः इत्यादा-
वसौनञ्जञोरपि य्वोर्धुद् भवति द्वारे नियुक्ते दौवारिकः स्यात् । तयोरिति

लज्जितः ॥ तरतमेयस्विष्टाः प्रकर्षे ॥ २७८ ॥ अतिशयेऽथ
तरतमेयस्विष्टेत्येते प्रत्यया भवन्ति । अतिशयेन कृष्णः
कृष्णतरः कृष्णतमः शुक्लतरः शुक्लतमः ॥ ईयस्विष्टौ

ययोरित्यर्थं युद्धित्यत्र च इश्च उश्च यू तयोष्टयुद्धिति द्वन्द्वाकार प्रत्येकं सः इति
मत्वाह । इद् उदेत्येतावागमाविति । यथासंख्यमिति शेष । ननु टित्वागुटाब्जोः
प्रागवटस्य भाव्यापि व्याकरणस्वश्च यकारवकारसयुक्तयोः कथं तयोः प्रागसौ
स्यादित्याशङ्क्याह । वर्णेति । बिभ्रेषो विभागः पार्थक्यमिति यावत् । पश्चादिति ।
तरत्वात् शब्दान्तरत्वाच्चेति भावः । इय इति । प्रत्ययो वक्तव्य इति शेषः ।
लज्जित इति । लज्जा जातास्येत्यर्थे इत्येयस्यलोपः । तरतमे । प्रकर्षातिशयः नन्वत्र
प्रकर्षं किं प्रकृत्यर्थो प्रत्ययार्थो वा प्रत्ययार्थविशेषणं वा प्रकृत्यर्थविशेषणं वा नापि
अतिशयार्थेभ्योऽतिशयप्रकर्षादित्यर्थः नन्वप्रत्ययोत्पत्तेः नापि द्वितीयः आद्यस्याति-
शय आद्यवतमशित्येव प्रयोगप्रसङ्गात् आद्यवतमो देवदत्त इति सामानाधिकरण्या-
नुपपत्तेः न च तृतीयः कस्यापि प्रत्ययस्यान्तरस्यानिर्वशात् नापि तुर्यः प्रत्यय-
द्यौत्यः प्रकर्षः प्रकृत्यभिहितस्य प्रवानस्यार्थस्यैव विशेषणम् उक्तइति तस्मादन्य-
एव पक्षः श्रेष्ठ इति मत्वाह । अतिशयेऽथ इति । अतिशयोऽस्मिन्नस्तीत्यतिशयः
अतिशयवानिति ॥ २७८ ॥ इत्यर्थः । तत्तत्रातिशयविशिष्टेऽर्थे नर्तमानानाङ्गस्वार्थे
एते प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषांच स्वार्थिज्ञानां द्यौत्ये भवति अत एव
कुमारतमेति तमप्रत्ययान्तात्प्रथमवर्गोवाचिन इतीप् न भवति कुमारशब्दस्य तु
वयं प्रवृत्तिनिमित्तं तमप्रत्ययान्तस्य तु तद्वत्ता आशुस्तत्त्वमात्राभिव्यक्तयो भवन्ति
कुमारतमइति पुस्तकं तु ह्रस्वा कुटी कुटीर समीरइतिवज्ज्ञेयं कृष्णतरइति । यद्यपि
सामान्येन प्रत्यया विधीयन्ते तथापि प्रयोगाद्यर्थे विभज्ये चोपपदे तरेयसूत-
मेष्टाविति ज्ञेयं तत्रागुणवचनादेवेष्टेयसू इति वा तत्तत्र द्वाविमौ कृष्णौ अय-
मनयो प्रकर्षेण कृष्ण इत्यर्थः, ननु कस्यार्थस्यात्र प्रकर्षः सन्तिहि तत्र द्वये व-
ह्यो गुणा सत्य तथापि यत्त्वगुणस्थ भावाद्द्वये शब्दनिवेशः श्वेस्तत्प्रकर्ष-
शयः सप्रत्यय तथा शुक्लादिभ्यो गुणप्रकर्षे जातिशब्दे वस्तुजाते, सर्ववैक-
रूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितानां बाह्योद्विधर्माणां प्रकर्षे प्रत्यया, यथा
गौरयं यः शकटं वहति गोतरोयं यः शकटं वहतितराम् अश्वोच यश्चत्वारिणो-

डितौ वक्तव्यौ ॐ ॥ उकारोऽनुमीयर्थः अतिशयेन लघुर्लघी-
यान् । पापीयान् । लघीयसी । पापीयसी । लघिष्ठः ।
पापिष्ठः ॥ गुर्वादेरिष्टेऽमनेयस्तु गरादिष्ठचलोपश्च ॐ ॥ अति-
शयेन गुरुर्गरीयान् । गरिष्ठः । गरिमा । प्रेष्ठः । स्थविष्ठः ।

जनानि गच्छति अश्वतरोय योऽष्टौ योजनानि गच्छतीति एव सर्वथा द्रव्यस्य
धर्मद्वारक प्रकर्षो न स्वतः यथा शुक्लगुणयोगात्पटस्य व्यपदेश तथा प्रकर्षव्यप-
देशोऽपि तत्प्रकर्षाद्वेत्यर्थः । उक्तं च । द्रव्यस्याऽव्यपदेशस्य य उपादीयत गुणः ।
भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयत इति ॥ अव्यपदेशस्येति व्यपदेशमशक्यस्ये-
त्यर्थः । कृष्णतमइति । अयमेवामातिशयेन कृष्ण इत्यर्थः । एव शुक्लतरं शुक्लतमोपि ।
ईयसिष्ठाविति । डित्वस्य फलमाह डित्तीति । डितिदोरित्यनेनेति शेषः । सूत्र-
कारस्य तु इदं वक्ष्यमाणं च तत्तत्कार्यं सहादित्वादेव सिद्धयतीत्याशयः ।
उकारइति । ईयसोरिति शेषः । उदित्वाविति धृतिरिति नुमीपौ सिद्धयत ।
आतिगयेनेति । अयमनयोरिति शेषः । लघीयानिति लघोरीयसोर्दित्वाद्दिलोपः ।
उदित्वाविति इति नुभि न्समहदिति दीर्घे हसेप इति सिलोप-
सयोगान्तलोपे पञ्चसु विद्वन्लब्धवत्प्रक्रिया अन्यत्र सुवचस्वन् । पापीयानिति
अयमनयोरतिशयेन पापीत्यर्थः । टिलोपेऽत्र इतो लोपः शेषं प्राग्वत् । लघीयसीति
धृतिरिति । पापीयसीति । अयमनयोरतिशयेन पापिनीत्यर्थः । ईपोत्र पुंवद्वेति
वाग्वद्वात्पुंवद्भावेन निवृत्तौ इति टिलोपेनलोपः ईप प्राग्वत् । लघिष्ठइति । अयमे-
वामातिशयेन लघुरित्यर्थः । इष्टेऽत्र टिलोपः एव पापिष्ठोऽपि विभज्योपपदे उदीच्या
वृक्षिणात्येत्यः पटुतराः पटीयांस इति । गुर्वादेरिति । इत परमासमाप्तेर्वक्तव्या-
नि । गुरु भिय स्थिर स्फिरोरुवहुलवृद्धं वृष दीर्घवृन्दारकस्थूलं दूरं यव
दुःखं क्षिप्रं क्षुद्रं इत्यादेर्गणस्य गरादिर्गर् प्रस्थस्फवर् बहिः वप्त्रप् द्राघ्व-
न्दः स्वयं द्रवहस् क्षपक्षोदइत्यादिरादेशः टेरलोपश्चलोपोपि इष्टमनइत्यसु
इत्येतेषु परतो वक्तव्य इत्यर्थः । इह गरायादेशानां च टिलोपो न भवतीत्य-
र्थः । अत्र । व्याख्यानादिकारोऽपि ततः सन्निर्निर्दिश्यते इष्टं ईयसुश्चेति तेन
गरीयसीरित्यादि सिद्धयति । अतिशयेन गुरुरिति । अयमनयोरिति शेषः

ज्यादिलोपः* ॥ ज्यायान् । ज्येष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिष्ठः ।
श्रेयान् । श्रेष्ठः ॥ बहोरिष्टेयि * ॥ भूयिष्ठः । भूयान् ॥ किमोव्य-
यादाख्याताच्च तरतमयोराम् वक्तव्यः * ॥ कुतस्तराम्पर-
माणवः । कुतस्तमाम् तेषामारम्भकत्वम् । उच्चैस्तराम्

गरीयानिति गुरोरत्र गरादेशदिलोपाभावौ गरिष्ठइति । अथमेषां प्रकर्षेण गुरु-
त्वं इष्टे प्राग्वत्, गरिमेति । गुरोर्भावं इत्यर्थे लोहिताद्योरितीमिति प्राग्वत् ।
प्रेष्ठेति । प्रियस्यात्र प्रपञ्चलोपाद्अइत्येतत् एव प्रबोगाद्येमापि स्थविष्ठइति स्थूल-
स्यात्र स्थवृषस्य च लोहितादित्वाभावादिमनि नोदाहरणम् तवं स्थेष्ठः स्थेयानित्यादि
ज्ञेयम् । ईकारस्य लोपो वक्तव्यः इति शेषोः ज्यायानिति । वृद्धस्यात्र ज्यादेशः
इयसीरिलोपः । ज्येष्ठइति । ज्यादेशोत्राइत्येत्वं द्राघीयानिति । दीर्घस्यात्र द्राघा-
देशः । एवं द्राघिष्ठ द्राघिमापि श्रेयानिति प्रशस्यशब्दस्यात्रादेश एत्वं श्रेष्ठोपि
बहोरिति । इष्टे परं बहोर्यिप्रत्ययो भवतीति वाच्यमित्यर्थः । भूयिष्ठइति । अयमेवा-
मतिशयेन येन बहुरित्यर्थः अत्र बहुरिष्ठ इति स्थिते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बल-
वानिति पूर्वं बहोर्लोप इति भूरादेश इलोपश्च पश्चादनेनापि एवं भूयानित्य-
पि वर्गम् इह प्रकर्षवतोपि पुनः प्रकर्षविवक्षाया आतिशयायनि किन्तादपरः प्रकर्ष
प्रत्ययो न भवतीति भाष्ये प्रेष्टतमाय कर्मणे इति छान्दसः प्रयोगः शुद्धिष्ठिः
श्रेष्ठतमः कुरुणामिति पुनरप्रयोज्यमेव वृत्तिकारस्तु साधु मन्यते यथाह यदाच
प्रकर्षवत्ता पुनः प्रकर्षो विवक्षते तदातिशयनिकान्तादपरः प्रत्ययो भवतीति । किमो
व्ययादिति । किंशब्दाच्चादस्ति बाधन्ताच्चकारादेकारान्ताच्च यौ तरतमौ तरतमेय-
स्विष्टा इति विहितौ व्याख्यानाच्चात एव ज्ञापकाद्विहितौ तयोः तरतमयोश्चेति
पञ्चम्यर्थे पष्ठी ताभ्यामात्मत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । कुतस्तरामिति । अत्राव्ययत्वा-
देवाम् सिध्यतीति अवस्तनै, कुतस्थतरतमयोश्चेति पञ्चम्यर्थे पष्ठी ताभ्यामान् प्र-
त्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । कुत शब्दः किंशब्दस्थाने लेखः भ्रान्त्यालिखित इति मन्यते
किं रन्तरामिति तु न्याय्यं किमत्र प्रश्ने इदं च किमिदं च किमिदमुपनयोरतिशयेन
किमित्यर्थे तरतमेयेति किम.तरः ततोनेनाम् तदन्तस्य चादित्वेनाव्ययत्वादव्य-
यादिति विभक्त्युक्तं प्रश्नसामान्यविवक्षायामिदमेकवचनं लीकत्वं च अत्राभि-
तुष्टभावस्तु तुष्टामइत्यत्रैव प्रत्ययादि उत्तरमाह परमाणव इति । निरवयवः

गायति । पचतितराम् । पठतितमाम् ॥ परिमाणे द्वादाशः ॥
जानुद्वयम् । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् ॥ द्वयोर्बहूनां चै-
कस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो ङतरङतमौ प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥
कतरो भवतोः काण्वः । कतमो भवतां तान्त्रिकः । भ-
वतोर्यतरस्तात्किंकरः । ततर उद्वह्नातु ॥ संख्येयविशे-
षावधारणे द्वित्रिभ्यां तीयः ॥ द्वितीयः ॥ त्रैसंप्रसार-
णम् ॥ तृतीयः ॥ षट्चतुरोस्थद् ॥ षष्ठः । चतुर्थः ॥
पञ्चादेर्मर्म्द् ॥ विंशतितमः । विशः ॥ शतादेर्नित्यम् ॥

क्रियावान्परमाणुरिति सामान्यलक्षणम् । कुतस्तमामिति । अव्ययात्तम तदन्तादाय
सत्वम् । तेषामिति । परमाणुनामित्यर्थः । आरभकत्वं द्व्यणुकादिजनकत्वम् । उच्चै-
स्तरामिति । प्राग्वत् । पचतितरामित्याख्यातोदाहरणे एकारान्तस्योदाहरणं तु पूर्वा
ह्वतरामित्यादि उच्चैस्तरस्तरास्तरादौ द्रव्यप्रकर्षे त्वामप्रयोगात् भवति । परिमाण
इति । परिमाणशब्देन प्रमाणोपलक्षकस्तत्रैव द्वादादीनां प्रयोगात् परिमाणं हि
सर्वतो मान प्रमाणत्वादान् । उक्तं हि ऊर्ध्वमानमित्यादि । प्रमाणइति वा पाठः ।
मुनिरप्याह प्रमाणे द्वयसज्जन्मात्रच इति द्वादाशः प्रयोगाद् द्वयसमात्राः । वक्त-
व्यमिदम् । जानुद्वयमित्यादि । जानुनी शिरः पुरुषश्च प्रमाणमस्येति विग्रहः । द्वयो-
रित्यादि । किमादिभ्य इति । प्रयोगात्किं यत्तदेतेभ्य इत्यर्थः । वक्तव्याविति । क्रमे-
णेति शेषः । ततश्च द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे ङतर बहूनामेकस्य निर्द्धारणे ङतम
इति भावः । तथोदाहरति कतर इत्यादि । किमोत्र ङित्वाट्टिलोप भवतीरिति ।
निर्द्धारणे षष्ठी । काण्वइति कण्वस्यापत्यम् इत्यण् । कतम इति । किमो ङतमे
ट्टिलोपः । तान्त्रिक इति । तत्र सिद्धान्त वेदेत्यर्थः केनेयेका । तौके वृद्धिः तान्त्रि-
कत्वजातिमान् च घृच्छते जातिपरिग्रहादन्यत्र हि ङतमो न भवति अनभिधानात् ।
यतर इति । यदोत्र ङतरे ट्टिलोप एव तरोपि संख्येयेति । संख्यायन्त इति
संख्येयाः गणनीयाः तेषु विशेषावधारणं द्वितीयोऽयं तृतीय इति । तत्राऽयं वक्तव्य
इत्यर्थः । द्वितीयइति । द्वयो पूर्ण इत्यर्थः । त्रैरिति । प्रकरणात्तीये परे त्रिंशद-
स्य सत्स्वरफेतस्य ऋकार इत्यर्थः । यवराणां यवतो संप्रसारणसंज्ञा वक्ष्यन्ते यथा
यवराणां यवतः संप्रसारणं कितीत्यत्र । तृतीयइति । त्रैरत्र तृतीये सत्स्वरस्य रेफस्य
ऋकारः । षट्चतुरोरिति । संख्येयविशेषावधारणे षट्चतुर्भ्यां षट्प्रत्यय इत्यर्थः ।
षष्ठ इति । षण्णां पूरक इति थ. दुत्तम् । पञ्चादेरिति । उक्तेर्थे इति शेषः । प-

शततमः ॥ संख्यायां प्रकारे धा ॥ द्विधा । त्रिधा ॥
 गुणोऽणच् ॥ द्वेधा । त्रेधा । द्वैधम् । त्रैधम् ॥ क्रियाया
 आवृत्तौ कृत्वस् ॥ पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः ॥ द्वित्रिभ्यां सु
 द्विरुक्तम् । त्रिरुक्तम् । बह्वादेशश्च ॥ बहुशः । तयायदौ
 संख्यायाम् ॥ द्वितयम् । त्रितयम् । द्वयम् । त्रयम् ॥
 शेषानिपात्याः कत्यादयः ॥ ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥ ॥

अमइति । पञ्चानां पूरणं मेत्र नलोप एव सप्तमोपि । एकादशादेरिति । उक्तैर्
 इत्यर्थे मस्यापवादः । एकादशइति । एकस्य द्वयष्टनोरा स्यान् त्रयस्त्रेः संख्याया
 यथा बहुव्रीह्यावशीतौ न चत्वारिंशत्सु चोदित इति कचित्तद्भवते एकादशानां पूरण
 इति डे द्वित्वाट्टिलोपः । विशत्यादेरिति । संख्येयविशेषा । वधारणैर् इत्यर्थः । पक्षे
 डः तत्र द्वित्वाट्टिलोपे सहादित्वात्तिलोपे विश इत्यादि स्यादित्यर्थः । शतदेरिति ।
 शततमइति । आदिना सहस्रतमादयो ज्ञेयाः । संख्याया इति । प्रयोगवशात्क्रिया-
 प्रकारवृत्तिसंख्यायात्र वेद्या । षोडशेति तु सहादिपूदाहृतम् । गुणइति । संख्येत्येतौ
 द्वित्रिंशद्वानुवर्तते । चकारोत्र बहुलार्थं तत्र धाप्रत्ययेद्विव्योर्बहुलं गुणोऽणपि
 भवतीत्यर्थः । द्वेधेति । धाप्रत्ययेत्र गुण एकारः । एव त्रेधापि । द्वैधमिति । अप्या-
 दिस्वरस्येत्यादिवृद्धिः क्लीबत्वात्सोरतोम् अणन्तस्य हि नास्त्यव्ययत्वम् । अतएव
 पथि द्वेधाणि सश्रयन्त इति प्रयोगः । क्रियायाइति संख्याया इति वर्तते आगुचि-
 रिति कृत्वत्प्रकृतेर्विशेषणमिदम् । पञ्चकृत्वइति । पञ्चवाराम् भुक्ते इति शेषः ।
 चादित्वाव्ययत्वम् । एव षट्कृत्व इत्यादि । द्वित्रीति । क्रियाया आवृत्ताविति वर्तते
 द्विरुक्तमिति । द्वौ वारावित्यर्थे स्वन्तस्याव्ययत्वात्स्यादिलोपः एवं त्रिरित्यपि सुरिति
 योगविभागाच्चतुरित्यपि वेद्यम् बह्वादेरिति । आवृत्ताविति वर्तमानेपि प्रयोगबद्धान्ना-
 हुत्यार्थादनावृत्तावपि भवति । बहुश इति । बहुददातीत्यर्थः । एवमस्पर्श इत्यादि
 अन्यत्र त्वावृत्तौ द्वौद्वानित्यर्थे श । द्विश एवं त्रिश इत्यादि इहाण्यव्ययत्वात्स्या-
 दिलोपः । तयायदाविति । संख्यायर्थमिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । द्वयमिति । प्रयोगवशा-
 दव्ययवार्थे वेद्यं द्वावव्ययवावस्येत्यर्थः, यस्यलोपे नापि सिद्धेऽयडो द्वित्वं विस्पष्टायम् ।
 एवं त्रयम् डमयम् अन्यत्र त्वनभिधानान्नायद् । अथाचार्यो नातिविस्तरं प्रक्रियासु-
 जुम् अहं कुर्वे इति स्वप्रतिज्ञा समर्थयमान उपसंहरति । शेषाइति । इहाणुक्ताः
 कत्यादयस्तद्धितान्ताः प्रयोगा निपात्या इत्यर्थः । तथाहि का संख्या येषामित्यर्थे
 किमौ षडितिनिपात्यते एवमन्येऽपि यथाप्रयोगं प्रकृतयः प्रत्ययाश्चोद्धाः । मन्थगौरव-
 भयादिङ्मात्रमेतद्विशिष्टमिति भावः । इतीति । समाप्ती समाप्तेयं तद्धितप्रक्रियेत्यर्थः ।
 श्रीजानाईनि० व्याख्यातद्धितकाण्डसाहित्यममलासिद्धान्तरत्नावली ॥ इतिनामाधि-
 कारः प्रथमः समाप्तः ॥ १ ॥ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥

श्रीः ।

सारस्वतं माधवविवरणोपेतम्

तस्योत्तरार्द्धम् ।

॥ अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ धातोः ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणाः प्र-
त्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ भ्वादिः ॥ २ ॥ भूसत्तायामित्यादिर्गणः ।
भूशब्दो धातुसंज्ञो भवति । सचन्निविधः । आत्मनेपदीपर-

पदसंज्ञायां स्यादित्यादिश्चेति द्विधा विभक्तिरुक्ता तत्र स्यादिनिरुक्ताधुना-
तिवादिनिरूपयितुकाम आह । अथेति । स्याद्यंतशब्दाधिकारानंतरमित्यर्थः ।
आख्यायतेऽस्मिन्धातुप्रत्ययार्थः इत्याख्यातोधिकारिविशेषः स निरूप्यत इत्यर्थः ।
तत्रधातुः क्रियावचन । धातुप्रत्ययतद्वाच्यभूयस्त्वादहमल्पधी । आख्यातात्महतो
व्याख्यात्र हास्य कृपयोत्तमै ॥ धातोः ॥ १ ॥ ननु प्रकृतिर्द्विधा धातुर्नामच
तत्रनामः स्यादयोविहिता एवपरिशेषाद्धातोरेवतिवादिसिद्धेर्व्यर्थं पुनरिदं धातोरिति चेन्न
औपवगः पचतिरूपमित्यादौ विभक्त्यतस्यापि प्रकृतित्वात् तथाच लुक्सूत्रे
प्रत्ययग्रहणमुपपद्यते तदेव प्रकृत्यंतरव्यवच्छेदार्थमवश्यं धातुः प्रकृतिर्वक्तव्यः । तदे-
वमत्वाद् वक्ष्यमाण इतित्तिवादय इत्यर्थः । किंचाधिकारार्थमपि धातोरिति वाच्यम्
द्विवादावधिर्वाति कार्य्य धातोर्यथास्यात् धातूपसर्गसमुदायस्य माभूत् अतएव मूले
तत्र धातोरिति व्याख्यातम् ॥ भ्वादिः ॥ २ ॥ आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थः तेन भूव-
त्त्यादयः व्यवस्थाः शब्दाः गृह्यन्ते नावयवा इतिमत्वाद् भूसत्तायामित्यादिर्गण इति
नचैवमपि यदोविभक्तौ त्वदाद्यत्वेऽपि समानशब्दानां याइत्यादीनामक्रियार्थानामपि
धातुवत्त्वाद्वाः पश्यसीत्यादौ लोपादि कार्यमाशङ्क्य धातुरितिमत्वाद् पूर्वाचार्यसंज्ञया
इहाश्रयणस्य तदीयोपाधिपरिग्रहार्थत्वात् तेचक्रियावाचिनामेवसंज्ञां कृतवन्त इत्य

१ तत्रप्रकृत्यर्थस्यप्रत्ययार्थस्वचानन्वयात् तथाहि प्रकृत्यर्थोहि द्रव्यकारकञ्च आख्याता-
र्थश्च कर्तृकर्मणीतयोर्हन्वयोनास्तिकारकाणां क्रियवत्त्वाऽन्वयनियमात् ।

स्मैपदी उभयपदीचेति ॥ आदनुदात्तङितः ॥ ३ ॥ अनुदा-
त्ततो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ अित्स्वरि-

त्रापिताहशानामेवभवति धातुसङ्गइति सधातुरित्यतोऽनुवृत्तस्य धातुग्रहणस्य
सङ्गापरत्वात् इतिभावः सचधातुस्त्रिधाप्रकार इत्यर्थः । निरूपयति आत्मनेपदीत्यादि
उभयपदी आत्मनेपदपरस्मैपदवान् ॥ आद ॥ ३ ॥ अत्रानुदात्तश्च ङचेति द्वंद्वे
निर्देशस्य सौत्रत्वादल्पस्वरस्यापि ङ शब्दस्य परनिपातः तावितौ यस्येति द्वन्द्वांते
श्रूयमाणश्चलब्धः प्रत्येकं संबध्यते धातोरित्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य विशेषण
चैतदिति मत्वाह अनुदात्ततोङितश्च धातोरिति अतएवच ङित्वेपि ङाङ्गत्वाभ्या
नात्मनेपदम् अपुषत् अशिथियत् न चैव यङ्गत्वादपि न स्यादिति वाच्यं ङित्स्वस्य
यङि कृतार्थत्वेनासमुदायार्थत्वात् अवयवे हि चरितार्थं ङिगसमुदायस्याविशेषक
न भवति एव तर्हिप्रायो विवक्षाया धातोरित्युक्त ङाङोस्तु परस्मैपदप्रवृत्तित्वेन
ङित्वेपि आत्मनेपदं न भवति सूत्रे चादिति नामैकदेशेनापि सर्वनाम लक्ष्यते
भामा सत्यभामा भीमोभीमसेन इतियथातथेहादित्यात्मनेपदमिति आद्ग्रहण चाङ्गुवी-
यत्रस्थं कर्तरिपचेत्यत्र चाङ्गुस्तुत्तरत्र नातुवर्तते इति न्यायादिति पुनः कृतं
परस्मैपदसंबद्धत्वाद्वा तस्य इह सएवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवं न
सहामि साहसमित्यादी सहतेरनुदात्तत्वेन्यात्मनेपदं न भवति चक्षिङ् इकारानु-
दात्तत्वेपि ङकारोपदेशस्यानुदात्तत्वनिमित्तं आत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्
तथाच पदमजरी सङ्गानुदात्तत्ववर्त्ते विचक्षण इत्यत्रानुदात्तेश्च ह्रस्वदेशेति
युक्त्वं यथा स्यात् ङकारस्त्वनुदात्तत्वनिवधनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थ
इति अनुदात्तइतिपरस्मैपदमात्मनेपदं चविहिततद्द्वयमप्युभे ग्रहणेनपरः
सृज्यते तदाह उभे आत्मनेपदपरस्मैपदे इतिक्रमस्तु न भवति अित आत्मने
पदं ननु नश्शस्त्रेऽनुदात्तत्वस्य प्रयोजनातरमस्ति विचक्षण इत्य-
स्य तु यन्नान्तरेण सिद्धत्वात् ततश्च सर्वेण्यनुदात्ततोङित एव पठ्यंतां

- १ अत्राहानानकरामः—कयमपिङकारस्य प्राक् निपातो न प्राप्तस्तद्विधायकशब्दे अल्प-
स्वरस्यपिचक्षकस्य प्राक् निपातो दर्शित अतः अल्पस्वरस्यापिङस्यपरनिपात इति माधु-
वीथोक्तिरशब्धी । चिन्त्येय टिप्पणी ।

तैत्त उभे ॥ ४ ॥ अतःस्वरितेतश्च धातोरुभे आत्मनेपदपर-
रस्मैपदमेव भवतः । आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगा-
मि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यमन्वर्थोत् ॥ परतोऽन्यत् ॥ ५ ॥
पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ।

ततश्च कित्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदं मैव गौरवापत्तिः तदेतच्छृङ्गाण्यस्य त्रस्तस्य
व्याघ्रमुखे प्रवेशतुल्य सूत्रे प्राग्विधेयनिर्देशो वैचित्र्यार्थः ॥ नितस्वरितेत ॥ ४ ॥
कर्तरिपञ्चस्वरितेत परस्मैपदमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् अन्यथा हि नित्ता वस्थाने
ङ्कारोपदेशेन कित्त इत्येव सिद्धमात्मनेपदं स्वरितेतस्तु परतोऽन्यदित्येव परस्मैपद-
मपि सिद्धमिति किमस्यारंभेण क्रियाफलस्य च कर्तृगामित्वादिप्रयोगावदु-
मास्यते ननु संज्ञाहि नामतो लघायसी इतितत्कथमेते महासंज्ञे इत्याशङ्क्य
उभयपदप्रयोगव्यवस्थाप्रतिपादनद्वारेणाङ्कारोति आत्मगामीति आत्मशब्दे-
नात्रकर्तृत्युच्यते प्रत्ययवाच्यत्वात् फलशब्देनापि प्रधानभूतं स्वर्गा-
दिफलमुच्यते तदुद्दिश्य क्रियारंभात् आद्याहि प्रवृत्तिरारंभस्तथोक्त यस्या-
थस्य प्रसिद्धार्थमारभ्यते पचादयः । तत्प्रधानं फलं तेषांललाभादिप्रयोजनमिति अत-
एव यजंति याजका इत्यादौ दक्षिणादे फलस्य कर्तृगामित्वेपि नात्मनेपदं प्रधा-
नभूतस्यहि स्वर्गादेः फलस्य प्रत्ययवाच्ययजमानगामित्वात् तदेवप्रधानभूत-
स्वर्गादिफलं यदिकर्तृगामि प्रत्ययवाच्यगामि तदोभयपदिनो धातोराम्नेपदं प्रयो-
क्तव्यं मैव परगामिचेत्फलं तदापरस्मैपदं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः कुत एतावत्प्रमित्या-
शङ्क्याहान्वयार्थादिति । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्महासंज्ञयोरेवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थ-
त्वादितिभावः ॥ परतो ॥ ५ ॥ परशब्दोऽत्रान्यार्थः सन्ननुदात्ते किन्तु निवि-
शादि नित् स्वरितेभ्य उक्तेभ्योऽन्यमाचष्टे अन्यशब्दोऽप्यात्मनेपदोभयपदा-
भ्यामुक्तभ्यामन्यत् परस्मैपदमाहेत्यालोच्यह पूर्वोक्तेति । पूर्वमुक्त यस्मिन्निमित्त
अनुदात्तोत्त्वञ्चिन्निविशादित्वमित्स्वरितेतत्त्वलक्षणं यद्यपि निमित्तिन उक्तास्तथाप्यभे-
दोपचारात् निमित्तमेवोक्तम् उच्यते तेनविधुरो रहितः तस्मादित्यर्थः एतादृशश्चतन्निमि-

१ फलशब्देन वातुवाच्ये फलेऽपितादृशस्यैव फलस्योपादानं स्यात् तथाच तद्वल
पञ्चतीत्यादौ कर्मतामुपपत्तिदूषणस्यात् फलचविक्रिन्त्यादि जत्रसूत्रे तादृशफलस्यागीकारेपि
धातुवाच्यं विक्रिन्त्यादिरूपं स्पष्टमन्वज ।

नवपद्मं ॥ ६ ॥ तिवादीनामष्टादशसंख्याकाना-
माद्यानि नववचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ परा-
ण्यात् ॥ ७ ॥ पराणि नववचनानि आत्मनेपदसंज्ञा-
नि भवन्ति । वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ मिप्

त्तेभ्योऽन्य एवेति मत्वाह अन्यस्माद्धातोरिति परस्मैपदपरिशेषलभ्यमित्यर्थः परतः
किं वित्स्वरितेद्भ्या साभूत् नचोभयपदविधिना सिद्धम् । अस्यकर्तृगामि क्रियाफ-
लार्थत्वात् नचात्मनेपदस्य तत्रबाधः श्रीहिवत्तस्यापि प्रवृत्तेः परतोऽन्यदीति किं
नचोभयपदप्रसंगः योगांतराभ्यात् अन्यथा वित्स्वरितेद्गृहणमपास्य परत उभेद्-
त्येवसिद्धत्वाभ्यामात्मनेपदनिवृत्त्यर्थमन्यद्गृहणं वित्स्वरितेततुभे इत्यतः परमाद्-
नुदात्तडित इतिमूर्च्छत्वा तत्स्थमनुदात्तं ङिद्गृहणमुत्क्षिप्याऽऽत्परत इत्येवात्मने-
पदस्यसिद्धत्वात् । नचापि परत उभयपदमेव भावकर्मणोरप्यात्मनेपदमिति
नियमनिवृत्त्यर्थमितिवाच्य अत्रापि कर्तरिपचेत्यतः कर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नियमस्यापि कर्तृ-
विषयत्वात् । एवंतर्हि अन्यदिति योगविभागार्थमन्यद्गृहणं तत्रसामर्थ्यात्परतइति
नानुवर्तते धातोरिति चानुवर्तते तेनायमर्थः अन्यद्धातोरन्यत्परस्मैपदं भवति अनु-
करोति अत्राऽकर्तृगामिक्रियाफले गंधनादावर्थेपि निविशादेरितिप्राप्तात्मनेपदापवादः
अभिक्षिपति स्वरितेतत्त्वात्कर्तृगामिफले वित्स्वरितेतत इत्यात्मनेपदापवादः एवंप्रव-
हति परिसृज्यति विरमति आरमति परिरमति उपरमति अनुदात्तेत्वादात्मनेपदा-
पवादः इत्याद्यविहितलक्षणं परस्मैपदं यथाप्रयोग सर्वत्रोदाहार्यं योगविभागस्य
चेष्टासिद्धयर्थत्वाच्चाति प्रसंगः ॥ नवपद्मं ॥ ६ ॥ अत्रतिप् यात् दिप् णवाद्य अनुवर्तते
तत्रापि परेषां वचनानामात्मनेपदसंज्ञया विधास्यमानत्वात् पूर्वाणि नवात्रवचनानि
शृङ्खंत इतिमत्वाह तिवादीनामित्यादि ॥ पराण्यात् ॥ ७ ॥ नवेत्यनुवृत्तेराह नववच-
नानीति वर्तमानेतिप् प्रारब्धइति इहकालस्य नित्यत्वेनारंभायोगात् प्रारब्धोऽपरिस-
माप्तश्च धात्वर्थो गृह्यते सयावता कालेनवर्तते सकालोऽपि वर्तमानः तस्मिन्विशिष्टेषु
कर्तृकर्मभावेषु वाच्येषु धातोस्तिवाद्योभवतीत्यर्थः । तैःसूत्रैरेकवाक्यतामापदानेन
विधानादित्यर्थः । अपरिसमाप्तिश्च फलावसानागृह्यते तेनांतरालक्रियामुख्य-
क्रियायामत्राऽपरिसमाप्ताया नव्यववायिका यथाभुंक्त इत्यत्र भुजिक्रियाया
सहति जल्पति पितृत्यादयः भुजतो हंतरा हसति जल्पति पिबति ।
उक्तं च व्यवधानमिवोपैति विच्छिन्न इव दृश्यते । क्रियासमूहो

वस् मस् ते आते अंते से आथे ध्वे ए वहे महे । प्रारब्धोऽ-
परिसमाप्तश्च . वर्तमानेऽभिधेये तिवादयः प्रत्यया भवन्ति ।
अस्य तिवादेः पाणिनीयानां लङितिसंज्ञा । नान्नि च युष्म-
दिचास्मदिचभागैः ॥ ८ ॥ नामादिषूपपदेषुस्तसुत्रिभि-

भुञ्ज्यादिरतरालप्रवृत्तिभिः ॥ नचविच्छिन्नरूपोऽपि सोविरामान्निवर्तते । सर्वा एव
क्रियान्येन सकीर्णैवोपलभ्यते ॥ तदंतरालदृष्टावा सर्वैवावयवक्रियेति । इह पर्वता-
दिस्थित्यादेः सर्वदाभावान् स्वतो भूतवाक्ययोगेऽपि कालत्रयवर्तिनां राज्ञां भूता-
दिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदान् तस्थु पर्वतानलनहुषादिकालेऽस्थास्यति कश्चिद्विष्णु-
कालेतिष्ठति इदानीन्तनकाले इति भूत्वादियोग अस्थेतिननु तैर्वर्तमानं लङितिलट्
प्रत्ययं विधाय तितस् स्मि इत्यादय आदेशा विहिता इति कुतोलट संज्ञात्वं सत्यं
संज्ञासाहचर्यान्नसंज्ञेयुक्तम् यथाहि संज्ञानुवादेषु संज्ञिन एवविधिनायोजयति नस्वर्थ
एवं लङिति तिवादिनैव एतच्चस्वशास्त्रस्य ततआर्जव प्रतिपादनार्थमुक्तम् ॥ नान्नि च ॥
॥ ८ ॥ इह नवपरस्मैपदानि पराण्यात्मनेपदानीति परस्मैपदात्मनेपदे
द्वौराशी अनुवर्तते भागैरिति च बहुवचनं नामादिसाहचर्यात्त्रित्वपर्यवसा-
यिताभ्यां प्रत्येक संबल्यते ततश्चायमर्थं नान्निसति परस्मैपदस्यतिसर्वाति

१ नान्नि च युष्मदि अत्रमागैरिति बहुवचनेन त्रिचतुरादयः पदार्था उच्यते । बहुवचनेन
अथ एवोच्यते ना 'विष्णुः' । बहुनामत्रयस्त्वेत्युक्त चतुरादिशब्दासन्निधानेनैव एवनिमित्त्यते । किम-
त्रप्रमाणम् इति चेच्छृणु । मीमांसायाम् एकादशेऽध्याये वसतायकपिजलानात् भूतेति वेदिकेवाक्ये
विचारिवसताय वसत इत्यर्थः, छादसम् । कपिजला, पक्षिविशेषास्तानात्मेत इत्यात् तत्रकपिज-
लानिति बहुत्व तावत् गम्यते ते आदयः परार्थायका कपिजलालयो वा नत्वारो वा पचचेति
निकल्पेनालक्षव्यास्ततल्लयएवेतिसंग्रहः । तत्रैव पूर्वपक्षः । २ पिजलानिति बहुवचनेन द्वित्व-
तिरिक्तसख्यासामान्यरूपेणाभिधायिता तद्विशेषाकाक्षाया सत्या परार्थातिरिक्तसख्याविशेषाभा-
वान् आदिसख्याविशेषा आक्षिप्यते नच तत्र त्रयोपि चत्वारोपि पच हतव्या इतिसंख्यांतरमे-
तत्रप्रतीयते न श्यादय नच कपिजलावच्छेदकावच्छिन्ना, व पिजला इतव्या इति वाच्यम् तथा
सत्येकस्मिन्नेव यागे कृते जगति तल्लयैर्ना सर्वेषा कपिजलाना विनाशप्रसागस्तसाद्यथाप्राप्तानां
त्रिचतुरादीना तेषामेव विकल्पेनालम्ब इति । उक्तच जैमिनिनापूर्वपक्षसूत्रेण बहुवचनेन सर्व-
प्राप्तेर्विपर्ययः स्यादिति सिद्धातस्तु घटानात्प्राप्तेर्विपर्ययः बहुवचनातस्य शब्दस्य चतुरादि-
शब्दोपादानमतरेण त्रित्वमात्र वाच्य तावदेव बहुवचनोपपत्तेः । अतिरिक्तक्षेपे च प्रमाणाभावः ।
तस्मान्नैव एवकपिजलाहिस्या उक्तच जैमिनिना प्रथमप्राप्तियस्येतकारिणस्यादतिक्रमः, ग्नादिति
सूत्रसिद्धातः सूत्रेण अतएव बहुत्व त्रित्वे पर्यवस्यतीतिलोकोक्तिः साधीयस्येवम् ।

मार्गैरेते प्रत्यया भवन्ति । नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दावप्र-
युज्यमानेपि प्रथमपुरुषो भवति । युष्मदि मध्यमः । अस्म-
द्युत्तमः ॥ कर्तरि पञ्च ॥ ९ ॥ परस्मैपदं कर्तरि भवति ।
चकारादात्मनेपदमपि तत्र भूइत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽन्विक

प्रथमोभागो धातोर्भवति युष्मदित्येति सिप्यस्थेति मध्यमो भागः अस्मदित्येति
मिप्यस्मसित्युत्तमो भागः एवमात्मनेपदेपि नास्मिदिति ते आते अंते इति प्रथमो भागः
युष्मदित्येति से आधे ध्वे इति मध्यमो भागः अस्मदित्येति ए वहे महे इत्युत्तमो
भागो भवतीति एवेयादादिष्वपि योज्यं अयमेवभागः पुरुषशब्देन व्यवहियते ।
एतदेव सर्वमभिप्रेत्याह नामादिष्विति उपोच्चारितानि पदान्युपपदानि तेषु संहिते-
ष्वित्यर्थः । एते प्रत्यया इति परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञकाश्च शब्दादिति नाम्निचेति
त्रयोपि चकारास्तत्तदर्थसंज्ञावे तत्तदभावेपि प्रथमादयो यथास्युरित्येवमर्थादिति भावः
सामानाधिकरण्यार्थाः तेन त्वयापच्यते इत्यादौ मध्यमोऽन्तर्भिधानाद्वा अतएवा-
वित्वंश्चति अत्यहंपचतीत्यतिक्रान्तप्रधाने समासे युष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्यादन्त-
र्भिधानाद्वा मध्यमोत्तमौ नत्वत्कल्पः पचसि मत्कल्पः पचामीत्यत्र कालांतरदृष्टगुण-
रहितो युष्मदस्मदर्थ एवत्वत्कल्पादिनोच्यते इतित्वमध्यमोत्तमौ तथात्वत्तरः पच-
सि मत्तरः पचामि परमत्वं पचसि परमाहं पचामीति कालांतरदृष्टगुणातिशयवि-
शिष्टो युष्मदस्मदर्थ एवोच्यत इत्येव तथात्व संपद्यते त्वद्भवति मद्भवतीति प्रथमो
भवति प्रकृतेरेव विकाररूपेण संपत्तौ कर्तृत्वात् तथाचमंत्रे यदभेस्यामहंत्वमिति
अहंत्वं स्यां त्वं चाहं स्यां इति प्रकृत्याश्रयः पुरुषो दृश्यते इह भवान् पचस्विति
युष्मदर्थप्रतीति चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपीति मध्यमः प्राप्नोति नचात्र युष्मदर्थत्वाद्-
लिंगः सर्वोचनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिंगवान् नचसंबोधनैकविषय इति ॥
कृतं ॥ ९ ॥ आहुविकर्मणीत्यत्रस्थमाद्गृहण चकारेणानुक्रुष्यते इत्याह चका-
रविति ननुपंचेत्येवास्तु सूत्रेमाकारिकर्तृग्रहण नचाहुवीत्यतो भावकर्मणी अनु-
वर्तयतामिति वाच्यं योगांतरारभादन्यथा भुविकर्मणीत्येव सिद्धत्वाच्चार्थांतर
संभवतीति परिशेषात् कर्तृव्येवस्यादिति किं कर्तृग्रहणेन एवताहि भावनि-
वृत्त्यर्थं कर्तृग्रहणं अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् भावपवस्यान् अपकर्तरीति ज्ञा-
पकात् कर्तृव्येवस्यादिति चेत् कर्तृव्येव यथान्यात् कर्मकर्तारिमाभूदिति
कर्तरिग्रहणं कुप्यति पादः स्वयमेव रज्यतिवस्त्रं स्वयमेवेति तु-

रणाद्धातोस्तिवादयो योज्यन्ते तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथ-
मपुरुषैकवचनं तिप्भूतिपृष्ठतिस्थिते पकारः पित्कार्यार्थः ।
अपकर्त्तरि ॥ १० ॥ धातोरप्रत्ययो भवतिकर्त्तरिविहितेषु
त्यादिषु चतुर्षु दिप्रपर्यन्तेषु परतः पकारो विकरणभेदज्ञाप-
नार्थः ॥ गुणः ॥ ११ ॥ धातोरतभूतस्य नामिनो गुणो भवति तिपि-

परतः तात्पर्यमिति मन्मते तु कुप्यते इज्यते इत्येव तत्रेति तेषु धातुषु इत्यस्माद्धातोरात्स-
त्तेपदनिमित्तहीनादविकरणात्तिप्पूज्यादयो योज्यन्ते इत्यर्थः विकरणो गणज्ञापकः
भू तिप् इति स्थित इति भूइत्यस्य सत्तार्थस्य वादिरिति धातुसंज्ञायां धातोरिति
सर्वत्र त्यादिप्रत्ययप्रसंगे वक्तुं विवक्षितपूर्विकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति वर्तमानार्थविवक्षाया
वर्तमाने तिप्तसिद्धि तिवादीनापरतोऽन्यदिति परस्मैपदे कर्त्तरिपञ्चेति कर्त्तरिप्राप्ते
नामकर्तुरेकत्वविवक्षायां नाग्निचेति प्रथमपुरुषैकवचने जाते भूतिपृष्ठतिस्थिते सति-
चक्ष्यतइत्यर्थः पकारइति पित्कार्यमपित्तादिरित्यत्र प्रतिषेधादिति ॥ अप ॥ १० ॥
इह यक् चतुर्षु सूत्राच्चतुर्ध्वित्यनुवर्तते इत्याद्यास्तिवादयश्चत्वारो दिवाद्यताः कर्त्त-
रीति विशेषिताः निमित्तमिति मत्वाह कर्त्तरिविहितेभ्यः त्यादि कर्त्तरि तिक् नचभाव
कर्मणोर्यक् बाधक इति वाच्य सतीह कर्त्तृग्रहणे एकस्तद्विषयत्वात् पकारइति पका-
रोहि सति अविकरणास्त्याद्यः अविकरणास्तुदाद्य इति अनयोर्भेदः सुबोधः स्यात्
ननु भूयोग्यविकरणा एव संतु किं पकारेण गणैक्याह्लाघवमप्येव स्यात् नापित्त्वेन
द्विस्त्वाद्भवतीत्यादौ गुणाद्यभावप्रसंगात् तर्हि पकारो गुणाद्यर्थ इति वाच्यं न नूच्यते
एव तथाहि विकरणभेदो ज्ञाप्यते तेन तद्विकरणभेदज्ञापनं गुणाधिकार्यं तदर्थो ज्ञेय
पकारइत्यर्थः पकारेण हि सता गुणादिना कार्यभेदेन कार्यभेदोऽपि ज्ञाप्यते तेन
तद्विकरणभेदज्ञापनगुणः इति भावः ॥ ११ ॥ इह धातोः परेण इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातो-
रित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तस्य यगुणो नामिनो भवति तस्यानि-
नामिनादौ नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह धातोरित्यादि अंतर्भूतोऽ-
तभूतः अंतर्भावइत्यर्थः भूरयं हि प्राप्त्यर्थः । धातोरितिकिम् अभिकाम्य इति । नन्वपि-

निपरेऽवादेशश्च भवति द्वयर्थविवक्षायां तस् ॥ अपित्तादेर्दि-
न ॥ १२ ॥ पकारेऽन्तादिकं च विहाय अन्यः प्रत्ययोऽङित्सं-
ज्ञो भवति ॥ क्लृप्त्यद्वयुसि ॥ १३ ॥ कितिङितिपरेधातो-
गुणो न भवति द्रव्यसंवर्जयित्वाकृतद्विर्वचनादुसिपरेतुगुणो-
भवति । ततोऽङित्त्वान्तसिगुणप्रतिषेधेऽप्यप्रत्ययनिमित्तो

चादिरितिङित्त्वादेवात्रगुणो न स्यात् न तत्रापि धात्वधिकारात् धातुविहितानामेव
प्रत्ययानां ङित्त्वविधानात् काम्योहि ताभ्योविहित, अतएव हेवारे इत्यत्रापि न गुण-
निषेधः । किञ्चित्पदस्यैति पर्युदासाद्वा धातुशब्देनाविहितत्वात् धातुविहितत्वे हेप्रा-
सणे इत्यत्र निषेधो न भवति । आख्याताधिकाराद्वा आख्यातप्रत्यय एव गुणस्त्व-
विधिनियमौ भवत इति लुभ्यामित्यत्र धातोरपि न गुणः कृतिस्त्वनुवृत्तेराप्राप्तिर्ना-
शक्या ग्लापयतीत्यादौ गुणाभावस्तु गुणसङ्गा सूनवोपपादित, अवादेशइति भो
इत्योकारस्य तु अवित्यनेनेति निषेधो भवति । उक्तप्रक्रियायामेवस्यादित्यर्थः, द्वित्वे-
ति नामकचुरितिशेषः ॥ अपि ॥ १२ ॥ पङ्क्त्यस्य स पितृ तआदिर्यस्यासौ तादिः
ता तारौ तारसित्यादि ननु तकारादिस्तादि अपितस्तत् एवङित्त्वसिद्धे, पितस्त्व-
सामर्थ्यादेवास्याप्रवृत्तेः पिञ्चतादिश्चपित्तादी ततोऽन्योपित्तादिरिति तदन्याथैव
तत्रासमास इत्यभिप्रेत्याह पकारेऽन्तमित्यादि अतएव प्रसज्यप्रतिषेधान्नोपयथेष्टं
संबन्ध इतिङित् पितृभवति पिञ्चङित्पितृभवतीत्यर्थात् भूतात्भवानीत्यत्र तातङित्स्था-
निवद्भावप्राप्तपितृत्वनिषेधात् पिदाश्रयोऽवादावितीब्भवति जुहोतिवत्यत्र च ङित्पितृ-
वतीत्यर्थात्तदाश्रयगुणनिषेधो न च्यवते इदानीमित्यादौ तु नित्यत्वादन्तरगत्वाच्च प्राग-
कारलोपे तद्भावात् गुणस्यक्रमेण विधिनियमौ भवत इति न दोषः, किञ्चित्कबोर्द्वेद्वे-
इच्छब्दस्य प्रत्येक संबंधे निमित्तसम्प्रत्यंत चैतदनुमानस्य गुणस्य विशेषणमिति
मत्वाह ॥ किति ॥ १३ ॥ कितिङितिपरे निमित्तेऽसति धातोर्योगुणः प्राप्तः स
न भवतीत्यर्थः । विधेयस्य हि निषेधस्य विशेषणे व्यवहितस्योपधागुणस्य निषेधो न
स्यात् धातोरिति कचित् प्रमादपाठः चिनुत इत्यादावधातोरपि निषेधात् गुण-
इतिसूत्रान् गुणइत्यनुवर्तनेनेति नानिदं सङ्गत्यतोऽनुवर्तते इद्वानन्तरत्वाद् गुण

गुणो भवति स्रोर्विसर्गः भवतः बह्वर्थविवक्षायां भव अंति
इति स्थिते । अदे ॥ १४ ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे
च परे । भवन्ति भवसि भवथः भवथ । ओरा ॥ १५ ॥ अकारस्य
वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । भवामि भवावः भ-
वामः । स राजा धार्मिको भवति त्वं साधुर्भवसि अहमा-

इत्यादिना प्रकरणेन प्राप्तस्य गुणस्वनिषेधात् नेनित्त इत्यादौ किञ्चित्पि निजागुणइ-
ति गुणस्यादेव अद्वयुसीति च द्वाभ्यां रूपभायाम् उस् द्युस् ततो नव् समास, ततश्च
द्विरुक्तादुसोऽन्यत्र निषेधइति भावः, इत्याह द्वयुसं वर्जयित्वा चेति तदेव स्पष्टयति कृत्-
द्विरिति द्विशब्दस्य द्विरुक्ते रूढिरिति भावः उसि परे इति ततश्च उसोऽद्विस्वन्निमि-
त्तताप्रतिपादनाच्चतुरिति गुणनिषेध मिद्धो भवतीति गुणइति शेषः प्रतिषेधस्य प्रति-
षेधे विध्युपस्थानादिति भावः तत इति प्राप्तगुत्पत्ते प्राप्तस्य गुणस्य निषेध इत्यर्थः ।
अनुत्पत्तौ हि तेन व्यवधानात्तस् निमित्तस्य गुणस्य प्रतिषेधस्याप्यप्राप्ते कृतितीति नि-
मित्तसप्तम्यावाफलमनेन दर्शितम् अप्रत्ययेति गुणस्यानिमित्तत्वेऽपि अपि चित्तेना-
खित्वात् प्रतिषेधाप्रसंगात् गुणनिमित्तत्वमिति भावः स्रोतिरिति तसः सस्येति शेषः भव-
तइति प्रक्रियातुक्तैव बह्वर्थेति नामकर्तुरिति शेषः ॥ अदे ॥ १४ ॥ अयसवर्णे दीर्घ-
त्वापवादः अतएवेति लुप्तसप्तमीक निमित्तमिदम् इह लोपो ह्रस्वादित्यतोऽनुवर्तमान-
लोपापेक्षया अतइति पंचम्यतमप्यर्थात् षष्ठ्यत स्यादित्यालोच्याह अकारस्येत्यादि
भवतीति अलोपः शेषप्राप्तवत् धातुप्रत्ययेषु यस्य लोप इत्यस्याप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यत
इति भवेयुरेवेत इत्यादावलोपो न भवसीत्यादि मध्यमः स्पष्टः ॥ ओ ॥ १५ ॥
अतइत्यनुवर्तते प्रत्ययाविकारात्तदादिप्रत्यय इत्यर्थादपि मिपो न भवामीत्यादि
त्रिष्वनेनात्वं शिष्टं स्पष्टम् अथ प्रयुक्ते सराजैति अत्रनामिसति प्रथमः धर्मः चरती-
ति धार्मिकः चरत्यर्थे केनेत्येकाइति इकोणिस्वादांमिद्विद्धि, एव तौ भवतः ते भवन्तीति
सिम्भोरपि त्वं साधुरिति अत्र युष्मदिमध्यमः एव युवाभवथ यूयं भवथेति द्विव-
होरपि ज्ञेयम् अहमिति आत्मानं वेत्तीत्यात्मवित् अस्मदिसत्यत्रोत्तमः आवां भवाव
वयं भवाम इति द्वित्वबहुत्वयोरपि ज्ञेयम् । एवमप्रयुज्यमानेष्वपि नामादिप्रदाहार्यमि-

त्मविद् भवामि इत्यादि प्रयोक्तव्यम् । अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः साधुः सत्त्वत्वं भवथः । विधिसंभावनयोः ॥१६॥
यात् यातां युम् यास् यातं यात यां याव या मा इति ईयाताम् ।
ईरन् ईथाम् ईयाथाम ईध्वम् ईय ईवाहि ईमहि । विधिः कर्त्त-
व्यार्थोपदेशः अज्ञातज्ञापनमेकविधिः संभावनं कल्पन-
मूहस्तत्रयादादयः प्रत्यया भवंति लिङिति चैषां संज्ञा

त्याह इत्यादीति अव्यवधानाच्चेति व्यवधानं भेदस्तद्भावोऽव्यवधानमभेद सहवि-
चक्षेति यावन् ततः पुरुषविशेषः परः पुरुषो भवतीत्यर्थः । अयमाशयः । नामा-
द्विषुयदाभेदो विवक्ष्यते देवदत्तो भवति भवसि त्वमहं भवामि च देवदत्तोऽहं
च भवति भवामीति तदाष्टशब्दे यथा ते पुरुषा भवति यदा पुनरभेदः सहभा-
वो विवक्ष्यते देवदत्तौ भवथः सोऽहं भवावः त्वमहं च भवावः सत्त्वमहं च भवावः
सत्त्वमहं च वयं भवामः इति तदापरः पुरुष प्रयोक्तव्य इत्यर्थः तथोदाहरति साधु-
इति इह नाम युष्मदो सह विवक्ष्यायां मध्यमो जातः एवं च तद् द्विवचनमप्युपपद्यते
तथोक्तं पदमंजठ्याम् अत्र युष्मदस्मदी द्वे अप्युपपदे भवतः तत्र यदि कर्तृशक्तीस्वाधा-
रनियते विवक्ष्येते तदालकारोपि भेदेनोत्पद्यते त्वंचाहं च पचसि पचामि चेति
सह विवक्ष्यायां तु द्वयोरपि सतरेको लकार उत्पद्यते तत्र युष्मदि मध्यमादस्मद्युत्तमो
विप्रतिषेधेन त्वंचाहं च पचावः अहत्त्वचवृत्तहं संयुज्यते । यदापि त्यदादीनां
यद्यत्परमित्यस्मद् शेषस्तदा स्थानिन्यपीति मध्यमप्राप्तौ परत्वादुत्तम एव भवति
आवापचाच्च इति ॥ विधिः ॥ १६ ॥ कर्त्तव्येऽर्थे उपदेशः आज्ञापनं श्रुत्यादीरित्यर्थः
एतेन निमंत्रणामंत्रणाधीष्टानामप्यत्रांतर्भावः सूचितः तत्रापि प्रवर्तनमात्रस्य सद्भावात्
तत्र नियोगकरणं निमंत्रणम् इह भवान् भुञ्जीत आसंत्रणं कामचारकरणम् इह भवानासीत्
अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीस्वभोगाणवक भवानुपनयेत् संभावनसद्भा-
वमाह कस्मन्मिति अस्यापि पर्यायशब्द इति प्रत्ययार्थविशेषणं चैतदित्याह तत्रेति
विध्यादिविशिष्टेषु कर्तृकर्मभावैश्चित्यर्थः लिङिति त्रिति एषायादादीनामित्यर्थः ।

पाणिनीयानां यादादीनाम् ॥ याः॥१७॥ अकारात्परो या इ-
भवेति भवेत् भवेताम्॥युसइट् ॥१८॥ अकारांतात्परस्य युस इ-
डागमो भवति॥भवेयुः भवेः भवेतं भवेत्॥यामियम्॥१९॥अका-
रात्परो याम् इयम् भवति । भवेयं भवेव भवेम । शिष्यो गुरु-
शुश्रूषको भवेदिति विधिः भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणः ब्राह्म-
णत्वादिति संभावनम् ॥ आशीःप्रेरणयोः ॥ २० ॥ तुप् ताम्
अंतु हि तं त आनिप् आवप् आमप् ताम् आनाम् अंतां स्व

सज्ञेति लिखिति व्याख्येयम् ॥ या' ॥ १७ ॥ इहातइतिसुत्रादनुवर्तते आदाथहारे-
त्यतः इतिचयेतिच लुप्तसिकोनिर्देश इत्याह याइत्ययमिति ततश्चषष्ठी निर्दिष्टत्वादे-
त्यस्यादेशो न अतः किं ब्रूयात् तपर किं यायात् अइए इतिएत्वमितिशेषः भवेदि-
त्यादि भूइत्यस्मात्प्राग्वत् यादादौअपकर्तरीत्यपि गुणइत्युकारस्य ओकारे अविच-
भवयात् इतिरिधते येति इकारेएत्वेच एवंस्यादित्यर्थः ॥ युस. ॥ १८ ॥ अतइत्य-
नुवर्तते इत्याह अकारादिति भवेयुरिति युस आदौ टित्त्वादिति एत्वे विसर्गः भवे-
रित्यादि याइतीत्वे एत्वयाम गुरुत्वात्सर्वादेशःकेनेत्याशंक्याह ॥ याम् ॥ १९ ॥
भवेयमिति इयमादेश एत्वभवेव भवेमेति येतित्वे एत्व शिष्यइतिशुश्रूषत इतिशुश्रू-
षकगुरोः शुश्रूषकइतिविधिरितिगुरुशुश्रूषकत्वलक्षणस्य कर्तव्यस्यार्थस्य अत्रोपदे-
शादेवं तौ तादृशौ भवेतां ते तादृशा भवेयुः त्वतादृग्भवेः युवासाधुभवेत यूयंसं-
तोभवेत । अहंसाधुर्भवेयम् आवांतादृशौभवेव वयसंतोभवेमेति प्रयोज्यम् इतिस-
भावनमिति ब्रह्मणत्वेन छंदोऽवगतत्वस्य संभावनानात् ॥ आशीःप्रे ॥ २० ॥
आशीरर्थमाह अप्राप्तेतिप्रार्थना इच्छा परस्येति इष्टस्य प्रियार्थस्य प्रतिपादन-
माशंसनंवा पश्चात्प्रेरणमिति तेनबिधेः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालानाच ग्रहणंभवति
प्रवर्तमानमात्रस्य तत्रापिसत्त्वात् तत्रविधिः प्राग्वदुदाहार्यं प्रैषादौभवान् कट-
करोतु प्रेषितोऽतिसुष्ट प्राप्तकालश्च करणे अतिसर्गः कामचारानुज्ञा तत्रेति
आशीःप्रेरणार्थविशिष्टेषुकर्त्रादिभित्यर्थः एमितिप्राग्वत् व्याख्येयंतुह्योरिति-

आथां ध्वम् ऐप् आवहैप् आमहैप् अप्रत्यप्रार्थनमाशीः
 परस्येष्टार्थशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनं तत्र तुषादयः प्रत्यया भ-
 वन्ति अस्य तुषादेः पाणिनीयानां लोटितिसंज्ञा तुह्यो-
 स्तातडाशिषि वा वक्तव्यः भवतु-भवताद्वा भवतां भवन्तु ॥
 ॥ अतः ॥ २१ ॥ अकारादुत्तरस्य हेर्लुगभवति । भव-भवताद्वा
 भवतं भवत भवानि भवाव भवाम आयुष्मान् भवतु भवान्
 अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ॥ अनद्यतनेऽतीति ॥ २२ ॥
 दिप् ताम् अन् सिप् तं त अमिप् व म तन् आताम् अंत था-
 म् आथां ध्वम् इ वहि महि अतीताया रात्रेयामिद्वयाद्-
 वांग्यावदागामिन्याः प्रथमयामिद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽ

ङकारो गुणाद्यभावात्वेनोपक्षीणत्वं प्रजनत्वात्त्यादेशो ङित्वस्येत्यत्रोपपादित
 भवत्विति अदङ्गत्वलोप ॥ अतः ॥ २१ ॥ इह ओर्वाहेरित्यतो हेरनुवर्तते लोपो-
 ह्रस्वात्तुल्यस इत्यतोलोपश्च इत्यतआह हेलोप इति तत्रापीत्याद्यधिकारादन्यस्य हेर्न-
 लोप नहि स्वरव्यवहृतय इति हेरादेशस्य तातङ् स्थानिवत्त्वेन प्राप्तलोपाभवंतु
 ओर्वाहेरित्यत्र वक्ष्यामः अतः किं ब्रूहि तपरः किं याहि भवानीति त्रिष्वपि सवर्णे-
 दीर्घः आशिष्युदाहरणि आयुष्मानिति भूय आधुरस्यास्तोति भूमार्थेऽस्त्यर्थ इतिमतौ
 सहादेरिति षान्त्वनिपातनसामर्थ्यादोषामित्तिरेफोन भवच्छब्दप्रयोग परस्येष्टार्थ-
 श्रमनमपि दर्शयितुं भवताद्ब्रौ तौ तादृशौ भवेतां तेतादृशाभवंतु त्वंसाधुर्भक्ष
 भवताद्वा युवांसंती भवतं यूयंसंतोभवत अध्ययनायेति प्रेरणोदाहरणं सौम्येति
 सोममर्हतीति गितोवेति यः ॥ अन ॥ २२ ॥ मनुचाय तत्पुरुषः नाद्यतनोऽनद्य-
 तन इति बहुव्रीहिर्वा नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति नाद्य भूतसामान्येऽपि प्रसंगात्
 भूतविशेषाश्रयस्य तत्रानुपस्थानात् द्वितीयेतु बहुव्रीहिणाद्यतनाभाववति अतीत-
 विशेषे विधानात् नोक्तदोष सामान्यविशेषस्यासत्त्वात् किञ्चानाद्यतनान-
 द्यतनसमुदायेऽपि न भवति अद्यतनस्यसत्त्वात् अद्यह्योर्मुंस्महीति नन्वेवम

१ ननुद्यतन इतिवक्तुमुचितं त्वचरात् उत्तरार्थताप्यस्य नास्ति ह्यस्तन इत्यस्यैवाऽन्वय
 संभवादिति चेत् सत्यं नोक्तमनित्यमित्यद्यतनेपि परीक्षेणादिविध्यर्थमिदं बहुजगद पुरस्तात्तस्य
 मत्ता किलाह सुप्तोऽहं किल त्रिलोक्य । अत्र मद्यनिद्रादोषेण स्वनिष्ठक्रियाया अग्न्यननुस-
 भानात्परोक्षम् ।

न्योनद्यतनस्तस्मिन्नद्यतने अतीते काले दिवादयः प्रत्य-
या भवन्ति एषां च संज्ञालङ्घनं दिसिमिदित्येतेषामिकार उच्चार-
णार्थः तन्नोनकारङ्गणतन्यकर्त्तरीतिविशेषणार्थः वावसाने-
दकारस्यतकारः ॥ दिवादावद् ॥ २३ ॥ दिवादाँ
परे धातोरङागमो भवति । अभवत्-अभवद् अभवताम् अभ-
वन् अभवः अभवत् अभवत अभवम् अभवाव अभवाम ह्यो
भवत्त्वत्पुत्र इत्यादि एधवृद्धौ अकारआत्मनेपदार्थः

द्यतने प्राप्नोति तत्रैव तस्याभावादिति वाच्यम् अनद्यतनेऽपि मुहूर्तादेः सन्शत
मुहूर्तादावपि क्षणादेः तत्राद्यतनं लक्षयति अतीताया इत्यादि यामद्वयादिति पाश्चा-
त्यायाः पूर्वार्थे सङ्घटितलक्षणो दिवसेन सहाष्टप्रहरात्मकः कालः स्यात्
अहर्बभयतोऽर्द्धरात्रमेवोऽद्यतन इति प्रथमातरं ततोऽन्यदिति तदभाववानित्यर्थः
अथवानेन तत्पुरुषपक्षेपि न दोष इति सूचितं भूतसामान्ये अद्यहोमुक्रमहीत्यादाँ
चानभिधानान्न भवति तस्मिन्निति तद्विशिष्टेषु कर्त्रादिव्यत्यर्थः एषामिति प्राग्वदर्थः
दिसिमीति अन्यथा द्विहसी दुरुचरेति तन इति अन्यथाङ्गणतकर्त्तरीत्युच्यमाने
हि तकारांतरेपि प्रसंगं दिवादावदित्यतो दिवाद्यनुवृत्तेर्न दोष इति चेन्न परस्मैपदेपि
प्रसंगान्न कर्त्तरीति तन्निवृत्तेः परस्मैपदस्य तु कर्त्तरि विधानात् नापि ते कर्त्तरीति नि-
र्देशे अकर्त्तरि कर्त्तरि चेति संदेहस्य निरासार्थं अकर्त्तरीति निर्देशादेव तत्सिद्धेरव्या-
ख्यानतोवा नाप्युत्तरार्थः लोप इति सतएव यथास्यात् नकारांतरस्य माभूदिति वाच्यम्
तत्रापि दिवादावकर्त्तरीति चानुवृत्तेः एव तर्हि नकारो विस्पष्टार्थः वावसान इति हः
षाक्षिक इति शेषः ॥ दिवा ॥ २३ ॥ इह धातोरिति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तत इत्याह
आतोरिति अतएव पूर्ववातुरुपसर्गेण युज्यत इति दर्शने उपसर्गपूर्वावपि प्रत्ययधा-
तोरेव प्रागङागमो भवति सचटिच्वाट्कितावित्यादि अभवदिति भूइत्यस्मात्पा-
गवत् दिवादिषु भूदिभित्यत्रापि प्राप्नोत्यह्व तत्रापि पश्चादद् प्राप्नोति नित्यत्वाद्

ततः पराणि नववचनानि पूर्ववद्वादिप्रयोक्तव्यः एधते ॥
 आदाथ इः ॥ २४ ॥ अकारांतात्परस्य आतआथसंब-
 धिनआकारस्य इकारादेशो भवति । एधेते एधते एधसे-
 धेये एधध्वे एधे एधावहे एधामहे धर्मादिधते अदोराज्य-
 मित्यादिविधिसंभावनयोः इत्यादीनि नववचनानि-
 नियोज्यानि एधेत एधेयाताम् एधेरन् एधेथाः एधेयाथाम् ए-

नच अदपि नित्यः कृतेऽपि तेन व्यवधातादप्राप्तेः अजुहोदित्यादौ च चरितार्थत्वा-
 दद च तस्यापि नसामर्थ्यम् एव तर्हि अथयनित्यः शब्दातरप्राप्तेः कृतेऽपि अभूदित्यस्य
 प्राप्नोत्यकृते भूदित्यस्य द्वयोरनित्ययोश्च परत्वादुद्देवादौ भवति ततोऽपि ततो गुणे
 अवादेशे पाक्षिकं तत्त्वेष्ववस्यादित्यर्थः अमि त्वदे इत्यलोपः सिधितुविस्मयः
 वमोस्तु व्योस्रियात्वं शिष्टंरपष्ट ह्योऽभवदिति गतीहि ह्य इत्यव्ययवर्तते इतिभवत्य-
 वमतीतोऽनद्यतनः कालः तथाचासर' ह्योतेतनगतेऽह्नि च इतितवपुत्र पूर्वेंदुरासी-
 दित्यर्थः इत्यादिना त्वत्पुत्रौ ह्योभवता ह्योभवन् त्वमभव युवामभवत यूयमभवत
 अहमभवम् आवाभवत् वयमभवेति प्रयोज्यमित्यर्थः एषवृद्धिरुच्छ्रायः अवयतोपच-
 योवा वृद्धिः अकारइति सतिहि अकारेतस्यानुदात्तत्वाच्चानुदात्तङित इति एध
 अस्मादात्मनेपदस्यादितिभावः अनुदात्तत्वं चाचार्यस्मरणाद्वर्गातव्यं तदुक्तं स्वरि-
 त्त्वानुदात्तत्वमनुनासिकता तथा । आचार्यस्मरणाज्ज्ञेयाप्रतिज्ञातत्रदक्षितेति ततः
 पराणीतितेषामेवात्मनेपदसंज्ञत्वादितिभावः पूर्ववदिति पूर्वस्मिन्निति पूर्ववत् यथा-
 भूयातान्वादिकार्थं दर्शितं तथात्रापि यथा संभवद्वृष्ट्यमित्यर्थः एधते इति एध इत्य-
 स्य भवादिरिति धातुत्वाद्धातोरित्यधिकृत्यवर्तमानेतिचित्यादिसूत्रेण पराण्यात्सने-
 पदानि आदनुदात्तङितः कर्तृरिषं च नास्मिचेतिसूत्रैरेकवाक्यतामापत्तेन ते आते-
 इत्यादिषु कृतेष्वधिकर्तरीत्यपि चैवेत्यादित्यर्थः ॥ आदा ॥ २४ ॥ आवाचेति वृद्धि-
 कत्वेन षष्ठ्यतः अकारादिति अतइत्यनुवर्तते आकारस्येति अनेन वयोरित्यनुव-
 र्तमान आशब्दोर्थात् षष्ठ्यंतोजातः इतिदर्शितः अतः किं ज्ञायते तपरः किं माते

क्षेध्वंक्षेयक्षेवहिक्षेधमाहि धर्मतः साधुरेधेत आशीःप्रेरण-
योःतामादयः एधताएधेताएधन्ताएधस्वएधेथा एधध्वंएधे
एधावहैएधामहै अनद्यतनेऽतीतितनादयः ॥ स्वरादेः ॥ २५ ॥
स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽङ्गागमोभवति दिक्स्वदौपरैरेधत एधे-
तएधंतएधेथाः एधेथाएधध्वंएधे एधावहिक्षेधामहि ईक्षद-
र्शनांकनयोः आत्मनेपदी ईक्षतेईक्षतेईक्षतेईक्षसे ईक्षेयेई-
क्षध्वेईक्षेईक्षावहे ईक्षामहे विधिसंभावनयोः ईक्षेतईक्षे-
याताईक्षेनईक्षेथाः ईक्षेयाथाईक्षेध्वं ईक्षेयईक्षेवहिईक्षेम-
हि आशीःप्रेरणयोः ईक्षता ईक्षेताईक्षन्ताईक्षस्वईक्षेथाई-
क्षध्वंईक्षेईक्षावहिईक्षामहि अनद्यतनेऽतीते ऐक्षतऐक्षता-
ऐक्षंतऐक्षेथाःऐक्षेथा ऐक्षध्वंऐक्षेऐक्षावहिऐक्षामहि दुपच-
ष्पाके ङुकारषकारानुबन्धौकार्यार्था चकारेत्स्वकारडभय-

अङ्ग एत्यनेन एध आते इत्यत्र आकारभ्येत्वे एवमित्यर्थ एववद्वि अदेइत्यलोपः
एधेथे इति आदाथइ, इत्तीत्वे एत्वं एधेते इति अदेइत्यलोप एधावहे एधामहे इति
ओरित्यात्व शिष्टस्पष्टम्, धर्मान्निहेतौ पञ्चमीय राज्ञेत्स्वत्र कर्तरिप्रत्ययः इत्यादीति
द्विवचनादाव'युदाहाय्यभितिशेष विधीति धातोरामनेपदिवादिता भाव' एधत-
इत्यादि सर्वत्रैवं एधतामिति आतइत्वे एत्वम् एधेताम् अलोप, एधेथामिति इत्वेत्वे
एधेते इति एत्व एधावहै इति सवर्णदीर्घत्वं शिष्टस्पष्टम् ॥ स्वरादेः ॥ २५ ॥ इहपा-
तोऽरित्यनुवर्तेते दिवादाविति च तत्रस्वरादेरिति धातोर्विशेषणभितिमत्वाद् स्वरादेर्धा-
तोरिति दिवादावदित्येव सिद्धेपुनरस्यारभ' स्वसामर्थ्यादैक्षतेत्यादिसिद्धयर्थमङ्गा-
गमांतरविधानेत्यभिप्रेत्याह द्वितीयोऽङ्गागममिति ऐक्षेतत्याद्यर्थमपिस्वरादिवसा-
म्बाविद्वमत्रव्याख्यातम् एधेतेति अटोरेत्वं एधे इति एत्वं शेषं प्राग्वत् ईक्ष दर्शनम
वलोकनं अकनं चिह्न आत्मनेपदीति अकारस्यानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादितिभावः ऐक्षतेति

पदार्थः पूर्ववदवादिप्रयोगः वर्तमाने पचतिपचतःपच-
ति पचसिपचथःपचथ पचामिपचावःपचामः विधिसं-
भावनयोः पचेत्पचेतांपचेयुः पचेःपचेतंपचेतपचेयं पचे-
व पचेम आशीःप्रेरणयोः पचतु-पचताद्वापचतांपचतु
अतः इतिहेलौपः पच-पचताद्वापचतंपचतपचानिपचा-
व पचाम अनद्यतनेऽतीति अपचत अपचतांपचन्
अपचः अपचतंपचतअपचंपचावअपचाम परस्मैपदे
रूपज्ञेयं वर्तमाने पचतेपचेंतेपचते पचसेपचेथेपचध्वे प-
चेपचावहेपचामहे विधिसंभावनयोः पचतेपचेथातांप-
चेत्रपचेथाः पचेथातांपचेध्वंपचेयपचेवहिपचेमहिआ-
शीःप्रेरणयोः पचतांपचेतांपचतां पचस्व पचेथांपचध्वं
पचै पचावहै पचामहै अनद्यतनेऽतीति अपचत अपचै-
तांपचत अपचथाः अपचेथांपचध्वंपचेअपचावहि
अपचामहि ॥ इतिभ्वादयः ॥ १ ॥ इदानींलुग्विकरणाददा-
देर्गणात्कर्तारितिवादयश्चत्वारोगणावर्ण्यन्ते अदमक्षणे अ-

पूर्वदिवादावद् अइए इत्येव ततोद्वितीयेन अटा एऐएइत्यैव सर्वर्णदीर्घस्तु
द्वितीयस्याटोविवान्सामर्थ्यात् शिष्टं एववज्ज्ञेयं डुपचवृष्पाके डुकारेति सद्गोणादय-
इति सदाशब्दस्य बृहलर्थत्वात्समुदायादपि कारप्रत्यय, डकारेणसहित चकारो
बुद्धार इतिवा काट्योयेदितिसंज्ञत्वात्स्यैःसंज्ञेति लोपादित्यर्थः कार्याथैवितिकार्यं
तु पवित्रममिति ज्ञित इति त्रिमक् पचेति षिवभिदाम्बु वक्ष्यते चकारइति तस्यहि
स्वर्णितत्वप्रतिज्ञानादित्वाच्च निःस्वरितेतद्वतिपचतेः परस्मैपदात्मनेपदे स्त इत्यर्थः
पचतीति प्राग्वत्तिवादावपि च सर्वत्र श्रिष्टोच्चारण प्रक्रियातु भवतिवत् आत्मनेपदेपि
प्रक्रियाद्वितीयाङ्गसंभवेतिवद्भ्या ॥ इतिभ्वादयः ॥ १ ॥ इदानीमिति अपचपञ्जीव्य-

कारउच्चारणार्थः ॥ अदादेर्लुक् ॥ १ ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्या-
पोलुग्भवति खसेचपाझसानावर्तमाने अत्ति अत्तः अदं-
ति अत्तिअत्थः अत्थअग्निअद्दः अन्नः विधिसंभावनयोः
अद्यात्अद्यातां अद्युःअद्याःअद्यातंअद्यातअद्याअद्याव
अद्याम आशीः प्रेरणयोःअनुअत्ताद्वाअत्तांअदंतु ॥ झसा-
॥ २ ॥ झसादुत्तरस्यहेर्धिर्भवति अद्धिअत्ताद्वाअत्तम्
अत्तअदानिअदाक्अदाम अनद्यतनेऽतीति अदोदिस्यो-
रडागमोषक्तव्यः आदत्आत्ताम् आदन्आदः आत्तम् आत्त
आदंआद्वाआद् शीड्स्वप्नेडकारआत्मनेपदार्थः ॥ शीडः

त्वात्तद्वत इत्यर्थः अद्भक्षणे भक्षण खादन ॥ अदा ॥ १ ॥ इहापूर्वरीत्यतोऽवि-
तिप्रथमातस्यार्थात् स्थानषष्ठ्यंत स्यादित्याह अपोलुगिति अत्तीति ॥ झसा ॥ २ ॥
प्राग्वत्तिवादावपि तस्य लुकिच तकारसकारपकारादौ खसेचपा इति सावर्ण्याद-
स्यत इत्यर्थः प्रागादेशनिर्देशो असंवेदार्थं ननुचैतदत इत्यस्मात्परमेव किं न कुतं
एवतर्हि ओर्वाहेरित्यनुवृत्ते पुनर्हिग्रहण नकार्यस्यात् मैववानुवृत्तेरनुवृत्तत्वात्
अद्वीतिर्हिधित्वम्अत्तादिति तातडोऽन्नधित्वाभावमोर्वाहेरित्यत्रवक्ष्यामः अद इति ए
तच्च दिधादावडित्यस्मात्परमदोदिस्योरिति सूत्रमस्ति ततोऽलभ्यते तस्यचायमर्थः ।
अदोदिस्यो अत परयो द्विप्सिपोरडागमोभवति आददित्यादि स्वरादित्वादटोदीर्घः
टित्त्वादित्योरादावद् शीड्स्वप्नेस्वप्नसंवेशः ङकार इतिसितिङ्ङकारे तस्येत्वादनुदा-
त्तञ्जित शीड्धातोरेपि पराणि नववचनानि स्थिरित्यर्थः शीडः ङकारो यङ्लुकादि-
वृत्त्यर्थं शशीत शेष्यति अस्यपित्तिगुण इत्येवसिद्धत्वात् कृडिनिप्रतिषेधापवादार्थ-

१ अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्माददादे. अद् भक्षणे इत्यारम्यद्विबुद्धेऽत्यतः
प्राग्वर्तो समुदायोऽदादिशब्देन गृह्यते तस्यचाऽनुद्भूताऽवयवभेदस्याऽन्यपदार्थत्वेन विवक्ष-
णाददादेरित्येकवचन पूर्वसूत्रादपु इत्यनुवर्तते तच्चषष्ठ्यान्निपरीणम्यते तस्यलुग्विधीयते अत्र-
चतुर्धित्यस्यानुवृत्तिस्तु नोपयुज्यतेऽचतुर्ध्वपोऽमावात् अत्रतद्गुणसंविज्ञानमनुदीर्हाश्रयणाद्वते
चतुर्धुरप्यपोलुक् अपाकि भिद्यते एवमपि ।

सर्वत्र ॥ ३ ॥ शीङःसर्वत्रगुणोभवति । शेतेशयति ॥ शी-
ङोनोरुद् ॥ ४ ॥ शीङःपरस्यातइत्यस्यरुडागमोभवति
॥ आतोनोदनतः ॥ ५ ॥ आतःआत्मनेपदस्यातइत्यस्या-
द्भवति अनकारादुत्तरस्य । शेरते शेषेशयाथेशेध्वे शयं
शेवहेशेमहे विधिसंभावनयोः शयीतशयीयातांशयी-
रन् शयीथाः शयीयाथांशयीध्वंशयीयशयीवहिशयी-
महिआशीः प्रेरणयोः शेतांशयातां शेरतांशेषशयाथां
शेध्वंशयैशयावहैशयामहै अनद्यतनेतीति अशेतअ-
शेयातान् अशेरतअशेथाः अशेयाथाम् अशेध्वम् अशयि अ-
शेवहि अशेमहि । ब्रूव्यक्तायांवाचिन्नकारउभयपदार्थः
॥ अवादाधीपितिस्मि ॥ ६ ॥ ब्रवईकारप्रत्ययोभवति तका-

मिदमिति सर्वत्राम्य गुणो भवतीतिमत्वाद् ॥ शीङ सर्वत्र ॥ ३ ॥ यद्येवाश्र-
यिण्यादे इत्यत्रापि प्राप्नोतिमैव भृवालुकीतिमूत्रान् मङ्ककद्रुत्यालुकीत्यनुवृत्तस्य
योगस्यापविषयत्वात् अतएववृत्तिकार पुनर्थकिशीङो यङमारप्स्यते ग्रीष्मेय-
यकिवक्तव्यइति ओतइतिशीङोङिच्चात् प्राग्ब्रवात्मनेपदेऽपिचादादिनादप लुङि
न तन्निमित्तमिति अपनिमित्तगुणाप्राप्तौ गीङइतितेनिमित्तोगुणएतार शयतइति
प्राग्वदेकारे ए अश् ॥ शीङोत ॥ ४ ॥ शीङ परस्यातइत्येतस्यरुडागमो वक्तव्य-
इत्यर्थः ॥ आतोत ॥ ५ ॥ आदितिच्छेद् अंतइतिषष्ठीयम् इतितकारावधि स्थानं
आत इत्यात्मनेपदैकदेशनिर्देशइतिमत्वाद् आतआत्मनेपदस्येति शेरत इतिशीङे
गुणेऽननादांशेऽपिचादादौरुद् एवैशेरता अशेरतेति आत,किविदिति अन्
इतिकि च्यवंते तपर किगातेराते शेषे इति किलादितिषत्वं शिष्टस्पष्ट ब्रूव्य-
कार इतितेन चिन्वात् चित्स्वरितेतइति परस्मैपदात्मनेपदं अस्माद्भवतइत्य-
र्थः अवादा ॥ ६ ॥ अत्रब्रुव आह इत्यतो ब्रुवइत्यनुवर्तते अपीत्येवसिद्धे आदि
शब्द उत्तरार्थः तेनजायते जानाति इत्यप्रयेनाप्रत्ययेऽपि जादेशो भवति

रसकारमकारादौपितिपरे अबादौविषयेगुणावादेशौ वर्त्तमाने ब्रवीति ब्रूतः ख्योर्धातोरियुवौ स्वरे ख्योर्वेति वर्त्तमाने ॥ नुधातोः ॥ ७ ॥ विकरणरयनोर्द्धातोश्चेवर्णोर्वर्णयोरियुवौभवतः स्वरेपरे अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यतुख्यौ नानप्योर्व्वः । ब्रुवंतिब्रवीषि ब्रूथः ब्रूथब्रवीमिब्रूवः ब्रूमः ब्रुतेब्रूवातेब्रुवतेब्रुषेब्रु-

विषयसप्तम्येवायमिति असोलुक्त्यपि भवति पितिीति द्विपकारकोनिर्देश इतिविधावते अन्यथापिप्तादिरिति छिन्वात् गुणोनस्यात् स्मितचिचकारसकारमकाराणा द्वैकत्वेन कथतोनिर्देशः अव्यवहिताश्चतादयः प्रत्ययादावेवभवतीति सर्वमालोच्याह ब्रुवईप्रत्ययइत्यादि ब्रवीतिब्रुवः प्राग्वत्तिप्यदादित्वादपोलुकि अबादावितीपिगुणेऽत्रादेशैचैवम्यादित्यर्थः ब्रूतइतिछिन्वात्रगुण ख्योर्धातोरिति एतच्चताभ्यासेव सिद्धे नुधातोरेति नारंभर्णयमितिशकानिरासाद्योक्तं तच्चाग्रएवस्फुटयिष्यते ॥ नुधा ॥ ७ ॥ पूर्वसूत्रयोः स्यादिवस्वरविषयत्वादस्वारंभं यद्यपितदेव स्वरग्रहणमत्राप्यनुवर्तते तथापिनुप्रत्ययोपादानसामर्थ्यात् योगातरारभाच्च धातुर्विहितप्रत्ययः स्वरएवविज्ञायते तेनच्यर्थे स्वर्थमित्यादावनेनापि युवौ न अतएवच गुस्तुतावितिधातुरपिनगृह्यते कृत्रिमत्वाच्च तदेवस्वादिनोलुपपञ्चीकोय निर्देश इतिमत्वाह विकरणस्यनोरिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदंतस्येत्यर्थः इहोश्चेतिकृतेऽपि सूत्रे ख्योर्धातोरित्वतोऽनुवृत्तेर्नोच्चातोश्चेयुवोःसिद्धौ योगविभागार्थपुनर्यानुग्रहणं तेननुइत्येकोयोगः तत्रानुवर्तमानेन धातुग्रहणेनोक्तार्थःसिद्धयति ततोधातोरितिद्वितीयः तत्रच नु इत्यनुवर्तते यौवेतिच तेन नुप्रत्ययांतस्य धातोश्चानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वयोरिवर्णोर्वर्णयोर्ब्रुवौभवत इतिचस्यार्थ इत्यभिप्रेत्याह अनेकस्वरस्येति नुप्रत्ययांतस्य धातोश्चेत्यर्थः असंयोगपूर्वस्येति ब्रुवर्णोर्वर्णस्येत्यर्थः नुर्विशेषे ख्याविति अकारवकारौ इयुवोरपवादभूतौस्यातामित्यर्थः नानप्योर्व्वइत्यतपि अन्विषयाद्विभक्तिचतुष्टयादन्यत्रोकारस्य वकारो नस्यादित्यर्थः एतत्सर्विचानुवृत्तेर्लभ्यते सहनिपातत्वाद्नेकार्थः एषामुदाहरणानि

वाय्वब्रूध्वेब्रूवहेब्रूमहे इत्यात्मनेपदे ॥ ब्रुवआहश्चपंचा-
नां ॥ ८ ॥ ब्रुवउत्तरेषांतिवादीनांणप्रअतुसउसथप् अ-
थुमइत्येतेपंचआदेशाः ब्रुवआहश्चादेशोभवतिणका-

तु यथास्व मूलएवाग्रे वक्ष्यते ब्रुवतीति अतावप् लुकिनुधातोर्गिर्युक् ब्रवीषीति-
सिपि । अबादावितीपि गुणावादेशौ उवतुपरत्वात् गुणेनबाध्यते ब्रवीमीति तिब्वत्
ब्रुवते इति आतोत इत्यत् ॥ ब्रुवः ॥ ८ ॥ अत्र विदो नवानामित्यतस्तिवादीनां
णवादिर्वेत्यनुवर्तते पंचानामिति च तिवादीनां विशेषण आदिशब्दश्चोभयत्रापि
व्यवस्थार्थं सन् वर्तमाने तिप् तस् अंति सिप् थस् थ इतिसूत्रस्थान् तिवादीनाचष्टे
तथाःपरोक्षेणवतुसुस्थपृथुसिति सूत्रस्थाश्च णवादीन् तत्रार्थतः सादृश्यादिकाठ्य-
स्यतिपोणनित्यर्थं द्वयर्थस्य तसोद्वयर्थोऽतुस् बह्वर्थस्याते बह्वर्थेऽतुस् तथायुष्मदेकार्थस्य
सिपिनाहशस्यप्रयुष्मदोद्वयर्थस्यतस तादृशोऽथुस्येवंपंचानां स्थानिनां क्रमेणपचैवा-
देशा भवतीत्यभिप्रायेणाह इत्येतेपचेति अथायमादेशस्तिवादीनास्यात् अर्थवशात्
ब्रुवइतिपंचन्याषष्ठीविपरिणामेन ब्रुवएव वा नाद्यस्तिवादिविविधवैयर्थ्यापातात् तदभा-
वपक्षेऽयं स्यादितिचेन्न प्रागादेशभिर्देशानुपपत्तेः किंच तिवादीनामाहदेशे थकारेऽ-
स्याभावात्तथइत्येतदसंगतार्थस्यात् इतिद्वितीयमेवाश्रयति ब्रुवआहश्चेति हकारे अका-
रवच्चारणार्थः आहेति ब्रू तिइतिस्थितेणपिब्रुवश्च गुरुत्वात् सर्वस्येत्वालोप स्थानिव-
द्भावेपि णपोनेप्भवति स्वरूपानतिदेशेन तादित्वाभावात् नत्वाकारमात्रमादेशोयमां-
तादेशत्वेनातारिकारस्यप्राप्नोति नचणपाभ्यामनेकवर्ण इतिवाच्यम् इत्संज्ञकानामने-
कवर्णत्वं प्रति अप्रयोजकत्वात् अतएवगुरुः शिबेति णिङ्गहण एवतर्हि सर्वादिगतामं-

रौवृद्धयर्थः आहआहतुःआहुः ॥ तथे ॥ ९ ॥ थकारे
 परेभ्रुवोहकारस्यतकारादेशोभवति आत्थआहथुः वि-
 भिसंभावनयोः ब्रूयातब्रूयातांब्रूयुःब्रूयाःब्रूयातंब्रूयात
 ब्रूयांब्रूयावब्रूयाम ब्रूवीतब्रूवीयातांब्रूवीरन्ब्रूवीथाः
 ब्रूवीयाथांब्रूवीध्वंब्रूवीयब्रूवीवह्निब्रूवीमहि आशीःप्रेर-
 णयोःब्रवीतु-ब्रूताद्वाब्रूतांब्रूवंतु ब्रूहि-ब्रूताद्वाब्रूतंब्रूतब्रवा-
 णिब्रवावब्रवाम ब्रूतां ब्रूवातां ब्रूवतांब्रूवब्रूवाथांब्रूवं
 ब्रूवैब्रवावहैब्रवामहै, अनद्यतनेऽतीति अब्रवीतअब्रूताञ्-
 भ्रुवन्अब्रवीः अभूतंअभूतअब्रवं अभूव अभूम अभूतअभूवा-
 तां अभूवतअभूथाः अभूवाथांअभूध्वंअभूविअभूवहिअभू-
 महि ॥ इत्यदादयःसमाप्ताः ॥ २ ॥ लुग्विकरणस्या-

बरेण णस्येत्संज्ञैव नस्यादिति गुरुत्वादेव सर्वोदेशः नतुसादि साहचर्याद्वा
 आहतुस्तसोऽत्रातुस् एवमाहुरित्यत्राप्येते रुस् वा ॥ तथे ॥ ९ ॥ लुप्तसिकोनिर्देशः
 इहभ्रुव आहश्चेत्यतः आहइति प्रथमांतमप्यादेशापेक्षयार्थात्प्रयत स्यादित्यं-
 तस्यायतादेश इत्याह भ्रुवोहकारस्येति भ्रुवआदेशसंबन्धिनइत्यर्थः आत्थइति
 भ्रुवोऽत्रथपि भ्रुवंश्चोह इत्यानेन तः आहथुरितिथसोत्राथुस् पंचानाकिंनृथब्रूया-
 दित्यादि यादादौ छित्त्वान्नगुणः तादौस्वरादित्वाभुधातोर्ल्युव् ब्रवीत्विति
 तुग्यवादावितीपि गुणावौ ब्रूतादिति तातडि अवादावितीप् नेतिछि-
 त्सूत्रे एवोपपादितः ब्रवाणीत्यादि त्रिष्वपि गुणावौ तथा ब्रूवै त्रयेपि अब्रवीन्
 इत्यादि दिपो वावसान इतितत्त्वं सिपिचवादावित्त्वात् स्वरादौपिति
 सर्वगुणावौ छितिउव् दिवादावद् शेषमुगम ॥ इत्यदादयः ॥ २ ॥
 लुक्प्रकरणस्येति गणांतरत्वप्रदेशनार्थमेतदुक्तं हुदानादनयोरित्यत्रानहविः

पिबुहोत्यादिगणस्यविशेषः हुदनादनयोः ॥ ह्रौदेर्द्वि-
 श्च ॥ १ ॥ हुइत्यादिर्गणादुत्पन्नस्यापोलुगभवतिसति
 तस्मिन्धातोर्द्विवचनं ॥ सस्वरआदिर्द्विरद्विः ॥ २ ॥ सस्वर

प्रक्षेप अदन्तमशन ॥ ह्रौदे ॥ १ ॥ इहाद्देर्लुगित्यतो लुगिन्यनुवर्तते सचप्राग्वदे-
 वेत्याह अपोलुगिति द्विश्वेति द्वित्वमपि सन्निधानात् ह्रादीनामेवेत्याह धातोर्द्विव-
 चनमिति तस्मिन्लुकीत्यर्थः ॥ सस्वर ॥ २ ॥ इतिद्विःत्रिविधानांतरस्य द्विश्वेत्यादेर्ब-
 यर्थ्यप्रसगायनाय स्वतंत्रेविधिः कितुपरिभाषेय द्वित्व विधीयमानं सस्वरस्यादेर-
 द्विरुक्तस्य स्यादिति वेदितव्य आदिश्रयातुप्राग्न्यगृह्यते तेनधातुपाठस्य भुवोऽनुपा-
 दानात् इत्यतआह सस्वरआद्योऽवयव इतिसामान्येन वातुमात्रस्येत्यर्थ ओट-
 त्यादौतु नुगशामिनि पूर्वस्यनुग्विधेर्भापकात् स्वरमात्रस्यापि द्वित्वसिद्धिः इयत्तो-
 त्यादावपि स्वरमात्रे धातौ राहो शिर इतिवन्निर्वाह ननुचादेरेव द्विरुक्तौव्यव-
 धानाच्च न निजतीत्यत्र द्विरित्यादेशोत्पन्नमिति अनेमिजुरित्युदादेशश्च नैषदोषः
 तस्यापि द्विर्भावात्तथाहि स्वरेण सहवर्तमानः सस्वरइतिसमुदायः समासार्थ-
 तत्र येनस्वरेणावयव सस्वरस्तेनैव समुदायोपाति यथा अगुलितमतमानयेत्यं-
 गुलितत्वाविशेषेऽपि देवदत्त एवानीयते न हस्त तद्वन्नापि द्विर्भविष्यति अवय-
 वद्विरुक्तिं विनासमुदायस्याशम्यद्विरुक्तित्वात् एवचेत्स्वलक्षणैरेव समुदाय-
 द्विरुक्ते पूर्वस्यहसादिशेष शसास्त्रपा इतिशेषेणसिद्धौ व्यर्थमिदमितिवाच्य
 अनेकस्वरस्य समुदायार्थत्वात् जजागर दिदरिद्विषति अतएव चार्थवद्ब्रह्मण-
 परिभाषयार्थवत् समुदायस्यैव द्वित्वस्याज्ञानार्थकावयवानामित्यपिनाशक्यं
 शब्दरूपातुचाराद्धा नायमस्या विषय द्विरिति द्विर्वर द्विरिति सुप्रत्ययनि-

१ हुआदिर्बस्यसहादिः तस्यद्वौवारो इतिद्विः द्वित्वनिशिष्टाचकाद्विशब्दात् क्रियाया-
 आहृतौ सु साचयोग्यताबलादुच्चारण क्रियागृह्यते लुगिन्यनुवृत्त सप्तम्या विपरिणम्यते ह्रौदे-
 रिति कर्मणि षष्ठ्युच्चारणक्रियाया कर्मत्वात् तथाचलुकिस्तिहादिर्द्विवारमुच्चारणीयः इतिप-
 ल्लिप्त द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धान्तो ननुम्यानेद्विर्वचनमिति लुकि क हूयते । अत्रचव-
 कारोधिकः पूर्वपापोलुकि अनेनद्विर्वचनस्य विधानेन सिद्धत्वात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः
 तेनभीह्यैश्चदुवामीतिद्वित्वमित्वचासिद्धमिति ।

आद्योऽवयवोऽद्विरुक्तौ द्विर्भवति ॥ कुहोश्चुः ॥ ३ ॥ पूर्व-
संबन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति ॥ झपानां जवचपाः
॥ ४ ॥ पूर्वसंबन्धिनां झपानां जवाश्चपाश्च भवन्ति । जुहोति
जुहुतः ॥ डेः ॥ ५ ॥ द्विरुक्तादुत्तरस्यांत इत्यस्याद्भवति
जुहति जुहोषि जुहुथः जुहुथ जुहोमि जुहुवः जुहुमः विधि-
संभावययोः जुहुयात् जुहुयानां जुहुयुः जुहुयाः जुहुया-
तं जुहुयात् जुहुयां जुहुयाव जुहुयाम छंदसि तिथा-

देशता स एव शब्दो द्विरावर्तत इति द्विः प्रयोगः पक्ष एवावर्तो भवति नत्वादेशपक्षः
एवं च बेमिदितिरित्यत्रोणादित्वात् कौविमिद्यशब्दाद्यत इत्यलोपयलोपयो कृतयो-
रूपदेशे य एकस्वरोऽनुदात्तः स एवायमिति नैकस्वरादनुदात्तादिति प्राप्तनिषेधो अल्लो-
पस्य तद्वद्भावात् तथा जागृहीतेत्यत्रापि इदोऽग्रहामिति ग्रहादिभ्यो विहितस्येद ईद्वि-
धनान्नेत्वप्रसगा इत्यनया दिशा दोषप्रसगाद्वारौ महामाष्यपदसंजर्घ्यनुसारेण विचार्य्यौ
विस्तरभयादिह नोक्तौ अद्विः किं पापठिषतेः यङ्गतात्सप्रत्ययये पुनर्दित्वं न ॥ जुहो
॥ ३ ॥ अत्र पूर्वस्य हसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तते इत्याह पूर्वसंबन्धिनोरिति हकार-
स्येति चतुर्थोऽङ्कारः एतच्च होझभा इत्यत्र सुविशदमुपपादित ॥ झपा ॥ ४ ॥ जव-
चपा इति द्वंद्वनिर्देश इत्याह जवाश्चपाश्चेति तत्र वर्योर्वर्गेणेति झदधधमाना जडदग्वा,
खफळठथानां चटतकपा भवतीत्यर्थः जुहोतीति हुधातो प्राग्वत्तिप्यपि च ह्लादेरिति
अञ्जुकिद्विन्वेन सस्वरआदिरिति हुशब्दे द्विरुक्ते कुहोरिति पूर्वहस्य चुत्वेन झपाना-
मिति झस्यजेति कृतेचैवस्यादित्यर्थः जुहुत इति तसोऽङित्त्वान्नगुण ॥ डेः ॥ ५ ॥
द्वेत्पेविद्येतेऽस्यासौ द्विस्तस्मान् द्वेरितिसहादेरिति द्विमच्छब्दस्यास्यर्थेऽसंभवंत
स्यात् द्विरादेशः यथा शुक्लगुणवान् शुक्ल इति शुक्लवच्छब्दस्य शुक्लादेशः
तत्रश्च द्वेरित्यद्विरूपवतो द्विरुक्तादित्यर्थः स्यादिति मत्वाह द्विरुक्तादिति इहा-
सौऽत इत्यनुवर्तत इत्याह अत इत्यस्याद्भवतीति जुह्वतीति द्विन्व अतेऽदादे

दिर्विधौवावक्तव्यः अग्निहोत्रं जुहोति जुहुयादित्यर्थः आ-
शीः भरणयोः जुहोतु-जुहुता द्वाजुहुतां जुहवतु ॥ हेर्धिः
॥ ६ ॥ हुशब्दादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति । जुहुधि-जुहुता-
द्वाजुहुतं जुहुत जुहवानि जुहवाव जुहवाम अनद्यतनेऽ-
तीति अजुहोत् अजुहुतां ॥ अनउस् ॥ ७ ॥ द्वि-
रुक्तादुत्तरस्यानउस्भवति गुणावादेशौ । अजुहवुः अ-
जुहोः अजुहुतं अजुहुत अजुहवं अजुहुव अजुहुम ओहा-
ङ्गतौ ङकारात्मनेपदार्थः ओकारउदित्कार्यार्थः

शङ्किवान्गुणः अनेकस्वरत्वादसगपूर्वत्वात् षत्वं जुहोषीति सिपिगुणेऽपिकिलादि-
तिशेषः पवसर्वत्र पिबपितोर्गुणस्य विधिनिषेधौ द्रष्टव्यौ ओर्वसोर्वोऽपः इत्यस्यात्र
काचित्कोपपाठ प्रत्ययोकारस्यानेनलोपाविधानात् तथा वोतश्चप्रत्ययादित्यधिकृत्य
श्रीपाणिनिनाप्युक्त लोपश्चान्यतरस्यांभोरिति छंदसीतिविधौ यादाद्यर्थे अग्निहोत्र-
मिति अग्निहोतारंहविरप्रौप्रक्षिपतीत्यर्थः तथाच पदमंजरीयुक्त कपुनरयमग्निहोत्र-
शब्दो वर्तते हविषोति जुहुतादिति तातडोऽङ्किवान्गुणः जुह्वतु इतिद्वेरित्यदादेश हुश-
ब्दादिति अयभावः झसाद्धिर्हेरित्यत्र हुझसादितिवक्तव्यं ततश्च ॥ हेर्धिः ॥ ६ ॥
इत्यनेन हेर्धौकृते जुहुधि एतद्रूप सेत्स्यति तादिति वत् जुहुतादित्यत्र धिवतातङ्को
न जुहवानि त्रिष्वपिपित्त्वाद्गुणः अजुहोदिति दिवानावद् पितिगुणः अजुहुतामिति
ङिच्वान्गुणः अतद्विरिति सूत्रमनुवर्तत इत्याह द्विरुक्तादिति गुणावादेशाविति अजु-
हवुरित्यत्र ॥ अनउस् ॥ ७ ॥ इत्यनेनोसिकृते तस्यतद्वत्त्वात् ङिच्चेपिक्ङिच्यद्वयु-
सीत्यत्रद्वयुसः प्रतिषेधात् गुणइत्योकारेऽवादेशइत्यर्थः अजुहोरिति स्रोविर्तर्गः अजु-
हवमिति अमिपिगुणावौ शिष्टस्पष्टम् ओहाङ्गतावित्यत्रगतिर्गमनं ककारइति आद-
नुदात्तङिति इतिशेषः ङकारइति उदित्यस्यासौ उदित् तस्यकार्यं तदर्थं ओकारइत्यर्थः
तच्चत्वाद्योदित इति वक्ष्यते हाते इतीति एतेन तयोर्त्वालोपो सूचितः द्विवचनादिति

हाते इतिस्थितेद्विर्वचनादिपूर्ववत् ॥ ह्रस्वः ॥ ८ ॥ पूर्व-
संबन्धिनोदीर्घस्यह्रस्वोभवति ॥ भृजालुकि ॥ ९ ॥ हुभृजधारण-
पोषणयोः ओहाङ्गतौ माङ्माने एतेषां पूर्वस्याकार-
स्येकारादेशोभवतिलुक्सिति ॥ द्वेस्तौ ॥ १० ॥ लोपोऽनुवर्त-
ते इकारश्च । द्विरुक्तस्यधातोराकारस्यलोपोभवतिडितिस्व-
रेपरैर्इकारश्चडितिहसेपरेजिहितेजहातेजिहतेजिहीषेजिहाथे
जिहिष्वेजिहेजिहीवहेजिहीमहे विधिसंभावनयोः जिहीतं
जिहीयातांजिहीरन्जिहीथाः जिहीयाथाजिहीध्वंजिहीय
जिहीवहि जिहीमहि आशीःप्रेरणयोः जिहीतांजिहातां
जिहतां जिहीष्वजिहाथां जिहीध्वं जिहैजिहावहैजिहामहै
अनद्यतनेऽतीते अजिहितअजिहातांअजिहतअजिहीथाः
अजिहाथांअजिहीध्वंअजिहिअजिहीवहिअजिहीमहिहुभृज
धारणपोषणयोः ॥ ११ ॥ पूर्वसंबन्धिनऋकारस्याकारादे-
शोभवति । विभक्तिविभृतःविभ्रतिविभर्षिबिभृथः बिभृ-

तत्रह्लादिरित्यप् लुकिद्वित्वे कुहोरितिचुत्व ज्ञापनामिति तस्य ज. ॥ ह्रस्वः ॥ ८ ॥ पूर्व-
स्यह्रसादि.शेष इत्यतः पूर्वस्येत्यनुवृत्तेराह पूर्वसंबन्धिनइति ह्रस्वश्च स्वसामर्थ्यादीर्घमे-
नस्थानिनमाक्षिपतीत्याह दीर्घस्येति ॥ भृजा ॥ ९ ॥ बहुवचनजिघृक्षितान्परिगण-
यति हुभृन्मित्यादि अकारस्येकारइति यःसइत्यतो य इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥
द्वेस्तौ ॥ १० ॥ ११ ॥ अपइतिशेषः द्वे पूर्वहि ईहसे इतिहसेडिति ईत्वं विहितं
स्वरेच नातइत्यालोप इति तादृशावेवलोपेकारौ उभावपि तावित्यनेन परामृश्येत
अन्यथाऽनंतरत्वादीकार एवानुवर्तेतेति सर्वमालोच्याह लोपइत्यादि द्वि.किं यातः
आतःकिं विभृतिडितितु जहाति जिहीत इति सर्वप्रक्रियाया जिहते इतिस्थिते

अविभर्मिबिभृदःबिभृमः आत्मनेपदे विभृतेविभ्राते
 विभ्रतेविभृषेविभ्राथेविभृध्वेविभ्रेयिभृवहेविभृमहे विधि-
 संभावनयोः विभृयातविभृयातांबिभृयुःइत्यादि वि-
 भ्रीतविभ्रीयानांबिभ्रीरन् इत्यादि आशीःप्रेरणयोः
 विभर्तुविभृताद्वाविभृतांबिभ्रतु इत्यादि विभृतांबिभ्रा-
 तांबिभ्रतामित्यादि अनद्यतनेऽतीति अविभः अविभृतां
 अविभरुः ॥ दिस्थोर्हसात् ॥१२॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिपो-
 लोपेभवति अविभ अविभृतं अविभृत अविभ-
 रंअविभृवअविभृम अविभृत अविभ्रातांअविभ्रत इ-
 त्यादि ग्राह्याने डकारआत्मनेपदार्थः मिमीतेमिमा-
 तेमिमते विधिसंभावनयोः मिमीतमिमीयातांमिमी-
 रन् आशीःप्रेरणयोः मिमीतांमिमातांमिमतामित्यादि
 अनद्यतनेऽतीति अमिमित अमिमातांअमिमत इत्यादि
 ओहाकृत्यागे परमैपदी ओकारककारानुबन्धौ जहाति

ह्रस्वइति पूर्वाकारस्यह्रस्व. भृचामिति तस्येत्वे द्वेस्ताविति ह्रसेपरङित्त्वं जिहित
 इति स्वरपरत्वाद्देस्तावित्यालोपः द्वेरित्यदादेश एवमग्रेऽपि ह्रसेङित्तीत्वं स्वरेङि-
 त्वालोप इतिज्ञेय जिह्वे इत्यादि त्रिषुपित्वादानलोपाद्येपे अंत्ययो सवर्णदीर्घः
 ओहाक् त्यागे त्यागोहानि ओकारः प्राग्वत्कारः शास्त्रांतरे ह्रश्चप्रीदिकाल-
 योरित्यत्र हाक् हाङोः सामान्यग्रहणार्थमुपात्त इत्यत्रापि तदनुसारित्वप्रदर्श-
 नार्थमुपात्तइतिज्ञेय जहातीति हाधातोः परतोऽन्यदिति परसौपदिनस्ति-
 बादौ अयिच ह्रादेरिति अप् लुकिद्वित्वे सस्वरआदिरिति हाहातिसति
 कुहोरिति कुन्नेन पूर्वहस्य झकारे तस्य झपानामिति जे इत्याकारस्य ह्रस्व
 इत्यर्थे जहीतइति ह्रसेद्वेस्तावित्त्वं जहतीति स्वरे ङित्यालोप द्वेरे-
 संतोऽत् इत्यादिनाजहासि जहथिः जहीथ जहामि जहीव जहीम

जहीतः जहति जहासि जहीयः जहीथ जहामि
जहीवः जहीमः विधिसंभावनयोः जहातेरालोपोयादा-
दौवक्तव्यः जह्यात् जह्यातां जह्युरित्यादि आशीःप्रेर-
णयोः जहातुजहीताद्राजहीतांजहतु ॥ ईर्वाहौ ॥ १३ ॥
जहातेहौपरे ई आ वा भवतः । जहिहि जहाहि जही-
हिजहीताद्राजहीनंजहितजहानिजहावजहाम अनद्यत-
नेऽतीति अजहातअजहीतां । उस्यालोपोवक्तव्यः अ-
जहुः अजहाः अजहीतं अजहीत अजहां अजहीव
अजहीम उदाञ् दाने अकारउभयपदार्थः हुकारोद्धिः

जहातेरिति अयभावः ओदौतेरितिसूत्रे यप्रत्यय. स्वरवदितिविषयते इति-
यकारस्यापि कश्चित् स्वरवत्वात् द्वेस्तावित्वेवालोप इत्यर्थः जह्यादित्यादि
द्वित्वादिप्राग्वत् आलोप जहात्विति अङित्वात्नेत्व जहीताविति तातडोढित्वादीकारः
एवंजहीतामपि जहत्विनि द्वेस्त्यालोपो अच् ॥ ईर्वेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ इः वा
इतिच्छेदः प्रस्तुतत्वाजहातेहौ परे इ आच वास्त इति वक्तव्यमित्यर्थः तयोश्चाभा-
वपक्षे द्वेस्तावित्तीकार इतिरूपत्रयमुदाहरति जहाहीति आत्वं जहिहीति इत्वं जही-
हीति द्वेस्तावित्तीत्वं जहीतान् इत्यादि त्रिष्वपीत्त्वं जहानीति त्रिष्वपिपित्त्वात् सव-
र्णदीर्घः अजहाहिदिति दिवादावद् पित्वात्नेत्वं अजहीतामितीत्त्वं उस्यालोप, इतिङि-
त्वात् द्वेस्तावित्वेनेतिभावः, अजहुर्इति अनञ्जित्युस्म अपित्तादिरिति तस्यङित्त्वं
आदिना अजहा अजहीत अजहीत अजहा अजहीव अजहीमेति ईर्वाहाधित्यच्
इति योऽविभागः कार्यः तत्र ङितिहसइत्यनुवर्तते तेन जहातेर्ङितिहसइकारोवा-
भवति तत्रजहितः जहीथ जहित जहित, जहिम, जहितात् जहिता जहित जहित
अजहिता अजहित अजहित अजहित अजहित अजहित अजहित अजहित अजहित अजहित
इति ततश्चकार्यार्थेदित्तीत्वालोप इतिभावः हुकारइति डोकरण हुकारइति कुञ्जोक्त-

त्कार्यार्थः दाइतिस्थितेपूर्ववद्विवचनं ह्रस्वः ददाति ॥
 दादेः ॥ १४ ॥ द्विरुक्तस्यदादेराकारस्यलोपोभवति
 ङिति परे । दत्तः ददतिददासिदत्थः दत्थददामिदद्वः दद्वः
 विधिसंभावनयोः दद्यातदद्यातांददुः दद्याः दद्यातंदद्यात
 दद्यांदद्यावदद्याम आशीःभरणयोः ददातुदत्ताद्वादत्तादद-
 तु ॥ दांहौ ॥ १५ ॥ दादीनांधानूनांहौपरेपूर्वस्यलोपोभव-
 तिधातौराकारस्यचकारः । देहि दत्ताद्वादत्तंददानीददाव
 ददाम अनद्यतनेऽतीति अददातअदत्ताअददुः अददाः अदत्त-
 अदत्तअददाअदद्वअदद्व आत्मनेपदेऽपि पूर्ववदकारलोपः
 दत्ते ददाते ददते दत्से ददाथे दद्धे ददे दद्वहे दद्वमेहे
 विधिसंभावनयोः ददीत ददीयातां ददीरत ददीथाः

मिदं नहिर्वर्णपुत्रात् वर्णात्कार इति कार स्यात् द्वित्वकार्यार्थ इतितेन दन्त्रिम-
 मिति त्रिमसूत्रसिद्धयति पूर्ववदिति ह्रादित्वेन जुहोतिवदित्यर्थ ददातीतिदाधातोः
 त्तादौ अपिच ह्रादेरित्यब्लुकि द्वित्वेचह्रस्व ॥ दादेरिति ॥ १४ ॥ द्वेङितीति
 वर्तते हसार्थमिदं द्विरुक्तस्य दावोधावश्च द्वेस्तावित्यस्यापवादौ द्वित्यालोपोवाच्य
 इत्यर्थ दादेरालोप इति वक्तव्यमेवभ्रातै सूत्ररीत्यैव तल्लिखितं नतु सूत्रं सूत्रेष्वस-
 त्वान् दत्त इति ददातस्येत्यत्रालोपे खसेचपा इतिखसे सर्वत्र दस्य तः ददतिइति
 दादेरित्यालोप दत्तादिति तातडो द्वित्वादालोप ददत्विति द्वेरेत्यत् ॥ दाहा-
 विति ॥ १५ ॥ बहुवचनसामर्थ्याद्दाधा इत्यादयो गृह्यत इत्याह दादीनामिति
 पूर्वस्यहसादित्यतोऽनुवर्तते लोप एत्वचलोप, पचामित्यत लोपोऽयं षष्ठीनिर्दिष्टो-
 ऽयतस्य न भवति पूर्ववचनस्यानर्थक्यात् नानर्थक्येऽलोत्यविधिरितिन्यायात्
 इहलोप, पचामित्यतो अस्त्येत्यनुवर्तते अकारश्च तत्रसावर्ण्यात् आकारमपि गृह्याती-
 त्याह धातोरकारस्येत्वमिति ददाहीत्यत्रानेन पूर्वस्यलोपे आतएत्वं दत्तादिति अत्र

ददीयाथा ददीध्वं ददीय ददीवहि ददीमहि आशीःप्रे-
रणयोः . दत्ता ददातां ददतां दत्स्वददाथां ददध्वं ददददावहै
ददामहै अनद्यतनेऽतीति अदत्त अददातां अददत्त अदत्थाः
अददाथां अदद्धं अददि अदद्वहि अदद्वहि दुधाञ्धारणपो-
षणयोः वर्तमाने ॥ पूर्वस्यङिति झसेधः ॥ १६ ॥ इभांतस्य-
धातोः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति परे । दधाति
धत्तः दधति दधासि धत्थः धत्थ दधामि दध्वः दध्मः वि-
धिमंभावनयोः दध्यात् दध्यातां दध्युः दध्याः दध्यान्
दध्यात् दध्यां दध्याव दध्याम आशीःप्रेरणयोः
दधातु धत्ताद्वा धत्तां दधतु धेहि धत्ताद्वा धत्तं धत्त
दधानि दधाव दधाम अनद्यतनेऽतीति अदधात् अ-
धत्तां अदध्युः अदधाः अधत्तं अधत्त अदधां अदध्व

स्थानि वत्त्वे येत्वाद्यभावमोर्वाहेरित्यत्र वक्ष्याम आलोपस्तत्त्व ददानीति अङित्वात्
त्रिष्वपि दीर्घः, अदहुरिति दिवादावटि अनञसि ङित्वादालोप आत्मनेपदे-
पीति पूर्वणतुल्यमत्रापि ङित्वादालोपः, खसेतत्त्वद्वेरित्यत् इत्यादि कार्यमि-
त्यर्थे दत्ते इति आलोपस्तत्त्वे आदिनादत्से ददाये दध्वे ददे दद्वहे दद्वहे
ददीथा ददीयाथा ददीध्वं ददीय ददीवहि ददीमहि दत्स्व ददाथा दध्व
ददे ददावहै ददामहै अदत्था अददाथा अदध्वं अददि अदद्वहि
अदद्वहि इति दुधाञ्धारणपोषणयोः धारण धृति पोषणपुष्टि दुधौ प्राग्वत्
दधातीति धाधातो प्राग्वत्तिवा दौ ह्वादेरित्यच्छ्रुति दित्वे पूर्वस्य ह्त्वे-
क्षपानामिति यस्य देच ऋष्टोच्चारणमित्यर्थः ॥ पूर्वस्येति ॥ १६ ॥
प्रकृत-वाध्याते, पूर्वस्य दकारस्य ङिति झसे परे वकारादेशोऽन्य इत्यर्थः
धत्त इति वधातेत्यत्र दादेरित्यालोपे दस्य धत्त्व खसेचपाइति धस्य तत्त्वं
दधतीति दादेरित्यालोपः, धत्थहत्यादि सर्वत्रङित्यालोपः, झसेङिति पूर्व-
दस्य धत्त्वं खसेतत्त्व द्वेरित्यनोऽत् अन्वस् शिष्टस्पष्ट प्राग्वत् धत्थ दधामि

अध्वम् आत्मनेपदेऽपि धत्ते दधाते दधते दत्से दधाथे
 दध्वे दधे दध्वहे दध्वहे विधिसंभावनयोः दधीत दधी-
 यातां दधीरन् दधीथाः दधीयाथां दधीध्वं दधीय
 दधीवहि दधीमहि आशीः प्रेरणयोः धत्तां दधातां दधतां
 दत्स्व दधाथां ददध्वं दधै दधावहै दधामहै अनद्यतनेऽतीति
 अधत्त अदधातां अदधत अधत्थाः अदधाथां अ-
 ध्वं अदधि अदध्वहि अदधमहि ॥ इतिह्लादयः ॥ ३ ॥
 इदानीं दिवादयः प्रक्रियाः उच्यन्ते ॥ दिवुक्कीडाविजिगी-
 षाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोंदमदस्वमकांतिगतिषु । उकारउदि-
 त्कार्यार्थः दिव् इति स्थिते ॥ दिवादेर्यः ॥ १ ॥ दिवादेर्गणासिवा-
 दिषु परेषु चतुर्षु यः प्रत्ययो भवति अपोऽपवादः खोर्विहसेइ

दध्व. दध्म. धत्ते दधाते दधते दत्से दधाथे दध्वे दधे दध्वहे दध्वहे दध्यात्
 दध्याता दध्युः दधीत दधीयाता दधीरन् दधातु धत्तात् धत्ता दधतु धेहि
 धत्तां दधातां दधता दत्स्व दधाथा दध्व दधै दधावहै दधामहै अदधात्
 अधत्तां अदधुः अधत्तः अदधाता अधत्त इत्यादिज्ञेय ॥ इतिह्लादयः ॥ ३ ॥
 दिवुक्कीडाखेला विजिगीषा विजेतुमिच्छा व्यवहारः पणनं द्युतिः दीप्ति, स्तुतिः
 प्रशसा कांतिरभिलाषः गतिर्गमनं उकारइति तत्तत्प्रकार्येद्वितीत्यालोपि
 देवित्वा नृत्वेति द्वयमपिसिद्धयतीति भावः पूर्ववदिति परतोऽन्यदिति पर-
 स्मैपदमित्यर्थः ॥ दिवादेरिति ॥ १ ॥ दिवादिचतुर्ध्विति यक्सूत्रादनुवर्तमानेषु

१ दिव् धादेर्यस्य सतस्मात्प्रत्ययो भवति कर्त्रर्थेषु चतुर्षु परेषु अत्राऽनुक्तसमुच्चयार्थ-
 श्रकारोऽनुवर्तते । तेन भ्राश्रभ्याश्च भ्रमुर्भुस्त्रुश्चिनुटिलयायोवाऽनुपसर्गाद्यसं सम्पूर्वाच्चेति वा व्य-
 यद्वा भ्राशादयो घातवः दिवादिपुष्पादिभ्योऽन्यत्रपाठ्या आदर्हा, आदर्हेषु पार्हा, पार्हेषु
 उभयार्हाः उभयार्हेषु अर्थाश्च तत्तद्गणोक्ता अत्रापि ग्राह्याः । वाभ्रागेतिसञ्चारमे यथा यस्तु
 सयस्तु इति च पाठश्च यस्तुपाठेन सिद्धे सपूर्वपाठस्तु नियमार्थः सपूर्वादेव्योनउपसर्गात्तरपूर्वात्
 अपृव भ्वादिपाठाऽभवति येन नाप्राप्तिन्यायेनापोऽपवादोऽयं य. चतुर्षु किं विदेव कर्त्रर्थेषु किं
 दिव्यते । यद्यपि येषां च समानरूपं तथाप्यर्थेपदेच विशेषः ॥

तिदीर्घः दीव्यति दीव्येत दीव्यतु अदीव्यदित्या-
दि भवतिवज्ज्ञेयं ॥ इतिदिवादयः प्रक्रियाः ॥ ४ ॥ पु-
ञ्अभिषवे । जकारउभयपदार्थः ॥ स्वादेर्तुः ॥ १ ॥ स्वादे-
र्गणान्तप्रत्ययोभवति चतुर्षु तिबादिषु प्रागभिप्रयोगः ॥ आदेः
ष्णः स्तः ॥ २ ॥ धातोरादौवर्तमानयोः षकारणकारयोः

तिव्यातुविद्वादिधित्यर्थः ॥ दिवादेर्यः ॥ १ ॥ परत्वादितिशेषः प्वोर्वीति अनेन
दीव्यतीत्यादौ यकारेवकारेदीर्घ इतिभावः दिव्यतीति दिवोथे उपधादीर्घे अदे-
इत्यलोपः दीव्यामीत्यादि वमोरित्यात्वं दीव्येदिति येतिस्ते एत्वंभवतिवदिति आर्धं
तत्वेनादत्त्वसाम्यादितिभावः ततश्च दीव्येयुः युसहृत्वे दिव्येय याम इयस्येव
दीव्यत्विति अदेइत्यलोपोदीव्य अत इतिहिलोपो दीव्यानि दीव्याव दीव्याम सवर्ग-
दीर्घः अदीव्यन् दिवादावडदेइत्यलोपः अदिव्य अलोपः अदीव्याव अदीव्याम
वमोरित्यात्वं शिष्टस्पष्टं ॥ इतिदिवादयः ॥ ४ ॥ पुञ्अभिषवे अभिषवोलवनसो-
मादेः अकारइति ततश्चेत्वाल्लोप इत्यर्थः ॥ स्वादेर्तुः ॥ १ ॥ इत्यनेन नु स्यात्
स्वादचतुर्ध्वितिदिप्पर्येतोध्वित्यर्थः प्रागिति प्राग्धातोर्नित्यनेन ॥ आदेः ॥ २ ॥
धातोरेति अधिकारोऽर्थः तस्येत्यर्थः आदौवर्तमानयोरितिउपदेशकाले आदिभूतयोरि-
त्यर्थः णइतिद्वहैकत्वे षष्ठ्या स्थानिनिर्देशइत्याह षकारणकारयोरिति स्त इत्यकार
उच्चारणार्थः धातोः किं षड् आदेः किं कर्ष णोपदेशाश्च पाठतोऽवगतव्याः लक्षेक्षिताश्च
रामचंद्राचार्यैः सेकसृप् स्तृप् स्तृप्स्तोऽन्ये दंत्याजंतसादय घोपदेशाः स्मृताः ष्वष्क स्वि-
दस्वज स्वी सिङः । णोपदेशास्तु नर्ह नाद् नाधृनाधृ नंद ष्वद् नृ नृतः । सुष्वापेयादौ

१ सुरादिर्यस्य सः स्वादिस्तस्मान्नुप्रत्ययो भवति कर्मथेषु चतुर्षु सुनोति । चतुर्षु किं सुषुषे
कर्त्रेथेषु किं स्यते सोमोभवता । श्रूयवणे स्वादिष्वेवपाठः । दृशादेः पदयादिरिति शृमाव-
तक्षतनृकरणे अक्षु व्याप्तावेतौ रगादिष्वपिपाठ्यौभवादपुचतेनतदगोतितक्षति अक्ष्णोति अक्षती-
त्यादि सिद्धम् ॥

सकारनकारौभवतः ॥ प्रादेश्च तथातौस्तुनमासू ॥ ३ ॥ प्रादे-
रुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां स-
कारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः
तथातेष्वेव निमित्तेषु सत्सु ॥ नूपः ॥ ४ ॥ विकरणस्य नु-
प्रत्ययस्य उपप्रत्ययस्यच गुणोभवति पितिपरे । अभि-
षुणोति अभिषुणुयात् अभिषुणोतु अभ्यषुणोत् सोमं

परस्य कृतत्वेन किलादितिपत्वार्थं सत्वविधिः प्रादेर्नमादीनांलाघवेन पत्वार्थं नत्व-
विधिः स्त्रोहपदेशे हि गौरवप्रसंगः ॥ प्रादेश्च ॥ ३ ॥ आदिग्रहणे उपसर्गग्रहण-
मिति स्वतुत्रे ज्ञापितत्वादाह प्रादेरुपसर्गादिति अतएव सुस्थ इति षत्व न उपसर्ग-
प्रतिरूपकं हि सुव्यव्ययं नोपसर्गः तथेति प्रकारे तेनप्रकारेण तत्तथान्यादेशनिमित्त-
रूपेण यस्य स्थानिनो यत्र च निमित्ते षकारो णकारश्च प्रागभ्यवायि किलात्ष सः
कृतस्य पुनोणोऽन्त इति तस्यैवस्थानिनःमकारस्य नकारस्यच तत्रैव च निमित्ते
कवर्गलक्षणे षकाररेफलक्षणेच सति तावुभावादेशो पणोऽन्तत्वनतरत्वात् पकार-
पक्षेत्याह तौपूर्वेति पूर्वमभूतामिति पूर्वभाविनौ उपदेशकालस्थावित्यर्थः प्रायिक-
मिदं तेन इनेनस्वामिनासहवर्तेत इतिसेना तथा सेनया अभिषेणयति प्रणिगङ्गी-
त्यादावभूतपूर्वेपि पत्वणत्वौ भवतः अथवापूर्वयोः सूत्रयोः किलात्षःसः कृतस्य
पुनोणोऽन्त इत्येतयोर्भाविनौ भाववतौ वर्तमानौ तावुभावपि पणावित्यर्थः च
शब्दाद्वा षत्वणत्वेसत्यनेकार्थं सुनमागिति बहुवचनमाद्यर्थमित्याह स्वादीनां नमा-
दीनां चेत्यर्थः चशब्दादेव चादिपूर्वरूपव्यवधानादावपि षत्व निषेधेन नितष्ठौ
अवष्टब्धोविदूरे आलवनेच अवधुषुणातीत्यादि स्वादिपुपाठसामर्थ्याद्वात्र यः अविहि-
तलक्षणौ च षणौ सुनमादौ ज्ञेयौ विस्तरभयादिहानोदाहृतौ ॥ नूप ॥
॥ ४ ॥ उपाविकरणेन साहचर्यात् नुरीपविकरणो गृह्यते न स्तुत्यर्थो
नुधातुः कटादिः नोस्तु गुणः इत्येवसिद्धत्वाद्ग्रहणमितिमत्वाह विकर-
णस्य नुप्रत्ययस्येति अभिषुणोतीति अभिपूर्वापुञ् आदि, ण, स्त इतिसत्वे

सोमपा सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति सुनोषि सुनुथः
सुनुथ सुनोमि ॥ ओर्वमोर्वालोपः ॥ ५ ॥ प्रत्ययसंब-
न्धिनउकारस्य वमोः परयोः वा लोपो भवति सुनुवः
सुन्वः सुनुमः सुन्मः विधिसंभावनयोः सुनुयात्
सुनुयातां सुनुयुः सुनुयाः सुनुयातं सुनुयात सुनु
यां सुनुयाव सुनुयाम आशीः प्रेरणयोः सुनोतु
सुनुताद्वा सुनुतां सुन्वंतु ॥ ओर्वाहेः ॥ ६ ॥ प्रत्यय-

आग्वत्तिवादी स्वादेरिति नुप्रत्यये तस्यापित्तादिरितिङित्वात् किञ्चतीति सोर्गुण
इतिनोर्गुणे प्रादेशेति सोःपत्वेतद्योगादवकुञ्चिति नोर्णत्वे एवस्यादित्यर्थः सोममिति-
कर्मत्वाद्द्वितीया सुनतसोर्द्धित्वात् रूप इति न गुणः सुन्वंतीति नुधातोरिति अने-
कस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्च बत्वं सुनोपीति गुणैकिलादितिपत्व सुनोमीतिगुणेना-
बाधितत्वादोर्लोपो न ओर्वमोर्वाहेरित्यतोऽनुवृत्ताद्वाग्रहाणादप्रत्यस्यस्य जुहुवः
युवइत्यादेः संयोगपूर्वस्यच तद्गुण इत्यादिष्वतो न लोप इतिमत्वाह प्रत्ययसं-
बन्धिन इति सुन्व सुनुवइति वालोपः सुनुयादिति ङित्वात् सर्वत्र न गुणः सुनोत्विति-
नूप इति गुणः सुनुतादिति तातडो ङित्वाग्नगुण सुनुतादित्येव सुनुतां सुन्वत्व-
त्यपि नुयातोर्इति अंतोवत्व नुर्वा वाग्रहणादिति संहिनिपातत्वादनेकार्थः संयोगा-
दुत्तररस्येति संयोगमनतीति संयोगादुकारः तस्मादुत्तरसंयोगादुत्तरपरस्येत्यर्थः न
भवतीति हेर्लोपः इतिशेषः तथा अप्रत्ययोकारात्परस्यापि युहिरुहीत्यादौ हेर्न
लोप हेक्षकार्यं हेरेवभवति न स्थानिवत्वेनापि तातड इत्यपि वाग्रहणादेव लभ्यते
अतएवच सुनुतात् अत्तात् जुहुयात् जहीतादत्तात् गृहीतादित्यादौ तद्वदेव कार्य-
तातडो न सुनवानीति पित्वादत्र गुणः असुनोदिति दिवादावटिगुणः असुन्वन्निति
नुधातोर्इतिवः असुनोरिति. स्रोर्विसर्गः असुनवमितिगुणावौ असुन्व असुनुवेति ॥
ओर्वमोः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इति वालोपः सुन्वते इति आतोऽत इत्यत्वं एवंसुन्वतां

संबन्धिनः उकारादुत्तरस्यहेर्लुग्भवति वाम्रहणात्संयो-
गादुत्तरस्य त्वक्षू तक्षू तनूकरणे इत्यरयः तक्षुहि
इत्यत्र न भवति सुनु सुनुताद्वा सुनुतं सुनुत सु-
नवानि सुनवाव सुनवाम अनद्यतनेऽतीते असुनोत्
असुनुतां असुन्वन् असुनोः असुनुतं असुनुत असुनवं
असुनुव असुनुम आत्मनेपदेऽपि वर्तमाने सुनुते सुन्वा
ते सुन्वते सुनुसे सुन्वाथे सुनुध्वे सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे
सुन्महे सुनुमहे विधिसंभावनयोः सुन्वीत सुन्वीयातां
सुन्वीरन् सुन्वीथाः सुन्वीयाथां सुन्वीध्वं सुन्वीय सु-
न्वीवहि सुन्वीमहि आशीः प्रेरणयोः सुनुतां सुन्वातां
सुन्वतां सुनुष्व सुन्वाथां सुनुध्वं सुनवै सुनवावहै
सुनवामहै अनद्यतनेऽतीते असुनुत असुन्वातां अ-
सुन्वत असुनुथाः असुन्वाथां असुनुध्वं असुन्वि असु-
न्वहि असुनुवहि असुन्महि असुनुमहि ॥ इतिस्वादयः
प्रक्रियाः ॥५॥ रुधिर आवरणे । इरनुबंधः । इरितोवाइति
विशेषणार्थः रुध्इतिस्थिते ॥ रुधादेर्नम् ॥ १ ॥ रुधादेर्न-

असुन्वतेत्यपि सुनवै इत्यादित्रिष्वपि पित्वाद्गुणावौ ओर्वमोर्वालोप शेषसुगमम् ॥
इति स्वादयः ॥ ५ ॥ रुधिर आवरणे आवरणमाच्छादन इरनुबंध का-
र्यायेदित्यनेन इरितोवेति अनेनैरित्वाद् रुधद्वौत्सीदिति पाक्षिको ऽसिद्धय
तीति भाव स्वरितेतत्त्वादयमुभयपदी ॥ रुधादेर्नम् ॥ १ ॥ रुधादेर्नम् प्रत्ययौ

१ रुध् आदिर्यस्य रुधादिस्तस्मान्नम् प्रत्ययो भवति कर्तरिचतुर्थु रणद्धि चतुर्थु कि
रुधे । कर्तरि कि रुध्यते । ननु रुधादेरिति भाव्यमन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयणेनपदत्वात्समि-
दाधानमितिवादितिचेत्सत्यं । स्पष्टार्थं पदकार्याऽकरण अन्यथाहदि,आदिर्वा रुधिः आदिर्वा-
सदेह स्यात् । ननुव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिरितिन्यायात् । रुधिरादिर्ग्रीहीष्यतइतिचेत् एव-
त्तर्हि क्वचिदवातरपदकार्येनेतिज्ञापित धीरस्यपान क्षीरपाण मुरापाण शरवणमित्यादावेकपद,
वप्रयुक्त णत्व भवति समासे क्वचिदैकपद्य णत्वहेतुरिति त्वस्मादेव लब्धम् ॥

णान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिबादिषु परेषु मका-
रस्थानविध्यर्थः ॥ तथोद्धः ॥ २ ॥ झभातस्यधातोः
परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशोभवति । झवेजबाः
णत्वंच वर्तमाने रुणद्धि ॥ नमसोस्य ॥ ३ ॥ नम इत्ये-
तस्य विकरणस्य अम्भुवीति धातोश्चाकारस्य लो-
पोभवति ङितिपरे । रुंद्धः रुंधति रुणत्ति रुंद्धः रुंद्ध
रुणधिम रुंध्वः रुंध्मः विधिसंभावनयोः रुंध्यात् रुं-
ध्यातां रुंध्युः रुंध्याः रुंध्यातं रुंध्यात् रुंध्यां रुं-
ध्याव रुंध्याम आशीःप्रेरणयोः रुणद्धु रुंद्धाद्वा
रुंद्धां रुंधंतु रुंद्धि रुंद्धाद्वा रुंद्धं रुंद्ध रुणधानि रु-
णधाव रुणधाम ॥ दिस्पोर्हसात् ॥ ४ ॥ हसादुत्तर-
योः दिप्सिपोर्लोपो भवति । अरुणत् अरुणद् अरुं-

भवतीति आगमत्वेऽप्यर्थवत्त्वादवादिवात् प्रत्ययोऽयं भिन्नदेशोऽपि एकार्थत्वाद्वाधक
इत्याह अपोऽपवाद इति मकार इति सति हि तस्मिन् भित्वाद्यसंन्यस्वरात्परौ
भवतीति भावः ॥ तथोः ॥ २ ॥ झभातस्येति आदिजबानामित्यतोऽनुवर्तते दधा-
तेरालोपे यत्त इत्यादिपुतु वावसान इत्यतो निपात वानुवृत्तेर्न धत्वं तथयोरकार-
उच्चारणार्थः झवेजबाइति अनेन रुधो धस्य सावर्ण्याहत्वं णत्वमिति नमोऽवकु-
प्त्रिति शेषः रुणद्धीति प्रक्रियात्वनतरोक्ता ज्ञेया ॥ नमसो ॥ ३ ॥ ननु-
किमयं नमिति नत्यर्थोधातुर्गृह्यते विकर्णो वा युक्त तत्रास्तिधातुसाहचर्याद्धातुम-
हणं सत्यं अस्तेस्त्वनपित्वादेशेन प्रयोगाभावाद्विषयोविभक्तिचतुष्टयस्य सूत्रस्य
मिमित्तमनुमीयते नच तत्र कित्यनतरो नमतिः सन्नवति अपाव्यवधानात् नमती-
त्यादावप्यलोपस्य तद्वद्भावात्तदवस्थमेव व्यवधानं नापि येननाव्यवधानमिति न्याय-
स्यार्थविषयः वचनस्य विकरणग्रहणेनापि चरितार्थत्वात् नचात्रापि धात्वक्षरेण व्य-
वाय इत्याशंक्य विधिकाल एवमस्येत्संज्ञातः प्रागल्होपात्पश्चाच्च मित्वेनान्यस्वरा-

द्धां अरुधन् मध्यमपुरुषैकवचनेसिपिलुते धकारस्य
 विकल्पेनतकारेदकारेचकृते ॥ दःसः ॥ ५ ॥ दकार-
 स्य सकारोभवति सिपिविषये । अरुणः अरुणत् अरु-
 णद् अरुद्रं अरुद्ध अरुणधं अरुध्व अरुध्म आत्म-
 नेपदेऽपि रुद्धे रुंधति रुंधते रुंत्से रुंधाथे रुंध्वे रुंद्धे
 रुंध्वहे रुंध्महे विधिसंभावनयोः रुंधीत रुंधीयातां
 रुंधीरन् रुंधीथाः रुंधीयायां रुंधीध्वं रुंधीय रुंधीव-
 हि रुंधीमहि आशीःप्रेरणयोः रुंद्धां रुंधातां रुंधतां
 रुंत्स्व रुंधाथां रुंध्वं रुणधै रुणधावहै रुणधामहै अन-
 घातनेऽतीति अरुद्ध अरुंधातां अरुंधत अरुंद्धाः अरुं-
 धाथां अरुंद्धं अरुंधि अरुंध्वहि अरुंध्महि ॥ इतिरुधा-

त्परत्वं सूत्रेण्येव नमस इतिमकारनिर्वेश उपपद्यते अन्यथा नासद्व्येववाच्य स्यात्
 किंच प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणं युक्तमित्यंतमेवपक्षमाश्रित्याह नमित्येतस्य
 विकरणस्येति कितिपरइति कित्यदुरित्यतोनुवर्तमान इत्यर्थः अस्यग्रहणनमसोऽस्य-
 लोपनिवृत्त्यर्थं रुद्ध इति रुधेस्नसादौकितिसर्वत्र नस्यानेनालोपे मित्वादंत्यस्वरात्परे
 अलोपस्थानविधानात्स्थानिवद्भावेन नश्चेत्यनुस्वारे यमायपइति धस्य सवर्णे नकारे-
 कृते तस्यच बहिरगत्वेनासिद्धत्वादंतरंगत्वाभावे तसोधत्वे झवेज्जवा इतिदत्वे सस्य-
 विसर्गे रुद्ध, रुधतीत्यादीनि रूपाणिस्युरित्यर्थं रुणत्सीत्यादि पित्तोऽत्र सर्वत्राङ्कि-
 त्वादलोपाभावाण्णत्वे खसेधस्यतत्वं झसाद्धिर्हैरिति अनेनरुद्धीत्यत्रहोर्द्धित्वभितिशेषः
 रुद्धादिति अत्तादितिवद्द्वित्वाभावः दित्योः पद्मात्त्वाद्वा संयोगातलोपे नैव-
 सिद्धेसंयोगान्तलोपविधेरनित्यत्वज्ञापनार्थमिदं तेन उगीत्यादौ न संयोगांतलोपः
 दिपात्सहचारितस्य सेर्ग्रहणादुरौत्सीदित्यादौ भूतेसेर्नलोप इत्याह दिपसिचित्येतयो-
 रिति अरुणदिति देरन्त्रलोपः ॥ दित्योः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अत्रसिपिचेतिसू-
 त्रमनुवर्तते इत्याह सिपिविषयइति अनेनसिपीति विषयसप्तमीदर्शिता अरुण

दयः ॥ ६ ॥ तनुविस्तारे । उकारउच्चारणार्थः ॥ तनादे-
लुप् ॥ १ ॥ तनादेर्गणादुपप्रत्ययोभवति पकारः पित्का-
र्थः नूपः वर्तमाने तनोति तनुतः तन्वंति तनोषि
तनुथः तनुथ तनोमि तन्वः तनुवःतन्मः तनुमः विधि-
संभावनयोः तनुयात् तनुयातां तनुयुरित्यादि आशीः-
प्रेरणयोः तनोतु तनुताद्वा तनुतां तन्वंतु तनु तनुताद्वा
तनुतं तनुत तनवानि तनवाव तनवाम अनद्यतनेऽतीति
अतनोत् अतनुतां अतन्वन् अतनोः अतनुतं अतनुन
अतनवं अतनुव अतन्व अतनुम अतन्म आत्मनेपदे
तनुते तन्वाते तन्वते इत्यादि तन्वीति तन्वीयातां त-
न्वीरन् इत्यादि आशीः प्रेरणयोः तनुतां अतनुत दु-

इति सेरत्रदिस्योरिति लोपे वावसानइति जातस्य दस्यानेन सत्वे विसर्गः पक्षेद-
कारतकारादित्याह अरुणादित्यादि रुद्धे इत्यादिसुगम आतोऽतइत्यतोऽन् ॥ इति
रुधादयः ॥ ६ ॥ तनादे' ॥ १ ॥ अपोऽपवाद पकारइति सतिहिपकारे अपित्तादि-
रिति पर्युदासादन्यत्वात्करोतीत्यादावपि किङ्कीर्तिगुणनिषेधो न भवतीतिभाव
तनोतीति तन्धातो प्राग्वत्तिच्चादावपि नूपइत्योकार' तनुयादिति पित्तात्
गुणाभाव तनोत्विति पित्ताद्गुणः अतनोदिति अहुणादित्यादि मुनोतिनातु-
त्यप्रक्रियाणि पदद्वयरूपाणिज्ञेयानीत्यर्थं डुकृञ्करणे 'करणकृति'डुञ्चौप्राग्वत्
मित्रादुभयपदी ऋकारस्येति उपः पित्तादुणइत्यनेन पुनरिति तिपः पित्तात्

१ तनआदिर्यस्य स तस्मादुपप्रत्ययो भवति कर्तरि चतुर्थे । तनोति । चतुर्थे किं ततान् ।
कर्तरि किम् तन्यते । नन्वेव नलोपशिवादेरिति वत्तादेरित्यभिप्रायमिति चेन्न स्वार्थं नलोपाऽ-
करणात् अन्ययातादेरित्युक्ते तनादेर्वातकारादेशं सन्देहः स्यादथ व्याख्यानतोविशेषप्रतिप-
त्तिरितिन्यायात्सदेहाभाव इति चेत्तर्हि क्वचिन्नलोपभावोवाप्यते सन् आदिर्येति सनादयः
बृष वर्षक वसु यस्य सः बृषण्वसुः बृषाश्वो यस्य स बृषणाश्व इत्यादौ नलोपो न ।

कृञ्करणे पूर्ववदनुबन्धलोपादिःतनादेरुप् ऋकारस्य
 गुणोऽर् पुनर्नृपइतिगुणः करोति ॥ डित्यदुः ॥ २ ॥ करोते-
 रकारस्यउकारोभवति डितिबिभक्तौ परतः । कुरुतः
 कुर्वति करोषि कुरुथः कुरुथ करोमि कृञोनित्यं ङमो-
 रुलोपो वक्तव्यः कुर्वः कुर्मः ॥ कृञोये ॥ ३ ॥ कृञउत्तरस्य
 उकारस्य लोपो भवति यकारे परे । विधिसंभावनयोः
 कुर्यात् कुर्यातां कुर्युः कुर्याःकुर्यात् कुर्यात् कुर्या कुर्याव
 कुर्याम आशीःप्रेरणयोःकरोतु कुरुताद्वा कुरुतां कुर्वतु
 कुरु कुरुताद्वा कुरुतं कुरुत करवाणि करवाव कर-
 वाम अनद्यतनेऽतीते अकरोत् अकुरुतां अकुर्वन्
 अकरोः अकुरुतं अकुरुत अकरवं अकुरुव अकुरुम

करोतीति कृधातो, प्राग्वत्तिवादावुपि अरि उकार, ॥ डित्यदुः ॥ २ ॥ इहकृञो-
 येइत्यत कृब् इत्यनुवर्तते अदितिच लुप्तषष्ठीय इत्याह करोतेरकारस्येति विधिसाम-
 र्थ्याद्वयवहितस्यापीत्यर्थः तपरकरणमुकारस्योपधागुणाभावार्यमसदेहार्थंचङिातिक्कि
 करोति कुरुत इतिसर्वत्रङिति उपनिमित्तगुणाकारस्योत्व कुर्वतीति उपः
 सर्वत्रङितस्वरे उवमितिबत्वस्य बहिरगस्यांतरग दीर्घे प्रत्यसिद्धत्वाद्धसपरत्वात्
 यवोर्वाति न दीर्घ अनुस्वारस्यच यमायपइति परसवर्णेकृतेतस्यगत्वाभावस्तत्रैवोक्त'
 गुणद्वयेषत्व कृञोनित्यमिति वक्तव्यो व्याख्येय, तस्येद्व्याख्यान ॥ कृञोये
 इतिपूत्रे कृञइतियोगविभागः कर्तव्य तत्रच ओर्वमोलोप इत्यनुवर्तते न विकल्पः
 योगविभागसामर्थ्यात्तत्तश्चकृञउत्तर उकारस्य वमो परयोर्नित्यलोप इत्यर्थः तदि-
 दमुच्यते कृञोनित्य वमोरुलोपोवक्तव्य इति कुर्व इति लोपस्तस्यासिद्धत्वान्नदीर्घः
 अथवा कुर्मादित्यादावपि च दीर्घाप्रसंगो दीर्घपूत्रे एवोक्त, ॥ कृञो ॥ ३ ॥ इह
 ओर्वमोरित्यत ओर्लोपश्चेत्यनुवर्तत इत्याह ओकारस्यलोप इति कुर्यादिति उपिगुणे
 अदुल्लेखोलोपः करोत्विति पितिसर्वत्रगुणद्वय कुरुतादिति ङितिसर्वत्रोऽपि पूर्व-

आत्मनेपदे कुरुते कुर्वति कुर्वते कुरुषे कुर्वथे कुरुष्वे
कुर्वे कुर्वहे कुर्महे । विधिसंभावनयोः-कुर्वति कुर्वी-
यातां कुर्वीरन् इत्यादि आशीःप्रेरणयोः कुरुतां
कुर्वीतां कुर्वतां अनद्यतनेऽतीते अकुरुत अकुर्वीतां
अकुर्वत इत्यादि ॥ इतितनादिगणप्रक्रिया ॥ ७ ॥ तुद
व्यथने ॥ तुदादेरं ॥ १ ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययोभवति चतुर्षु
परेषु । वर्त्तमाने तुदति तुदेत् तुदतु अतुदत् इत्यादि
भवतिवज्ज्ञेयम् ॥ इतितुदादिगणप्रक्रिया ॥ ८ ॥ हुक्मी-
च्छद्रव्यविनिमये । पूर्ववदनुबंधलोपादि ॥ नाक्र्यादेः ॥ १ ॥

स्य गुणे अवुत्वे ङित्वादुपो न गुण कुर्वेति ओर्वाहेरितिहिलोपः करवाणीत्यव् अकुर्व
अकुर्मति नित्यमुलोप' कुर्वतइति आतोऽतइत्यस्व करवै इत्यादावव् अकुर्वेइति वमो-
नित्यमुलोपः शिष्टस्पष्टम् ॥ इतितनादयः ॥ ७ ॥ तुदव्यथने । व्यथन पीडा स्वरिते-
त्त्वादुभयपदी ॥ तुदा ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । तुदतीति तुदधातो प्राग्वत्ति-
बादौ अप्रत्यये तस्यापित्तादिरिति ङित्वात्रोपधागुणः तुदेइति येतीत्ये एव भवति-
वदितिपरस्मैपदे आत्मनेपदे त्वेधतिवदित्यर्थः ॥ इतितुदादयः ॥ ८ ॥ हुक्मीच्छद्रव्यविनिमये ।
द्रव्यस्यविनिमय परिवर्त, हुक्मौप्राग्वत् ङित्वादुभयपदी ॥ नाक्र्यादे ॥ १ ॥

१ रियातिधियतीत्यत्र अप्रत्यये सति गुण कुतो न । ननु धातोरुपधायागुणो निधीयतेऽ-
त्रतु इकारो न वातोरुपवेति चेत् उपधाया इत्यवयवषष्ठीत्वात् उपधाभूतस्य च धात्ववयव-
त्वात् गुणप्राप्तेः सत्त्वात् उच्यते अत्याद्वर्णात्पूर्वस्योपधात्वेनातस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् ।
अप्रत्ययस्यचाधात्ववयवत्वान्नदोषः यद्वा अतरगवहिरगयोरतरग बलवदिति परिभाषाश्रयणात्
इय् तु अप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादतरग, गुणस्वप्प्रत्ययमाख्यात चापेक्षमाणोवाहिरग एवमशुश्रुव-
ददुद्रुवदित्यादावपिबोध्यः ।

२ प्रत्ययस्यादावुच्चारण योगविभागायम् । नाइतियोगो विभज्यते स्वादेर्नुरित्यतो नुरित्य-
नुवर्तते धातोर्ना प्रत्ययो भवति नृश्चकर्तरिचतुर्षु । अत्रच स्तमुस्तुभुस्कुभुस्कु एते
एवधातवो गृह्यते लक्ष्यानुसारात् स्तभाति स्तभोतीत्यादि । एतेसौत्राश्चत्वारः । यद्यप्येते ऋया-
द्विषु पञ्चैरस्तदापि नुविधानार्थं योगविभागः कर्तव्यः ऋयादेर्नैति पठितत्वात्तत्रनुरनुवर्तते नृ-
सर्वेभ्यः ऋयादिभ्यः स्यात् ।

क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययोभवति चतुर्षुपरेषु । क्रीणाति ॥ ईह-
से ॥ २ ॥ नाइत्येतस्याकारस्य ईत्वम्भवति ह्रसेडि-
तिपरे । क्रीणीतः ॥ नातः ॥ ३ ॥ नाइत्येतस्याकारस्यलो-
पोभवति डितिस्वरेपरे । क्रीणंति क्रीणासि क्रीणीथः
क्रीणीथ क्रीणामि क्रीणीवः क्रीणीमः विधिसंभावन-
योः-क्रीणीयात् क्रीणीयातां क्रीणीयुः क्रीणीयाः क्रीणी-
यातं क्रीणीयात् क्रीणीयां क्रीणीयाव क्रीणीयाम् । आ-
शीःभ्ररणयोः-क्रीणातु क्रीणीताद्वा क्रीणीतां क्रीणंतु क्री-
णीहि क्रीणीताद्वा क्रीणीतं क्रीणीत क्रीणानि क्रीणाव
क्रीणाम् । अनद्यतनेऽतीते-अक्रीणात् अक्रीणीताम् अ-
क्रीणन् अक्रीणाः अक्रीणीतम् अक्रीणीत अक्रीणाम् अ-
क्रीणीवः अक्रीणीमः आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते
क्रीणते क्रीणीषे क्रीणाथे क्रीणीध्वे क्रीणे क्रीणीवहे क्री-
णीमहे । विधिसंभावनयोः-क्रीणीत क्रीणीयातां क्रीणीर-

चतुर्ष्विति तिप्प्रातुब्धिपूर्वित्यर्थः अपोपवादः क्रीणातीति क्रीयातोः प्राग्वत्तिवा-
दिषु नाप्रत्यये तस्यङित्वान्न गुणः णत्वम् ॥ ईहसे ॥ २ ॥ नात इत्यनुवर्तते इत्याह
नाइत्यस्याकारस्येति डिति डित्यदुरित्यनुवृत्तेः क्रीणीतइति ह्रसेत्र गितीत्व एव
सर्वत्र ह्रसे किं स्वरेमामूत् क्रीणंति नच लोपोऽत्र बाधकइति वाच्यं सत्यत्र ह्रस-
ग्रहणे लोपस्य स्वरोन्मित्त स्यात् अन्यथासांकर्यमुभयोर्यो स्यात् ॥ नातः ॥ ३ ॥
ना आत इतिच्छेदः तत्रनेति लुप्तबट्टीको निर्देशः इत्याह नाइत्यस्याकारस्येति षष्ठी-
निर्दिष्टस्येत्याकारलोपे सिद्धे आतइत्युत्तरार्थं द्वेस्तावित्याकारस्य लोपो
यथास्यात् अन्यस्य मामूत् , विभ्रतीतिह्रसे इत्वविधानात् स्वरोऽत्र नि-
मित्तमित्याह डितिस्वर इति क्रीणतीति स्वरेऽत्र डित्यालोप एव-
मुत्तरत्रापि क्रीणानि इतिपित्वात्रिण्वपि सर्वर्णदीर्घं क्रीणत इत्यलोपे

त्रित्यादि आशीः प्रेरणयोः क्रीणीतां क्रीणातां क्री-
णतां क्रीणीष्व इत्यादि अनद्यतनेऽतीते अक्रीणीत
अक्रीणाताम् अक्रीणीत अक्रीणीथाः इत्यादि ग्रहउपा-
दाने ॥ ग्रहाङ्कितचि ॥ ४ ॥ ग्रहि ज्या वेञ् व्येञ् हेञ्
व्यध्वम् व्यञ् प्रच्छ भ्रस्ज ब्रश्वादीनां कितिङितचप-
रे संप्रसारणं भवति रेफस्य ऋकारः वकारस्योकारः
यकास्येकारः वर्तमाने गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णति गृह्णा-
सि गृह्णीथः गृह्णीथ गृह्णामि गृह्णीवः गृह्णीमः । विधि-
संभावनयोः-गृह्णीयात् गृह्णीयाताम् गृह्णीयुः गृह्णीयाः गृ-
ह्णीयात् गृह्णीयात् गृह्णीयाम् गृह्णीयाव गृह्णीयाम् । आशीः-
प्रेरणयोः-गृह्णातु गृह्णीताद्वा गृह्णीतां गृह्णंतु ॥ हसादा-

आतोऽतद्ग्रहत् एवक्रीणतामक्रीणतेत्यत्रापि क्रीणैइत्यादौत्ववादेः पित्वादौत्वदीर्घा
ग्रहउपादाने उपादानं ग्रहणं स्वरितेतत्त्वादिपदि ॥ ग्रहा ॥ ४ ॥ बहुवचनमन्येषाम-
पिव्यवस्थितानां ग्रहणार्थमित्याह ग्रहितेत्यादि ग्रहउपादाने ज्या वयोहानौ व्यञ्
ताडने वश् कानौ व्यञ्चव्याजीकरणे पुच्छ झीप्साया अस्जो पाके ओत्रश्चूद्येदने
एषामित्यर्थः अत्रयजां यवराणामित्यतः संप्रसारणं कृतीत्यनुवर्तत इत्याह किति-
ङितचपरे संप्रसारणमिति येषां यकारवकाररेफाणां सस्वराणामिकारो-
कारऋकाराभवति संप्रसारणार्थ इतिमत्वाह रेफस्येति ग्रहेत्यत्र वर्तमानस्येत्यर्थः
चकारोयम्विकविधानार्थः सन्नविहितलक्षणसर्वमपि संप्रसारणं साधयति विव्याधइति
व्याधेत्यादौ पूर्वस्यप्रतिषेधति निपातानामनेकार्थत्वात् यजादौ ग्रहादौच यवराणां
मध्ये पूर्वेषांसंप्रसारणनिषेधार्थत्वात् गृह्णातीति ग्रहधातोः प्राग्वत्तिबाधिविषु क्रया-
दित्वाभ्याप्रत्यये तस्यापित्तादिरितिङित्वात् ग्रहामिति रेफस्य संप्रसारणे
पकारेलूपधगुणाभावेच कुप्तिवति णत्वे चैवं स्यादित्यर्थः गृह्णीतइति ईहस
इतीत्व गृह्णतीति नातइत्यालोपः एवंपदद्वयेऽपि ङितोर्हसस्वरयोरित्वालोपौ

नहौ ॥ ५ ॥ हसांतात् क्रयादेर्गणादानप्रत्ययोभवति
हौपरे नाप्रत्ययोनभवति । अतइतिहेलौपः गृहाण गृही-
ताद्वा गृहीतम् गृहीत गृह्णानि गृह्णाव गृह्णाम अनद्य-
तनेऽतीते अगृह्णात् अगृह्णीतां अगृह्णन् अगृह्णाः अगृ-
ह्णीतं अगृह्णीत अगृह्णां अगृह्णीव अगृह्णीम आत्मनेपदे-
पि गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते गृहीत गृहीयातां
गृहीरन् गृह्णातां गृह्णातां गृह्णतां अगृह्णत अगृह्णातां
अगृह्णत इत्यादि पुष्पुष्टौ पुष्णाति पुष्णीतः पुष्णंति
पुष्णासि पुष्णीथः पुष्णीथ पुष्णामि पुष्णीवः पुष्णीमः
विधिसंभावनयोः पुष्णीयात् पुष्णीयातां पुष्णीयुः
आशीः प्रेरणयोः पुष्णातु पुष्णीताद्वा पुष्णीतां पुष्णंतु
पुषाण पुष्णीताद्वा पुष्णीतं पुष्णीत पुष्णानि पुष्णाव
पुष्णाम अनद्यतनेऽतीते अपुष्णात् अपुष्णीतां अपुष्णन्

ज्ञेयौ ॥ ५ ॥ अत्रक्रयादेरित्यनुवृत्ते' सामर्थ्याद्धसेन तदतग्रहणमित्याह हसातात्
क्रयादेरिति तस्मिन्प्राप्तेऽस्यारभ्यमाणत्वादिति भावः अतइतीति आनप्रत्ययांतत्वे-
नादंतत्वादिति भावः गृहाणेति आनस्य द्वित्वात्संप्रसारणं गृहीतादिति अत्रा-
नप्रत्ययाभावस्त्वोवांहेरित्यत्रोपपादित आत्मनेपदेऽपि गृहीत गृहीता अगृहीते-
त्यादिज्ञेयं पुष्पुष्टौ पुष्टिः पोषणं परतोन्यदिति परस्मैपदी अयमुत्तरश्च पुष्णातीति
नाप्रत्यस्य द्वित्वाद्धृष्वगुणे न पुषाणेति हसादानेत्याने हिलोप शेषगृह्णाति
वृक्षेय मुषस्तेये स्तेनकर्म लुंठनमिति यावत् सुष्णातीति गृहवत्सर्वापि प्रक्रियाज्ञेया
उपसंहरति एषामयोक्ता प्रक्रिया कर्तरिसर्वेष्वपि वातुषु यथायथद्रष्टव्या इत्यर्थः
एतच्चेत्यादिविभक्तिचतुष्टय तिवाद्यतमित्यर्थः तथाच तेषां सूत्रे तिङ् शित्सर्वधातुकं
आर्द्धधातुकं शेषइति एतच्चतदनुसारित्वेनास्यापि शास्त्रस्य महत्त्वप्रतिपादनार्थ एवेति-

अपुष्पाः अपुष्णीतं अपुष्णीत अपुष्णां अपुष्णीव अपुष्णीम
 पुष्पेयेमुष्णाति मुष्णीतःमुष्णीति विधिसंभावनयोः मुष्णी-
 तात् मुष्णीयातां मुष्णीयुः आशीःप्रेरणयोः मुष्णातु मुष्णी-
 ताद्वा मुष्णीतां मुष्णतु मुषाण इत्यादि अनद्यन्तेऽतीति
 मुष्णात् अमुष्णीतां अमुष्णन् इत्यादि ॥ सर्वत्रकर्तरिप्रक्रि-
 ताद्रष्टव्याः ॥ एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकसंज्ञकं पर-
 तार्थधातुसंज्ञकं पाणिनीयानां॥अथभावकर्मणोर्यकिप्रक्रिया॥
 राद्भुविकर्मणि॥१॥ अकर्मकेभ्योधातुभ्यो भुविभावेसकर्मके-
 यश्च कर्मण्यात्मनेपदंभवति येकर्मनिरपेक्षांक्रियामा-
 हुस्तेऽकर्मकाः ॥ लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षय-
 यजीवितमरणम् । शयनक्रीडाहचिदीप्त्यर्था धातवण-
 कर्मविहीनाः ॥ १ ॥ सत्ताशुद्धिसमृद्धिवृद्धिशयन-
 धानासनेभासने । लज्जाजीवनरोदनचहदनृत्येप्र-
 हासंज्ञामंतरेण प्रवृत्तेः स्वशास्त्रस्य लाघवप्रतिपादनार्थं चोक्तं अथेति कर्तृप्रकरणा-
 र यकिविषयभूते उक्तविभक्तिचतुष्टये भावकर्मणोः प्रक्रिया निरूप्यत इत्यर्थः
 । यकग्रहणं वक्ष्यमाणभावकर्मप्रकरणात्तस्य भेद सूचयितुं कृतं तेन पृथक्करणा-
 शंकांनिरस्ता ॥ आहुवि ॥ १ ॥ कर्तरिपचेति कर्तरिनियतमात्मनेपदं भावकर्म-
 तैप्राप्नोतीतिविध्यर्थमिदमारभ्यते तत्रधातवो द्विविधाः अकर्मकाः सकर्मकाश्च
 ये कर्तृगतमेव व्यापारमाचक्षते तेऽकर्मका आस्ते शेते तिष्ठत्याद्यः, येपुनः
 कर्मोभयगतं व्यापारमाचक्षते ते सकर्मकाःपच्यादयः । तदुक्तं । विद्धेवाद्यो-
 दिदस्थकर्तृस्थ श्रपणादिकम् । द्वयोः सकर्मकाआहुर्व्यापार कर्तृगपरे । इति
 वद्विविधेभ्योधातुभ्योऽर्थद्वयेण्यात्मनेपदं भवति अकर्मकेभ्यः कर्मणि न भवति
 भवत्तत्प्रयोगे कर्मणः तथासकर्मकेभ्योऽपि भावेपच्यते यवागुर्देवदत्तेनेत्यादौ
 १ अथ मुविकर्मण्याति वक्तुं विधेयस्य पश्चाद्विदेशःस्वादितिचेत् उच्यते आदिति योग
 नागेनाऽन्यस्मादपि धातोरद्विधीयते तेन जिज्ञासते शुश्रूषते सुभूर्पतेदिदक्षतइत्यादि सिद्ध-
 श्रुस्मृष्टाभित्यादि न भवति अथ भूकर्मणीत्येववक्तव्यं किंपृथङ्निर्देशनञ्च्यते कर्तरिगति-
 णो विभज्यते भुवीति तु तृतीयया विपरिणम्यते कर्मणीत्यनेनकर्मस्था गृह्यते तुल्ये इति
 याहियते कर्मस्थया भुवा क्रियया तुल्यक्रिये कर्तव्याद्ववति काष्ठभिनसीत्यत्र काष्ठस्य या
 वा विदारणाश्रयत्वरूपासैवकाष्ठ भिद्यते स्वयमेवेत्यत्र तस्मिन्कर्तृभूतेपि भवति यक्चतु-
 त्यत्र यमिति प्रथमोच्चारणाद्यगिति योगो विभजनीयः तत्र कर्मणि कर्तरीत्यनुवर्त्यकर्मकर्त-
 रगपि विधेयः लक्ष्यानुसारद्योगविभागादिष्टसिद्धिरिति सिद्धांताच्चतुर्व्वैवसः ॥

लापेकुधि ॥ संतुष्टौरुचिशोकदोषमरणस्पृह्याविहारेषुच ।
 ज्ञेयोधातुरकर्मकोभयमदोन्मादप्रमादेषुच ॥ २ ॥ भूष्ण
 आसृग्ग्रीडप्रभृतयः ॥ यक्चतुर्षु ॥ २ ॥ धातोर्भाविकर्म-
 णिच यक् प्रत्ययोभवति चतुर्षुपूर्वोक्तेषुपरतः ककारो
 गुणप्रतिषेधार्थः भावस्यैकत्वादेकवचमेवभवति ॥

न भवति अकर्मकैभ्यः कर्मणीत्यसंबंधात् कर्मणीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरेतनाकर्मकैभ्यो
 भावसकर्मकैभ्यः कर्मणीत्येव क्रमोग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह अकर्मकैभ्य इत्यादि ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ भुवि भावइति एतेन सूत्रेऽत्र भवनं भूभुवीतिनिर्देशः संपदादिषुभावे
 क्तिप्विलौ लिङदर्शितं येत्विति येसदसद्भा कर्मनापेक्षते तेनैतदप्युक्तमभवति ।
 धातोरर्थीतरेषुत्तेर्धोत्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेराविवक्षात्, कर्मणोर्कर्मिकाक्रिया
 इति । तत्रार्थीतरवृत्त्या यथाभारवहतीत्युच्यमाने सकर्मकस्य बहेर्नदी वहतीति
 श्रवणेऽकर्मकत्व तथाकर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहाज्जीवतीति अत्रप्राणिविशिष्टधारणा-
 श्यस्य जीवे प्राणिनां कर्मभूतानां धातुनैवोपात्तत्वात्कर्मकत्वं तथाप्रसिद्धेर्देवोवर्षतीति
 कर्मणोजलस्य नियतप्रतीतेर्न तेनसकर्मकत्व वृत्तेः तथा कर्मणोविवक्षाया तेहपच्यत
 इति पचतेरकर्मकत्वं एवंसत्कर्मनपेक्षा असत्कर्मनपेक्षां चयेक्रियामाहुस्ते उभयेत्यक-
 र्मका इत्यर्थः तत्रांत्यानाह भूषेति ॥ यक् ॥ २ ॥ अत्रधातोरिति सूत्रमनुवर्त्ततइति
 आहधातोरिति यद्यप्यविशेषेण यन्निबधीयते तथापि कर्त्तरिपरैरवादिभिर्बाधितत्वात्
 भावकर्मणोरेव भवतीत्याह भावेकर्मणिचेति भावेधात्वर्थे क्रियात्मके कर्मणिकार्ये
 कारकविशेषे यक्प्रत्यय इति ततश्च प्रत्ययप्रकरणात्किन्त्वेपि नागम इतिभावः ननु
 चान् चतुर्ष्विति किमविशेषादनतराणि ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे इतिचत्वारि
 वचनानि गृह्यन्ते अनतरावादिष्वन्यात्तादयश्च तथाभिभक्तयो गृह्यते आद्या तिप्-
 यातुन्दिवादयः नाद्यः विभक्तिप्रकरणात् सकोचे कारणाभावात् न द्वितीयः
 अवादावीपीतितस्मीति ज्ञापकात् यथाहि अपूकर्त्तरीत्यादावव्यतएवचतु-
 र्वित्यनुवृत्तेर्दिवादिचतुष्के अपःसत्वादनन्विषयस्य वचोप्रसंगात् ब्रूवो

भूयते भवता एध्यते धार्मिकैः आसृषवेशने आस्यते
सद्भिः सज्जनपुरुषैः शीङ्गोऽयम् यत्किञ्चिद्व्यः शय्यते
शूद्रेण अकर्मकोपि कदाचित्सकर्मतामनुभवति ॥ उप-
सर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्रनीयते ॥ प्रहाराहारसंहारविहा-
रपरिहारवत् ॥ ३ ॥ सुखमनुभूयतेस्वामिना ये

णवादित्रयेऽपि तकारसकारमकारादेरभावात् दिवादौ कथमपि दिव्योस्तत्सादित्वेपि
नापि पितोभावात् मकारोपादानमनर्थकस्यात् नचयेननाव्यवधानं तेनव्यवहितेऽपि
वचनप्राप्त्यादित्यकारव्यवधाने सत्यपि अमपिस्यादितिवाच्यं तथाच सति दिवा-
दाबुद्धित्वेव सिद्धे लाघवमप्येवं स्यादिति ज्ञापकार्थमेव मकारग्रहणमिति तृतीयप-
क्षमेवाश्रयति चतुर्थे पूर्वोक्तैष्विति ककारइति तेन यकः कित्वात् किञ्चित्यद्वयुसीत्य-
स्योपस्थानाद्भूयत इत्यादौ गुण इतिगुणो न भवति ननुचासत्यपि ककारे अपित्तादि-
रिति द्वित्वाद्गुणो नस्यात् एवतीर्हि इज्यत इत्यादौ यजायवराणामिति संप्रसार-
णार्थः ककारोगुणाभावार्थोपिस्यादित्यभिप्रेत्योक्त गुणप्रतिषेधार्थइति भावस्यैकत्वा-
दिति तस्यत्वाख्यातवाच्यस्य साध्यरूपत्वेन निवृत्तभेदत्वात् सख्याद्ययोगात् कृयादि-
प्रतियोगिकैकत्वसंख्याभावेऽप्यभेदैकत्वात् औत्सर्गिकमेकवचनमेवस्यादित्यर्थः यदाह-
भाष्यकारः—एकवचनमुत्सर्गेत, करिष्यत इति अतएवच तस्यैव त इत्यादिभिर्वा-
च्यत्वात् शुष्मदस्मदोरसामानाधिकरण्येन मध्यमोत्तमयोरप्यभाव इत्याह श्रथमपु-
रुषस्येति भूयतइति भूसत्तायाम् आद्भुवीति भावे ते यकि तस्य कित्वान्नगुणः
कर्तुराख्यातेनाभिवानाद्भवतेति तृतीया एव भूयेत भूयता अभूयत भवता
तत्रया मया वेत्यपि एधत इतितद्वेधवृद्धावित्यतस्तेयकौ धार्मिकैरिति कर्तरितृ-
तीया धर्मचरिद्विरित्यर्थः एवमेध्येत एध्यता ऐध्येत आसिति उपवेशनमासन अयमदादि-
रनुदात्तत्वादात्मनेपदीच आस्यते इति प्राग्वत्तेयकौ एवमास्येताऽऽस्यतामास्यतेति सर्व-
त्राकर्मकेषु प्रथमपुरुषैकवचनं ज्ञेय शय्यतइति शीङ्गोत्रयक् शीङ्गइतिच कट्यो व्याख्येय-

तु कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः कटः क्रियते ॥ त्वं
 दुःखीक्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥ अयं किं ॥ ३ ॥
 ऋकारस्य रिडादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि परे ङ-

तथाहि नूपूरीङ् इत्येकयोगेऽपि शीङ्प्रहणस्य ङिदर्थत्वेऽसिद्धेऽपि शीङ् इति पृथग्योग-
 करणमन्यत्रापि यथाप्रयोगः शीङोऽगुणं ज्ञापयति इतिगुणे क्वचित्स्वरवदिति यकारस्य
 स्वरवत्त्वाद्यादेशः एवयङ् शिञ्शय्यते शय्या इत्याद्यपि ज्ञेयं शूद्रेणेति कर्त्तरिऽतृतीया
 युवशय्येत शय्यता अशय्यतेतिज्ञेयं अकर्मकोपीति कदाचिद्यदार्थातरे वर्तते तदेत्यर्थः
 यथाभवतिः प्राप्त्यर्थः भवते लक्ष्मीप्राप्नोतीत्यर्थः अर्थांतरप्रवृत्तिस्तु कस्यचिदुपसर्ग-
 शादपि भवतीत्याह उपसर्गेणेति तदुक्तं ॥ वाच्यार्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ।
 तमेवविशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यतइति । तयोदाहरति हरणाद्योपिहरतिः तत्रो-
 पसर्गवशात् प्रहरणार्थं एवमाहरणार्थं, संहरणार्थं विहरणार्थं परिहरणार्थं सुख-
 मिति अनुपूर्वोऽत्रभवतिज्ञानार्थः इति सकर्मकत्वात्कर्मण्याऽमनेपदम् आख्यातेनोक्तत्वा-
 न्मुख्येकर्मणि अन्योक्तइति प्रथमाकर्तुरनुक्तत्वात् स्वामिनेति कृत्तयैव प्रक्रियातु
 प्राग्वदेव एवंकर्मणो द्विवादादौ द्विवचनादिषु एषेते इत्यादिवत् सासाप्रक्रियाज्ञेया
 त्वमित्याहुः, स्वसाधनं रागः सुखसाधनं विरागः, तत्रानुक्ते कर्त्तरि कृतीयात्वमहमिति
 युष्मद्व्यमदो, कर्मणोराख्यातवाच्यत्वात् प्रथमा नाभिचेति मध्यमोऽन्तमौ एवंद्विवचन-
 बहुवचनयोरपि युवाक्रियेथे यूयक्रियध्वे आवाक्रियावहे वयक्रियामहे इतिज्ञेयं प्रथमेतु
 भवान् क्रियते भवतौ क्रियेता भवतः क्रियते इतिस्स्यात् तथाक्रियेत क्रियता अक्रियते-
 त्यादीनिरूपाणि प्रक्रिया चात्रोत्तरत्रापि यगते सकर्मकेषु सर्वत्राकर्मकेषु एकवचने
 एधवदेवज्ञेया विस्तरभयादिह्नोच्यते ॥ अयं किं ॥ ३ ॥ अथ यक्चायक् अत्रकतो
 रिङित्यनुवर्तते इत्याह ऋकारस्येति इतिबादिचतुष्कनिमित्तेन यकारसाहचर्यात्तत्वा-
 दिचतुष्टयनिमित्तोऽकारप्रत्ययोगृह्यत इति विभृत्यत्र भृशोणवादिमध्यमबहुवचनाकारे
 न भवति अर्थवद्ग्रहणाच्च विभ्रतीत्यन्तरावयवत्वादनर्थक्यकारे ननुनिर्दिष्टत्वा-

कारोव्यवधानार्थः । मृदुप्राणत्यागे म्रियते । दृगतौ दान-
माद्रियते । ह्रज्हरणे चौरिणद्वियतेधनं ॥ ये ॥ ४ ॥ यकारेपरे
पूर्वस्यदीर्घोभवति कितिपरे । इष्टकाक्षीयंते चिञ्चयने
हूयतेऽन्नवद्भौ ॥ दादेरिः ॥ ५ ॥ दादेराकारस्येकारादेशो

डकारस्यैव रिडिसिद्धे किमर्थं डकारग्रहणमित्याशंक्याह डकारइति व्यवधानमतर
तदर्थइत्यर्थं तेनक्रियतइत्यत्र यकियइति यकारेपूर्वस्याव्यवहितस्य त्रिवीयमानो दीर्घो
न भवति ननुचैव यडि चेक्रीयते सातरमात्मन इच्छतीति मात्रीयति पितेवाचर-
तीति पित्रोयति इत्यादावपि ऋतोरिडिति डयेदीर्घत्वं न प्राप्नोति सत्यं ऋतोरिडि-
त्यनेन हि से दीर्घ इत्यतो दीर्घानुवृत्तेर्ऋतोरिडादेशो रिडश्चदीर्घोपि विधीयत इत्य-
दोष इहतु योगातरारमात् सेदीर्घो नानुवर्तते येदीर्घस्तु डकारव्यवधानान्नभवतीति
सर्वसुस्थम् अतादेशार्थेहि डकारे चेक्रियत इत्यादौ येदीर्घे चेक्रीयते इत्यादीर्घा-
भावार्थे सज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः इत्येवाश्रयणीय स्यात् स्थानिनिर्देशाच्च वैयर्थ्या-
पक्षेच डकारस्य केचित्तु अयकीतिमूत्रमन्यमाना इदमेव प्रमाणयति मृदुप्राणत्यागो
प्राणत्यागो मरणं डकार' कर्तरि आत्मनेपदार्थं अनिड्यं म्रियत इति अकर्मक-
त्वाद्भावे तेयकौ रिड' डकारव्यवधानाथे इति न दीर्घ' मृडा तुल्योयम् आद्रियत
इतिसकर्मकत्वात् कर्मणितेयकौ ह्रज्हरणे हरणमपनयनं चिञ्चाद्यमुभयपदी अनि-
ट्च ह्रियतइति सकर्मकत्वात्कर्मणिप्रत्यय ॥ ये ॥ ४ ॥ इहकस्मान्नभवति जुहुयात्
इयादिति अन्विषयत्वात् अनपीतिहिचानुवर्तते अथवा यदय नाम्नो य ईचास्येति
यकारेदीर्घमिकारं शास्ति तज्ज्ञापयति न सर्वस्मिन् यकारेदीर्घ इति सज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्वा चीयंत इति यइति दीर्घं चिञ्चयने चयन रचनाविशेष अयमु-
भयपदी सकर्मकोऽनिट्च हूयतेइति जुहोते, प्रागवत् ॥ दा ॥ ५ ॥ ननु किमत्र
दकार आदिरस्य दा धातुरादिरस्येति वा नाद्य, वात्वाधकारात् दादेर्घ इत्यत्र तु दा-
वृत्तेर्ग्रहण किञ्चित्परइति अपित्तादिडित् गादिः किदित्युभयस्याप्यनुवृत्तेरितिभावः
अत्रक्तोवेत्यतो व्यवस्थितार्थवानुवृत्तेरादनुदात्तेत्यर्थतोर्धीन् सप्तम्यंतात्मनेपदसंबन्धाद्वा

भवति कितिपरे । वेदविदे अदोदीयते ॥ दीयेत दीयतां
अदीयत इत्यादि निधीयते धान्यंभूमौ दुधाञ्जधारणपोष-
णयोः माङ्माने मीयते मीयते मीयते मीयते मीयत मीयतां
अमीयत इत्यादि कैर्गैरैशब्दे ॥ संध्यक्षराणामा ॥ ६ ॥
संध्यक्षराणां धातूनामात्वंभवति अनपिविषये कीयते

आदातामतः मायादित्यत्राप्रसंग वेदविदइति दावोप्रेरणेस्थामीदादेरिति षष्ठ्या इत्यं-
तादेशे यइति दीर्घः अदइत्युक्ते कर्मणिप्रथमा वेदविदइति सप्रदानेडे एवंनिधीयता-
मिति धाञः दादेरि इत्यादिशब्दस्य व्यवस्थार्थत्वाद् दाप् लवने दैप्शोधने इत्ये-
तयोरत्राग्रह्यादीयते इत्येवरूप सध्य इहधातोर्त्यधिक्रियतइति गोभ्यां नौभ्यामि-
तिनात्व अम्दासोरात्वविधेरधातुव्यावृत्तादपि विशेष्यार्थमधिकृतेन धातुना विशेषणैः
संध्यक्षरस्तदंतविधौसति सध्यक्षरांतानां धातूनामात्वविधेर्दौकु इत्यादौ मध्येवा
संध्यक्षराणामात्व न भवति आतोऽनपीत्यतोऽनपीत्यनुवृत्तेश्च प्रसज्यप्रतिषेधाज्ञ-
युक्तम् अनेमिक्तिकमेतदात्व प्रत्ययपरत्वमपि नापैक्षत इति ककारोपि न व्यवधायकः
अतएवच सुगल इत्यादौ प्रागेवप्रत्ययोत्पत्तेर्भवदात्व प्रकृतेराकारातत्वादातो ड इति
ऋप्रत्ययं जनयति चेतास्तोताइत्यादौ चिचस्तुतो ताप्रत्ययेगुणेच सध्यक्षरस्य लाक्ष-
णिकत्वाल्क्ष्णप्रतिपदोक्तपरिभाषणानात् न अनपीति विषयसम्प्रत्या अविषये आत्व-
निषेधात् स्तनधयादावुत्पत्तेःप्रागपिनात्व आत्वाद्वा नित्यत्वेन प्रागेवावभवति अथवा
प्लायतीत्यादावप्येवमात्वप्रसगाभावादनपीति निषेधो निर्विषय सन् सर्वत्राविषये
आत्वेननिवारयति ॥ सध्यक्षराणामा ॥ ६ ॥ संध्यक्षराणावा धातूनामिति संध्यक्षरां-
नानामित्यर्थः कायतइति कैर्गैरैशब्दार्था तत्रत्रयाणामप्यात्वे सकर्मकत्वात्कर्मणिते
यवौ गै इत्यस्य तुदादित्वाद्दादेरिति दीर्घः शोतनूकरणं निशातन शायतइति आत्व
षोऽतकर्मणि अतकर्मनाशः सीयतइति आदेःष्णः ऋः इतिसत्वे दादेरितिदीर्घः हीय-
तइति ओहाको दादित्वादित्वं हीयतइति हाडोडित्वाभावात्तेत्वं पीयतइति पिबते-

गीयते रीयते शोतनूकरणे । शीयते शोतकर्मणि सीय-
ते ॥ ओहाक्त्यागे हीयते । पापाने पीयते । घ्रागतिनिवृ-
त्तौ । आदेः णः स्रः इतिषकारस्य सकारः निमित्ताभावेनै-
मित्तिकस्याप्यभावः इतिठकारस्य थकारः स्थीयते ॥ त-
नोतेर्नोवा ॥ ७ ॥ तनोतेर्नकारस्य वा अकारादेशोभवति
यकिपरे । तायते तायेते तायते तन्यते तन्येते तन्यते इ-
त्यादि तायेत तायेयातां तायेरन् तन्येत तन्येयातां त-
न्येरन् इत्यादि तायतां तायेतां तायतां तन्यतां
तन्येतां तन्यतां अतायत अतायेतां अतायंत अत-
न्यत अतन्येतां अतन्यंत इत्यादि ऋगतौ ॥ गुणोत्तिसंथो-
गाद्योः ॥ ८ ॥ अर्तिसंयोगाद्योर्गुणोभवति कितिडिति

दीदित्वादित्वा घ्रागतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिरवस्थानं स्थीयत इति पस्यात्र सकारे निमि-
त्ताभावान्नैमित्तिकस्याप्यभावः स्थीयत उक्त । नकारजावतुस्वारपंचमौ झलिघातुषु ।
सकारजः शकारश्चेर्षीट्वर्गस्तवर्गज इति । पंचमा व्यमृणना । झलिहस्त्यर्थः
चेच्चकारेर्षीट्वर्गकाराभ्याम् अकर्मकत्वाद्भावे तेयकौ इत्वदीर्घः ॥ तनोतेः ॥ ७ ॥
तनोतेर्नकारस्याकारोवा वाच्यइत्यर्थः ब्राह्मन्स्य व्यवस्थितविभाषार्थत्वाच्चोन्मत्त
न भवति तायतइति आत्वपक्षे तन्यतइति तदभावे तनोतइतिषष्ठ्यैवतस्यास्ते सिद्धे
नावेति नकारग्रहणं नावेतियोगविभागेन तनोतेरन्यस्यापि जनसनखना नकारस्य
वाशब्दात् झसेकडिति सप्रत्यये किपिच नियमेन यैविकल्पेनात्वविध्यर्थजातः सातः
खातः सिसासति अब्जः गोप्ता इदोन्तुषाः असृक्पखाः विजावा अमेजावा आवि-
त्यपि विभजनीय दधीक्रा अयेजा इत्याद्यर्थ जायते जन्मते जाजायते जंजन्यते इति
भवति एवंसनखनोरपि गुणे नोक्तमनित्यमितिक्विस्यद्वयुसीति निषेधो न भवतीति
भावः ॥ गुणोर्ति ॥ ८ ॥ अयते स्मर्यते इति ऋगतौ स्मृष्टौ आभ्यांयकिगुणोऽरि
प्रक्रमेति ह्रिः केचित्तत्र कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तव्यापारमाचक्षते यथापच्यादयो

च परे ऋकारस्य गुणोऽर् अर्ग्यते स्मृञ्स्मरणे स्म-
र्यते यत्कर्म गुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मक-
र्ता तत्रापि एतदैवोदाहरणं पच्यते ओदनः स्वयमेव । भि-
दिर् विदारणे भिद्यतेकाष्ठं स्वयमेव भिद्यते भिद्यतां
अभिद्यत इत्यादि लृञ्छेदने लृयते केदारः स्वयमेव

विह्वल्युपसर्जनं विह्वेदन्तत्र वक्तुर्विवक्षितश्रुविकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति यदाकर्मण,
सौकर्यातिशयप्रतिपादनार्थं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदानीवृत्तप्रेषणं कर्मस्व-
क्रियावयवेतिथत वर्तमाने कर्मत्वे स्वकर्तृत्वेऽवतिष्ठत इति कर्मणएवक्रियाया स्वातं-
ज्येण कर्तृत्वाद्धातोरेपि तदानीमनेकार्थत्वात् कर्मव्यापारमात्रवचनोभवतीति पच्या-
दिश्वोदानात् कर्तृत्वमेव न कर्मत्वगंधोपीत्यकर्मत्वात्सकर्मकस्यापि धातो, कर्तारभावे
वा प्रत्ययप्राप्तौ अन्यतरत्र यगाद्यप्रसंगे वक्तव्यमिदमारभ्यते यत्कर्मेति गुणस्य
सौकर्यादेर्योगात् प्रतिपादनसवधाद्यत्कर्मकर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्ताकर्मवद्भवति
कर्मसंज्ञालभत इत्यर्थः नचैतया कर्मसंज्ञया सकर्मकत्वाद्विद्यते काष्ठेनभेत्तव्यं
काष्ठेन काष्ठस्येवेति भावेप्रत्ययो नस्यादिस्थाशक्य प्रत्ययाधिकारान् प्रत्ययस्यैवकर्तुं,
कर्मत्वविधानात् इहतुभावोवाच्यः अतएव काष्ठात् कर्मणि द्वितीयापि न भवतीति
भिद्यतेकाष्ठे पच्यते ओदन इत्यत्रतु सत्यपि कर्मत्वे तस्याख्याताभिहितत्वादन्यो-
क्तप्रथमैव काष्ठादिभ्यः स्यात् तथाधात्वधिकारोपेते धातोर्इत्यस्मिन्नेकत्वस्य विव-
क्षितत्वादेकस्मिन्नेव धातौ कर्तृत्वेन विवक्षितस्य कर्मत्वमिति पचत्योदन्देवदत्तो
राध्यत्योदन, स्वयमेवेत्यत्र न भवति यातुभेदात्तत्रापीति कर्मत्वेन प्रक्रिया-
भेदाभावात् इति भावः पच्यतइति अकर्मकत्वात् प्राग्वत्तेयकौ ओदन इत्य-
त्राख्यातोक्तत्वादन्योक्तइति प्रथमा स्वयमिति तूदाहरणान्तरमपि कश्चित्तरव्युदा-
सार्थं प्रत्युक्त द्विकर्मकस्येति तेचधातवः ॥ दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिब्रुशासिजि-
कर्मशुक् । नीञ्हृकृषमथवहृदडिग्रहमुपपचकर्मभागाति ॥ रामचद्राचाभ्यांक्ताज्ञेयाः ।
नगरमिति नगर निवासो येषां ते नागरिका, केनेयेकाः इक, आदिबृ-

ल्येत ल्यतां अल्यत ॥ क्रियमाणंतु यत्कर्म स्वयमेव
हि सिद्धयति ॥ सुकरैः स्वगुणैर्यस्मात्कर्मकर्त्तेति तद्वि-
दुः ॥ १ ॥ अथद्विकर्मकस्योदाहरणम् ॥ जीञ्ज्रापणे
नगरनीयते नागरिकैः वनेचरः नीयेत नीयेतां अनी-
यत इत्यादि दृष्ट्या च याच्नायां दुकारककारानु-
बन्धौ कार्यार्थौ भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन
प्रच्छन्तीप्सायां ग्रहांकृतिचात संप्रसारणं पृच्छते पं-
थानं पथिकेन पांथः शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छते इत्या-
दि ॥ द्रुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छिचिद्रूशासिद्विकर्मयुगं ।
नीहवहकृषिमथिदंडिग्रहमुष्पचिद्विकर्मकाः ॥ १ ॥
इतिभावकर्मणो यकिप्रक्रियाः ॥ अथःपुनः कर्त्तरि

द्विर्वनेचरतीति चरेष्टाविति ट. अलुक् कचिदिति डेरलुक् वनेचरे मुख्येन
कर्मणि तेयकौ अन्योक्तत्वात् प्रथमा अथवा नगरेपि कस्मान्नभवति एकत्रैववि-
धेश्चरितार्थत्वात् कर्मणि त्वेकत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमपि कदाचिन्नगरे
प्राप्नोति न कर्तुं तेन प्रागसंबन्धात् येतहि प्राक् कर्ता संबध्यते तत्रातं-
गत्वात् प्रायेणप्रत्यय अतएवदुह्यते गौ. पयोदिवदत्तेनेति गवि तथोक्तं
गुणकर्मणि लादिविधिः पूर्वगुणकर्मणोर्भवति प्रयोगात् मुख्यकर्मप्रेम्सु
यस्माद्व्येव यतते प्राक् तस्माच्छुद्धस्य दुहेर्भवति गवापूर्वमेव संबन्ध.
गौर्दुहितापयसस्तु प्राक् तस्माद्वाद्यस्तस्मिन्निति एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
अप्रधाने दुहादीनां प्रधानेवहनीह्यां । लादि कर्मणिचान्येषां नियमोनैव विद्य-
ते । भोजनमिति इहापि याजकस्यपूर्वं यजमानेनैव संबन्धात्तत्रप्रत्यय. प्रच्छ
झीप्सायां झीप्सा जिह्वासा पृच्छतइति पथा गच्छतीति पथिकः केनेयका इती-
कः अणित्वाद्धृद्धिः पंथानंनित्यंगच्छतीति पाथ. णितोवेति ण. सहादित्वात्
पांथादेशेष्टद्धिः अथापि पथिकस्य पांथेन कर्मणा पूर्वं संबन्धात् तत्र प्रत्यये

प्रणीयते ॥ परोक्षे ॥ १ ॥ णप् अनुस् उस् थप् अथुस्
अ णप् व म ए आते इरे से आथे ध्वे ए वहे महे धातोः
परोक्षे अतीतेकाले णवाद्भ्यः प्रत्यया भवन्ति णकारो
वृद्धार्थः णकारः पित्कार्यार्थः ॥ द्विश्च ॥ २ ॥ णवादिस्
योगेधातोर्द्विवचनंभवति ॥ आभ्वोर्णादौ ॥ ३ ॥ पूर्व
स्याकारस्य भूशब्दस्य चाकारो भवति णादौसति
ह्रस्वः झपानांजयचपाः इतिवकारः ॥ भुवोवुक् ॥ ४ ॥
भुवोवुगागमोभवति णवादौपरे । बभूव बभूवतुः बभूवुः

यकिञ्च ग्रहाचेति रेफस्य ऋकार, एवंशिष्येणेत्यपि पुनःकर्तरीति पूर्वकर्त
तिबाद्योदर्शिता इदानी णवाद्योपि कर्तरिप्रदर्श्यत इत्यर्थः ॥ परोक्षे णवा
सुस् ॥ १ ॥ अत्रपरमक्ष्ण इतीद्रियमात्रवचनेनाक्षिशब्देन तत्पुरुषे कचिदमात्र
तस्येति परप्रयुक्ताक्षिशब्दाट्टाडकाइति डेटिलोपे सहादित्वात् परसूभावे
जातस्य परोक्षशब्दस्यातोद्रियार्थे वृत्तौ सुप्ते किलविललापत्यादौ प्रत्यक्षेऽ
कर्तरिवैचिन्त्यात् परोक्षेणन्वमाः ज्ञेयाएवंच वैचिन्त्यापह्नवयोरित्यत्र
चिन्त्यग्रहणं विस्पष्टार्थं क्षणप्रवाहस्य धात्वर्थस्य एकत्रक्षणेऽसंभवादित्त्रिय
ग्राहत्वेन पारोक्षेपि साधनशक्त्याश्रयरूपे फूत्कारसीत्कारादिविशिष्टे द्रव
प्रत्यक्षे धात्वर्थे एवलौकिकानां प्रत्यक्षाभिमान इति तन्निवृत्त्यर्थं परोक्षमात्र
णं अत्रानद्यतनेऽतीतइत्यनुवर्तत इत्याह धातोरित्यादि अतीतानद्यतनपरोक्ष
वृत्तेर्धातोरित्यर्थं द्विद्वच प्रत्यासत्तेरनुवृत्तेर्वा णवादियोग एवभवतीत्याह
द्विश्च ॥ २ ॥ णवादीति द्विवचनं द्वि, प्रयोगो भवतीत्यर्थ एतच्च सस्वन
आदिरिति सूत्रेप्रतिपादितं ॥ आभ्वो, ॥ ३ ॥ वसंतनिर्देशादिह न भूमात्रं गृह्य
अकारस्य धाप्यकारे प्रयोजनाभावादाकारस्य ह्रस्वविधिनैवसिद्धेरनारम्भा
दकारस्याकारो विधीयत इत्याहपूर्वस्याकारस्येति बोधवीत्यत्र तु यल्लुड
तस्य छादसत्त्वान्नात्व ॥ भुवो ॥ ४ ॥ अत्रक्रादेर्णादिरितिषष्ठ्यर्थात् सप्तमं
स्यादित्याह णवादौ सतीति बभूवेति भूसत्तायामित्यपि भवादिरितिधातुसंज्ञाय
धातोरितिसर्वत्र तिबादिप्रसंगेच वक्तुर्विवाक्षितपूर्वकाशब्दार्थप्रवृत्तिरिति
भूतानद्यतपरोक्षविवक्षाया णवादौ नवपं कर्तरिपंचेति परतोऽन्यदिति

॥ क्रादेर्णादेः ॥ ५ ॥ कृसृभृवृदृश्रुवृ इत्येतस्मात्पररय णवा-
दैर्गणस्य वसादेरिणभवति अन्यस्माद्भवतीति निय-
मादिङागमः बभूविथ बभूवथुः बभूव बभूविव बभूविम
बलिर्बलवान् बभूव दुपचष्पाके ॥ अत उपधायाः ॥
॥ ६ ॥ धातोरुपधायाअकारस्य वृद्धिर्भवति जिति
णितिचपरतः । पपाच्च ॥ णादिकित् ॥ ७ ॥ णादिरपि-
क्विद्भवति ॥ लोपः पचांकित्येचास्य ॥ ८ ॥ पचादीनां

च कर्तरिपरस्मैपदे नाञ्जिचेति प्रथमाद्येकत्वादौ यथायथं णवादयः तत्र भू ण
इतिस्थिते णस्येत्वालोपे द्विष्टेतिद्वित्वे आभ्वोरिति आत्वेङ्गपानामिति वर्ग्यो वर्ग्य-
णेति भस्य वे भुवो वुगिति कित्वादत्ये वुकि धातोर्नामिनइति न वृद्धिः ॥ क्रादेः ॥
॥ ५ ॥ अत्रानेकस्वरदित्यतोनिपेषोऽनुवर्ततेरुदादेरित्यतो वसादेरितिच तत्रक्रादीनां
नैकस्वरदित्येव निषेधे सिद्धेनियमार्थोयमारभ इतिमत्वाह अन्यस्मादित्यादि कृचो
ऽत्र प्रथमनिर्देशः केवलस्य ग्रहार्थ इति ससुट्कस्य संचस्करिथेतीदृसिद्धोभवति बभू-
विथेति इटि वुक् ॥ अतः ॥ ६ ॥ धातोर्नामिनः इत्यतोधातोरित्यनुवर्तते आदिस्व-
रस्येत्यतोवृद्धिः, ङिणतीतिचेत्यत आह धातोरित्यादि पपाचेति पचर्णपिद्वित्वेवृद्धिरा-
कार धातोः कि साङ्गोपत्य सामनः नोवेतिवाग्रहणाट्टिलोपाभाव अत कि भेद-
यति उपधायाः कि चकाशयति । णादि ॥ ७ ॥ अपिदिति अपित्तादिरित्यतोनु-
वृत्तेः ङित्वे प्रकृते कित्वातिदेशः ईजतुः ॥ ईजुरित्यादौ संप्रसारणार्थः तद्विधौच
ङितीत्युच्यमाने वक्तः स्वपितः इत्यादावपि संप्रसारणं प्राप्नोति जजागारतुरित्यादौ च
सत्यपि कित्वेनोक्तमनित्यमिति गुण एवं सस्मरतु संचस्करतुरित्यादावपिज्ञैर्य
अथवा कित्वाभावोऽत्रैव कानविधौवक्ष्यते अपित्कि चकार इयाज ॥ लोपः ॥ ८ ॥
पचामिति बहुवचनं गणसंप्रहार्यमित्याह पचादीनामिति तत्रपचाद्ययो येषा पूर्वरूपे-
णादिनिमित्तआदेशः, संतिते असंयुक्तह्रसयोर्मध्यस्थाकारवतः शसद्वद्वकारादिगुणभू-
ताकारव्यतिरिक्ताः तृफलभजनप्रपः हिंसार्थो राधः विकल्पे जृ भ्रसु त्रस फनराज

अनादेशादीनां कितिणादौ सति पूर्वस्य लोपो भवति अकारस्यैकारः । पेचतुः पेचुः ॥ वेदथपः ॥ ९ ॥ क्रादिभ्योऽतिरिक्तानामनिटां धातूनां थपइ वामभवति सेटः कित्वं वा वक्तव्यं कित्वादेत्वपूर्वलोपोऽन्यत्कार्यं न भवति । तथोक्तं । अस्तिव्येदस्थपः स्यादिदथसृजदृशोर्वोपदेशे त्वतश्च नित्यानिट् तु स्वराश्च कृद्वरहिताद्यस्तु तस्मान्न न स्यात् । कित्वेयञ्चोक्तमस्मिन्भवति खलु तदप्येवलोपो विधातुं नान्यत्कार्यं विधातुं प्रणिजगदुरिति

आजभ्रासस्य मुखेनैते ज्ञेयाः इत्यभिप्रेत्याह अनादेशादीनामिति नास्त्यादेश आह पूर्वस्येति तेषां आदेशाश्चणवादिनिमित्ता गृह्यते तादृशमेव प्रयोगात् अतएव सेहनेमुरित्यादेः ण सन इत्यादेशादित्वेयेत्वपूर्वलोपो पूर्वस्य ह्रसादिरित्यतोऽनुवर्त लोपोऽयं पूर्वतस्य न भवति नानर्थकेऽलोत्यविधिरितिन्यायान् अनर्थकच पूर्वस्य अवयवत्वात् अवयवाह्यनर्थकाः अकारस्येति एको असहायौ हसौ पूर्वापरत्वेन चर तथाविधस्येत्यर्थः अतएव तत्सरस्ततश्चुरित्यादौ न एतच्च सर्वं तादृशमेव प्रयोगाद्भ्यचकारस्यानेकार्थत्वाद्वा पेचतुः पेचुरिति द्वित्वेनैव पूर्वलोपो किति किं अह पपच वेदथप ॥ ९ ॥ यपोवेति भवतीति वक्तव्यं वाशब्दोऽयं व्यवस्थितविकल्पार्थः तेन स्यादित्ययतिभ्यश्च वृक्स्वभ्यां तथावयः पाक्षिके तथासेद्भ्यः शेषानिद्भ्यश्च नित्य निडिति सिद्धयति तथा वृव्यतिरिक्तानां क्रादीनामृदतानाच नित्य न भवति सृजि दृशोर्वा भवतीति च निपातानामनेकार्थत्वात् सेटः कित्वमिति इडासहितस्य थ कित्वं कश्चिद्वक्तव्यमित्यर्थः अत्रानि वाशब्दः पूर्ववद्व्याख्येय इति पेचिथेत्येत्वपूर्वलोपो प्रति तथा दृदिथेत्यातो नपीत्यालोपंच प्रति कित्वमभवति विभेदि इयजिथेत्यादौ गुणसंप्रसारणादिकार्यं प्रति कित्वं न भवति विपर्यस्तु न तिस्र्यार्थां शास्त्रप्रवृत्तिरिति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्वा प्रयोगाद्वा भवति कित्वादिति पेचिथेत्यत्रालोपः पचामित्यनेन पपक्येति इडभां

स्पष्टभाद्या मुर्तीद्राः ॥ १ ॥ पेचिथ पपक्थ पेचथुः
पेच णवुत्तमो णिद्वद्वक्तव्यः । ततो वित्तल्पेन वृद्धिः पपाच
पपच पेचिव पेचिम आत्मनेपदेऽपि पेचे पेचाते पेचि-
रे पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे पेचे पेचिवहे पेचिमहे । हुकृञ् क-
रणे ॥ रः ॥ १० ॥ पूर्वस्य ऋकारस्याकारो भवति । चकृअ
इति स्थिते ॥ धातोर्नामिनः ॥ ११ ॥ धातोर्नतभू-
तस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ङिति परे । चकार चक्रतुः
चकुः चकर्थ चक्रथुः चक्र चकार चकर चकृव चकूम

नाकिच्चादेत्वाद्यभावे चोःकुरिति चस्य कः पपचेति णित्वाभावे पित्वादिक्त्वा-
न्नैत्वादि पेचिथेति ऋदेर्णादेरिति नियमादिद् उत्तमपुरुषेऽत्र वैचिन्त्यात्परोक्षज्ञेय
लोपादिपूर्ववदिति पेचे इत्यादावपि णादि किदिति किच्चात् पेचथुरित्यादिवल्लोप-
पचाभित्येत्वपूर्वलोपाचित्यर्थः ॥ र ॥ १० ॥ ऋ अ इतिच्छेद् तत्र ऋइति लुप्रषष्ठी
पूर्वस्य हसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्त्तत इत्याह पूर्विति कुतेद्वित्वे पूर्वरूपसंबन्धिन
इत्यर्थः चकृ अ इति कृन्नोणपि द्वित्वेऽत्रत्वे चत्वेन कस्य चकारेकृते एवस्थितेसती-
त्यर्थः ॥ धातोः ॥ ११ ॥ अतभूतस्य प्राप्तस्येत्यर्थः भूमाप्त्यर्थोऽयम् अत्रादिस्वरस्ये-
तोवृद्धिः ङितितीति चानुवर्तत इत्याह वृद्धिरित्यादि चकारेति ऋकारस्यात्र सावर्ण्या-
दाजोतः धातोर्कि त्वष्टुरपत्यं त्वाप् अण् नामिनः किं, उभयति भकारस्य साभूत्
नचादिस्वरस्येत्यतः स्वरस्येत्यनुवृत्तौ नात्रप्रसंग इतिवाच्य संबन्धादादेर्यनुवृत्तेन-
योगात्तरारंभात् तत्रनाम्न इत्यनुवर्तत इतिचेन्मानुवर्तिष्ट विचकार व्याचकारेत्यादौ
कचिन् द्वयोर्न सधिय्वोर्युट्चेति तु कश्चिद्गृहणान्न भविष्यति आगिरसइत्यादि
निवृत्त्यर्थं चातदपवाया इत्यत्र धातुग्रहणं करिष्यते एवंतर्हि धातोर्नामिनोवृद्धिरेव
यथास्यात् परत्वादन्तरात्वाच्च गुणोमाभूदिति नामिग्रहणं तेन चिरिजिजेहसार्थ-

आत्मनेपदे चक्रे चक्राते चक्रिरे चकृषे चक्राथे ॥ ना-
मिनोऽचतुर्णां धोटः ॥ १२ ॥ नाम्यंताद्धातोरुत्तरस्य
धकारस्य ढत्वं भवति चतुर्णां संबन्धिनो न भवति ।
चकृद्धे चक्रे चकृवहे चकृमहे । अस्मभुवि पूर्ववत् णया-
दयः द्विर्वचने कृते सवर्णे दीर्घः सह आस आसतुः आसुः

योभूते सेर्णित्प इति णिन्त्वात् वृद्धावचिरापीवजिरापीदित्यादि सिद्धयति अन्यथा
गुणैकृते यांतत्वात् इयंतक्षणेत्ववृद्धौ अचिरयादीजरयोदिति विरुद्धमापद्येत यद्येव
स्वकरोति प्रियकरोति अत्र जिडित्करणइति वौगुर्वादिरेत्यत्र वेरिकारस्यापि प्रश्ले-
षात् प्रादेशतो वृद्धिर्न प्राप्नोति मामूद्वृद्धि आदत्तः प्रादेशो भविष्यति स्वादेशश्च
इष्टमेयस्सुच प्रेष्ट इत्यादावातोऽयइए इत्येत्वे नास्ति दोषः एवमर्थापयतीत्यादाव-
पिज्ञेयमुत्तरसूत्रे वातउपथाया इत्यत्रातइति विभज्य ऋणित्यनतरस्य धातोरोतोवृद्धि-
रिति व्याख्ययात्र सर्वत्र वृद्धिः अतएव चकशब्दादशब्दाच्चाचारकिर्वताणपि वृद्धा-
वातोणपृडावित्यौत्वे चकौ चकतु चकु उ अतु उरित्याद्यपिज्ञेयम् आम्प्रत्ययाभाव
चात्र कासादिवक्ष्याम, चकतुरिति ऋर चकर्थेति क्रादिनियमान्नेट् चकारेति
णबुत्तमोचेत्यपि णिन्त्वादवृद्धौ गुणः, चक्रिवेति क्रादिस्वान्नेट् चकृष इति किलादि-
तिषत्व च ॥ नामि ॥ १२ ॥ अत्र धातो रित्यनुवृत्तेर्धातोर्नामिन परस्य घस्येत्यर्थः
योहि धातोर्नामिन, परोव अर्थादसौ नाम्यताद्धातो परइति मत्वाह नाम्यताद्धातो-
रुत्तरस्येति ननु चैवं कृषिद्धमित्यत्र पीशब्देन व्यवधानान्न स्यात् सैवं अचतुर्णामिति
पर्युदासेनाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य सबन्धिनो धस्येति व्याख्यानात् पीध्व प्रत्ययोत्राप्यव्यव-
वहित एव लुलुविद्धे लुलुविध्वे इत्यत्रोदितोवेत्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्वा-
ढत्वं अचतुर्णामिति प्रसज्यपक्षेपि न दोष इति मत्वा व्याचष्टे चतुर्णामिति अत्र पक्षेऽधि-
कारात् प्रत्ययः प्रत्येतव्यः चकृद्धेइति ढत्वं नामिनः कि एधिपीध्व अचतुर्णां कि स्तुध्व
चतुः शब्दार्थं व्योमन्त्याभादत्र दिवादिपर्यन्तांस्तिवादीन्नवचतुर आचष्टे यद्येवं चेताध्वं
स्त्रोताध्वम् इत्यत्रापि प्राप्नोति न नामिन इत्यस्यावृत्त्वा धस्यापि विशेषणत्वान्ना

आसिथ आस्थ आसथुः आस आस आसिव आसि-
म ॥ कासादिप्रत्ययादाम् ॥ १३ ॥ ऋस्भूपरः कासादेर्द्धा-
तोःप्रत्ययांताच्च आम्प्रत्ययो भवति णवादौ सच कृअस्-
भूपरः प्रयोक्तव्यः कास् शब्दकुत्सायां कासरोगइत्यर्थः
ऋकार ऋत्कार्यार्थः कासांचक्रे कासांचक्राते कासांचक्रिरे
कासांचक्रिषे कासांचक्राथे कासांचकृद्धे कासांचक्रे
कासांचकृवहे कासांचकृमहे कासामास इत्यादि

मिनः परस्य धस्येति अत्रहि आकारात्परो ध. नतुनामिनः अस् भुवि भवनभू तत्र
भुवि भावेइत्यर्थ अत्रवक्ष्यमाणेन कासादिसूत्रेणास्मिन्बौ अनुप्रयोगसामर्थ्याद्देशादे-
र्भादि असादेर्धातोः भूइत्यादिरादेशो भवत्यनपि विषये बभूव उवाचेत्यादि अने-
नसूत्रेणास्तेर्भूरादेशो भवतीति दर्शयितुं भुवः कृवश्च रूपाणि दर्शयित्वा अस्तेरपि
रूपाणिदर्शयति आसेत्यादि असोणवादौ द्वित्वे आभोरित्यात्वे सवर्णदीर्घः आसि-
थेति वेदथप इतिनित्यमिद् आसिथेति क्रादिनियमादिद् ॥ कासा ॥ १३ ॥ कास
आदिर्येषाते कासादय. कासईहृद्य्चकास्उष्विद्जागृ एते पाक्षिका भीहुभृही
एतेद्विरुक्ताः अन्येच यथाप्रयोग ज्ञेया प्रत्ययग्रहणेप्रत्ययमात्रस्याप्रयोगात्तदंतग्रहणं
णवादयश्चात्र क्रादेर्णादेरित्यतो निमित्तत्वेनानुवर्तत इतिसर्वं मत्वाह कासादेर्धातो-
रिति प्रत्ययांताच्च णवादाविति सचेति आमित्यर्थं ततश्चपूर्वं कासादयस्तत आम्
तत. क्रादयस्ततो णवादय इत्येवप्रयोक्तव्यमिति भावः तथोदाहरिष्यति अतएव
ऋस्भूपर इतिबहुव्रीहि तत्पुरुषेतु वैपरीत्यं संपद्येत ऋकारइति ऋत्कार्येतु नऋत
इतिवक्ष्यते कासाचक्रइति अत्रकासधातोरात्मनेपदिनो णवाद्यात्मनेपदेषु आभिजाते
तस्यचादिषु पाठसामर्थ्याज्जाताया विभक्तेरव्ययत्वादव्ययादिति लुकिआमंतात्पदात्
कृविपरेतु प्रयुक्ते तेनैवात्मनेपदेन प्रक्रियापूर्ववत् अतएव उभयपदित्वे-
ऽपि परस्मैपद न भवति कास आत्मनेपदित्वात् यदात्वात्मनेपधातुरुभ

चकासु दीप्तौ चकासांचकार चकासांचक्रतुः चकासांचक्रुः
 चकासांचकर्थं चकासांचक्रथुः चकासांचक्र चकासांचकार
 चकासांचकर चकासांचकृव चकासांचकृम चकासांमास
 चकासामासतुः चकासामासुरित्यादि जागृ निद्राक्षये
 जागरांचकार जागरामास इत्यादि एध वृद्धौ एधांचक्रे
 एधांचक्राते एधांचक्रिरे ईक्षांचक्रे ऊह वितर्के उहांचक्रे
 विद् ज्ञाने विदांचकार आमिषिदेर्नगुणः विदां-
 बभूव इत्यादिप्राग्वत् ईहचेष्टायाम् ईहांचक्रे ईहांबभूव
 ईहामास ॥ इतिकासादयः ॥ प्रत्ययांतात् चिकीर्षा-

यपदी परस्मैपदीच तदतिनैवोभयपदेन परस्मैपदेन च कृञःप्रक्रियाज्ञेया कासामास
 कासांबभूवेति अत्रकास आत्मनेपदित्वेपि णादौबिभक्षित एवाभिवधौ अनुप्रत्ययोश्चा-
 स्मुवोः परस्मैपदित्वात्ताभ्यामुपपद्यमानं पश्चात्परस्मैपदमेवोत्पद्यत इति काचित्क
 आत्मनेपदस्यापपाठो ज्ञेय एव सर्वत्राप्यस्मिन्वौ कृञोऽप्युक्त उभयपद असंभूभ्या
 परस्मैपदमिति ज्ञेयं एतच्च सर्वप्रयोगाल्लभ्यते एवकासाचक्राते कासांचक्रिरे कासामा-
 सतु कासामासु कासांबभूवतु कासांबभूवुरित्यादिज्ञेय मित्वंचामो न भवति कास
 आस्मिधानात् मित्वे हि सति मिदंत्यादिति कासउपपायामामि सवर्णदीर्घेच सत्य-
 सतिवा आमि विशेषाभावात् कास आम् विधानं व्यर्थस्यात् इदं च सूत्रकृतापि
 यस्यकस्यापि ग्रहण मत्वा सूत्रेकासग्रहणं कुर्वता सूचित चकासृजागृपरस्मैपदिनौ
 जागरांचकारेति अत्रामिगुण इतिगुणः अपित्तादिरिति छित्वेन किञ्चतीति प्रतिषेधो
 न भवति जागर्ते कृतगुणस्यैवात्र पाठात् अपित्तादिरिति प्रतिषेधार्थं तादिगुणे
 आम् पाठाद्वा कासादौ विदेरकारांतत्वस्य पाठाद्वा अन्यथा विदेरप्ये-
 वमगुणोसिद्धे किमदंतत्वपाठेन अतएव अमिषिविदेर्न गुणइत्येव वक्तव्यं
 आदिस्वरस्येति सूत्राऽनुबंधकार्याणामन्तित्वस्य ज्ञापितत्वाद्वा एवं सर्वत्राप्यामि
 गुणे ज्ञेयं एधांचक्रइति एध वृद्धौ आत्मनेपदी विदेतिपरस्मैपदी आमीति

चकार चिकीर्षामास चिकीर्षाबभूव पाल रक्षणे पालयां-
चकार पुत्रीयांबभूव पिपक्षामास वर्णयांबभूव लोलूयां-
चक्रे भीहुभृद्गीणां द्विरुक्तानामाम् वा वक्तव्यः त्रिभी
भये विभयांचकार त्रिभयांचक्रतुः त्रिभयांचक्रुः इत्यादि
आत्मनेपदेऽपि विभयांचक्रे विभयांचक्राते विभयांच-
क्रिरे विभाय विभ्यतुः विभ्युः विभ्यिथ विभ्येथ विभ्यथुः
विभ्य विभाय विभय विभ्यिव विभ्यिम जुहवांचकार
जुहवांचक्रतुः जुहवांचक्रुः जुहवांचक्रे जुहवांचक्रा-
ते जुहवांचक्रिरे इत्यादि जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः जुहु-
विथ जुहोथ जुहुवथुः जुहुव जुहाव जुहुविथ जुहुवि-
म विभरांचकार विभरांचक्रतुः विभरांचक्रुरित्यादि
आत्मनेपदे विभरांचक्रे इत्यादि बभार बभ्रतुः बभ्रुः

एतदेववक्तव्यमित्यनंतरमेवोपपादित विदावभूव गुणाभावोप्यत्रानतरमेवोपपादित
ईह आत्मनेपदी ईहामासेति अलघूपयत्वान्नगुणः पलायाचक्र इति परापूर्वादय-
गतावस्मादात्मनेपदी न आमिक्तपोरोल इत्यत्र रोलइति विभज्यात्र लत्यप्रत्यया-
तादिति आमुदाह्रियत इतिशेषः चिकीर्षाचकारेति कर्तुमियेषेत्यर्थे इच्छायामा-
त्मनइति सप्रत्यये द्वित्वे कुहोरिति पूर्वस्यचुत्वे रइत्यत्वे य सइतीत्वे नैकस्वरादि-
तीडभावे नानिद् सइति गुणनिषेधे सेदीर्घ इतिदीर्घे कृतइति इरिति ध्वाविहसे
इतिदीर्घे किलादितिषत्वेसप्रत्ययात्तादात्मि कृत्वोऽनुप्रयोगे एवंस्यादित्यर्थः एवचि-
क्रीर्षाबभूवेत्याद्यपिज्ञेयं पणायाचकारेति पणेऽस्त्यर्थात् गुल्भ्यइत्याद्यप्रत्यये प्रत्यया-
तादात्म्यात्सनेपदनिमित्तस्य केवलंचरितार्थत्वादायातादत्रपरसमैपद पुत्रीयामासेति
पुत्रमात्मने इयेषेत्यर्थेनामोय इति ये इत्वेभाम् वर्णायांबभूवेति वर्णयातुस्त्यर्थाच्चु-
रादेरिति निप्रत्ययातादात्मि गुणायादेशौ लोलूयामाक्षेति अतिशयेन लुनातीत्यर्थे

बभर्थ बभ्रथुः बभ्र बभार बभर बभृव बभृम द्वीलजा-
यां जिह्रयांचकार जिह्रयांचक्रतुः जिह्रयांचक्रुः इत्यादि
जिह्रयांचक्रे जिह्रयांचक्राते जिह्रयांचक्रिरे इत्यादि
जिह्राय जिह्रियतुः जिह्रियुः जिह्रियिथ जिह्रैथ जिह्रि-
यथुः जिह्रिय जिह्राय जिह्रिय जिह्रियिथ जिह्रियिथ जिह्रियिम ॥
सपरोक्षयोर्जैर्गिः ॥ १४ ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः जिग्यिथ
जिगेथ जिग्यथुः जिग्य जिगाय जिग्य जिग्यिथ जि-
ग्यिम जि जये जिग्ये जिग्याते जिग्यिरे जिग्यिषे जि-

अतिशयेहसादिरित्यडिद्वित्वे यडीति गुणेपकारस्य यडोक्तित्वादगुणे आम्यङो
द्वित्वेप्यत्रासेरात्मनेपदाभाव कासामासेतिवज्ज्ञेय अत्रच नैकस्वरादित्यनुवर्तमान-
नैकस्वरादिति प्रत्ययग्रहणस्य विशेषणं न कासादे तेपाप्रत्येकं पाठात् तेन प्रत्ययां
तादेकस्वरादाप्नोति क इव आचरतिस्म अइवाचरतीत्यर्थे कर्तुर्यंङीत्यत्र नाम्नइ
त्यतोऽनुवृत्तस्य चकारस्यानेकार्थत्वात् किंविधौ तलोपे धातुत्वाण्वादौ चकौ
चकतु चकु औ अतु उरित्यादिज्ञेयं विभृहु इतिवक्तव्यो व्याख्येयस्तद्व्याख्या-
नतु कासादिसूत्र एवकृतं वक्तव्यत्वस्मिन् यद्यपिद्वित्वं सिद्धयति तथापिबि-
भराचकारेत्यादौ पूर्वस्येव शृण्वलुङीति तु नैवसिद्धयति लुगभावात् बिभयां-
चकारेति कासादिषुपाठात् बिभीत्यस्मादामिगुण बिभायेति आमभावे णपि
द्वित्वह्रस्वत्वत्वबृद्धयः बिभ्यतुरिति णादिरिति कित्वादगुणे नुधातोरितित्वं
बिभयिथ बिभेयेति वेदथपठति वेदि उभयत्र गुणः सेटइति कित्वाप्रह-
णान्नभवति बिभयेति णबुत्तमइति कित्वाभावेगुणः बिभ्यवेति क्रादिनियमा-
दिदि यः जुहुवतुरिति नुधातोरित्युव बिभराचकारेति कृतपूर्वेत्वस्य कासादौ
पाठादित्व बिभर्थ बिभृवेति आमभावे क्रादिषुपाठान्नेद् जिह्रियतुरिति द्वील-
जायामस्मादामभावे इय शेषसुगमम् ॥ सपरोक्षयोः ॥ १४ ॥ सइति अकार-
स्तंत्रमितीच्छायामात्मनइति सप्रत्ययो गृह्यते जिगीषतीति न समात्रं ज्ञेय-

ग्याथे जिगियध्वे जिग्ये जिग्यिवहे जिग्यिमहे वैचित्र्याप-
 द्वयोरल्पकालेपि णादयोवक्तव्याः सुप्तोहं किलविललाप
 लप् परिभाषणे विललाप विलेपतुः विलेपुः विलेपिथ वि-
 लेप्य विलेपथुः विलेप विललाप विललप विलेपिव विले-
 पिम मत्तोहं विचचार नार्हकलिं गं जगाम ॥ अंगवंगकालिं गेषु
 सौराष्ट्रमगधेषुच ॥ तीर्थयात्रां विना गच्छन्पुनः संस्कारम-
 र्हति ॥ १ ॥ गमांस्वरे ॥ १५ ॥ गम्हन् जन्खन् घस्रद्येतेषा-
 मुपधायालोपोभवति कितिडितिचपरे गम्लगतौ ल-

तीति तत्रैकैव सप्तमीविषयभेदेन सवध्यते सप्रत्ययेपरे परोक्षेवाच्यइत्यर्थः जिगायेति
 म्यादेशेद्वित्वे चुत्ववृद्धयादयः जिग्यतुरिति नुधातोरिति यः जिगयिथ जिगेथेतिवेद्
 थपइतिवेट्प्रभयत्रगुण आदिना जिग्यथुःजिग्यु जिगाय जिगय जिग्यिव जिग्यि-
 मेति वैचित्येति वैचित्य विचित्ता मनस्तापादि निश्चित्तव्याक्षेपः अपह्नवोऽत्यंता-
 पलापः अल्पकालोऽपारोक्ष्य तत्रवैचित्ये विधानंतु णवुत्तमोवेति ज्ञापकानाश्रयणपक्षे
 सुप्तोहमिति वैचित्योदाहरण कश्चित्स्वकृतमेवाजानन् पार्श्वस्थादेव त्वयाकृतमिति
 श्रुत्वा प्रयुक्ते सुप्तोहमिति किलेत्यज्ञान सूचयति तत्रलपेर्ण्यत उपधायाइति वृद्धिः
 लेपतुः लेपुः लेपिथ लेपथुरित्यादि नाहमिति कलिंगो नाम कुरिसतोदेशः तत्रप्र-
 विश्य चिरकाल त्वयास्थितमिति कश्चिदुक्तः सन्नाहमिति अत्र नकेव-
 लमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनपीति भवत्यत्यतापलापः
 जगामेति द्वित्वचुत्ववृद्धयः ॥ गमा ॥ १५ ॥ आमत्र हनादीनामपि ग्रहायेत्याह
 गमहनेत्यादि उपधायाइति उपधायालघोरित्यतोऽनुवर्तते लोपइति नोलोपइ-
 त्यतः किडतीति किडत्यद्वयुसीत्यतः । गम्ल लकारो लिप्पुपादेर्लङ्इत्यर्थः जग्म-
 तुरितिणाविरित्यनुसः कित्वादनेनात्रोपधालोपे क्लृष्टोच्चारण जगमिथ जग-
 न्येति वेट्प्रपइति वेट् इडभावे नञ्चापदान्त इतिर्मस्यानुस्वारेयमायपइति

कारोलित्कार्यार्थः णवादिः पूर्ववत् कुहोश्चुरितिज-
 कारः वृद्धिश्च जगाम द्विर्वचनेकृते किद्वावादुपधाय
 लोपः जग्मतुः जग्मुः जगमिथ जगंथ जग्मथुः जग्म
 जगाम जगम जग्मिव जग्मिम जगामागस्त्यो दक्षिणां
 दिशं हन्हिंसागत्योः ॥ हनोत्रे ॥ १६ ॥ हन्तेर्धातोर्हका-
 रस्य घकारादेशोभवति नकारेऽणिगितिचपरे । मुरांगनाकज-
 ललोलोलः लक्ष्मीमुखांभोजविलासभृंगः ॥ जगत्वय-
 त्राणतनुवभूतो जघानकंसंकिलवासुदेवः ॥ १ ॥ जघ्नतुः
 जघ्नतुः जघनिथ जघंथ जघनथुः जघ्न जघान जघन ज-
 घ्निव जघ्निम जनीप्रादुर्भावे ईकारः ईदित्कार्यार्थः
 आत्मनेपदे एप्रभृतयः पूर्ववद्विवचनं उपधायालो-

परसवर्णो न हन्गतेरिकारातत्वेपि हिंसाया प्राधान्यज्ञापनार्थं प्राक्प्रयोगः तच्चर
 योगप्राचुर्याञ्ज्ञेय ॥ हनोत्रे ॥ १६ ॥ अनेनजघानेत्यादौ हस्यघत्वमितिशेषः किलेति
 प्रसिद्धौ कंसदैत्यविशेषं वासुदेवो वसुदेवनन्दन, कृष्ण, जघ्नतुरिति द्वित्वेचुत्वे जघा-
 नामिति हस्यजे गमामित्यलोपे नकारनिमित्तं घत्व जघनिथ जघथेति वेदथपइति
 वेति उभयत्र घत्वे परत्र नस्यानुस्वारयमौ जघ्निव जघ्निमेति क्रादिनियमादिदि प्राग्वत्
 जनीप्रादुर्भावेप्रादुर्भाव उत्पत्ति ईदित्कार्यत्वादीदित इतिवक्ष्यति जज्ञे जगदिति ।
 जनार्दताजगद्विश्रजातमित्यर्थ, एतच्च पुराणादेरवगंतव्य अत्रजनेरात्मनेपदित्वादेआते
 इरे इत्यादिषु णादिरितिकित्वाद्गमामित्यलोपेन स्तो.श्चुभिरिति चे श्लिष्टोच्चारणेन
 जजोर्ज्ञे, एवस्यादित्यर्थ, जज्ञिषइति क्रादिनियमादिदि प्राग्वत् खनतौ द्वौ परस्मैप-
 दिनौ कृषमिति पूर्णं खातादिकर्म चखानेति णिपठित्वे चुत्वेज्ञपानामिति रस्यचेउ-
 पधाष्टद्विः चखनतुरिति उपधालोप चखनिथेति वेदथपइति नित्यमिद् वाशब्दस्य
 व्यवस्थार्थत्वात् चखिनवेति क्रादिनियमादिद् घस्त् अदने अदन् भक्षणं

पञ्चत्वेन अकारः जज्ञे जगज्जनादनात् जज्ञाते जज्ञिरे ज-
 निषे जज्ञाथे जज्ञिथे जज्ञे जज्ञिवहे जज्ञिमहे खन खनने
 कूपं चखान पूर्वकृत चरुतुः चरुतुः चखनिथ च-
 खंथ चखथुः चख चखान चखन चखिव चखिम । घस्त अ-
 दने घासघ्रासं जघास गौः द्विवचनादौ उपधालोपेकृते
 खनेचपाझसानामिति ककारः ॥ घसादेःषः ॥ १७ ॥ घसि-
 शासिवशीनां सकारस्य षकारादेशोभवति । जक्षतुः
 जक्षुः जघसिथ जघस्थ जक्षथुः जक्ष जघास जघस ज-
 क्षिव जक्षिम अद्भक्षणे ॥ अदोघसू ॥ १८ ॥ अद्भक्षणे
 धातोर्घसादेशो भवति णवादौषड्विभक्तिपरे । पूर्वव-
 द्रूपं ॥ आतोणवडौ ॥ १९ ॥ आकारान्ताद्धातोः परोणव-
 डौ भवति । ङित्वाङ्लोपः ॥ ददौ दानं तदा दाता पपौ

अत्रासाद्भर्वादिरित्यनेन पाक्षिकोऽदोषस्तादेशो विधीयते सोपिस्थानिनोऽर्थेनादना-
 र्थइत्यर्थः नतु घसि प्रकृत्यतरसेतत्तस्यानेनादेशविवानेनासार्वात्रिकप्रयोगत्वज्ञापनाद-
 न्यथा अदेराद् आदतु घसेर्जघास ॥ घसादे प ॥ १७ ॥ इत्यनेन षेकृते जक्षतु-
 रित्यादिसिद्धे किमादेशविवानेन तथोक्त पदमंजया प्रकृत्यतरस्यासर्वविषयत्वज्ञाप-
 नार्थमिदं तेन यत्र लिङं वचनं वा नास्ति तत्र तस्य प्रयोगो न भवतीत्यादि धात्वेति
 घासस्तृण तस्य घ्रास कवल घसादेरिति एतच्च किलादितितृण एवोपपादितं ज-
 सिष्येति प्राग्वज्जित्यमिद् ॥ आतो ॥ १८॥१९ ॥ इहाकारमात्रस्यधातोर्भावात् सतो
 वानेक प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयतीति अक्षत्त्वादसामर्थ्यात्तद्वत्तमहणमित्याह
 आकारान्ताद्धातोर्रिति एवंच सत्योऽौऔ इत्यौत्वेनापि सिद्धे ङित्करणमातोयुङ्निवृ-
 त्त्यर्थं ददावित्यादि द्वाब्जोपि परत्वात् ङौभावे ङिलोपे स्थानिवद्भावात् द्वित्वेपूर्वस्य

पेर्यमुदापुनः ॥ तस्थौऋतस्तदास्थाने धनं हित्वा वनंय-
यौ ॥ आतोऽनपि ॥ २० ॥ अविद्यमानोऽप्रप्रत्यगो यत्रा-
सावनप्रतस्मिन्ननपि विडतिस्वरेपरे आकारस्यलोपो
भवति । ददतुः ददुः ददिथ ददाथ ददथुः दद ददौ ददि-
व ददिम घ्रागतिनिवृत्तौ आदेःऽणः स्रः स्थाइतिस्थिते
पूर्ववद्विवचनं ॥ शसात्खपाः ॥ २१ ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्व-
रूपं तस्माच्छसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ह्रस्वत्व-
खपादेशश्च । तस्थौ तस्थतुः तस्थुः तस्थिथ तस्थाथ त-
स्थथुः तस्थ तस्थौ तस्थिव तस्थिम या प्रापणे ययौ
ययतुः ययुः ययिथ ययाथ ययथुः यय ययौ ययिव

ह्रस्वत्व अर्थः सुगम एव धातुस्तु मूलपदोदाहरिष्यति ॥ आतोऽनपि ॥ २० ॥ अत्र
किङ्कत्यद्वयुसीत्यतः किङ्कतिगमास्वरइत्यतः स्वरइतिचानुवर्तते अनपीति यद्यपि परे
न भवतीति व्याख्यायते तदा थांतीत्यादावदादित्वाद्प् लुकि अनप्परत्वादलोपः
प्रसज्येत तस्मादनपीत्यपोऽप्रसगो लक्ष्यत इत्याह अविद्यमान इति अप्रसक्तइत्यर्थः
तस्मिन्निति तिबादिचतुष्टयादन्यस्मिन्नित्यर्थं ददतुरिति णादिरित्यनुसादेः कित्वादा-
लोपः ददिवेति वेदथप इतिवेदिसेट् कित्वादालोपः ददिवेति क्रादिनिघमादिदि
आलोपः एवमात्मनेपदेपि ददे इत्यादावालोपः स्वरे कि ग्लायते स्थाऔ घ्रागतिनि-
वृत्तावित्यस्मात्प्राणवाद् औ आदेःऽणः स्र इतिपस्य से सन्नियोगशिष्टत्वात् ठकारस्यापि
थकारे आतोणवित्यौत्वे टिलोपे द्वित्वमिति तद्वद्भावेन स्था औ इतिस्थिते सतीत्यर्थः
द्विवचनमिति द्विक्षेति ॥ शसा ॥ २१ ॥ पूर्वस्य हसादिरिति शसाना शेषेप्राप्ते
स्त्रपशेपोऽयसारभ्यमाणो येननाप्राप्तिन्यायेनोभयशेषस्यैकवासंभवादादिशेषस्य वा-
धको भवतीत्याह न शसाइति शसात्किं पपाच खपा, किं स्रौ चपा-
देशश्चेति शपानांजबचपाइति प्रकृते थस्य त इत्यर्थः तस्थाविति द्वित्वेकृते
सात्परस्य अस्य शेषः टिलोपः तस्थतुरित्यादि ददतुरित्यादिवद्भूषणं या प्रा-

ययिम । ण्णा शौचे ॥ पूर्वस्य हसादिशेषः ॥ २२ ॥ पूर्वस्या-
दिहसः शिष्यते अन्योलुप्यते । सन्नौ सन्नतुः सस्तुः
सस्त्रिथ सस्त्राथ सस्त्रधुः सस्त्र सन्नौ सस्त्रिथ सस्त्रिम
ष्टुञ् स्तुतौ आदेः णः स्त्रः द्विश्वकिलात्पः सः ष्टुभिः ष्टुः श-
सात्स्त्रपाः णपि धातोर्नामिनः औ आइ तुष्टाव तुष्टवतुः

पणे प्रापण देशांतरसंबन्धः यथावित्यादौ प्राग्वत्प्रक्रिया ण्णा शौचे शौचं शुचिता ॥
पूर्व ॥ २२ ॥ ननु हसादिरिति हसानामादिरितिषष्ठितत्पुरुषोवा हसश्चासा-
वादिश्चेति कर्मधारयो वा हसेति लुप्रविभक्तित्वेनासमासो वा नाद्य, अक्ष-
व्याप्तौ आनक्षेत्यादौ स्वरादिपुत्रसंगात् हसादित्वस्य हसांतरापेक्षत्वात्तुपूर्वरूपापेक्ष-
त्वात् न द्वितीयं नीलोत्पलादिवद्विशेषणत्वादादिशब्दस्यपूर्वनिपातप्रसंगात् तथोक्तं
पदमजय्या । कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता । षष्ठीसमासे त्वानक्षेत्यादौ
शेषः प्रसव्यतइति तृतीयपक्षे त्वादिशब्दस्य पूर्वरूपापेक्षत्वात्तत्पर्यदोषः इतितमेवा-
श्रित्याह पूर्वस्यादिहसइति शिष्यत इत्यनेन सूत्रे शेषशब्दे कर्मणि घञ् दर्शितः
शिष्यतेऽवस्थाप्यत इत्यर्थं नचैवमादेरवस्थानस्य स्वतः सिद्धत्वात् किमर्थं सूत्र-
मितिवाच्यं नियमार्थत्वात् आदिरेवशिष्यते नत्वनादिरिति तदेवमादिशेषनिमित्तो-
नादेर्लोपोऽनेन क्रियत इतिमत्वाह अन्योलुप्यतइति अन्योऽनादिहसो लुप्यत इत्यर्थः
अत्रच जातिपक्षांगीकारात् पूर्वरूपजातावादे, शेषोविवक्षितो न प्रतिवर्त्तीति आट-
तुरित्यादावसत्यप्यादिहसशेषेऽनादेष्टकारस्य लोपो भवतीति नाशक्यस्तदभावे दोषः
अडिति समुदायस्यात्र द्वित्वंभवतीति तु सस्वरआदिरितिमूत्र एवोपपादित सस्त्रा-
वित्यादि ण्णा अस्माणवादौ आदेः णः स्त्रः इतिषस्यसत्वे निमित्ताभावात्प्रकारे
द्वित्वे हस्येपूर्वस्येति न लोपो णवादौ सन्नतुरिति आतो नपीत्यालोपादि प्राग्वत्
ष्टुञ् स्तुतौस्तुतिःस्तवनं तुष्टावेतिषुब्जोणवादौप्राग्वत्सत्वे तकारेद्वित्वेचशसा-
द्व्यपत्तकारशेषे सलोपतः परस्य सस्य क्तिञादितिषत्वे तद्योगात् तुष्टे धातो-
र्नामिन इतिवृद्धावावादेशः । तुष्टवतुरिति तुधातोर्नित्युत् तुष्टोथेति क्तादित्वाभेद्

तुष्टुवुः तुष्टोय तुष्टुवथुः तुष्टुव तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम यज
 देवपूजासंगतिकरणदानेषु अकारः स्वारितेत् उभय-
 पदार्थः यजद्विवचने पूर्वस्यहसादिशेषः ॥ णवादौ
 पूर्वस्य ॥ २३ ॥ णवादादौपरे यजादीनां ग्रहादीनांच पूर्वस्य
 संप्रसारणं भवति यकारस्येकारः वकाररयोकारः रेफ-
 स्य ऋकारः । स इयाज जनार्दनं ॥ यजांयवराणांय्वृतःसंप्र-
 सारणंकिंति ॥ २४ ॥ यज वच् स्वप् वह् वेञ् व्येञ् ह्वेञ् वप्
 वद्वृशां यकारवकाररेफाणां य्वृतः इकारउकार-
 ऋकारा भवन्ति किंतिपरे तेच संप्रसारणसंज्ञका भवन्ति

पित्वाद्गुण, आदिना तुष्टुवथुः तुष्टुव तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम तुष्टुवे तुष्टुवाते
 तुष्टुविरे तुष्टुधे तुष्टुवाथे तुष्टुध्वे तुष्टुवे तुष्टुवहे तुष्टुमहे यज अनिट् संगतिकरण मैत्री-
 करण अकारइति नित्स्वारितेत् इत्यनेन णवादादौ अकिदर्थोयमारंभः किंति तु पूर्व
 परस्य संप्रसारणेकृते पश्चाद्वित्वेनापीष्ट सिद्धयति पूर्वशब्दोयंपूर्वस्वहसादिरित्यादौ
 द्वित्वस्य पूर्वरूपे रुढइतीहापि तदेवाह ॥ णवादाविति ॥ २३ ॥ राप्स्यैव पूर्व-
 स्यधातोः प्रतीतिः सामर्थ्यादेवात्र द्वित्वस्य पूर्वरूप पूर्वशब्दार्थं हसादिशे-
 षापवादोय यजादीनां ग्रहादीनांचेति यजायवराणां ग्रहांकिदतीत्यत, उभयेषामपि
 विवक्षयानुवृत्ते सइयाजेति पूर्वमीजिवानित्यर्थ, यजोत्र णपिद्वित्वेपूर्वस्ययस्याने-
 नसंप्रसारणमित्त्वं ॥ यजा ॥ २४ ॥ वद्वृवचनमेतत्सामर्थ्यादिन्यानापि गृह्णातीत्याह
 यजवचेत्यादि यजदेवपूजादौ वचपरिभाषणे ब्रूवादेशोपि वह् प्रापणे विप्त्वपूशये
 व्येञ् सवरणे ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्देच वेञ् तनुसताने दुवप् बीजतंतुसंताने वद्वृ
 व्यक्तायावाचि वस निवासे दुओश्चिद्वृत्तिवृद्धयो, एषांथे यकारवकाररेफांस्तेषा-
 मित्यर्थ यवयोश्चतद्विधौ प्रयोजनाभावात् य्वृत इतीकारोकारयोःग्रहणमित्याह
 य्वृत इकारइत्यादि संप्रसारणमिति संज्ञानिर्देश इत्याह यजसंप्रसारणसंज्ञेति य्वृतइत्ये-
 चसिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणार्थं तदनुसरणंच तदीयविधि-

सस्वरस्य संप्रसारणं द्वस्वस्य द्वस्वः दीर्घस्य दीर्घः ईजतुः
ईजुः । इयजिथ इयष्ट ईजथुः ईज । इयाज
इयज ईजिव ईजिम आत्मनेपदे ईजे ईजाते ईजिरे
ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ईजे ईजिवहे ईजिमहे वच् परि-
भाषणे परस्मैपदी उवाच ऊचतुः ऊचुः उवचिथ उव-
क्थ ऊचथुः ऊच उवाच उवच ऊचिव ऊचिम ॥ ब्रूओ
वचिः ॥ २५ ॥ ब्रूओधातोः वचिरादेशो भवति पूर्ववद्रूपज्ञे-
यं । आत्मनेपदे ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादि भिष्वप्
शये सुप्वाप सुसुखं सखा सुषुपतुः सुषुपुः सुष्वपिथ
सुष्वपथ सुषुपथुः सुषुप सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम

प्रतिषेधाऽऽश्रयणार्थं तेनवेद्योणवादौ ववौ ववतु' ववु, तथा बावश्यत इत्यादौ
संप्रसारणं न भवति वेच् नवश्च इत्यादिना तत्रप्रतिषेधात्सूत्रेयवराणामित्यकारः
सस्वरस्य संप्रसारणार्थसूचनार्थं इतिमत्वाह सस्वरस्येति ईजतुरिति यजेरतुसादौ
पूर्वस्य णवादाविति परस्यच यजामितीत्वे सवर्णदीर्घ इयजिथेति वेदूथप इतिवेद्
इयष्टेति इडभावे छशथेति षत्वेष्टुत्व ईजिवेति क्रादिनियमादिद् एवमात्मनेपदे-
पिज्ञेय वचउभयपदी अनिट्चउवाचेति णवादाविति पूर्वस्योत्वे उपधाष्टुद्धिः
ऊचतुरिति वयोर्द्वयोः पूर्ववदुक्तयोर्दीर्घः उवचिथ उवक्थेति प्राग्वदिदोभावाभावौ
परत्र द्वौपरत्र चो क्तुः ऊचिवेति क्रादिनियमादिद् ऊचे ऊचाते ऊचिरे इत्यादिसु-
गमं ॥ ब्रूइति ॥ २५ ॥ असादेर्भादिरित्यनेनेति शेष, उभयपदमिति ब्रूयो
चित्वात्तद्वद्भावेन वचैरपीत्यर्थ, अस्माप्युवाचेत्यादीनि प्राग्वद्रूपाणिज्ञेयानि भिष्वप्
शयनं शयः स्वाप अनिट्परस्मैपदीच भिदित् चित्तांतकिति विशेषणार्थः सुष्वापेति
सुसुखमिति क्रियाविशेषण स्वपोत्र णवादौ आदे'ण्.सन् इति सत्वे द्वित्वे पूर्वस्य
वस्योत्वे किल्लादिति पुनःषत्व सुषुपतुरिति यजादिस्वात्परस्यापि वस्योत्व तत्र कृतसं-
प्रसारणस्य सुपेः सुबिनिर्दु पूर्वस्यस्वादिषु पाठात् विषुषुपतु सुषुषुपतुरित्यादौ षत्व

॥ लुगशां ॥ २६ ॥ अशादीनांपूर्वस्य लुगागमो भवति णा
 दौसति । अशूङ् व्याप्तौ आभ्वोर्णादौ इत्यात्वंभवति
 विपूर्वः व्यानशे विश्वं भगवान् व्यानशाते व्यानशिरे
 व्यानशिषे व्यानशाथे व्यानशिध्वे व्यानशे व्यानशि-
 वहे व्यानशिमहे अंजू व्यक्तिभ्रक्षणकांतिगतिषु आनं-
 जाक्षिणी कजलेन काचित्स्त्री आनंजतुः आनंजुः आनं-
 जिथ आनंजथुः आनंज आनंज आनंजिव आनंजिम
 आत्मनेपदे आनंजे आनंजाते आनंजिरे इत्यादि, अ-
 र्चपूजायां आनर्च आनर्चतुः आनर्चुः आनर्चिथ आ-
 नर्चथुः आनर्च आनर्च आनर्चिव आनर्चिम चिञ्
 चयने चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वक्तव्यं । निरूप्वः
 निश्चिकाय चिरं राजा निश्चिक्थुः निश्चिक्थुः निश्चि-

सुष्पपिथेति वेदथप इतिवेद् सुष्वप्येति इडभावरूपं ॥ लुग ॥ २६ ॥ अत्राभ्वो
 रित्यतौ णवादौ पूर्वस्यहसादिरित्यतः पूर्वस्येत्यनुवर्तत इत्याह अशादीनां पूर्वस्येति
 कृतांऽऽत्वस्येतिशेषः आत्वस्याप्यनुवृत्ते, पूर्वस्यात्वेकृते इति व्याख्यानात् अन्यथाप
 रत्वांशुगात्वं बाधेत अशादिगणे चाश्रोतेरेवपाठान्नास्तोतेग्रहण अशूङ् ऊङ् वेडर्थः
 छिवात्मनेपदार्थः आभ्वोरिति पूर्वस्येतिशेषः विपूर्वइति प्राग्धातोरित्यनेन व्यानशे
 इति अशेरे आते इत्यादिषु द्वित्वेपूर्वस्यात्वेऽनेन नुकि कित्वात्पूर्वस्याते वेर्यत्वंव्याप्त-
 त्वानित्यर्थः आदिनाव्यानशिषे व्यानशाथे व्यानशिध्वे व्यानशे व्यानशिवहे व्यानशि-
 महे अञ्जूव्यक्तिः प्रकटतां भ्रक्षण धृतादिसेक कातिर्दीप्ति, परस्मैपदी सेङ्गा आनं-
 जेतिप्राग्वत् द्वित्वेजात्वनुकौ काचित्कावपीत्यर्थः आनजिथेति वेदथप
 इत्यनित्यमिद् आनंजिथेति क्रादिनियमान्नित्यमिद् चिनोतेरिति सेति छुप्र
 सप्तमीकोनिर्देशः णादिसंनिधानाच्चेष्टार्थोद्वित्वनिमित्तं सोगृह्यते कित्वमिति
 किरादेशइत्यर्थः निश्चिकायेति निश्चितवानित्यर्थः गुरुत्वात्कौ सर्वादेशै
 द्वित्वे कुहोरितिचुत्वे धातोरितिद्वद्वावायादेशेच निरोरेकस्य विसर्ग-

कथित निश्चिक्तेथ निश्चिक्थुः निश्चिक्थ निश्चिकाय
निश्चिक्थ निश्चिक्थिव निश्चिक्थिम पक्षे चिचाय
चिच्यतुः चिच्युः चिचयिथ चिचेथ चिच्यथुः चिच्य
चिचाय चिचय चिच्यिव चिच्यिम आत्मनेपदे चि-
च्ये चिच्याते चिच्यिरे चिच्यिषे इत्यादि ग्रहूपादा-
ने ग्रहांकिडतिचेतिसंप्रसारणं जग्राह जगृहतुः जगृहुः
जग्रथिथ (जग्राठ चित्यं) जगृहथुः जगृह जग्राह जग्रह
जगृहिव जगृहिम आत्मनेपदे जगृहे जगृहाथे जगृहिरे
इत्यादि व्यञ्ज संवरणे संविख्याय स्वाज्ञानं सुज्ञः संवि-
व्यतुः संविच्युः संविच्येथ संविच्यथुः संविच्य संविख्याय

सत्वशकाराः निश्चिक्थतुरिति णादिरिति क्त्वाद्गुणे नुधातोरित्यत्वं निश्चिकथिथ
निश्चिकेथेति वेदथप इतिवेद् निश्चिकाय निश्चिकयेति णवुत्तमइति वा णिवे वृद्धि-
गुणौ निश्चिक्थिवेति क्तादिनियमादिटित्यत्वं पक्ष इति क्तादेशाभावपक्ष इत्यर्थः
चिचायेत्यादि क्तिवर्जभ्राग्वदेव एवमात्मनेपदेपि चिच्ये चिच्ये इत्यादौ सर्वत्र
नुधातोरित्यत्वं वसादौ क्तादिनियमादिद् ग्रहांकिडतिचेति अनेन यवराणां चतु
इत्यर्थः जग्राहेत्यादि पितिपूर्वरेफस्य ऋकारे र इत्येव कितिपरस्यापि रेफस्य
ऋकारे शेषसुगमं थपितुवेद् थपइतिनित्यमिद् वसादौ क्तादिनियमाभित्यमिद् ईदो
ग्रहामिति दीर्घाभावतु तत्रैव वक्ष्याम' रूपाणितु पदद्वयेपि ज्ञेयानि व्येब् संवि
व्यायेति चतुरः स्वीयमज्ञानं संवीतवानित्यर्थः वेबोऽत्र द्वित्वे पूर्वस्यस्येत्वे वृद्धि-
रेकारस्यैकारस्तस्यायादेश आत्वाभावस्तु सिद्धान्तलोकितन्यायेन विदोतवानामित्यतो
व्यवस्थितार्थवाशब्दस्य संबंधाज्ज्ञेय पूर्वस्यसंप्रसाराणाभावस्तु ग्रहांकिडतिचेत्य
त्रोक्तएव विव्यतुरिति द्वयोरपि ययोरित्वं विवयिथेति नित्यमिद् अयादेश वि-
वियेति इटित्वं केचित्तुवेब् इवास्यापि परस्य संप्रसाराणाभावे विद्वयातो.

संविध्य संविध्य संविध्यम वेच् तंतुसंताने ॥ वेजो
वय अनपिस्वरे ॥ २७ ॥ वेजोधातोरनपि विषयेव
आदेशो भवति स्वरपरे ॥ उवाय उयतुः ऊयुः ऊवयिथ
ऊयथुः ऊय । उवाय उवय ऊयिथ ऊयिम । द्वेञ्

विध्ययुः विध्ययुरित्याद्युदाहरंति एव विव्ये विव्ये इत्याद्यभिज्ञेय ॥ वे
ज्येति ॥ २७ ॥ एतच्चासिद्धिर्भादिरित्यत्र विदो नवानामित्यतः सिंहावलोकितन्य
येन व्यवस्थितार्थवाशब्दसंबन्धाणवाद्वा पाक्षिकज्ञेयं अतएव ववौ ववतुः ववुः
त्याद्यपि भवति अत्र सप्रसारणाभावस्तु तत्सूत्र एवोपपादितः उवायेति वय पूर्व
स्योत्वे वृद्धि उयतुरिति यज्वादिवात्प्रसङ्गायत्वे सवर्णदीर्घः उवयिथेति नित्यमि
ऊयिवेति क्वादिनियमादिद् एवञ्ऊये ऊयाते इत्याद्यपि विविधतुरिति ग्रहादिवात्
रस्यापीत्वं आदिना विव्यथिथ विव्यद्ध विविधितुः विविध विव्याध विव्यध विविधि
विविधिम पप्रच्छेति संयोगोपपत्त्वान्नोपधावृद्धिः णवादाविति पूर्वस्य ऋकारे रः
त्यत्वं पप्रच्छेति वेदथपइतीडभावे छषशेति षत्वघुत्वं णादेरिति एतच्चणादि किदि
त्यतः परं ऋसंयोगाच्चेति सूत्रमस्ति ततोऽवगम्यते अस्यार्थं ऋवातोः ऋकाराता
त्संयोगाताच्च परो णादि किञ्चस्यात् ऋ आर आरतु आरु आरिथ आरथु आ
आर आरिथ आरिम ऋत्वस्य पूर्वमेव क्त्वेन बाधितत्वात्तदाश्रयोपि गुणप्रतिषेधो
भवति क्त्वेन विषयार्थसामर्थ्याद्वा उभयनिषेधाद्वा ऋकारातात् कृ विक्षेपे चका
चकरतु चकर चकारिथ संयोगातात् पप्रच्छतु अकिंत्वान्न संप्रसारण हठपौन
पुन्ययोरिति एतच्चैदानीतनैः प्रक्षिप्त क्वचिदपि लडादिभिरव्यवहारात् उदाहरणात्
पप्रच्छेत् हठपौन पुन्ययोर्हं पदं द्विष्येति पदस्य द्वित्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्चेति प्राप्नोति
इदंतुयुक्तं लुनीहीत्येवाय लुलाव अथवासमुच्चयेपि भवतीति ज्ञापनार्थमेतदुदाहृतं अत्र
हि सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगो भवति सवात्र यथा कथंचित् कृञ् समर्थनीय ।

आह्वाने अद्विरुक्तस्यधातोर्होत्रो णादौ सर्वत्र संप्रसारणं वक्तव्यम् आङ्पूर्वं आजुहाव आजुहुवतुः आजुहुवुः आजुह्विथ आजुहोथ आजुहुवथुः आजुहुव आजुहाव आजुह्व आजुहुविव आजुहुविम आत्मनेपदेषुपि आजुहुवे आजुहुवाते आजुहुविरे इत्यादि व्यधत्तादने विव्याध विविधतुः विविधुः विव्यधिवि विव्यद्ध विविधयुः विविध विव्याध विव्यध विविधिव विविधिम प्रच्छ जीप्सायां पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः पप्रच्छिथ पप्रष्ठ पप्रच्छथुः पप्रच्छ पप्रच्छिव पप्रच्छिम प्रच्छादेः संयोगान्नकित्वम् । हठपौनःपुन्ययोर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनान्ततानिपात्यते ॥ पुरीमवस्कन्दलुनीहिर्नन्दनं मुषाणरत्नानिहरामरांगनाः ॥ विगृह्यचक्रे नमुचिद्विषावली यद्वत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥ १ ॥ इति परोक्षः ॥ आशिषि ॥ १ ॥ यात यास्तां यासुस् याम् यास्तं यास्त यासं यास्व यास्म सीष्ट सीयास्तां सीरन् सीष्ठास् सीयास्थां सीध्वं सीय सीवहि सीमहि धातोराशिषियादादयो भवन्ति भूयात् भूयास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं भू-

॥ आशिषि ॥ १ ॥ धातोराशिषि यादादयः इति अविकारादेतल्लभ्यते भूयादिति भूसत्तायामस्मात्प्राग्वादादितवकेसति प्राप्तस्य गुणस्य णादि किदित्यादिना यादादिनवकस्यापि ग्रहणे कित्वात्रिपेध अतएव यजेरित्यादौ कित्वाश्रय संप्रसारणमपि भवति स श्रीमानिति नाम्नि चेति प्रथमपुरुषः एव तत्र श्रीमान्भूयाः अह श्रीमान्भूयासमित्याद्यप्युदाहार्य जीव सेट परस्मैपदीच प्राणधारण जीवनं शरद् इति कालाध्यनो-

यास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म सः । श्रीमान्भूयात्
जीव प्राणधारणे शतंशरद्वौजीव्याद्भवान् डुदाञ् दा-
ने ॥ दादेरे ॥ २ ॥ दादेर्धातोराकारस्यैकारादेशोभवति
यादादौपरि । देयात् धेयात् पा पाने पेयात् हेयात् मे-
यात् स्थेयात् गेयात् ॥ यादादौ ॥ ३ ॥ यादादौपरस्मै-
पदेपरे ऋकारस्यरिडादेशोभवति । क्रियात् क्रियास्तां
क्रियासुः क्रियाः क्रियास्तं क्रियास्त क्रियासं क्रिया-
स्व क्रियास्म केशा मंगलं वः क्रियासुः । आत्मनेपदे कृ-
षीष्ट कृषीयास्तां कृषीरन् कृषीष्टाः कृषीयास्थां कृषी-
दं कृषीय कृषीवहि कृषीमहि विष्णुस्ते मंगलं कृषी-
ष्ट ॥ उः ॥ ४ ॥ ऋकारस्यानिटोगुणो न भवति अन्य-

रिति अस् ॥ दादे' ॥ २ ॥ यद्यपिदादेरित्यस्माद्दादेरित्यनुवर्तते तथाप्यत्र तद्
न्येषामपिसयोगादीनामादताना पाक्षिकः पाठोस्तीति पुनर्दादिप्रह्णं तेन ग्लेयात्
ग्लयात् म्लेयात् म्लयादित्याद्यपि सिद्धयति देयादिति दावोऽत्र षष्ठीनिर्दिष्टत्वा
दाकारस्यैत्वं एव धेयात् मेयात् गेयात् स्थेयात् पेयात् हेयात् सेयादित्यपिज्ञेयम् ।
यादा ॥ ३ ॥ अत्रानन्विषयाधिकारान् आशिपि यादादयो गृह्यते न पूर्वोपीरि
विभ्रयादित्यादौ रिडादेशो न एवमपि वृषीष्ट वृषीष्टेत्यादौ प्राप्तोरिडयेत्यनुवृत्ते
र्यकारादौ यादादौविधानान्न भवति तदापि दासीष्ट धासीष्टेत्यादौ दादेरे इत्येत्वमी
इदमेवहि यादादिप्रह्णं तत्राप्यनुवर्तते क्रियादिति कृषोच्चादादौ सर्वत्र ऋकारस्
रिड् ये इतिदीर्घाभावस्तु अयकीत्यत्र प्रतिपादित' क्तिवात् गुणो न केशादिति कश्च
अश्च ईशश्च केशाः ब्रह्मविष्णुरुद्रा इत्यर्थः कस्यात्र ब्रह्मणः प्राधान्यात्पूर्वत्वे सवर्णे
दीर्घत्वेचकृते पञ्चादेस्व अथवा कश्च अश्च कौ तत ईशशब्देन द्वे एव मंगलश
ब्दस्य नमःप्रयुतिषु पाक्षिकपाठान् व इति चतुर्थीषष्ठीवा कृषीष्टेत्यादि कृच सीष्टा
दौसिसतासीति प्राप्तस्येदोनैकस्वरिति निषेधे पत्वा ॥ ४ ॥ अत्र नानिदं इत्यस्मात्

स्य च भवति चिञ् चयने चेपीष्ट स्तोपीष्ट ॥ इत्याशिषि
॥ ६ ॥ श्वस्तने ॥ ५ ॥ ता तारौ तारस् तासि तास्थस्
तास्थ तास्मि तास्वस् तास्मस् ता तारौ तारस् तासे
तासाथे ताध्वे ताहे तास्वहे तास्महे श्वोभाविन्यथेताद-
योभवन्ति ॥ सिसतासीस्यपामिद् ॥ ६ ॥ धातोःपरेषां
सिसतासीस्यप् इत्येतेषामिडागमोभवति । भविता भ-
वितारौ भवितारः भवितासि भवितास्थः भवितास्थ
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः श्वोभविता राज्य-

निट्निषेधे सिस्थोरितिसूत्राच्च सिसीचालुवर्तते अनिटितिच सिस्थोर्विशेषण अतएव
ऋ गतावितिधातुर्न गृह्यते वद्गहणे हि तस्यानिट्त्वान्निविशादेरित्यात्मनेपदेपि
सिस्थोरिवश्यमनिट्त्वान्नास्ति अनिट्प्रहणस्य व्यावर्तनमिति सर्वमालोच्याह ऋका-
रस्येत्यादि उदाहरणं तु कृषीष्टेति दर्शितमेव ननु तत्रापित्तादिरितिङित्वादेवगुणो न
भविष्यति एवं तर्हि ऋकारस्यैव यथारयादन्यस्य माभूदिति नियमार्थेयं योग
इत्यभिप्रेत्योदाहरति चेपीष्ट स्तोपीष्टेति अन्यत्रापि ङित्वाद्गुणो नस्यात् न च वाच्यं
सिस्थोरिति नियमार्थत्वाद्भविष्यति वृषीष्टेत्यत्राप्येव गुणाभ्यनुज्ञानत्वादथवा सिस्थो-
रिति नियमात्सर्वस्याप्यतस्य गुणेग्रामे ऋकारस्यनिषेधार्थमिदं नियमस्यच सामा-
न्यापेक्षत्वात् शयिषीष्टेत्यादाविङ्दिष्योपिगुण सिद्धयति यदापीष्टादीनपित्तादिगणे
पठित्वा अपित्तादिरिति ङित्वाभाक्स्त्वन्नापि गुणेग्रामे प्रतिपेदार्थ उ. सिस्थोरिति
सूत्रद्वयमिति व्याख्यायेत तदासंगसीष्टेत्यत्र मलोपार्थं यत्नान्तरसारभ्य स्यात्
स्तिपुनर्हित्वे इदमपि सिद्धयति सीष्टादीनां तादावपाठाह्लाघवापत्तिश्च ग्रहिषी-
ष्टेत्यादौ तु ङित्वात्प्राप्तसप्तसारणादिदोषस्तु सज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादनुवच-
कार्यानित्यत्वाद्वा परिहर्तुंशक्यः ॥ श्वस्त ॥ ५ ॥ श्वोभव श्वस्तन तस्मिन्-
श्चसित्यव्ययमनष्टने भाविनि कालेवर्तते तदुक्तममरेण अनागतेहिश्च इति अत-
आह श्वोभाविर्निति ॥ सिसता ॥ ६ ॥ भवितेत्यादि भवते प्राग्वत्तादिष्वननेटि

भारः कुमारस्य ॥ नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ ७ ॥ एकस्वरा
 धातोर्धातुपाठे अनुदात्तइत्येवं पठितादिडागमो
 भवति । पक्ता पक्तारौ पक्ताः पक्तासे पक्तासाथे पक्ता-
 पक्ताहे पक्तास्वहे पक्तास्महे डुदाञ् दाने दात
 पाता चेता नेता स्तोता होता कर्त्ता हन्तयादि ॥ इति ।
 ॥ ७ ॥ त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ १ ॥ धातोर्भविष्यति कर्त्तं
 स्यप् प्रत्ययो भवति तिवादिष्वष्टादशसुपरेषु भवि
 ष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति भविष्यसि भविष्यथ
 भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः यज
 देवपूजासंगतिकरणदानेषु यज स्यप् इति स्थिते छशष
 राजादेः षः इति षत्वं ॥ षट्ठोः कस्से ॥ २ ॥ धातोः षकारठ
 कारयोः कत्वं भवति सकारेपरे किलादिति षत्वं कष
 संयोगे क्षः यक्ष्यतेऽसौ राजादेवान् यक्ष्येते यक्ष्यन्ते यक्ष्य

गुणावादेशौ ॥ नैक ॥ ७ ॥ नैक* स्वरोवाहिन् सनैकस्वरस्तस्मान्नैकस्वरादु-
 त्तानास्तीत्यनुदात्तस्मादनुदात्तत्वं चौपदेशिकं गृह्यत इत्याह धातुपाठ इति च
 देशग्रहणतु न कृत उत्तरकालमिह शास्त्रेऽनुदात्तत्वाविधानात् व्यावर्त्याभाव
 इडागमइति सिसतासीत्यतोनुवृत्त इत्यर्थं अस्मिदश्च सुखप्रतिपत्त्यर्थं कारिका
 संगृह्यते ॥ एकस्मरताहृददतिमाङ्गिदृडी शीथिक्षुरुक्ष्योति युष्नुसुवृन्वृङ्-
 हित्वानिदोविद्धि तथाशक्तिचसिसजिचमस्जिचसति रंभिलभि ॥ १ ॥ यभ्यन्न
 न्नमन्यतिहज्जमीनाभिदिहिबहीन् मिहलिहदुहर्हीन् रुहि ॥ दशिदिशिंमृशदशि
 धिशीन् रुशिस्पृशिलिशिकुशरधिरायियुधिन्वयी ॥ २ ॥ साधिक्षुधिसिद्धय
 बुद्धयतिकुधिवंविशुविशिप्रिपिपुष्यतीवृषि ॥ शिष्टपृषिपृषिन्तुपृद्धिधिरुधित्क

से यक्ष्येथे यक्ष्यध्वे यक्ष्ये यक्ष्यावहे यक्ष्यामहे ॥ ह-
नृतःस्यपः ॥ ३ ॥ हंतेर्धातोः ऋकारांताद्भमेश्च पेपर-
स्मैपदे परे स्यपङ्ङागमोभवति । हनिष्यति हनिष्यतः
हनिष्यन्ति करिष्यति करिष्यतः करिष्यन्ति हरिष्यति

तुभ्यामपिपितृवपिपिपुत्रपुत्रीन्वपि ॥ ३ ॥ क्षिपृष्णप् सृषीन् क्षुपछिदिभिद्यतीन्
हृदिस्कदिक्षुदिं सिद्यतिपद्यतिपुदि॥विनत्ति सद्यति तुद्विदीन् शदिपिचवाच-
विचि प्रच्छिनिञ्चि सिचि ॥ ४ ॥ मुचि भजियज रजियुजि रुजिभुजित्यजि
अस्जसभजिस्वजिमस्जस्वजीन् ॥ पक्तेति पचेस्तादौ सिसतासीत्यनेन निषेधे चो
कुरिति चस्यक दातेति प्राग्वन्नेट् चेत्यादि इटोनिषेधेऽपित्तादिरिति ङित्वाभावा-
द्गुणः एषिता एष्टेत्यादौ चागमानित्यत्वात्पक्षे इडभावः ॥ त्यादौ ॥ १ ॥ अत्र
यक्चतुर्पुं इत्यनुवर्तमाने पुनस्त्यादिग्रहणातिवाद्योऽष्टादशैव गृह्यते इत्यभिप्राये
णाह तिवादिष्वष्टादशस्विति अतएव स्यत्विधेर्नापकाङ्गविष्यति काले तिवाद्यः स्यपः
पकारोङित्वाभावार्थं भविष्यतीति भवतेस्तिवादैस्त्यपिसिसतासीतीति स्यपः
पित्वाङित्वात् गुणावादेशः भविष्यतीति अतौ अदेरित्यलोपः भविष्यामीत्यादि
त्रिष्वपिपवमोरित्यात्व यज्ज्यते इतीति आत्मनेपदेऽत्र यजे स्यप्रत्यये नैकस्वरादि-
तीडभावे छशपेति षत्वमित्यर्थः ॥ पढो ॥ २ ॥ पसयोरकारो मुखमुखार्थं
यक्ष्यते इति अनेनात्र पस्यकत्वे किलादितिस्यप सस्यपत्वे कपसयोगक्षे, यक्ष्येत
इति आदाथइरित्यात ह्रस्वेण्य यक्ष्यतइति अवेइत्यलोप इत्यादि यक्ष्यसे यक्ष्येथे
यक्ष्यध्वे यक्ष्ये यक्ष्यावहेयक्ष्यामहे इति से ङि पिनष्टि लेटि ॥ हनृ ॥ ३ ॥ अत्र
सामर्थ्यादितोऽगृह्यते नहिक्रमात्रात् स्वयस्ति कयातो, तपरकरणानर्थक्यप्रसगात्तदंत-
ग्रहणमत आह ऋकारातादिति वृत्तौ तु गमेश्च स्यपइति काचित्कोपपाठः गमेरनु-
वृत्ते तस्यतु नैकस्वरादित्यत्रोदितोचेत्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेरनात्मनेपदे
सर्वत्रेड् सिद्धयति गमिष्यति अगमिष्यत् जिगमिष्यतीति अतएव अस्तावीत् असावी-
दित्यादिसिद्धिः निपातानामनेकार्थत्वाच्च सर्वत्रापीड् व्यवस्थितवानुवृत्तिरेवकर्तव्या
विस्तरभयादिहनोच्यते हनिष्यतीति इति कृते पत्वं हरिष्यतीति इटिकृते गु-

पापमाराधिनो हरिः गमिष्यति गमिष्यतः गमिष्यन्ति
 ॥ सस्तोनपि ॥ ४ ॥ सकारस्यतकारोभवति सकारेपर
 अनपिविषये । वस् निवासे वत्स्यति वत्स्यतः वत्स्यन्ति
 दह भस्मीकरणे धक्ष्यति धक्ष्यतः धक्ष्यन्ति ॥ उपाधायाल-
 योः ॥ ५ ॥ धातोरुपधाया नामिनो लघोर्गुणोभव-
 ति । दुह प्रपूरणे धोक्ष्यति भिदिर् विदारणे भेत्स्यति छि-
 दिर् द्वैधीकरणे छेत्स्यति तुद व्ययने तोत्स्यति एधिष्यते
 शयिष्यते ओहाङ् गतौ हास्यते ओहाङ् त्यागे हास्य-
 ति दास्यति दास्यते धास्यति धास्यते तुष् तुष्टौ तो-
 क्ष्यति शो तनूकरणे शोष्यति शोतकर्मणि शोष्यति
 भुज्पालनाभ्यवहारयोः भोक्ष्यते भोक्ष्येते भोक्ष्यन्ते
 शुष् शोषे शोक्ष्यति शोक्ष्यतः शोक्ष्यन्ति शोक्ष्यसि

णः ॥ सस्तो ॥ ४ ॥ सकारेपरइति पठोरिति अतोऽनुवर्तमानइत्यर्थः अनपिविष
 इति अपूविषये न भवतीत्यर्थ वस निवासे निवसन निवासः स्थान अयमनिबुध
 पदीच्च वत्स्यतीति नैकस्वरादितीटि निषेधे सस्य तत्त्व वस् आच्छादने इत्यस्यत्व
 स्मनेपदिन, सेट्त्वाद्वसिष्यतइति भवति अनपि कि आस्ये दह अनिद् परस्मैपदी
 दादेरितिहस्येतिशेषः कत्वमिति खसेचपाइति घस्य षत्वमिति किलादितिष का
 सद्योगेक्षः धक्ष्यतीति उक्तप्रक्रियायां कृतायामेवस्यादित्यर्थ दुह अनिबुधयपदी
 प्रपूरण रिक्तीकरण धोक्ष्यतीति गुणवर्जं धक्ष्यतिवन् ॥ उपधा ॥ ५ ॥ अधिकार
 पेतस्येत्यर्थ, धातुना च प्रत्ययोनमित्तमाक्षिप्यते अधिकारोपेतोवा प्रत्ययोनमि
 भेत्तेत्यादौ प्रकृतेः प्रत्ययस्यच हसाभ्या गुर्वोपधा न भवति गुणइति अरेदोनामि-
 इति यस्यैवस्थानिवत्वाभिधानात् भेत्स्यतीति भिदेक्तिभिस्यपि नैकस्वरादितीटि
 षेधे उपाधायगुणे एकारे दस्यतत्त्व एवभेत्स्यते छिदिर् द्वैधीकरणे द्वैधीकर
 द्विधाकरणं छेत्स्यतीति प्रक्रियातु भेत्स्यतिवन् एवतोत्स्यतीत्यपि एधिष्य

पुष् पुष्टौ पोक्ष्यति इत्यादि ॥ इति भविष्यत्यष्टमो
लकारः ॥ ८ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ १ ॥ क्रियाया अ-
तिक्रमेकतश्चिदनिष्पत्तौ सत्यां दिवादिपरः स्यप् प्रत्य-
योभवति । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभि-
क्षमभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन् अभविष्यः
अभविष्यतं अभविष्यत अभविष्यं अभविष्याव अभ-

इतिसेत्वादिति पत्व शयिष्यतइति इट् गुणावृत्तानि हास्यतीति हाकः दास्यतीति
दाक्चः दुभयत्र नैकरस्वरादितिनेट् चेप्यतीति चिचोगुणेपत्वं भोक्ष्यतीति भुजपाल-
नाभ्यवहारयोरस्मात् स्पिण्ड् निषेधे उपगयागुणे चोःकुरिति जन्म गकारे
खसेचपाइति गत्य कः किलादिति षे कषसयोगे क्षे रूप पालयिष्यतीत्यर्थः
अभ्यवहारेत्वात्मेनेपदं वक्ष्यतइति भोक्ष्यतइत्येव तत्रभवाति इत्यादि एषास्यवतानां
परस्मैपदिनां प्रक्रियाभवात्तवदात्मेनेपदिनामयेधतिवदन्येषांच एवं रीत्या यथाय-
थंरूपाणि ज्ञेयानीत्यर्थः ॥ स्यप् क्रिया ॥ १ ॥ क्रियाया. अतिक्रमः क्रियातिक्रम-
स्तस्मिन्नतिक्रमोनामानभिनिर्वृत्तिरनिष्पत्तिरित्यावत् सचातिक्रमः कारणविनाशु-
पपद्यमानोहेतुमाक्षिपति हेतुश्च सापेक्षत्वाद्धेतुमतं ततश्च हेतुहेतुमद्भावेक्रियातिक्रमे
सतिभवति भविष्यतीति च त्यादौभविष्यतीत्यतोनुवर्तते दिवादावडिःयतो दिवादा-
विति च तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्च भविष्यति क्रियातिक्रमेच तद्विधानामिति सर्वमालो-
क्याद् क्रियाया अतिक्रम इत्यादि दिवादिपरइति एव विधेऽर्थे विहितं ये दिवा-
दयस्तत्पर इत्यर्थः दिवादयः परे यस्मात्तान्वा परयति पराकरोतीति दिवादिपरः
विधुरः प्रत्ययोपनिपातः कारणातर वैकरूप वा वैगुण्य यदीति अत्राभविष्यत् सुभि-
क्षहेतुभूत तद्धेतुभूता वा सुवृष्टिसुराज्यंच लिगमनुबुध्य तदनिष्पत्तिं च प्रमाणा-
तरादवगम्य वक्ता वाक्यं प्रयुक्ते यदीति एवमन्यत्राप्युक्तं भवतेरत्र दिप्त्यप् अडिट्
गुणावृत्तानि अभोक्ष्यतेति भुजोत्राभ्यवहारे तनादौ स्यापिनैकस्वरादितीडभावेकु-
ञ्चचपत्वक्षाः प्राह्मालेप्यदिति ह्रल्लतेरिट्पत्वे ह्रल दीप्ति.दीपनं परस्मैपदीसेट्च अहनि-

विष्याम अभोक्ष्यद्भवान् यद्यागमिष्यत् . अपक्ष्यद्भवान्
 न यद्याग्निः प्राह्वलिष्यत् हल दीप्तौ अहनिष्यद्भवान्
 यद्यशक्ष्यत् शक्ल शक्तौ ॥ इतिक्रियातिक्रमे नवर्मा ल-
 कारः ॥ ९ ॥ भूतेसिः ॥ १॥ धातोर्भूतमात्रे सिः प्रत्ययो भवति
 दिवादिपरः । इकारः सेरिति विशेषणार्थः दिवादावट् अभू-
 मत् इति स्थिते ॥ दादेः पे ॥ २ ॥ पररमैपदे परेदाधास्था

प्यदिति हृत्तेरनिटोपि हनृतः स्यप इतीद् अयक्ष्यदिति नैकस्वरादिति इहनिषेधे पत्वे
 क्षइत्यादिना एषामपराणि अन्येपासर्वाण्यपि रूपाणि यथायथमूह्यानि ॥ भूते ॥ १॥
 अत्र धात्वधिकारात् स्वार्थेगुणीभूतस्य धातोर्विशेषणासभवात् सामर्थ्यात् भूत
 इतित्रात्वर्थविशेषणंविजायते तत्रापि विशेषानभिधानान् भूतसामान्यगृह्यते
 इत्याह धातोर्भूतमात्रइति दिवादिपरइति भूतमात्रे ये विहिता दिवादयस्तत्पर
 इतिवृत्तौ व्याख्येय अनुवृत्तिसामर्थ्यादेवासिन्नर्थे दिवादयोभवति अन्यथाहि
 अनद्यतने भूतविशेषविहितास्तेऽत्र न स्युः ज्ञापकाच्च यद्य सेरिति दिस्योरिडा-
 गमं शस्ति तज्ज्ञापयति आचार्यो भवत्यत्र दिवादयः अन्यथाभूतसामान्येः दिस्यो-
 रभावात् कस्येडागमः स्यात् भूतइतिवा सूत्रे योगविभागः कार्य इकार इति
 अन्यथा सकारमात्रोदिडागमोविधीयमानः चकास्तेरपि दिष्यचका इत्यत्रापि
 स्यात् अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया समात्रस्यावयवस्यानर्थकत्वात् अददास्त्वमित्य-
 त्रापि निरनुवचकग्रहण इति सिलोपो न स्यात् नचव्यतिपूर्वादितोः कर्मव्य-
 तिहारे आत्मनेपदव्यतिस्तेऽत्रलोपो हस्वादितिसलोपः स्यादितिपाच्यं इदमे-
 षद्भिः सग्रहण तत्राग्यनुवर्ततइति अलुकस्तद्भवान् हस्वांताद्धातोर्विधानाद्वा
 इवमभवत्स्त्वमित्यत्राग्यप्रसंग एव तर्हि प्रतिपत्तिगौरवापत्तिपरिहाराय विशेषे-
 णार्थत्वमिकारस्य दिवादावडिति अर्थभेदेपि कार्यभेदेनाशङ्कनीय इतिभावः ।
 प्रथमपुष्कर्तरीत्यवपि प्राप्नोति मैवं सितावाधितत्वात्तत्राचतुर्षु इत्यनुबु-
 नरनद्यतनेतीत इत्येव विहितानां दिवादीनां ग्रहणात् एवमविष्यतीत्यत्रापि
 रिहर्तव्य दादेः ॥ २ ॥ आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थः इति दाधास्था इण-
 तौ इक् स्मरणे पापाने भू एषांग्रहणं अभूदिति गुणस्तु न भवति नानिदिसे

इणभूषिवतिभ्यः परस्य सेलोपो भवति । अभूद्वृष्टिः
अभूतां ॥ भुवः सिलोपे स्वरे वुग् वक्तव्यः ॥ अभूव
अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूम अदात् अदातां
॥ स्याविदः ॥ ३ ॥ सेराकारांताद्विदश्चोत्तरस्यान
उस् भवति ॥ उस्यालोपो वक्तव्यः ॥ अदुः अ-
दात् अदात अदां अदाव अदाम अधात् अधातां
अधुः अस्थात् अस्थातां अस्थुः ॥ घ्राशोछोषोधेष्टां वा
सिलोपो वक्तव्यः ॥ अघ्रात् अघ्रासीत् अशात् अशा-
सीत् । यमिरमिनम्याकारांतानामिद् सक्व । अघ्रा-
सिष्टां अघ्रासिष्ठुरित्यादि अछात् अछ सीत् अ-

इत्यत्र नेतियोगविभागात्संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वा अतएव सूते सुवै सुवावहै
सुवामहै धेविजानि नेतिजानीत्याद्यपि सिद्धयति भुवइति वक्तव्योव्याख्येयः सचैवं
भुवोवुगित्यत्रोदित्यत्रोदितोवेत्यतो वानुवर्तते सचात्र व्यवस्थितविकल्पार्थः तेनात्रापि
स्वरे वुक् सिद्धयति अभूवन्निति सिलोपेवुक क्त्वाद्यः सेरमावान्नोस् अभून्मिति
स्वरेवुक अदादिति दादेः पेइति सिलोपः स्याविदइति अयभाव ऋत्वद्वयु रीत्यत्र
द्व्युसीति द्विशब्दोपादानमन्यत्राप्यन उशदेश ज्ञापयति अन्यथाऽन उसित्युसः
द्विरुक्तादेव तथाणवतुमुसित्यपि द्वित्र्येति द्विरुक्तादेव वेद विदतु विदुरित्यस्यलक्ष-
णिकत्वादेवाग्रहणमिति व्यावृत्त्यभावात् द्विग्रहणमनर्थकस्यात् ततश्चान उसित्यत्रोर्वे
मोवेत्यतो व्यवस्थितार्थं वानुवृत्ते से परस्य तथासिलोपे आदंतादेव तथोत्वे
अल्लुकि आदंतादपि अनउसादेशो भवतीति अयमेवचार्यो बालावबोधायोच्यते
॥ स्याविदः ॥ ३ ॥ इति केचित्तु कल्पनागौरवमिद परित्यज्य वक्तव्यमिद मन्वते
अदुरिति उषोष्ठित्वादातो नपोत्यालोप अधादिति प्राग्वदेवप्रक्रियेत्यर्थः इण्
इतिवक्तव्यो व्याख्येयः तथाहि असादेर्भादिरित्यनपि यथाप्रयोगं इणोविधीय-

सात् असासीत् अथात् अथासीत् इण गतौ ॥ इण
सिलोपो गा वक्तव्यः ॥ अगात् अगातां अगुः इत्यादि
अपात् अपातां अपुः ॥ मेटः ॥ ४ ॥ माशब्दे प्रयुज्यमाने
अटो लोपो भवति । घट चेष्टायां माघटिष्ट अरे माग
साध्वसं मागा गर्वितमार्दिरं स्मयोगेऽपीच्छन्ति ए
स्म भूत् ॥ वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थ
तां च वक्तव्या ॥ आह स्म हारीतः यजति स्म युधिष्ठिर

मानो गादेशः पदद्वयेऽप्यत्र भवति अतएवात्र सिलोपइत्युपलक्षणे अगा
दिवादैः सौ गादेशे सिलोपेऽद् अगुरिति प्राग्वदन उस्यालोपः आत्मनेप
अगाधिभवता इणवदिक इति वक्तव्यादिकोऽप्येवमेव रूपाणि ज्ञेयानि ॥ मेट
॥ ४ ॥ अत्र सिहावलोकितन्यायेन इत्यदुरिति वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीतिसंब
इतिमाडोऽग्रहण अट इति जातवेकवचन तेनस्वरादिषु द्वितीयस्यापिलोप माघ
ष्टेति घट चेष्टायां अस्मादात्मनेपदिन सेटोपि तनादौ सौइटिषत्वे दिवादाचटोर
माघटिध्वमिति ध्वचसेलोप इतिशेष अरेमागा इत्यादि इणोमव्यमोत्तमयो प्रा
गादेशसिलोपयोरटोलोपः साध्वसभय गर्वितस्य मद्गिर गृह सर्वत्रात्र सवर्णेर्दोषेण
सिद्धौ मासंघटिष्ट मानुगाइत्याद्यर्थमटोलोपविधिः तथाचप्रयोगः कालिदासीयो
वशे अलप्रयत्नेन तवान्नमानुगाइति अत्र से इति योगविभागः कर्तव्यः तत्र
सिरित्यनुवर्तने तेनमाङ्योगे धातोर्दिवादिपरे भूतेसिरेवभवति इतिनियमःसिद्ध
यथाह भगवान्पाणिनि माडिलुडिति माभवत्वित्याद्वेस्तु माशब्दप्रयोगान्नि
स्मयोगेपीति अटोलोपमितिशेष अयमाव ओर्वाहैरित्येव वाशब्दो व्यवस्थितार्त
स्वार्थं दादे पे मेट ओर्वेति त्रयाणायोगानाशेष तेन प्रा गवोपादाने अघ्रा
घेद् पाने अघ्रासांइत्याद्यपि सिद्धयति एवममाङ्योगेपि लृदसिबहुल
लोपो भवति वर्तमानार्था इति तिश्दैरित्यर्थं भूतार्थेनेति भूतानद्यतना

दहति स्म त्रिपुरं हरः ॥ गित्पे ॥ ५ ॥ पे परस्मैपदे पे

त्यर्थः, तथाह पाणिनिः लट्स्मेपरोक्षेचेति आहस्मेति ब्रुव आहश्चेति ब्रूतिपोराहर-
णयोः उवाच अन्नवीचेत्यर्थः ॥ गित् ॥ ५ ॥ अत्र भूते सिरनुवर्तते णिदिति
तस्यणित्वं विधीयतइत्याह सेर्णिदिति णित्कार्यकृदित्यर्थः णित्वादिति धातोर्नामिनः
अतउपधाया यथायथवृद्धिरित्यर्थः अकार्षीन् इतिस्थित इति कुवोदिवादौ सौ षत्वेच
सेर्णित्वादब्रुवौ च कृतायामितिशेषः ननुचात्र सिमान्नाश्रयांतरंगो गुणो वृद्धिं बध्निक्त्वा
स्यात् नचापित्तादिरिति ङित्वात्तन्निषेध इतिवाच्य तादौ सेरपिनिवेशात् अन्यथा
अप्रहीदप्राक्षीदित्यादौ सप्रसारणस्यापि दुर्वारत्वात् सिस्योरत्रापि सेरप्रहणदोषप्रस-
गाच्च सेर्नियमार्थत्वे त्वस्तोष्टेत्यत्र गुणनिषेधस्य तादवस्थ्यात् सिस्योरित्यत्रैकदेशस्य
सेरावर्तितुमशक्यत्वात् गौरवापत्त्येवमनियमार्थस्य त्वस्यदुर्लभत्वात् अस्तु तर्हि
गुणः अतउपधायाइति वृद्ध्यापिसिद्धत्वात् अस्तावीत् अलावीदित्यादेरप्येवमेव
सिद्धिः अतउपधायाइत्यत्र तूदितोवेत्यतो व्यवस्थितार्थवातुवृत्तेरिडादौ सौपरस्मै-
पदे ह्रस्वलेखोरकारस्य अराणीदरणीदित्यादौ पक्षे भवति वृद्धिर्निपातानामनेका-
र्थत्वाभिलष्यमवति यथा अदालीत् अक्षारीत् अवादीदित्यादौ यथा अप्रहीदित्यादौ
द्वयतक्षणश्रुजगृहसादीनां भवति यद्येव चिनीप्रभृतिभ्यो यङ्लुङ्तेभ्यः चिरिजि-
ह्रभ्याच भूतेसौप्रान्वत् गुणे अयादेशेच यातत्वात् वृद्धिनिषेधे अच्चायीदनेनायीदचि-
रायीदजिरायीदित्यादि न सिद्धयति तस्मात्सौवृद्धिरतरंगमपि गुणबाधत इतिवाच्यं
एवंचधातोर्नामिनइति नामिप्रहणमगुपपद्यतइति तत्रैवस्फुटितं राशेस्तेदृशाभित्य-
त्रतु अश्रआश्रऔ ताभ्यांसहितो र आर तस्यार इतिव्याख्यातव्यं तत्राकाराकारा-
भ्यामेकतरम्य साहित्यं न भवतीति सामर्थ्यात् प्रत्येकगृह्यत इत्यरारो रादेशोवि-
धीयतइति द्रव्यति अद्राक्षीदित्युभयत्रापि गुणवृद्धयोरदेशः सिद्धयति अन्यथा-
यदि रेफाकारात् ऋकारेणसह ऋ अरित्यारा ऋकारं निर्दिश्य तस्यैवरादेशः
क्रियेत तदा अदृक्षातां अदृक्षतेत्यत्रापि प्राप्नोति अर एव चेदद्राक्षीदित्यत्र न प्रा-
प्नोति सिस्योरिति गुणनिषेधात् अनितोनामिवत इति वृद्ध्याबाधितत्वाच्च अरएवा-
भावान् आरोरेफविधानच दृशादेः सिसद्वावेज्ञापकमपि भवतीति दृश-

सेर्णिद्रवति । णित्वाद्बुद्धिः अकार्षीत् ॥ सेः ॥ ६ ॥ सिश-
ब्दात्परयोर्दिस्योरिडागमो भवति । आविर्पूर्वः
आविरकार्षीत् आविरकार्षाम् आविरकार्षुः आविर-
कार्षीः आविरकार्षं आविरकार्षं आविरकार्षं आ-
विरकार्षं आविरकार्षं । पर्यहार्षीत् निराकार्षीत् । वद
व्यक्तायां वाचि ॥ इट ईटि ॥ ७ ॥ इट उत्तरस्य सेर्लोपो
भवति ईटि परे । सेर्लोपः अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः
व्रज गतौ प्राव्राजीत् ॥ ह्यंतक्षणश्वस्जामृहसादिवर्जवृ-
द्धिः , ॥ ८ ॥ हकारांतान्मकारांताद्यकारांतात्क्षणश्वस्

धातोर्दित्यत्र दृशिवर्जचित्येति वक्ष्यमाणमप्येवमुपपद्यते तदेव साधूक्त णित्वाद्बुद्धि-
रिति ॥ से ॥ ६ ॥ दिस्योरिति दिस्योर्हिसादित्यतोनुवर्तमानयो इडागमइति
अस्तेरीडित्यतोनुवर्तमानः पृथग्योगकरणतु सेरेवोत्तरत्रानुवृत्त्यर्थं आविरकार्षीदिति
ईटिदित्त्वादादौकृते प्राग्धातोरिति प्रागाविरुपसर्गं, अकाष्टमिति से षत्वेतस्यपुत्र्व
पर्यकार्षीदिति परे प्राक्प्रयोगः एवनिराकार्षीदिति निराडा सेट परस्मैपदीच सिप्र-
त्ययेति भूतेसिरितिसि' तस्यणित्त्वं इति णित्वम् अट् बुद्धिरिति धातोर्नामिन इति
उकारस्यौकार इत्यर्थः इडागमइति सिसतासीत्यनेन ईडागमइति सेरित्यनेन ॥
इटईटि ॥ ७ ॥ ईट्ईटीतिच्छेद इश्चइश्चईईटामाहचर्यादागमएव गृह्यत इत्याह
इटउत्तरस्येति सेरिति सेरित्यतोऽनुवृत्तस्य लोपइति लोपोहस्वादित्यतोऽ-
नुवर्त्यदीर्घत्वमिति सिलोपेकृते द्वयोरिडीटो सवर्णदीर्घत्वमितिभावः, अरावीदिति
उक्तप्रक्रियाया कृतायामेवस्यादित्यर्थः, इट इतिक्कि अकार्षीत् ईटीति किम्
अराविष्टा अराविष्टमिति षत्वमुत्वे अराविषुरिति प्राग्बुद्धिसिपत्वे अरा-
वीरिति प्राग्बुद्धिडीटोः सिलोपेदीर्घः, आदिना अराविष्ट अराविष्ट अराविष
अराविष्व अराविष्म अवादीदिति वदेदिवादी सौ तस्यणित्त्वे अतउच्चायाइति
नित्यं वृद्धौ ईटीति सिलोपे सवर्णदीर्घः, अवादिष्टां अवादिषुरित्यादि ब्रूयसेट परस्मै-
पदीच प्राग्बुद्धिप्रक्रिया ॥ ह्यंत्येति ॥ ८ ॥ ह्यता, हकारमकारयकारांतास्तथा

जागृ हस आदिशब्दाच्छिष्टेभ्यः परस्यसेणित्वं न भवति ।
ग्रह उपादाने ॥ ईदोग्रहां ॥ ९ ॥ ग्रहादीनां इट ईकारो
भवति अणवादौ परे । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः
अग्रहीः अग्रहीष्टं अग्रहीष्ट अग्रहीषं अग्रहीष्व अग्रहीष्म ।
हस हसने अहसीत् अजागरीत् जागृ निद्राक्षये अश्व-
सीत् । दुवम् उद्गिरणे अवमीत् यम उपरमे अयमीत् ॥
लोपोद्धस्वाञ्जसे ॥ १० ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सेलोपो भवति
इसेपरे । न गुणः अकृत अकृषाताम् अकृषत अकृथाः
अकृषाथां अकृढं अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि । दु-
दाब् दाने अदित अदिषातां अदिषत इत्यादि अ-
धित अधिषातां अधिषत इडो वागीसौ इङ् अध्य-
यने अधिपूर्वः अध्यगीष्ट अध्यगीषातां अध्यगीषत

। गु हिंसाया श्वस् प्राणने जागृ निद्राक्षये हस हसने इत्यादीन्वर्जयित्वा सौवृद्धि-
वति व्याख्येयमित्यर्थः । तथाच णित्प इत्यत्र व्याख्यातमेव आदिना एदित एयंताः
ओत्थिर् गतिवृद्धयोरित्यादिरविहितवृद्धिनिषेधलक्षणो धातुः केचिद्विमव्योरप्यत्र
हणमिच्छति माभवानवीत् माभवान् सर्वादिति अग्रहीदिति ग्रहेः प्राग्वत्
क्रियाया अतउपधाया इति वृद्धिर्न अग्रहीष्टां अग्रहीषुरित्यादि अत्रेद ईदोग्रहामिति
। यो वक्ष्यते एवमभ्रमीदित्यादावपि न वृद्धिः प्रक्रियातु दीर्घवर्ज ग्रहिवदेव
जागरीदिति जागर्तवृद्धिनिषेधे गुणेसेरङित्वाग्निषेधाभावस्तु णित्पइत्यत्रोप-
। दित अनेकस्वरादेवसेट् एकस्वरस्यहि नैकस्वरादितिनिषेधः ॥ लोपो ॥ ९ ॥
१० ॥ अकृतेति सेरत्रलोपो उरितिनिषेधान्न तद्गङ्गावेनापिगुणः अकृषातामिति
नउत्तरत्वाच्च सिलोपः उरिति न गुणः अकृषतेति आतोतोदनतइत्यन् आदिना
कृथा अकृषाथां अकृढ अकृषि अकृष्वहि अकृष्महि आदितेतिदादेरित्यत्र क्तो

अध्यगीष्ठाः अध्यगीषायां अध्यगीद्वं ॥ ध्वे च सेलोपो
 वक्तव्यः ॥ अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि पक्षे
 अध्यैष्ट अध्यैषातां अध्यैषत । अध्यैष्ठाः इत्यादि । रु शब्दे
 सिप्रत्ययादिकं पूर्ववत् वृद्धिरिडागमरीडागमश्च
 अराविस् इति स्थिते इटईटि इतिसेलोप अरावीत
 अराविष्ठां अराविषुः अरावीः अराविष्टं अराविष्ट
 अराविषं अराविष्व अराविष्म ॥ इसात् ॥ ११ ॥ इसा-
 त्परस्य सेलोपो भवति इसेपरे । अपक्त अपक्षातां अप-
 क्षत अपक्थाः अपक्षार्था अपक्ध्वं अपक्षि अपक्ष्वहि

वेत्यतोऽनुवृत्तस्य वाग्रहणस्य निपातत्वात्पूर्वमेव तनादिष्विव पश्चाद्लोपोहत्वादिति
 सिलोपः तस्य च तद्वद्भावेपि नानिट् स इत्यत्र नेतियोगविभागानुगुणः सज्ञापू-
 र्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वा पूर्वमेवङित्वेन प्रतिपिद्धाद्वा एवमदिषतामित्यादावपि न गुणः
 पत्व आदिपतेति आतोतइत्यत् एवमयितेत्यादावपिज्ञेय इदोवेति एतच्चासादेर्भा-
 दिरित्यतोऽलभ्यते अध्यगीष्टेति इङ् अध्ययन इत्यस्मादनित आत्मनेपदितश्च
 तनादौ सौ वागी आदेशे अटिच धेर्यत्वं नानिट्स इत्यत्र नेतियोगवि-
 भागात् गुणेनिषेधे से पत्वे तेन पृत्वं अवेश्चात्रनियतः प्राक्प्रयोगः इडिकाव-
 ध्युपसर्गतो न व्यभिचरत इत्युक्तत्वात् अध्यैष्टेति ग्यादेशाभावेऽत्र सौ पूर्व धातु
 साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति पूर्व दिवादावट् पत्वे स्वरादेरिति द्वितीयेनाटा
 ऐत्वे पश्चादधिनो योगे पत्वे शेषप्राग्वत् अध्यैषतेति आतोतइत्यत् अध्यैष्ठा
 अध्यैषाथा अध्यैद्व अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि ॥ इसात् ॥ ११ ॥ अत्रसे-
 रित्यतः सेरितिलोपो हत्वादित्यतो लोपोऽस्येति चानुवर्त्ततइत्याह सेलोपइ-
 त्याह अपाक्षीदित्यत्र दिप्परे सौसेरितीटि णित्य इति णिन्वाट् द्वौ चोरितिकुत्वे
 पत्वे कषसंयोगे क्ष अपाक्तमिति इसादिति सिलोपे चोःकुत्व अपाक्षुरिति
 प्राग्वत् उस् अप्राक्षीदिति पृच्छतेरत्रानिति छशषेतिपत्वे अतवप-

अपक्षमहि. अपाक्षीत् अपाक्ता अपाक्षुः अपाक्षीः अ-
पाक्तं. अपाक्त अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म अप्राक्षन्ति
अप्राष्टा अप्राक्षुरित्यादि झसादिति किं ऐधिष्ट ऐधिषातां
ऐधिषन ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिध्वं । ध्वेचसेलॉपो
वक्तव्यः । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि अशयिष्ट अ-

याया इतिवृद्धौ षढोरितिकत्वे कषसंयोगेक्ष नच वाच्य छकारस्य द्वित्वेन एकस्य
त्वे अपरस्य विद्यमानत्वादनुपधात्वादुद्धिर्नस्यादिति द्वित्ववत् एव छस्यत्वविधौ
याख्यानतो ग्रहणात् एवमप्यराङ्क्षीत् षज सगे असाक्षीदित्यादौ न प्राप्नोति
सयोगोपचत्वेनानुपधात्वादेवंतर्हि अनिटोनामिवत् इत्यत्राकारप्रश्लेशोद्गृह्यः अना-
मेवतइति अश्च नामिनश्च अनामिनस्तद्धातोर्नामिवत्, यद्येवं स्वरवत् इत्येववाच्यं
शैश्वार्थं एतावंतोहि स्वरा अवर्णोनामिनश्च मैव एवबुध्यमाने अरौत्सीत्
अभैत्सीत् इत्यादावसयोगोपधाप्राप्तैव स्वरग्रहणस्य चरितार्थत्वादांक्षीदित्यादौ
सयोगोपधस्य वृद्धिर्न स्यादेव नामिग्रहणेन अरौत्सीदित्यादावपि सिद्धयति
अपाक्षीदित्यादावसयोगोपधस्य अतउपधाया इत्यनेनैव सिद्धत्वादिहाकारग्रहणं
सयोगोपधार्थमित्यराक्षीदित्यादौ सयोगोपधस्यापि सिद्धयतीति न कश्चिद्वि-
हानुपपत्तिलेशोपि सभवति ननु चैवमपि णित्वमेवसिद्धयति न पुनर्वृद्धिः
अनिटोनामिवत् इत्यनेन णित्वस्यैव विधानात् तत्रहि णित्प इत्येवानुवर्तते
न पुनर्वृद्धिः सत्य णित्वविधिसामर्थ्याच्च अतउपधाया इत्यत्र योगविभाग क्रियते
तत्रचधातोर्नामिन इत्यतोनामिग्रहणमप्यनुवर्तते तेन धातोर्नामिनो अतश्चवृद्धिर्भवति
णितिपरे इतितत्रार्थः स्यान् अत्र नामिग्रहणमुपधानाम्यर्थ अद्ग्रहणं संयोगोपधार्थं
अन्यत्र धातोर्नामिन अतउपधाया इत्येवसिद्धत्वात् नचातिव्याप्तिराशङ्क्या योग-
विभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वात् अप्राष्टामिति झसादितिसिलोपे प्राग्वच्छकारद्वयस्य षत्वं
प्लुवं अप्राक्षुरिति प्राग्वदन ङसि वृद्धिषत्वकत्वक्षत्वानि शेषमुक्तप्रक्रियमेव

शयिषातां अशयिषत इत्यादि ॥ इरितो वा ॥ १२ ॥ इरि-
तो धातोर्वा डप्रत्ययो भवति दिवादिपरः सेरपवादः ॥
अरुधत् अरुधतां अरुधन् अरुधः अरुधतं अरुधत
अरुधं अरुधाव अरुधाम पक्षे ॥ अनिटो नामिद्यतः ॥
॥ १३ ॥ नामिषतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे सिप्रत्यये
परे वृद्धिर्भवति । अरौत्सीत् अरौद्वां अरौत्सुः अरौत्सीः
अरौद्धं अरौद्ध अरौत्सं अरौत्स्व अरौत्स्म अच्छिदत्
अच्छिदां अछिदन् अच्छैत्सीत् अछैत्तां अछैत्सुः अ-
छैत्सीः अछैत्तं अछैत्त अछैत्सं अछैत्स्व अछैत्स्म अदे-

रोहिष्ठेति इहतस्तानादौ सौडिति धत्वे ध्रुत्वे वाङ्भ्यामेत्वैत्वे हकारोऽत्र न झसांतर्गत
इति न सिलोप ननु इटोऽन्यवधानादेवात्र न भविष्यति एवंतर्हि 'सर्वविधिभ्यो
लोपविधिर्बलवान् इति इट, प्रागेवल्लोप' प्राप्नोतीति प्रत्युदाहर्तुरभिप्रायः न चेदा
प्रत्युदाहरणं धातोरित्यधिकारात् एवसन्निपातलक्षणपरिभाषया वा एवमशयिष्टे-
त्यत्रापि गुण ॥ इ२ ॥ १२ ॥ इ२ इत् यस्य स इरित् तस्मादिरित्, अतएवज्ञाप-
कादिति समुदायस्येत्सज्ञाकायांयेदित्यत्र हि वर्णाधिकारः डप्रत्ययइति लिप्पुषादे-
रित्यतोऽनुवर्तमान अतएव डित्वविचारस्तत्रैवकरिष्यते दिवादिपरइति सेरपवाद-
त्वात् भूतसामान्ये विहिता ये दिवादयस्तत्परइत्यर्थः, अरुधदिति' प्राग्बहिवादिषु
सेरपवादे णे तस्यडित्वात् मिडत्यङ्गुसीति न गुण, इत्यादि अमवदित्यादिवत्
प्रक्रियेतिशेषः ॥ अनिटो ॥ १३ ॥ अनामिषत इतिछेदः नामिषतइतिछेदे तु
गुणदोषौ अनतरमेव स्पष्टीकृतौ वृद्धिर्भवतीति यद्यपि णित्प इत्यनुवर्तते तथापि
णित्वविषेर्द्विद्विफलत्वादेवमुक्तं तत्ततस्तु परस्मैपदेर्षिण्डिवतीत्यर्थः एतच्चानंतरमे-
वोपपादित अरौत्सीदिति डप्रत्ययाभावे सौ नैकस्वरादितीडभाव सेरितीट्
अनिट इति सेर्णित्वेऽनतरोक्तेन प्रकारेण वृद्धि रससेचपाइति धस्य त, अरौद्धा-
मिति झसादितिसेर्लोपं तथोरिति तस्य न, झवेजवाइति पूर्वधस्य दः

वीत् अदेविष्टां अदेविषुः षिवु सेवायां असेवीत् अ-
सेविष्टां असेविषुः नोक्तमनित्यं दृशिर् प्रेक्षणे अदर्शत
अदर्शतां अदर्शन् अदर्शीः अदर्शतं अदर्शत अदर्शी
अदर्शाव अदर्शाम अडभावपक्षे ॥ रारोइसे दृशाम् ॥ १४ ॥
दृशादीनां अरो रो भवति इसेपरे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां
अद्राक्षुः अद्राक्षीः अद्राष्टं अद्राष्ट अद्राक्षं अद्राक्ष्व
अद्राक्ष्म स्पृश् स्पर्शने अस्माक्षीत् अस्माष्टां अस्माक्षुः
मृश् मर्शने पराम्राक्षीत् ॥ सिस्पोरनिटोः ॥ १५ ॥ धातो-
रुपधाया गुणो न भवति अनिटोः सिस्पोः परयोः ।
अभित्त अभित्तातां अभित्तत अभित्थाः अभित्ताथां

अरौत्सुरिति प्राग्वदन उस् शिष्टं स्पष्ट अत्र केवलपरस्मैपदादाहरणप्रदर्शनेनेरितोवे-
त्यत्र णित् इत्यत परस्मैपदानुवृत्तेरात्मनेपदे डप्रत्ययो नभवतीति सूचितम् अचिउद
दिति छिदिर् द्वैधीकरणे इरित्वादिरितोवेतिङ डि.वाग्नगुण' अछैत्सीदिति ढस्या-
भावे अरौत्सीदितिवत् प्रक्रिया अनिटइतिकिमिति इटोव्यवधानात् सेटो न प्राग्य-
तीति प्रश्नः अदेवीदिति इटः सेर्भक्तत्वादव्यवधायकत्वात् प्राग्वत् इडागमात्
णित्वंप्राप्नोतीतिभावः दीव्यतेरत्र सौ इडीटो इटीतिसिलोप' गुणः सवर्णेदीर्घ, एव
षिवु तंतुसंताने इत्यस्यादे षणः इतिपरं असेवीदित्यपिनोक्तमनित्यमिति एतच्चा-
दिस्वरस्येत्यत्र पुपादीत्यत्र च प्रतिपादित अदर्शदिति दृशिर् इरितोवेतिङेऽत्र उपधा-
लवोरिति गुणोऽरूपव पुषादित्वात् डेक गतावित्यादेरार् न इत्याद्यपिज्ञेयं ॥ रारो॥
॥ १४ ॥ र'आर्इतिच्छेदे अरइतिच्छेदे दोषस्तु णित्प इत्यत्रोपपादित अद्राक्षीदिति
दृशेडंभावे सौ इटिनैकस्वरादितीडभावे अनिटानामिवतइति णित्वेन गुण बाधित-
त्वाद्वृद्धौ आरोरादेशे पुनरतउपधाया इतिवृद्धौ छशवेति शस्यपत्वे पठोरितिकत्वे
पत्वे च क्षः दृशषांतादिति सगभावतु तत्रैव वक्ष्यामः अद्राष्टामिति प्राग्वद्वृद्धौ

अभिद्धं अभित्सि अभित्सवहि अभित्समहि वृत्तु वर्त्तने
 अनिटोरिति किं अवर्त्तिष्ठ अवर्त्तिषातां अवर्त्तिषत्
 इत्यादि ॥ लिप्पुषादेर्ङः ॥ १६ ॥ लृकार इद्यस्य स लि-
 त्तस्य धातोः पुषादेश्च ङः प्रत्ययो भवति । दिवादिपरः
 सेरपवादः अगमत् अगमतां अगमन् अगमः
 अगमतं अगमत अगमं अगमाव अगमाम
 सृष्ट गतौ असृपत् असृपतां असृपन् अमुचत् अपुषत्
 अपुषतां अपुषन्नित्यादि अद्युतत् अद्युततां अद्युतन् । डे
 वचेरुमागमो वक्तव्यः । वच् परिभाषणे अवोचत् अवो-

पत्वेष्टुत्वं अत्राक्षुरिति प्राग्वदुस् शिष्टं स्पष्टं स्पृश् अनिट् परस्मैपदीच अस्त्राक्षीदिति
 अत्राक्षीदित्यादिवत् प्रक्रिया एव मृशोप्येतादृशो अस्त्राक्षीदित्यादि सौ गुणो न भव-
 तीति सेरक्षित्वात् प्राप्तः अङित्वं च णित्प इत्यत्रोपपादितं अनिटोरिति अनिट्प्रवृणं
 नानिट्स इत्यतोनुवर्त्तत अभित्तेतिभिदेस्तनादौ सौडपधायालवोरिति प्राप्तगुण-
 निषेधः ततोऽज्ञसादितसेल्लोपे खसेचपाइति दस्य तः एव अभित्सातामाभित्सत
 अभित्साः अभित्सार्था अभिद्ध अभित्सि अभित्सवहि अभित्समहि एवमरुद्ध
 अवित्तेत्यादिज्ञेय अनिटो कि अवतिष्ठ ॥ लिप् ॥ १५ ॥ १६ ॥ लृइद्यस्यासौ लिप्
 पुष् आदिर्यस्यासौपुषादि लिच्चपुषादिश्च लित्पुषादि, तस्माल्लिप्पुषादेरिति
 द्वैकत्वेच्छादस पुंस्त्व आगमानित्यत्वाद्वा न नुम् लिदिति पचम्यर्थे प्रथमात्वं
 वा पृथगेवपदं पुषादिश्च दिवाद्यतर्गणो गृह्यते इरितोवेत्यत्र हि वाशब्दद्वयभयो-
 र्योगयो, शेष, सच्यनिपातत्वादनेकार्थं क्वादयश्चपुषादयो न गृह्यते बुता-
 दयश्च पुषादिषु गृह्यते अस्यत्यादय अस्यतेश्चांतर्गणकार्यं डे शुगागम
 वचेरुमागम पते पुगागम आस्थत् अवोचत् अपसत् इतिज्ञेयकटशोर्ङेगुणः
 इतिकेचित् शासु अनुशिष्टौ लिप उपलपे सिच् क्षरणे ह्येत् स्पृद्धायां सर्वत्रात्र
 णित्प इत्यतः परस्मैपदानुवृत्ते तत्र नित्यं ङ इतिता जृत्तभुञ्चु म्लुचु म्लुचु
 धुञ्चु धीनाच परस्मैपदेपि वाङ लिप्सिच्च्हामात्मनेपदे वा मृगुपासा-

चर्तावोचन् ॥ हशर्वांतात्सकृ ॥ १७ ॥ हकारांताच्छकारा-
तात्पकारांतात्राम्युपधादविद्यमानेदोधातोर्दिवादिपरः सकृ
प्रत्ययोभवति । सेरपवादः दुह् प्रपूरणे अशुक्षत् लिह्
आस्वादने अलिक्षत् विश् प्रवेशने प्रोपसर्गः प्राविक्षत्
प्राविक्षतां प्राविक्षन् कृष् विलेखने अकृक्षत् अकृक्षतां
अकृक्षन्नित्यादि ॥ इतिषड्विभक्तिःकर्तुक्तौ ॥ अथ भाव-
कर्मणोरेता विभक्तयो निरूप्यन्ते ॥ तत्राद्भुवि कर्मणीति
नियमादात्मनेपदमेव प्रयुज्यते सुखमनुबभूवे देवदत्ते-
न अनुबभूवाते अनुबभूविरे अनुबभूविषे अनुबभूवाथे
अनुबभूविध्वे अनुबभूवे अनुबभूविवहे अनुबभूवि-
महे पेचे तेने मन ज्ञाने मेने ददे णा शौचे सस्नेहं सवि-
लासया ग्लै हर्षक्षये जग्ले म्लै गात्रविनामे मम्ले ॥
स्वरांतानां धातूनां हन्ग्रहृद्दृशां भावकर्मणोः सिसता-
सीस्यपां णिद्धा वक्तव्यः ॥ आशिषि सीष्ठादयः णित्वा-
द्बुद्धिः सुखमनुभाविषीष्ट भवता अनुभवविषीष्ट

मात्मनेपदेषोडित्यादिसर्व वाशब्दाद्वेदितव्य वेरड्द्विश्चेत्यडि प्रकृते डग्रहण अड-
सन्निधायोशिष्टद्वित्वाभावार्थं अडिलघावित्यस्य ग्रहणाभावार्थंच अपित्तादिरिदोवत्
डित्वे सिद्धे पुनर्ङित्करण भूतेस्ति परभिद् न प्रवर्ततइति ज्ञापनार्थमिति गोपाय-
तीत्याये गुणो भवति अनुबधकार्याणा अनियमाच्चागमदित्यत्र गमास्वर इत्युपधा-
लोपो न भवति अगमदिति गमेर्नङित्वात् ङ अपुपदिति ङित्वान्नगुण, अस्तुत, इति
पुषादित्वात् ङ डेवचेरिति एतच्चानतरमेवोपपादित अवोचदिति वचेर्नङ्वादेशस्य
वापुषादित्वात् डे उमि मित्वाङ्कारात्परेसति उओइत्योत्व इत्यादि अभवदित्यादि
वदूपाणिप्रक्रियाचेतिशेषः ॥ हशः ॥ १७ ॥ इहानिदोनामिवत् इत्यनुवर्तते हका-

अनुभाविषीयास्तां अनुभाविषीरन् अनुभाविषीष्ठाः
 अनुभाविषीयास्थां अनुभाविषीढं अनुभाविषीय अनु-
 भाविषीवहि अनुभाविषीमहि णित्वाभावे गुणः अनुभ-
 विषीष्ट अनुभविषीयास्तां अनुभविषीरन् अनुभविषी-
 ष्ठाः अनुभविषीयास्थां अनुभविषीढं अनुभविषीय अ-
 नुभविषीवहि अनुभविषीमहि शशिषीष्ट शशिषीष्ट देव-
 दत्तेन डुकृञ् करणे अनिट्स्वरांतोयं विकल्पेन इट्
 कारिषीष्ट कारिषीयास्तां कारिषीरन् कारिषीष्ठाः णि-
 त्वाभावे कृषीष्ट कृषीयास्तां कृषीरन् स्वस्तने अनुभा-
 विता अनुभावितारौ अनुभावितारः णित्वाभावे गुणः
 अनुभविता अनुभवितारौ अनुभवितारः इत्यादि

राद्यतश्च नामिवान्तिनट् च नाम्युपधा एवास्ति नान्य इत्याह नाम्यु-
 पधादिति अविद्येति अनिट् इत्यर्थं त्रिवादीति सेरपवादत्वादिति भावः
 दृश वर्जयित्तेति एतच्च णित्प इत्यत्रोपपादित इरितोवेति व्यवस्थितविकल्पाथो
 वा शब्दः सिद्धान्तोक्तितन्यायेन वेतियोगविभागेन वा हृशपातात्सक्यं ज्ञेयं
 द्विश्च लिट्पुषादुर्द्ध इत्येतैरपिसंबध्यते तेन दृजे सक न भवति कृशृशृशृशृशृपा
 दिभ्यः पाक्षिकोभवति तथा अभवदित्यादावङ् अद्योतिष्ठेत्यादौ ङश्च न भवति
 भूवेसे परमपित्तादिरिति न प्रवर्तत इत्यत्रानंतरमेवोपपादितत्वात् सक कित्करणं
 अनुश्रुतिरिति दुर्द्धादिवाचौ सकि कित्वादगुणाभावे ङङभावे च दादेर्ध इतिहस्य धे
 आदिजबानामिति दस्यधे खसेचपाइति घस्य के किलादितिपत्वे चाभवदित्यादिवत्
 प्रक्रिया अलिश्रुदिति लिह्हेर्होङ् इति ढत्वे षडोरितिऋत्वे प्राग्वत् छशंपति विश.श
 काररयेति शेषः षडोरित्यनेनऋत्वमित्यर्थः प्राविश्रुदिति प्राग्व्यातोरिति पूर्व प्र अकृश्र-
 दिति षडोरितिषस्यके शिष्टं स्पष्टं प्राग्वत् ॥ इतिकर्त्रधिकार ॥ अथेति पताइति

भविष्यति अनुभाविष्यते अनुभाविष्येते अनुभावि-
ष्यन्ते अनुभाविष्यसे अनुभाविष्येथे अनुभाविष्यध्वे
अनुभाविष्ये अनुभाविष्यावहे अनुभाविष्यामहे
णित्वाऽभावे अनुभविष्यते अनुभविष्येते अनुभविष्यन्ते
इत्यादि अन्वभाविष्यत अन्वभाविष्येतां अन्वभावि-
ष्यन्त अन्वभाविष्यथाः अन्वभाविष्येथां अन्वभाविष्यध्वं
अन्वभाविष्ये अन्वभाविष्यावहे अन्वभाविष्यामहे

णवतुसित्यारभ्यैतत्पर्यता इत्यर्थं तत्रेति तयोर्भावकर्मणोरित्यर्थं अनुबभूवेति
अनुपूर्वादानुभवनार्थात्सकर्मकाद्भवते कर्मण्याद्भुवि कर्मणीति परोक्षेणवादीनामा-
त्मनेपदेश्वेवाते इत्यादिषु कृतेषु द्विष्टेति द्विष्टे आभोरिति पूर्वस्यात्वे ह्रस्वे झपा-
नामिति भस्यवे भुवोऽनुगिति वुकि चैवस्यादित्यर्थं कर्मण उक्तत्वात् सुखमिति-
प्रथमा कर्तुरनुक्तत्वात् देवदत्तेनेति तृतीया अर्थात्तरावृत्त्याचाकर्मकस्यापि सकर्मत्व-
मित्यभिप्रेत्य द्विवचनादावुदाहरति अनुबभूवाते इत्यादि वसादौतु क्रादेणोदीरिति
नियमादिदि मध्यमैकवचने सस्य षत्व पेचइत्यादि णादि किदिति किस्वालोपः
पचामिति सर्वत्र एत्वपूर्वलोपौ एवतनु विस्तार इत्यस्य तेन इत्यपि दद्वे इतिवद्दा-
तेरातोऽनपीत्यालोप सस्ते इति पूर्वस्यहसादिरिति सस्यशेषे नस्य लोप कर्मतुश-
तोरकर्मकत्वात् नोदाहृत अतएव भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य
भावस्योक्तत्वाच्चानुक्तेर्कर्तरितृतीयाहसविलासयेति हसस्यविलास इवविलासो यस्या
सा तथाजगले इति सध्यक्षराणामित्यात्वे आलोप स्वरातानामिति अंतप्रहणमु-
पदेशप्रतिपत्त्यर्थं तेनोपदेशे ये स्वराता तेषा तथा हनादीना भावकर्मविषये सिस-
तासीस्यपः तेषा णित्कार्यकृदिद् वा वाच्य इत्यर्थं अनुभाविषीष्टेत्यादी-
इटोणित्वाद्वातोर्नामिनइति वृद्धावपि षत्व अनुभविषीष्टेत्यादि णिदिडभावे
सिसतासीति गुण. एव शायिषीष्टेत्यादावपि णिदिट्पक्षेवृद्धि तदभावे

णित्वाऽभावे अन्वभविष्यत अन्वभविष्येतां अन्वभ-
विष्यंत इत्यादि त्वया तत्त्वं यद्यश्रोष्यत अन्व-
भूतइति स्थिते भूतोसि ॥ इण्तन्यकर्तरि ॥ १ ॥ धातो-
स्तनिपरेकर्तृवर्जितेऽर्थे भावे कर्मणिचेण प्रत्ययो भवति ।
सेरपवादः ॥ लोपः ॥ २ ॥ इण् संयोगेतनो लोपो
भवति । अन्वभावि भवो भवता द्विवचनादौ वाणि-
दिट् पूर्ववत् अन्वभाविषातां अन्वभाविषत अन्वभा-
विष्ठाः अन्वभाविषाथां अन्वभाविद्वं अन्वभाविषि अ-
न्वभाविष्वहि अन्वभाविष्महि णित्वाऽभावे अन्वभवि
अन्वभविषातां अन्वभविषत अन्वभविष्ठाः अन्व-
भविषाथां अन्वभविद्वं अन्वभविषि अन्वभविष्वहि
अन्वभविष्महि अकारि अकारिषातां अकारिषत
इत्यादि पक्षे अकारि अकृषातां अकृषत इत्यादि नि-
राङ् पूर्वः निराकारि हञ् हरणे अहारि अहारिषातां

धातो सेट्वादिदिट् गुण कृषीष्टेति णिदिट्भावे नैकस्वरादितीट् निपेवे उरितिगु-
णाभाव अनुभाविता अनुभविषेत्यादौ सीष्टवन् वृद्धिगुणौ ज्ञेयौ त्वयायद्यश्रोष्यत
सार्हितत्त्वमन्वभाविष्यतेत्येव क्रियातिक्रमे स्यपि शिष्ट स्पष्ट ॥ इण् ॥ १ ॥
अकर्तरीति पर्युदासात्कर्तुरन्यस्मिन्नर्थे विधिरयमिति मत्वाद् भावेकर्मणिचेति सेरप-
वादइति तद्विषयणवारभ्यमाणत्वात् ॥ लोपः ॥ २ ॥ तनीति सप्तम्यतमपि पूर्वसू-
त्रादनुवृत्तमादेशापेक्षयार्थपृथगतस्यादित्याह तनोलोप इति अन्वभावीति इणो
णित्वाद्वृद्धौ तलोपः अन्वभाविषाता इत्यादौ सेर्णिदिट्पक्षे वृद्धिः अन्यत्रेदि गुणः

अहारिषत पक्षे अहारि अहृषातां अहृषत इत्यादि
अपाचि अपक्षातां अपक्षत अपक्ष्याः अपक्षायां अप-
गध्वं अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि अभोजि अमुक्षातां
अमुक्षत अमुक्ष्याः अमुक्षायां अमुग्ध्वं अमुक्षि अमु-
क्ष्वहि अमुक्ष्महि धृञ् धारणे निराङ्गपूर्वः निराधा-
रि निराधारिषातां निराधारिषत अधारि अधृषा-
तां अधृषत इत्यादि पद गतौ प्रतिपूर्वः प्रत्यपादि
प्रत्यपत्सातां प्रत्यपत्सत प्रत्यपत्थाः प्रत्यत्सायां प्रत्य-
पद्धं प्रत्यपत्सि प्रत्यपत्स्वहि प्रत्यपत्स्महि रण् गतौ
अराणि अभाणि अवादि । सेटश्च सेर्णित्वं वा वक्तव्यः ।
ग्रह् उपादाने अग्राहि अग्राहिषातां अग्राहिषत पक्षे
अग्राहि अग्रहीषातां अग्रहीषत इत्यादि णीञ् प्रापणे
निरपूर्वः निरणायि निरणायिषातां निरणायिषत
पक्षे निरणायि निरणेषातां निरणेषत इत्यादि

अकारात् कृञोऽत्र इणि वृद्धौ तलोपः अकारिषातामिति स्वरातत्वाणिदिद् अकृ-
पातामिति तद्भावे उरिति न गुण एवमहारिषाता अहृषातामित्याद्यापिज्ञेयम् अपा-
चिति णित्वादतत्तत्रपथायाइति वृद्धिः अपक्षातामित्यादौ चो. कुत्वे सस्य षत्वे क्ष.
अभोजीति भुजोरणि उपधागुण. निरवारीति वृञो णित्वाङ्गुद्धिः. अपत्सातामिति
अनिट्त्वात् इण्निपथे रससेचपाइति वस्य तत्त्वंसेटश्चेति स्वरातानामित्यनेन इति शेषः
अग्राहिषातामिति स्वरातानामिति णिदिटि वृद्धिः इटोऽग्रहमिति दीर्घाभावानु तत्रैव
वक्ष्यामः पक्षेत्वग्रहीषातामित्यादौ सिसतासीतीटिदीर्घः. निरणायीनि प्रादेश्चेतिणत्व
अनायिषातां अनेषातामित्यादौ णिदिडनिट्पक्षयोः क्रमेण वृद्धिगुणौ सेर्णित्वा-

॥ आतोयुक् ॥ ३ ॥ आकारांताद्वातोयुगागमोभवति
 त्रित्तिणित्तिचपरे । अदायि अदायिषातां अंदायिषत
 पक्षे अदायि अदिषातां अदिषत अपायि अपा-
 यिषातां अपायिषत पक्षे अपासातां अपासत
 इत्यादि न्यधायि न्यधायिषातां न्यधायिषत
 पक्षे न्यधायि न्यधिषातां स्ना शौचे अस्नायि अस्ना-
 यिषातां अस्नायिषत ॥ पदादेः कर्तर्यऽपीण् वक्तव्यः ॥
 पद गतौ उत्पूर्वः उदपादि उदपत्सातां उदपत्सत
 उदपत्थाः उदपत्साथां उदपद्धं उदपत्सि उदपत्स्वहि
 उदपत्स्महि अबोधि अभुत्सातां अभुत्सत अजनि अ-
 जनिषातां अजनिषत अवधि अवधिषातां अवधिषत-
 जनिवध्योर्न वृद्धिः ॥ इतिभावकर्मोक्तिः ॥ इदानीं प्र-

भावस्तु णित्ये इत्यत्रोपपादितएव ॥ आतो ॥ ३ ॥ त्रिणतीति आदिस्वरस्येत्यतोनु-
 वर्तमानइत्यर्थः अदायीति दाञ् इणियुक् न्यधायिपातामिति स्वरांतानामिति णि-
 दिटि युक् पक्षे न्यधिषातामिन्यादौ प्राग्ब्रह्मादेरिति त्वे गुणाभाव पदादेरिति इण्त्-
 नीति योगविभागात् न्याख्येय इ यर्थ अपादीति सस्यमितिशेष अपत्साता इत्या-
 दाविणिनपेये चप, अबोधीतिशास्त्र देवदत्त इतिशेष अडित्वाद्गुण अभुत्साताभि-
 त्यादौ सौ नैकरवरादितीणिनपेये सिस्सोरित्यगुणे आदिजवानामिति तत्वे खसेचपा
 अजनीति अत्रसंज्ञापूर्वकस्यविधेरन्तित्यत्वाद्बुद्धिर्न भवतीत्याह जनिवध्योरिति विधिर-
 यमसादेर्भादिरिति विहितो हनादेशः इण्त्नीतियोगविभागे इरितोवेति वानुवृत्ते,
 पक्षे अजनिष्ठ अवधीष्टेत्याद्यप्युदाहार्य योगविभागस्य चेष्टसिद्धर्थत्वान्नातिप्रसंगः ।
 इदानीमिति तिबादिदशक निरूप्य यडाद्यतेभ्योपि धातुसंज्ञापूर्वकं तएव निरूप्यंत

त्यर्थतिभ्यस्तिबादयोयोज्यते ॥ अतिशयेहसादेर्यङ्
द्विश्च ॥ १ ॥ हसादेर्द्धातोर्तिशयेयं यङ् प्रत्ययोभवति स-
तितस्मिन्धातोर्द्विर्वचनम् ॥ यङि ॥ २ ॥ यङिपरेपूर्वस्यनामि-
नोऽगुणौभवति । बोभूय इति स्थिते ॥ सधातुः ॥ ३ ॥ यडा-

इत्यर्थः ॥ अतिशये ॥ १ ॥ द्विश्चेति यद्यपि सामान्येन द्वित्वविधीयते तथापिधा-
तोरेवभवति यद्योहि द्विरुच्चारणेनैव सिद्धे द्विश्चेतिव्यर्थस्यात् नमजपानुगिति
यङिधातोःपूर्वस्यनुगिवधेर्लिगाच्चेत्यभिप्रेत्याह धातोर्द्विर्वचनमिति ॥ यङि ॥ २ ॥
विषयसप्तमीयमिति यङ्लुक्कथपि भवति पूर्वस्येति पूर्वस्यहसादिरित्येतोऽनु-
सत्यगुणः इति निजा गुण इत्यतः नामिनइति अरेदोनामिनइति प्रतीतस्य
बोभूयइतिस्थिते भू इत्यस्माद्धातोर्यङिद्वित्वे झपानामिति जवेपरस्य
द्वित्यद्वयसीति गुणनिषेधे पूर्वस्य यङीतिगुणः ओकारोऽङ्गतेसतीत्यर्थः
॥ सधातुः ॥ ३ ॥ तच्छब्दोऽयपूर्वप्रकातयडादिप्रत्ययविशिष्टायाः प्रकृतेःपरा-
मशार्थः इतिमात्वाह यडादिप्रत्ययांतशब्दइति धातुत्वादिति धातोर्तित्यनेन

१ अथ कथं यडातात्स्मनेपदं भवति कथंच न स्यात् ङितो धातोरात्मनेपदमुच्यते
यश्चाऽत्र धातु न स ङिच्चाऽयं समुदायस्यानुवचः यश्च ङिप्रत्ययो नासौधातुः यत्र चावयवे
कृत लिगमचरितार्थं तत्र समुदायस्य विशेषकं भवति अथ टकारस्तु वेमिद्यते इत्यादौ
गुणनिषेधादौ चरितार्थः कब्धिदाह क्रियासममिहारेऽयङित्यकारोऽत्र प्रक्षिप्यते स चाऽनुदा-
त्तोऽनुनासिक इतिज्ञायते तत्रानुदात्तत्वमवयवेऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवति
अनुदात्तेतश्च हल्यदेरिति युक्तं न भवति चक्रम्येत्यत्र चक्रम्य-द्वद्रम्य-प्रङ्गणालिगादिति स
वक्तव्यः अथ कथं कृतेरियडातात्स्मनेपदं भवति सोपि हि ङकारो गुणनिवृत्तौ चरितार्थं
इति सं चेतुः श्रूयात् तस्यायादित इकार ईकारो वाऽनुदात्तः प्रक्षिप्यत इति प्रतिप्रयादिति
चेन्न इकारेऽनुप्रसज्येत ईकारेऽपिदितो निष्ठायांमितांमिनेवः स्यादिति नैष दोषः, सुमिवर्धो
गो, पदांत इत्येतोऽतप्रहणमनुवर्तते नाते इकार इत्यस्यको येषा तेषा उम् श्रीदितो निष्ठा
यामित्यत्रायेकाच्च इत्यनुवर्तते सत्यं प्रतिविदितमायुष्मतां मुधा पुनरथ प्रयासः ।

दिप्रत्ययांतःशब्दोधातुसंज्ञोभवति । धातुत्वात्तिबादयः
 ङानुबंधत्वादात्मनेपदं अपकर्तारि अदेइत्यकारलोपः
 अतिशयेनभवतीति बोभूयते बोभूयते बोभूयते बोभू-
 यसे बोभूयेथे बोभूयध्वे बोभूये बोभूयावहे बोभूयाम-
 हे भुज् पालनाभ्यवहारयोः । बोभुज्यते मुह् वैचित्ये मो-
 मुह्यते लिह् आस्वादने लेलिह्यते जोहूयते विद् ज्ञाने
 वेविद्यते ॥ आतः ॥ ४ ॥ यडिसति पूर्वस्याकारस्यचाकारा-
 देशो भवति डुपचष् पाके पापच्यते पठ व्यक्तायांवाचि

तिवादय इत्यादिना यात् तुप् विप् णप् यात् ता इत्यादयो दशापिगृह्यते ङकारेति
 यङइतिशेषः शेषतु आदनुदात्तेत्यत्रैवविचारित अपकर्तारिति अनेनाबितिशेषः
 अदेइत्यकारे परे सर्वत्र यङोकारलोपः उच्चारणतु अटाट्यत इत्यादौ द्वित्वार्थ
 अतिशयेनेति केचित्तु पौन पुन्यमप्यतिशयं मन्वानास्तत्र यङ विदधति अपरेतु
 क्तावित्यतोऽनेकार्थवाशङ्कदानुवर्तनात् पौन पुन्येति गत्यर्थात् कौटिल्य एव
 लुपादिभ्योधात्वर्थगार्हायामेव सर्वत्रापिपञ्च पक्षेवाक्यमपि भवतीत्याहुः बोभूयतइति
 उक्तप्रक्रियाया, कृतायामेव स्यादित्यर्थ, बोभूयते इति आदाथइतितीक्ष्णे एत्वं
 बोभूयंतइति अदेइत्यलोप, बोभूयसइत्यादि एषसे इत्यादिवत् प्रक्रियाज्ञेया बोभूयते
 बोभूयता अबोभूयत बोभूयाचक्रे बोभूयिषीष्ट बोभूयितासे बोभूयिष्यते अबो-
 भूयिष्यत अबोभूयिष्ट बोभुज्यतइति मुनेर्द्वित्वादिपूर्ववत् बोभुज्येत बोभुज्यतां
 अबोभुज्यत बोभुजाचक्रे यतइति यलोप वक्ष्यति बोभुजिषीष्ट बोभुजितासे बो-
 भुजिष्यते अबोभुजिष्यत अबोभुजिष्ट सर्वत्राऽनेकस्वरत्वात् यङतस्येडिय-
 लोप मुहेति वैचित्य मोह् लेलिह्यतइति लिह् आस्वादन इत्यस्य जोहू-
 यत इति हु दानादनयोरित्यस्य येइतिदीर्घ, वेविद्यत इतिविदेः रूपं
 ॥ आतः ॥ ४ ॥ आ अतइतिच्छेदः तत्रात इतिपूर्वस्य हसादिरित्यतोऽनुवृत्त-
 त्यपूर्वस्येत्यस्य विशेषणं तत्राकारमात्रं पूर्वरूप नास्ति इतिसामर्थ्यादङ्-

पापकृतं । स्वरादावटादीनां यद्भवत्कृत्यः ॥ स्वरादेः परः ॥

॥ ५ ॥ स्वरादेर्द्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो
द्विर्भवति अट गतौ अतिशयेन अटतीति अटाटयते धृष्टः
अशू भोजने अशास्यते ऋ गतौ अरार्थंते ऊर्णञ् आच्छाद-

र्विरूप गृह्यते अतएव ययस्यत इत्यत्र तुकिङ्कृतेनाकारः पूर्वतुनुका बाधितत्वाच्च
रति यङीति यङीतिसूत्रेऽतोनुवर्तते पापच्यतइति आत्वविधिसामर्थ्याच्च ह्रस्व.
तेश्येन पचतीत्यर्थं पठेतिव्यक्ता मनुष्यवाक् स्वरादावित्यद् अशूऊर्णुसूचिसूत्रिभ्य
रादिशब्दावज्ञेयं सूच्यादीनामत्रग्रहणं तु पूर्वण्यङे कस्वराद्विधीयतइति ज्ञापनार्थं ॥
ए ॥५॥ स्वरादिरस्यासौ स्वरादिस्तस्येतिधातुविशेषणमिदमिति मत्वाहस्वरादे-
तेरिति अथवा स्वरादेरिति कर्मधारयात्पचमी स्वरश्चासौ आदिश्च स्वरादिस्तस्मा-
रादेः अत्रपक्षे धातोरादेः स्वरात्परइति वृत्त्यर्थोऽव्याख्येयः परग्रहणतुविस्पष्टार्थे
स्येवप्रतीतेः यत्रवा आदेः स्वरात्परा नदराः संयोगादयो भवति तत्रतेभ्यः परस्य
वार्थं उदिदिपति अदिदिपति अचिचिपति एतच्चप्रयोगाद्विवेच्य पूर्वद्विवचनाप-
त्तेयमितिप्रथमद्विवचनमत्र नप्रवर्तते परशब्दार्थमाह द्वितीयोऽवयवइति द्वितीय
पलक्षणं वास्यात्पर वृद्धत्वमिति वत् व्यत्रहितेपि परशब्दस्य वृत्ते पर इतियोग-
गानातृतीयश्चतुर्थोपीत्यर्थः कङ्घ्रिपति पुत्रीषिपति अशिषीषिपति दिद्विषिपति
रुक्तइत्यादि एतच्च सस्वरआदिरित्यनुवृत्तेर्लभ्यते अटाटयतइति स्वरादावटादीना-
यद् गतावित्यस्माद्यङिद्वित्वेच स्वरादेरिति ट्यशब्दस्यकृते पूर्वस्थेति यङोऽकारेण
टशब्दस्यशेषेयलोपे आतइति पूर्वस्यात्वे सथातुरिति धातुत्वात्तिवाद्यात्मनेपदेषु
इत्यक्रिया धृष्टोचिपातः अशाश्यतइति अशूङ् व्याप्तौ अशू भोजन इत्युभयोरपि
वत् अरार्थतइति ऋ गतावित्यस्माद्यङि किङ्कृत्यद्व्युत्सीत्यस्मान्नित्यत्वाद्गुणेश-
य द्वित्वं रेफस्य तु द्वित्वनिषेधो यकारपरस्य न भवति प्रयोगशरणत्वाद्दस्यशास्त्रस्य

ने ऊर्णोत्न्यते ॥ अमजर्पातुक् ॥ ६ ॥ अर्मातस्य जपादी-
 पूर्वस्य तुगागमो भवति यङि सति । जंगम्यते तु
 भ्रमु चलने बभ्रम्यते जंहन्यते । आदेशिना आंवे
 निर्दिश्यते । हंतेर्हिसायांग्रीवक्तव्यः । जेघ्रीयते दंदह्यते
 ह भस्मीकरणे जपजल्प व्यक्तायांवाचि जंजल्पते पंपश
 यम मैथुने यंयभ्यते दंश दशने ॥ नोलोपः ॥ ७ ॥ धा
 रुपधाभूतस्य नकारस्य लोपोभवति । दंदश्यते दंदश
 दंदश्यंति मशकाः भंजो आमर्दने बभ्रज्यते मत्तो दंती त
 नित्यादि ॥ चरफलोरुच्चास्यकिति ॥ ८ ॥ चरफलोर्ग
 पूर्वस्य तुगागमो भवति अकारस्योकारः । चंचूर्यते ॥

॥ अम ॥ ६ ॥ अमेति प्रत्याहारः जपामिति बहुवचन जपादिप्रति-
 मित्यत आह अर्मातस्येति पूर्वस्येति कृतेद्वित्वे पूर्वरूपस्येत्यर्थः एतच्च पूर्वस्यह
 शेषइत्यतोनुवृत्तेर्लभ्यते यङिसतीति यङीत्यतोऽनुवृत्तेदच जगम्यतइति २
 श्चेत्यनुस्वारेकृते कचिस्पदातताश्रयणीयेति पदांतत्वात्पक्षे यमायपस्येति ३
 योऽलोपीयस्य ध्वनिगता गतानिकरोति सङ्घटिलंगति सपादयन्नेव मुच्यते जं
 इति गतौहंतेर्यङ् यथात्रघत्वंस्यात्तथाहनोन्नइत्यत्रोपपादितं ततोऽसपरत्वाद्
 हंतेरिति एतच्चाविकाराद्यङ्विषयमेव जेघ्रीयतइति पूर्वघ्नीभावे ततोद्वित्वे
 पूर्वस्यगुणएकार. ययभ्यतइति यभतेर्यङि द्वित्वे जपादित्वान् पूर्वस्यनुक् अह
 त्वादनुस्वारप्राप्तेराह आदेशिनेति आदेशोयस्यास्तीत्यादेशीस्थानी नुकोनकारः
 देशोनुस्वारः अमिति निर्दिश्यते सूत्रकृतासूत्रेऽनुस्वारो दुरुच्चारइति तदुपल-
 नकारोनिर्दिष्टइति भावः ॥ नो ॥ ७ ॥ उपधाभूतस्येति उपधायालभोरित्य-
 उपधाभूतः प्राप्त. इत्यर्थ. भूषाप्तावित्यस्य क्तात भूत इतिरूप किञ्चित्यङ्गुसीत्यतो
 तंते ददश्यतइति दशेर्यङि नलोपे द्वित्वे पूर्वस्यं जपादित्वाङ्गुक्कयनुस्वारे पदांत
 श्रित्य पक्षे यमो न वृत्ती इत्सी तङ्कन्वृक्षानतिशयेन भुनक्तीत्यर्थ. ॥ रीगृदुपः

त्यते ॥ रीगृदुपधस्य ॥ ९ ॥ ऋदुपधस्य धातोर्यङि सति पूर्व-
स्परिगागमो भवति । नृती गात्रविक्षेपे नरीनृत्यते नटः
वृत्तु वर्त्तने वरीवृत्यते वार्त्तास्तु चित्तं । पदं स्तम्भं ध्वंस् भ्रंस्
वच् कस् यत् स्कंदां यङि सति पूर्वस्यनीगागमो
वक्तव्यः ॥ पद गतौ इदं नोपपनीपद्यते स्तम्भं ध्वंस्
अधःपतने सनीस्तरयते दनीध्वस्यते वच् गतौ कौटिल्ये
च बनीवच्यते कस् हिंसायां चनीकस्यते भ्रंस् पतने
बनीभ्रश्यते पल्ल पतने पनीपत्यते स्कन्दिर् गतिशोषण-
योः चनीस्कद्यते ॥ ऋतोरि ॥ १० ॥ ऋकारांतस्य धातोरि
आदेशो भवति यङि सति । पश्चाद्विर्वचनं किक्रियते इति
स्थिते पूर्वस्यहसादिशेषः चुत्वं गुणः 'येदीर्घः' अतिशये-
न करोतीति चेक्रीयते ह्रस्व हरणे जेह्रीयते वृज् संवरणे
वेज्रीयते मृङ् प्राणत्यागे मेघ्रीयते हुदाब् दाने दादे-

॥ ८ ॥ ९ ॥ रीगृदुपधा यस्यासौ ऋदुपधस्तस्यपूर्वरूपस्येति पूर्वरूपस्येत्यर्थः नृती
गात्रविक्षेपे विक्षेपो नर्तनं नरीनृत्यत इति अतिशयेन नृत्यतीति यङिद्वित्वे इति
पूर्वस्यात्वे रीक् पदेति दनीध्वस्यत इति नो लोपः इति नलोपः इत्यादिना बनी-
भ्रस्यते बनीवच्यते चनीकस्यते पनीपत्यते चनीस्कद्यते ॥ ऋतो ॥ १० ॥ पश्चा-
दिति परत्वाभित्यक्त्वाच्चेति भावः द्विर्वचनंतु पूर्व ऋदंतस्य प्राप्नोति पश्चाद्विदंतस्येति
शब्दात्तरप्राप्त्या अनित्यं पूर्वस्येति अनेन ककारशेष इति भावः चुत्वमिति कुहो-
श्चुरित्यनेन गुण इति यङीति पूर्वस्यैकार इत्यर्थः येदीर्घ इति यङपकारेपे इतिशेषः
विचारविशेषस्त्वयकीत्यतोवगतव्यः चेक्रीयतइति उक्तप्रक्रियायां कृतायामेवंस्यादि-
त्यर्थः जेह्रीयतइति अतिशयेन हरतीत्यर्थः वेज्रीयत इति अतिशयेन वृणोति वृणुते

रितीकारादेशे कृते पश्चाद्विर्वचनं देदीयते पेपीय
ते । घ्राध्मोरीयडिवक्तव्यः । जेघ्रीयते ध्मा शब्दा
ग्रिसंयोगयोः देध्मीयते ॥ इति यङन्तप्रक्रिया ।
वान्यत्र ॥ १ ॥ लुगनुवर्त्तते । अन्यत्रेत्यूकप्रत्ययसंयोग
विनापिवायडोलुग्भवति ॥ अनपिचहसात् ॥ २ ।
हसादुत्तरस्ययडोलुग्भवति अनपि विषये लुवि
सति । पित्तिस्मि वा ईकारो वक्तव्यः द्वेः स्वरे ॥ ३ ।

वेत्यर्थः प्रक्रिया तु प्राग्वत् दादेरितीति परत्वाभित्यत्वाच्चेति शेषः द्विवचन
प्राग्वदनित्य देदीयते पेपीयते इति अतिशयेन ददाति पिबतिवेत्यर्थे दापो
दादेरितीत्वे यङीति पूर्वस्य गुणे यङ्गतिदीर्घः ॥ वान्य ॥ १ ॥ लुगनुवर्त्तते इति
गिति सूत्रादितिशेषः अन्यत्रशब्दार्थमाह उक्प्रत्ययेतिपूर्वे हि यायजूक इत्य
लुगिति सूत्रेण उक्प्रत्यये यडोलुगुक्तः ततोऽन्यस्मिन्नपीत्यर्थः अतएव परी
इति पचादेरपिलुग्भवति लुकीति स्मीति तकारसकारमकारादौ पितीत्यर्थः
स्वर इति एतच्च नानिद्स इत्यत्र नेति योगविभागाद्भवते यङ्लुङ्तमिति ह्या
त्वातिदेशोऽपोलुगर्थं द्वित्वंतुयङ्लुकः स्थानिवत्वेनापि सिद्धयति लुम्यपि कचि
त्रिमित्तंभवतीति तु इय स्त्रियामित्यत्रोपपादित केचित्तु द्वित्वमपि ह्यादित्वातिदे
वेष मन्यते उभयथा यडोत्यादीनि तुकार्याणि विषयसप्तमीनिर्दिष्टानीति भवः
सबोभवतीति ईकाराभावे प्राग्वत् संबोभूत इति अपित्तादिरिति द्वित्वान् किङ्की
गुणः संबोभुवतीति द्वेरित्यति नुवातोरित्युक् र्वौ वेति वानुवृत्तेर्वा न संबोभव
सादौपित्तीकारेष्ठत्वं इत्यादि संबोभोषि संबोभूयात् संबोभवामि संबोभोमि स
भूव संबोभूमः संबोभूयातां सम्बोभूयुरित्यादि संबोभवोतु संबोभोतु संबोभू
संबोभूहि संबोभवानि समबोभवीत् समबोभोत् समबोभवुः अन उसित्युसिगुण
पेषस्तु अद्वयसीत्युक्तेर्न समबोभवं संबोभवाश्चकार केचित्तु आप्तनेच्छंति त
धातुग्रहणे यङ्लुकिवेति केचिदिति संबोभूवेति वुकि तदभावे च वृद्धौ

द्विरुक्तस्यधातोः पिति स्वरेपरे उपधाया लघोरिति श्रा-
तोऽगुणो न भवति । यथा बोभुजीति अबोभुजं हसादौ
तु बोभोक्ति यङ्लुगंतपरस्मैपदं ह्यादिवच्च द्रष्टव्यं
पापचीति पापक्ति पापक्तः पापचति पापचीषि पापक्षि
पापक्थः पापक्थ पापचीमि पापचिमि पापच्वः पापच्वः पापचमः
वद व्यक्तायांवाचि अतिशयेन वदतीति वावदीति
वावति वावतः वावदति वावदीषि वावत्सि वावत्थः
वावत्थ वावदीमि वावद्मि वावद्मः वावद्मः घट चेष्टायां संपूर्वः
संजाघटीति संजाघट्टि संजाघट्टः संजाघटति संजाघट्सि
संजाघटीषि संजाघट्थः संजाघट्थ संजाघट्मि संजाघ-
ट्मः संजाघट्मः भू सत्तायां संपूर्वः संबोभवीति संबोभोति
संबोभूतः संबोभुवति संबोभवीषि संबोभोषि संबो-
भूथः संबोभूथ संबोभवीमि संबोभोमि संबोभूवः सं-
बोभूमः । ऋकारांतानां ऋदुपधानां च यङि लुकि सति
पूर्वस्य रुध्रिप्रीगागमो वक्तव्यः । चर्करीति चरिक्करीति

बोभावेत्यादिज्ञेयं संबोभूयात् संबोभविता संबोभविष्यति समबोभविष्यन् समबो-
भवीत् समबोभविष्टां समबोभविपुरित्यादिज्ञेयं पापचीति पापक्तीति आतइति पूर्व
स्यात्वा पाक्षिक चोःकुत्व पापक्षीति इकाराभावे चोःकुत्वेषत्वेच कपसंयोगे क्ष आ-
दिना पापच्यात् पापचीतु पापक्तु पापग्धि अपापचीत् अपापक् दिश्योर्हसादिति
लुक् पापचाचकार पापच्यात् पापचिता पापचिष्यति अपापचिष्यत्
अपापचीदित्यादि प्रयोगानुसाराब्धेयं एव वावदीति वावत्तीत्याद्यपिज्ञेयं सं-
जाघटीति हुत्वं ऋकारांतानामिति पूर्वस्येतिद्वित्वेकृते पूर्वरूपस्येत्यर्थं चर्क-
रीत्यादि ईकारपक्षे पूर्वस्यचुत्वे रहित्यत्वे रुगादयः । तद्विविक्तसामर्थ्याच्च
गुणो न भवति रिक्करीकोर्भेदेनोपपादनाच्च चर्कतीति इकाराभावे प्राग्वत्

चरीकरीति चर्कति चरिकर्ति चरीकर्ति चर्कृतः चा
 कृतः चरीकृतः चर्कति चरिक्रति चरीक्रति चर्कषि
 रिकर्षि चरीकर्षि चर्कृथः चरिकृथः चरीकृथः चर्कृ
 चरिकृथ चरीकृथ चर्कर्म चरिकर्म चरीकर्म चर्कृ
 चरिकृवः चरीकृवः चर्कृमः चरिकृमः चरीकृ
 वृतु वर्त्तने वर्त्ततीति वरिवृतीति वरीवृतीति व
 र्ति वरिवर्ति वरीवर्ति इत्याद्युद्भूतम् ॥ इति यङ्लुगं
 प्रक्रिया ॥ कर्तुर्यङ् ॥ १ ॥ कर्तुरूपमानादाचारार्थं यङ् :

एवमुदुपधस्य वर्त्ततीति इत्यादौ प्राग्वहगादिष्ठीकारपक्षे द्वेस्वरइति नोप
 णः दिपितु ईकाराभावे दिस्पोर्हसादिति लोपेगुणे अवर्धतदित्यादौ संय
 न्तलोपाभावस्तु तत्रैवोपपादितः इत्यादिप्रयोगानुसाराच्चेयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति य
 लुगंताः ॥ कर्तुः ॥ १ ॥ आचाररूपमानादित्यत आचारइत्यनुवर्त्तत इति तदो
 ततोऽनुवृत्तस्योपमानस्य कर्तृत्व विज्ञायत इत्याह कर्तुरूपमानादिति उपमी
 अनेनेति उपमानं श्येनादि उपमीयत इत्युपमेय काकादि । इकार आत्मं
 दार्थं श्येनायतइति श्येनशब्दाद्यडिथेइतिदीर्घे सधातुरिति धातुत्वात्तिबा
 त्मनेपदेपि अदेइत्यलोपे एधवत्प्रक्रिया एवपेडित इवाचरति पठितायत इ
 यञीति कर्तुरितिशेषः अत्रकर्तुरित्यर्थात्पठ्यासचषप्तीनिदिष्टस्येत्यतस्य भवन् स
 पर्यवस्यति अप्सरायतइति अप्सरसइवाचरतीति यडिसेलोपे दीर्घः एवमोजायतइ
 ओजःशब्दोवृत्तौ तद्वतिवर्त्तते पयःसरस्वति पयायतइति सलोपपक्षेसेदीर्घः पयस्यतः
 सलोपाभावे व्यवधानाद्दीर्घः उभयत्रापि तर्कपय इवाचरतीत्यर्थः अत्रोदाहरणप
 लोचनया ओजोऽप्सरसोर्नित्यपयसो वासलोपोनेत्यस्य यशःप्रभृत्याचार्याणामभिप्र
 लक्ष्यते पदमंजरीकारस्तु पयोऽग्रहणं सकारांतोपलक्षणार्थं मन्यते यशायते यशः
 इत्युभयमप्युदाहरन्सलोपो वा • ओजोऽप्सरसोर्नित्यमिति रचयत वार्तिकक

त्ययो भवति . काकः श्येन इव आचरति श्येनायते
पंडितायते मूर्खः । यडि सलोपो वक्तव्यः । अप्सरायते
कुरूपां ओजायते दुर्बलः पयसस्तु विभाषया पयायते
पयस्यते वा तक्रम् ॥ आचार उपमानात् ॥ २ ॥ उपमानाद्यः
प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे अकारस्येकारो भवति । पुत्री-
यति शिष्यमुपाध्यायः प्रासादीयति कुट्ट्यां भिक्षुः ॥ इ-
तियडादिप्रक्रिया ॥ इच्छायामात्मनः सः ॥ १ ॥ धातोरि-
च्छायामर्थे सप्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसंबन्धिनी द्विश्च ।
भवितुमिच्छति बुभूषति बुभूषतः बुभूषति इत्यादि भव-

मनुसरति अत्रयडीति योगविभाग कर्त्तव्य तेनार्थातरेपि यद्भवति तथा
थोतर प्रयोगादवगंतव्य तथाहि अभ्रशो भ्रशोभवति भ्रशायते लोहितायते पटपटा-
यते कष्टायकर्मणि क्रमते कष्टायते रोमंथ वर्तयति रोमथायते वाष्पमुद्रमति वाष्पा-
यत इत्यादि तथा क्लोवत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते नास्त्रोय इति च तेनलोहितायतीत्यपि
भवति अत्रायप्रत्यय इति नास्त्रोय इत्यतोनुवर्त्तमान पुत्रीयतीति पुत्रमिवाचरती-
त्यर्थ ॥ आचारेति ॥ २ ॥ आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्ष्यैवोपमानस्य
कर्मता यप्रत्यये समासप्रत्यययोरित्यमो लुक् सधातुरिति धातुत्वाच्च तिबादि-
परतोन्यदिति परस्मैपद् प्रासादीयतीति प्रासाद् इवाचरतीति अत्रकुट्ट्यामित्युपसर्गो
सप्तमीश्रवणादुपमानादपि सप्तम्यन्तात् य. सामान्यविहितोपि य. प्रत्ययः प्रयोग
चशात् कर्माधिकरणाभ्यमेव भवति ॥ इच्छायां ॥ १ ॥ अत्रधातोरित्यधिक्रियत्
इत्याह धातोरिति इच्छायामित्यर्थनिर्देश इत्याह इच्छायामर्थइति आत्मन. इति च
प्रकृत्यर्थविशेषण कर्मणिषष्टीय तेन सप्रकृतेर्वातोर्थे कर्त्राहृष्यमाण इत्यर्थे सप्रत्य-
एवंच इच्छतेः कर्मभूतो धातुः प्रकृतिपर्यवस्यति इत्यभिप्रेत्याह साचेदिति स्वसं

१ भवनेनेच्छतीत्यत्रापि सोऽस्तु करणस्याऽपि क्रियायामपेक्षणादिति चेन्न वैषम्यात्क-
र्मोति प्रथममपेक्षणादतरागमव्यभिचाराच्च करणं तु विपरीत अतरोणैवविधेराकाक्षापू-
र्वहिरगे प्रवृत्तिरस्युक्ता कि चाऽनभिधानादपि न ।

तिवज्ज्ञेयं ॥ वुःसे ॥ २ ॥ उश्च ऋश्च वृ तस्माद्ववर्णा-
र्णात्ताञ्च ग्रहगुहोश्च से परे इहागमो भवति ॥ नार्-
॥ ३ ॥ इद्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ॥ से दीर्घ

ब्रूयतीति यस्मात्सप्रत्ययो भवति तदर्थसवधिनी इच्छाचेद्भवतीत्यर्थे ननु
देवदत्तस्य भोजन इच्छति यज्ञदत्त इत्यत्रापि नैष दोषः, इह हि सिंहावल्लो-
येन वक्ष्यमाणान्कर्तुर्यङ् इत्यतः कर्तुरित्यभिसवध्यते साचकर्मपट्टी च
एकत्वं वाप्रविवक्ष्यते ततश्चैकस्य कर्तुः पक्षे एकेन कर्त्रा आत्मन इच्छाया
इष्यमाण इत्यर्थो भवति इह तु भुजेः कर्त्ता देवदत्तः यज्ञदत्तश्चेच्छतेरिति
इति न भविष्यति तथाह भगवान्पाणिनिः धातोः कर्मणः समानकर्तृका
चेति द्विश्चेति एतच्चातिशये हसादेर्यङ् द्विश्चेत्यतोऽनुवर्तते तेन सति तस्मि
वचनमित्यर्थः अत्रच द्विश्च चकार पूर्वतः आदनुदात्त ङित निविशार्धः ।
तेतउभे परतोन्यादितिच सर्वमाकर्षीतेनसप्रत्ययांतादुनुदात्तेतोङितश्च निवि
त्सनेपदं भवति चित्स्वरितेतश्च सप्रत्ययातादुभयपदं भवति अन्यतः सप्र
त्परस्मैपदंभवतीत्यर्थोऽवगम्यते अतएव तथोदाहरिष्यति तथाचाह
पूर्ववत्सनइति उभूषतीति कौवेत्यतो वानुवृत्ते पक्षेवाक्यमपि भवति अ
भिच्छतीत्यर्थः इच्छतेः कर्मभूताद्भवतेः सप्रत्ययेद्वित्वे पूर्वस्यह्रस्वे झपाना।
पत्वे सिसतासीतिप्राप्तमिदं निषेधति ॥ वुःसे ॥ २ ॥ अत्रवुरित्युवर्णऋवर्ण
मित्याह उश्चेति तस्मादिति अनेन डसेरस्य ऋतोड उरित्युत्वे टिलोपः सूचि-
होश्चेति अनेनसूत्रे सहाति योगविभाग उदितोवेत्यतोऽनेकार्थवानुवृत्तेरत्रापि र
गभिटोनिषेधः सूचितः न भवतीति नैकस्वरादित्यतोनिषेधोऽनुवर्तते अ-
सिद्धेः सैद्धर्मिदं वुरितिकि शिष्यिषते ॥ नानिटीति ॥ ३ ॥ सस्यविशेषण
इद्वर्जित इति अविशेषादंत्योपधाळक्षणो द्वितीयोपि निषिध्यते अतएव बुभू-
भित्सतीत्युभयत्र गुणाभावः अनिटीति कि शिष्यिषते ननुनाप्राप्तेगुण आर-
त्वाद्येननाप्राप्तिन्यायेनगुण दीर्घएव बाधिष्यत इतिकि निषेधेन कृते
वद्विसामर्थ्यान्नगुणः प्राप्नोतिदीर्घस्तु दीर्घातेष्वापि गुणबाधाय प्रवर्त्ततइति
पतीत्यादावपि गुणो न भविष्यति सिंहावल्लोकितन्यायेन रगोर्विहसइति ह-
णस्येहापिसंबधादीर्घविधौद्विसकारनिर्देशाद्वाहसादौसकारादौवा ॥ सेदीर्घः

सेपरे धातोः पूर्वस्य दीर्घो भवति । चिनोतेः सणादौ कि-
त्वं वा वक्तव्यं । चिचीषति चिकीषति जि जये ॥ स-
परोक्षयोर्जैर्गिः जेतुमिच्छति जिगीषति यु मिश्रणे
युयूषति हेतुमिच्छति जुहूषति रु शब्दे रुरुषति ॥
॥ यः से ॥ ५ ॥ इश्च अश्च यः पूर्वस्याकारस्य ईकारो
भवति सेपरे ॥ गुणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्रसात् ॥ ६ ॥

शिश्चिषितीत्यादौ न गुणोबाध्यते दीर्घाश्रयत्वाच्च चिकीषति तितीर्षितीत्यादौ ऋत-
इरपि न बाध्यते तदेव गुणवञ्जीप्सतीत्यादौजिलोपे माबाधीति गुणनिषेध आर-
भ्यते सेपरइति हसादावित्यर्थः एतच्चपूर्वसूत्र एवोपपादित सेइत्यकारस्तत्र तेन चक्र-
पइति न दीर्घः सानुबन्धकत्वाच्च ह्रस्वापांतात्सकोप्यग्रहणं उणादौ कषे' स' कसः इत्य-
त्रतु सदीर्घादयइति सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वादग्रहणं अथवा इच्छायाभित्यनुवृत्तेर-
निष्ठार्थत्वादिह न भवति अतएव च जुगु'सत इत्यादौ स्वार्थेसेऽपि न भवति एव-
मप्यसादेर्भादिरित्यदोघसो जिघत्सति संजिगंसते वत्सोमात्रइत्यादौ क्तोवेत्यतो
व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्नदीर्घः अतएव च तनोतेस्तितांसति नानिडिति गुण-
निषेधे पत्वेऽनेनदीर्घः एवजिगीषतीत्यर्थः दारायि जेः सपरोक्षयोरिति युयूषतीति
तुः 'सइतीप्तिनषेधः एवरुरूपतीति रुशब्दे जुहूषतीति हु दानादनयोः ॥ यः ॥ ५ ॥
इअइतिच्छेद्' इ इतिलुप्तसिनिर्देशः पूर्वइति अवयवे समुदायोपचारादेवमुक्त पूर्वस्थे-
त्यर्थः एतच्च पूर्वस्यहसादिरित्यतोऽनुवृत्तते अतएवषष्ठीनिर्दिष्टत्वादित्यस्यातो भवति॥
गुणः ॥ ६ ॥ सादन्यत्र प्रकृत्यर्थो गुणः, अप्रधानं प्रधान्तु प्रत्ययार्थः सप्रत्ययेतु
प्रकृत्यर्थः प्रधानमिति तथोदाहरति काष्ठेनेति अन्यथा इच्छांप्रतिकाष्टानां करणत्वा-
भावात्तृतीयानोपपद्यते पंचरत्रसे द्वित्वे यः स इति पूर्वस्थेत्वे चो कुत्वे षत्वे श्चे
पिपासतीति पातुमिच्छतीत्यर्थः तित्यक्षतीति त्यक्तुमिच्छतीत्यर्थः विवक्षतीति वक्तु-
मिच्छतीति वचेः प्राग्वत् जिघृक्षतीति ग्रीहीतुमिच्छतीति ग्रहेः से द्वित्वे कुहोरिति-
चुत्वे इत्ये वुःसइति इडभावे होडइति ढत्वे आदिजबानामिति ज्ञभेयकारे ग्रहा
किञ्चित्तेति चकारात्संप्रसारणे नानिटीति गुणप्रतिषेधे षडोरितिदस्यकत्वे षत्वं एव
पिघृक्षतीत्यत्र प्रभुमिच्छतीति गृच्छेर्ग्राह्यादिना पत्वे प्राग्वत् जिघांसतीति हतुमिच्छ-
तीति सेसेदीर्घ इतिदीर्घः घत्वतु हनोघ्न इत्यत्र प्रतिपादितम् अतएव ॥ हन्ते' सो-

प्रकृत्यर्थो गुणः सप्रत्ययादन्यत्रभवति । काष्ठेनपिपक्षति
पिपासति त्यज हानौ तित्यक्षति विवक्षति जिघृक्ष-
ति ॥ हंतेःसोणित् ॥ ७ ॥ हंतेः सप्रत्ययोणिङ्भवति ।
णित्वाद्बृद्धिः हनोऽने जिघांसति ॥ ऋतइर् ॥ ८ ॥ ऋका-
रस्यैर्भवति ऋडितिपरे । असार्वन्त्रिकोऽयं विधिः ष्वोर्षि-
हसे इति दीर्घः चिकीर्षति परिजिहीर्षति नृप्लवनतर-
णयोः तितीर्षति ॥ यतः ॥ ९ ॥ यकारस्यपूर्वस्याकारस्य
चलोपोभवति अनपिविषये । चिकीर्ष्यते देवदत्तेन चि-
कीर्ष्यते चिकीर्ष्यते यतः इति यकारलोपः पापचिता ॥
इम्से ॥ १० ॥ दादीनां सेपरे इसादेशो भवति पूर्व-

णिन् ॥ ७ ॥ इतीदानीतनैः प्रक्षिप्तं केचित्तु इदं वक्तव्यमित्याहुः तेषामधिजिगांसते
इतीडाः से असादेरिति गमे. तित्तांसनीत्यत्रापि चदीर्घो विधेय दीर्घइत्यत्र च स्वरां-
तन्वेत्यर्थोऽपि दुर्लभः ॥ ऋत ॥ ८ ॥ असार्वन्त्रिकइति काचित्क् इत्यर्थं तरतीत्यादौ
विशेषविहितेन गुणादिना बाधितत्वादितिभावः अत्रच कीर्तयतीत्यादावुपवर्धं ऋ
ऋतइति सवर्णस्य दीर्घेण द्वितीयोपि ऋकारो निर्दिश्यते ष्वोर्षाति इरितिशेष चिकी-
र्षतीति कर्तुमिच्छतीति कृच'से नानिटीति गुणनिषेधेसेदीर्घं द्वित्वेचुत्वेदीर्घपसं एवं
ह्यत्र परिजिहीर्षतीति तृ सेट्परस्मैपदीच तितीर्षतीति वु. सइतीप्तिनपेध. शेषंप्रापवत्
अभयोदाहरणप्रदर्शनतु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिसूचनार्थं धातो-
रित्येवमहणा यत्तत्परत्वादकारोऽप्यत्र निर्दिश्यत इत्याह यतइति यकारस्या-
कारस्येति इकारस्य ग्रहणं न भवति चेरेति योगांतरारभात् लोपो भवति
नोलोप इत्यतोऽनुवर्तमान इत्यर्थः एवमातोऽनपीत्यतोऽनपीति चिकीर्ष्यतइति चिकी-
र्षते' कर्मणि यक् येदीर्घबाधितत्वात्परत्वादलोप कर्तुरनुक्तत्वात्तृतीया पाप-
चितेति पापचितेः कर्तरिकर्मणि वा तादिनेकस्वरत्वादिद् अलोपयलोपी
अलोपस्य तद्वद्भावो न भवति यलोपविधिसामर्थ्यात् सत्यपि वा तद्वद्भावे
यननाव्यवधानमिति यलोप सिंहावलोकितन्यायेनच विद्वानवानामित्यत' संव-
ध्यमानस्य वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वाद्धात्वात्सात्परस्य यस्य प्रायेण लोपो
नेति बोधयितेत्यादिसिद्धिः ॥ इस्ते ॥ १० ॥ इहदाहावित्यतो दादिग्रहण-

स्यचलोपः सस्तोनपीति सकारस्य तकारः दित्सति
धित्सति प्रमित्सति डुलभष् प्राप्नो खसेचपाद्गसान्
स्कोराद्योश्चेति सलोपः लिप्सति लिप्सते रभ राभस्ये
रिप्सति ॥ पतोवेट् ॥ ११ ॥ पल्लपतने इत्यस्माद्धातोः इट्
वाभवति । पित्सति पिपतिषति ॥ आप्रोतेरी ॥ १२ ॥ आप्रो
तेराकारस्येकारादेशोभवति पूर्वस्यचलोपः । ईप्सति ॥ अ-
शोरनायोवा ॥ १३ ॥ अशोर्द्धातोर्लिच्छायांवा अनायप्रत्ययो

मनुवर्त्तमानमत्रजिवृक्षितान् दादीनादत्ते तदाह दादीनामिति स्वरस्येति लोपः पच
मित्यतोऽस्येयनुवृत्ते' पूर्वस्येति पूर्वस्य ह्रस्वादिस्त्वितस्तत्रपूर्वस्य सर्वस्येत्यर्थः नातस्य
नर्थकत्वात् षष्ठीनिर्दिष्टेत्यत्रार्थवद्गृहणपरिभाषया अर्थवत्त्वेत्वव्यापार पूर्वस्य ह्रस्व-
र्थकम् अवयवत्वान्नचस्वरूपस्य द्वित्वादुभयोरर्थवत्त्वं समानमितिवाच्यं अभ्यासि
कोरश्वप्रक्षालनादानात्सर्गान् विधीन्वाधत्तइति ह्रस्वादिशेषे शिष्टस्यावयवत्वा-
दित्सतीति दातुमिच्छतीति दात् सेट्त्वित् अस्वेत्यतो यिग्रहणादात् इसिपूर्वलो-
सस्त्वच ते धातुत्वात्तिवादिष्व'कर्तरीत्यपि अदेइत्यलोपे तुमुषतिवद्रूपाणीत्यर्थः ए-
चित्सतीति धाव' मित्सतीतिमातेर्मानार्थस्यदुर्लभइति अनिडात्मनेपदीलिप्सतइति
लब्धुमिच्छतीति लभे सेनिट्द्वित्वे इमि पूर्वलोपे स्कोराद्योरिति सलोपे भस्य च
एव स्यादित्यर्थः रभराभस्ये रभसत्वं रिप्सतइति पूर्ववत् यतइतिसस्येतिशेष
अतश्चपलक्षण पतेर्महण तनिदिरद्वाभ्यामित्यर्थ एतच्चोदितोवेत्यत्र वेति योगविभागे
वाशब्दव्यवस्थार्थाहभ्यते तितनिपति तित्तासति दिदिरिद्विषति आतो नपीत्यत्रार
योगविभागात् किट्त्वप्यालोपे दिदिरिद्वासति पित्सतीति पित्सतीतिस्कोराद्योरिति
इस सलोप ॥ आप्रोतेरि ॥ ११ ॥ १२ ॥ अयंभावः इःसः इत्यत्र लघोदीर्घः इत्य-
तोदीर्घोऽनुवर्तते लोपः पचामित्यतश्चेकारः सच व्यवस्थितार्थः तेनापृहृष्कधाभिसे
दीर्घश्च भवतिईप्सतीति प्राग्वदिसि दीर्घे सलोपः जपेस्तु वक्ष्यति अक्षेरीस्ततीरि
अत्रसिधौ अदादिगणे रुगागमो निपात्यते ॥ अशेरिति ॥ १३ ॥ भोजनार्थाद्वक्त-
व्यइतिशेषः अशनायतीति सघातुरितिधातुत्वात्तिवाद्यः अशिशिषतीति पक्षेस
इङ्गुब्बय बहुवचनस्यफलमाह गुपादिभ्यइति गुरीतिज्जितमानवध्दान्शान्भ्यइत्यर्थ-
एतच्चप्रयोगाहभ्यते स्वार्थेइति धात्वर्थेइत्यर्थः एतच्चयोगांतरारभादवसीयते इच्छा

भवति अश् भोजने अशनायति अशिशिषति ॥
 गुग्म्यः ॥ ४ ॥ गुपादिभ्यः स्वार्थे संप्रत्ययोभवति ।
 द्वित्वं गुप् कुत्सने जुगुप्सने कित रोगापनयने संशये
 च चिकित्सति तिज क्षमायां नितिक्षति मान् विचा-
 रणे ॥ मानादीनाम् ॥ १५ ॥ मानादीनां पूर्वस्याकारस्ये-
 कारो भवति ॥ मीमांसते वध जिंदायां बीभत्सते दान्-
 शान् तेजने दीदांसति शीशांसते ॥ आयः ॥ १६ ॥

याहि पूर्वणैव सिद्धत्वान्तश्चार्थानिर्देशादानीर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे स्थिरितिभावः
 द्विश्रेति एतच्च यद्गुप्त्रादनुवर्तते तस्मिन्संप्रत्यये धातोर्द्विवचनमित्यर्थः गुप् कुत्सने
 निंदाजुगुप्सते गुपेत्त्र से द्वित्वे कुहोरिति चुत्वे सधातुरिति धातुत्वात्तिवादिष्वपि
 प्रत्यये अदेइत्यलोप, गुपेरात्मनेपदित्वात् पूर्ववत् सातादप्यात्मनेपदं सिसतासी-
 त्यत्रार्थवद्गृहणपारिभाषया स्वार्थिकस्याग्रहणादिट् वु स इत्यत्र सद्दित्योगविभा-
 गाद्वा आगमानित्यत्वाद्वा गुणाभावस्तु नानिट्स इविसिद्धएव कित रोगापनयन
 रोगांतिः संशय, सदेह, चिकित्सतीति पूर्ववत्परस्मैपदं तिज नितिक्षत इति चोः
 कुन्वगम्यचपे के किलादितिषत्व ॥ मानादीनामिति ॥ १५ ॥ आदिशब्देन वधूदा-
 नशानाग्रहण मीमांसतइति यःसे इतीत्वेकृते तस्यदीर्घ,सेदीर्घइति समस्त तेनेत्वस्यैव
 दीर्घविधेनेवा ननुपरत्वाद्विशिष्टत्वाच्च दीर्घेणेत्य वाधिष्यते मैवं पूर्वस्य सेदीर्घ इत्य-
 स्यायमर्थः सेपरतो यद्,स सेरिति इना समासे अइत्वेत्येत्व तस्यदीर्घ, रादीर्घइति
 समस्तं तेनेत्वस्यैव दीर्घविधेन बाधावकाश, पूर्ववदात्मनेपदेडभावौ ॥ आयः ॥ १६ ॥
 गुग्म्यइत्यनुवर्तते अत्रच गुपादयो गुप्पूर्वविच्छपणपनयो वेद्या तथोदाहरिष्यति
 स्वार्थेइति अनिर्दिष्टार्थत्वात्प्रकृत्यर्थ एवेतिभाव गोपायतीति गुपेराय, छप-
 रागुणः प्रतिषेधाभावस्तु छिपुषादेरित्यत्रोपपादित सधातुरितिधातुत्वात्ति-
 वादिषु पूर्ववत्प्रक्रिया पणायतीति स्तौतीत्यर्थव्यवहारेयं त्वायप्रत्ययो न प्र-
 गुज्यतइति पणतइत्यत्रात्मनेपदार्थानुबन्धस्य चरितार्थत्वादायप्रत्ययांतादा
 मनेपदं न भवति अवयवेष्टचरितार्थेच्छिगसमुदायस्य विशेषक भवति पन-
 रति चकार स्तुतिमाकर्षति पनचइत्ययधातुः स्तुतौवर्तत इत्यर्थ, पनायतीति
 स्तौतीत्यर्थ, यच्छिद्विश्रेति पूर्वमुन्नस्य चकारोऽत्रापि संबन्धन इत्यनपि आय-
 त्ययोनास्यादिति येन पनिपीष्टत्वादावनुबन्धस्य चरितार्थत्वादिहाप्यात्स-

गुपादिभ्यः स्वार्थे आयप्रत्ययो भवति गुप् रक्षणे
गोपायति धूप संतापे धूपायति विच्छि गतौ विच्छा-
यति पण व्यवहारेस्तुतौ च पन च पनायते पणायते ॥
नाम्नो यईचास्य ॥ १७ ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यःप्रत्ययो

नेपद् न भवति ॥ नाम्नो ॥ १७ ॥ अत्रेच्छायामात्मन इत्यनुवर्तते इति सप्रत्यय-
विधाविहापि इधिकर्मणोनाम्नइच्छायामर्थ इत्यर्थं ननुचैवं देवदत्तस्य पुत्रमिच्छति
यज्ञदत्तइत्यादावपि प्राप्नोति सैवम् आत्मशब्दस्यावृत्त्या क्लेबेत्यतोनेकार्थवानुवृत्तेर्वी-
कर्तुर्यदित्यतः कर्तुरनुवृत्तेश्च कर्तुरेपितुरात्मसंबन्धिन एषित्रा आत्मनयिष्यमाणा-
र्थोत् नाम्नइत्यर्थात्तत्सन्निधौगइति यप्रत्ययेपरे पूर्वनाम्नइत्यर्थः पुत्रीयतीति आत्मन-
पुत्रमिच्छतीत्यर्थे अत्रेच्छते कर्मण पुत्रादेः पिताआत्मन इष्यमाणार्थात् यप्रत्यये
ईत्वेच सधातुरिति धातुत्वात्कर्तृरिभावेच तिबादिर्भवतिवत् कर्मणिनु अस्मात्प्रत्यया
न भवति गगनभूतारमार्थप्र- यर्थः िःप्राप्तियतनिपप्रा-ऽत्र वस्तुत्तरं विपयीकरोति
अतोऽकर्मना इच्छार्था पुत्रियादयो नीम याद्विजन् आचारायांस्तु उपमानकर्मण्यत-
र्भावेऽप्युपमेयस्य कर्मणोत्तर्भावात् पुत्रीयतेतिष्यमिति कर्मण्यपि प्रत्ययानुपपत्ति-
यथाइयेनायते काकइति उपमानकर्तुरतर्भावेऽप्युपमेयकर्तृरि प्रत्ययः धनीयतीति
प्राग्वत् धातुवृत्तेश्च पक्षेवाक्यमपि भवति निपातानामनेकार्थत्वाच्च मांतेभ्योव्यशे-
भ्यश्च किमिच्छति उच्चैरिच्छतीत्यादौ यो न भवति काम्यमपीति यविपय
इतिशेषः पुत्रकाम्यतीति पुत्रमात्मन इच्छतीत्यर्थः प्राग्वद्धातुत्वाद्विकरणेचेति
अर्थभावनः वक्ष्यमाणे विडित्करणइत्यत्रयोनुवर्तते वाशब्दश्च तेनयोपि

१ नाम्न इति किमर्थं घातोः पूर्वैण सविधानात्परिशेषेणानाम्नो लामात् न सिवतादप्याऽऽ-
यास्यतीति वाच्यं क्षत्यऽभावात् न च वाच्यति मरुत्यतीत्यादौ कुत्वज्जादिप्रसंग इति वाच्य
अप्ययोरदित्वत्र ज्वाऽकरणेन ये पदकार्याभावस्य ज्ञापितत्वाच्च राजीयतीत्यत्र तु ज्ञापकसिद्ध
न सर्वत्रेति न लोपः सिद्धमिति नाम्नो य पक्षे तु कुत्वाद्यत् भावो युक्त एव न चाऽत्र पक्षे
राजीयतीत्यत्र न लोपाप्रसंगः, ओर्ध्वमोरित्यतो लोप इति कृत्वा ये इत्यतो ये इति वक्ष्यो-
गादित्यतो नेति चानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येय नेति स्वरूपपर शब्दाधिकारात्पछया विपरि-
णमाधितव्य तेन नाम्नो वस्य लोपे ये इति लाभादित्य व्यर्थं नाम्न इति चेदुच्यते एकत्वस्य
विवक्षणाप्यं नामग्रहण तेनाऽनेकत्पनाम्नः पदाद्वा नय महात् पुत्रमिच्छति इति किंच महा-
पुत्रीयतीतिस्थात्

भवति तत्सन्नियोगे धातोरकारस्येकारोभवति । आ-
त्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः धन-
मिच्छति धनीयति काम्यमपीच्छति पुत्रकाम्भति ।
मैथुनेच्छायांनास्रः स्यप्रत्ययोक्तव्यः । वृषेण मैथुनमि-
च्छतिवृषस्यतिगौः । भोजनेच्छायां नाम्यन्तादस्यस्यप्र-
त्ययो वक्तव्यः । दधिभोक्तुमिच्छति दधिप्यति पिपासा-
याउदकात् न्यः कलोपश्च उदकंपातुमिच्छति उदन्यति
करणेचयक् कंदूयति कंदूयते महीयति महीयते न-
मस्यति तपस्यति ॥ जिडित्करणे ॥ १८ ॥ नाम्नोञिः प्रत्य-
यो भवति करणर्थे सचडित् ञकारोवृद्धार्थः । सधातु-
रिति धातुसंज्ञायां तिवादयः घटिति इति स्थिते अत-
उपधाया इति वृद्धिप्राप्तौ ॥ मितांस्वः ॥ १९ ॥ धातुपाठे

भवतिङित्वं च विनासबंधत्वान्नयेन सबध्यते निपातानामनेकार्थत्वाद्धानाप्नो य इत्य-
नेनैव करणेविधीयते कडूयतीति कडूकरोतीत्यर्थः अत्रावयवेऽचरितार्थं लिङ्गं समुदा-
यस्यविशेषकं भवतीति कडूवो वित्वात्कडूयत इत्यपि भवति एवंहृणीडो डित्वात्
हृणीयते इतिभवति ॥ जिडित् ॥ १८ ॥ लुप्तसिक्कोनिर्देशः सचेतिसभिर्द्धित्
ङित्कार्यकृदित्यर्थं चकारइति णकारोपादानेनागिपुद्धे, सिद्धत्वात् ञकारोपादान
यडोङित्त्वदुभयार्थमितिभावः ङित्वादिति ङितिदेरितिशेषः सधातुरित्येति विप्रत्य-
यांतस्येति शेषः घटयतीति घटकरोतीत्यर्थं घटशब्दात्त्वौ टिलोपेधातुत्वात्तिवादि-
ध्वपिच गुणायादेशयोर्घटयतीत्युदाहृतस्यादित्यर्थः अत उपधायाइति वृद्धिस्तु अलो-
पस्य स्थानिवद्भावात् भवति तसादौतु भवतिवन्महयतीति महांत करोतीतिवौटि-
लोपेन महतोऽतो लोपः तस्यतद्वद्भावात् वृद्धिः एवंसर्वत्रज्ञेयं ततोऽपि वेगुणाया-
देशौ ऊढयतीति ऊढी ऊढवा करोतीत्यर्थः पृच्छतीत्यस्य ऋदादेरफाविरादेशो यथा
भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः एतच्चार्यकथनमात्रमिति सुविशदं गुर्वदेरिष्टेमानियस्तु
इत्यत्रोपपादितं प्रथयतीति पृथुं करोतीत्यर्थं वौटिलोपे ऋकारस्य रः
द्रढयति दृढकरोतीत्यर्थः गरयति गुरुकरोतीत्यर्थं वौ गुर्वदे-

मितित्येवंपठितानां द्वस्वोभवति अपकर्तारि गुणः घ-
टंकरोतीति घटयति महान्तंकरोतीति महयति ऊर्ध्वं
करोति ऊढयति ॥ पृथ्वदेरः ॥ २० ॥ पृथ्वदेर्द्धातोः ऋकार-
स्यरो भवति औपरे । पृथुंकरोति प्रथयति द्रढयति ॥
धातोः प्रेरणे ॥ १ ॥ धातोः प्रयोजकव्यापारार्थं निप्रत्ययोभ-

रित्यत्र जेरपि प्रश्नेपाद्वादेशे टिलोपनिषेधः उपवाद्युद्धिस्तु सज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वान्नभवति अल्पयतीति अल्पकरोतीत्यर्थः । पक्षेऽत्र कनादेशे कनयतीति ज्ञेय ज्ञे-
डिकरण इत्यत्र च कोवेत्यतोऽनेकार्थवानुवृत्तेरर्थातरेपि विभ्रवतीति घटमाचष्टे
घटयति वीणया उपगायति उपवीणयति श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयतीत्यादौ तत्रत-
त्रार्थं केवलेभ्यो नामभ्यः प्रत्यय, असमर्थैः प्रत्ययार्थः विशेषणैः संबंधः अतएव
उपावीणयदित्यादावडागमादिकार्यमप्युपसृष्टस्य न भवति कितु केवलस्यैव असंप्रामा-
तेत्यादौ तु सघातात्प्रत्ययोऽडादिकार्यमपि सवधानस्य यथास्यादिति तुरादौ संप्राम-
शब्दः पठ्यते इति न व्यभिचारः । केचित्तु सोपसर्गाद्वातोर्धातुसंज्ञानिमित्ते प्रत्यये वि-
धित्सिते उपसर्गा, पृथक्क्रियते परिशिष्टात्प्रत्यय इति ज्ञापकार्योवा स धातुसंज्ञानिमित्त-
प्रत्ययः सोपसर्गाद्वादि भवतिसंप्रामयतेरेवेति नियमार्थोवा संप्रामशब्द इति वर्णयति ॥
मिताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ मितित्येवमिति घटादयो मितित्येवमादिना प्रतिपादितानामित्यर्थः
हन्वोभवतीति रातोष्वावित्यतोऽनुवृत्तेर्वाचितिशेषः घटयतीति घटमानं प्रयुक्त इत्यर्थः
चौ अतउपधाया इति वृद्धेर्ह्रस्व शेषपूर्ववत् ॥ धातोः ॥ १ ॥ इद्व्यापारमात्र-

१ ननु प्रेरणे इति धातोर्विशेषणमस्तु प्रेरणे वर्त्तमानाद्वातोर्धिरिति अथ पचति पाच-
यतीत्युक्ते व्यक्तमर्थतर गम्यते तत् कथमय स्वार्थिक, इह हि कः पचनेर्थं याऽसौ त-
ज्जुलानां विह्वलिः अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात्तदवच्छेदेन च पच्यर्थता यो हि पानार्थ-
मुदकमाहरति विक्रयार्थं च काष्ठान्याहरति शीतं चापनेतुमग्निसमिद्धे पेष्टु च तं जुलान्प्रधा-
यति नासौ पचतीत्युच्यते तत्कस्य हेतोर्विह्वलिः प्रति साधनाऽभावात्तदवच्छेदकाभावाच्च
अतस्तादर्थ्यादेवाधिश्रयणादीनां पच्यर्थता तद्वज्रेरकव्यापारोपि तादर्थ्यादेव पच्यादिव्याच्यो
भविष्यति निप्रत्ययस्तु द्योतकः ॥

वति अकारोवृद्धार्थः । कुर्वतं कारयति, यः स प्रयोजकः
 पाचयति । शास् अनुशिष्टौ अनुशासयति ॥ हनोर्धत् ॥ २ ॥
 हतेर्धदादेशोभवति ङिणिति परे इण्णपूर्वाङ्गिते घात-
 यति ॥ शदेः शत् ॥ ३ ॥ शदेर्द्धातोः शदादेशोभवति जौ
 परे । शातयति । रातोर्जौ पुक् ॥ ४ ॥ ऋगतावित्यस्यातो रा-
 कारांतस्यचजौ परे पुगागमो भवति । ऋ गतौ गुणोऽ-
 अर्पयति दापयति स्थापयति पाययति । इडादेर्जौ
 पुग्वक्तव्यः । इङ् अध्ययने वृद्धिरायादेशश्च यतः इति
 यस्यलोपः अधिपूर्वः अभ्यापयति द्वी लज्जायां द्वेपयति

स्य कर्तृकृत् व्यापारस्यच क्रियासु सर्वत्रापि सत्वात् प्रेरणाग्रहणानुपपत्ते चुरा
 देरिति योगातरारम्भाच्च प्रयोगानुकूलो विशिष्टोव्यापारः प्रेरणार्थ इति सत्त्वाद् प्रेरणे
 प्रयोजकव्यापार इति । अथवाकर्तुर्यद्वित्यत कर्तुरिति वर्तते प्रेरयतीति प्रेरणइति
 कर्तरियु ततश्च कर्तुं प्रेरक प्रयोजक, कर्तेति यावत् तद्वान् प्रेरणाध्येपणादिलक्ष-
 णव्यापार एवोत्पत्ते प्रवृत्त्याविनाशात्तत्र समवेतत्वेन नित्ययोगे मत्वर्थीयाकारप्रत्य-
 खेन प्रेरणइत्युच्यते तस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्याह कुर्वतमित्यादि सएव
 हि स्वतंत्रस्य कर्तुंप्रेरकइतिभावः पाचयतीति पचतंप्रेरयतीत्यत्रार्थः पचेर्जौ उपधा
 वृद्धौसधातुरिति धातुत्वात्तिवादिष्वपि च गुणायादेशौ एवपाचयेत् पाचयतु अपाच-
 यदित्यादि ॥ हनो ॥ २ ॥ ङिणतीति आदिस्वरस्येत्यतोनुवर्तते एतच्च कचिद्द्वयो-
 रित्यत कचिद्ग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते घातयतीति प्रतंप्रेरयतीत्यर्थः ॥ शदेरिति ॥ ३ ॥
 शद्लशातन इत्यस्य जौ शदादेशोवक्तव्य इत्यर्थः । शातयतीति शीघ्रमानं
 प्रेरयतीत्यर्थः ॥ रात ॥ ४ ॥ किमत्र रेफस्यग्रहणं ऋकारातस्य
 वा ऋगतावित्यस्य वा नाद्यः स्वरेण साहचर्यात् अतएवातोयुगित्यनुवृत्तावपि
 पुनराद्ग्रहण न द्वितीय अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अंतोत्यमेवाश्रित्याह ऋगतावि-
 त्यस्येति अर्पयतीति ऋच्छत प्रेरयतीत्यर्थः नन्वत्र कजौ इतिस्थिते गुणवाधित्वा पुक्-
 स्यात्ततो न गुणः प्राप्नोति मैव लघूपधत्वादापयतीति दत्त प्रयुक्त इत्यर्थः, इडादे-
 रिति इङ् अतएरिति छेद तत्रेकिति लुपपष्टीकोनिर्देशस्तदयमर्थः, इडा इडादीना-
 म्नादित्यात्वं जौ परेवक्तव्ये तत्रकृते आतोळाक्षणित्वादातइत्यत्राप्त पुगपि वाच्यइत्यर्थः

लीङ् विलेपने लीङाकारः विलापयति । पादेयुक् । पाय-
यति शौं तनूकरणे शाययति । प्रीञ्धूञ्जोर्लुक् औ प्री-
ञ् तर्पणे प्रीणयति धूञ् कंपने धूनयति जानातेर्वाह्रस्वः
ज्ञा अवबोधने ज्ञापयति ज्ञपयति । वेटिसेदीर्घताच्चव-
क्तव्या । जिज्ञापयिषति चकाराद्विरुक्तलोपश्च जिप्र-
त्ययः पुगागमः सप्रत्ययो द्वित्वं जेरिति जिलोपः
स्कोराद्योश्चेति सलोपः जीप्सति जिज्ञापयिषति इतिरूपे
जानातेर्वा ह्रस्वः नानिदसेरित्यगुणः ॥ अथदशमो गणः ॥

तथाएकारश्चातादेशः पुक् वक्तव्य इति तत्रादेतोऽभयोरैकत्रविधेरसंभवात्सामर्थ्या
त्ययोगानुकूलो भिन्नएव विधिर्ज्ञेयः तथोदाहरति अध्यापयति इडोत्रात्वपुको ङि
अधीयान प्रयुक्त इत्यर्थः । एवंजिज्ज्यादीनामपि जापयतीत्याद्यपि ज्ञेयं हेपयतीति
हियोत्र एत्वपुको ङिहियंत प्रयुक्त इत्यर्थः । एवंलेपयतीत्याद्यपि ज्ञेयं पादेरिति अय-
माशयः रातोच्चावित्यत्रातोयुगीत्यतो युगप्यनुवर्तते कचिद्वयोरित्यतोऽनेकार्थकाचिद्व-
हणच तेनयुक्पुकोः प्रयोगानुकूलो विधिस्तेनैव भवतीत्यर्थः पाययतीति पाते, पिवतेश्च
वापुकि वेर्गुणायाएवं छाययति शाययतीत्यादि प्रीञ्धूञोरिति औवावाच्य इतिशेषः
प्रीणयतीतिप्रीणतं प्रयुक्तइत्यर्थः । औञित्करणत्वं धूनयतीति धूनतप्रेरयतीत्यर्थः
पक्षेप्रापयति धावयतीति वृद्धि जानातेरिति अयंभाव मारणतोषणतिशामनेपु
ज्ञामिदुक्तस्तस्यसिताह्रस्व अन्यस्यनेति वाह्रस्व इत्यर्थः । ज्ञापयतीतिमारयति तोषय-
ति निशामयतीति वार्थः अत्रांतरंगत्वादावौ पुकिपश्चाद्भ्रस्वः पुकोहि अर्थानपेक्षत्वे
नातरंगत्वं ज्ञापयतीति बोधयतीत्यर्थं वाह्रस्वइति इह्छेछार्थसप्रत्ययात्सादन्यःप्रत्ययः
प्रत्ययांतादपि भवतीति ज्ञापयितुमिच्छतीत्यर्थः । विवक्षाया ज्ञेपेर्वात्तातोःसप्रत्यये
नैकस्वरत्वाभित्यमिद् प्राप्तः वुःसे इत्यत्र सइति विभक्तौ पक्षे इट् निषेधेज्ञपोदादि-
त्वादित्से इति सिपूर्वलोपे ईप्सतीतिवद्दीर्घेन जीप्सतीतिरूपस्यादितिग्याख्येयमि-
त्यर्थः तथाहि वाइद् वुस्सइति व्याख्येयः सेपरे इसदीर्घताच इससइति व्याख्येयः
पूर्वलोपस्तु इसाव्याप्तित्वादागतएव जिलोपइति अपेन्यस्मिन्ननिदि विधीयमानत्वा-
दिति भावः स्कोरिति शेषः जिज्ञापयिषतीति इट्पक्षेऔ गुणायौ जिज्ञापयिषती-

चुरादेर्जिः ॥ १ ॥ चुरादेर्गणात्स्वार्थेजि प्रत्यघोभूवति । चुर-
स्तेये चोरयति पालयति चिती संज्ञाने चेतयति अ-
र्च पूजायां अर्चयति जकारानुबन्धत्वादात्मनेपदमपि
चोरयते ॥ जेरद्विश्च ॥ २ ॥ ज्यंताद्धातोर्भूतेर्थे अङ्प्रत्ययो
भवति दिवादिपरः सेरपवादः धातोर्द्विवचनं ङकारो
गुणनिषेधार्थः अचुचुरि अत् इति रिथते ॥ जेः ॥ ३ ॥ जिति
णितिचपरेजेलोपोभवति ॥ लघोर्दार्धः ॥ ४ ॥ अडिसतिपूर्व-

ति ह्रस्वाभावपक्षे ॥ चुरादेः ॥ १ ॥ स्वार्थेइति पूर्वैणैवसिद्धे विधानांतरारम्भादिति
भावः कुरेति स्तेयं चौर्यं चोरयतीति उपधागुणः अपित्वेनङ्गित्वाशक्या प्रतिषेधस्या-
भावो लिट्युपादेरित्यत्रोपपादितः एवचोरयेत् चोरयतु अचोरयत् चोरयांचकार
चोर्यात् चोरयिता चोरयिष्यति अचोरयिष्यत् इत्यादिसर्वत्रज्ञेय चिती सज्ञानं
चेतनं चेतयति अर्चयति अर्चपूजायामित्यस्य चकारेति अपिशब्दात्परस्मैपदमपि
चित्स्वरितेतद्व्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः चोरयते इति एव चोरयेत् चोरयता
अचोरयत् इत्यादि ॥ जेः ॥ २ ॥ जित्मात्र धातुनोस्तीति सामर्थ्यात्तद्वत्प्रहणमि-
त्याह वंतादिति भूतेऽर्थेइति भूतेसिरित्यतोनुवृत्तिरित्यर्थः दिवादीति सेरिवेतिभावः
सेरपवाद इति तस्मिन्प्राप्ते आरभ्यमाणत्वात् द्विश्चेत्यस्यार्थमाह धातोश्चेति ङकार
इति अङ्गिष्ठाविति विशेषणार्थश्च ॥ जेः ॥ ३ ॥ अत्र नानिटीत्यतोऽनिटीति वर्तते
आतोन्नीत्यतोन्नीतिच तत्स्थानिडादिरपोन्वः प्रत्ययोत्यनिमित्तमिति चोरयत
प्रयुक्तइतिभ्यताक्षेरणार्थं चोर्पूर्वस्य जेरनेन लोपः एवं कारयति कारक इति
बुणि लोपः इति एषा दिक् चिङ्गीत्यनुवृत्तावत्र नस्यादिति किति ङिति च
पर इति वृत्तौ न पठनीयं अनटीत्यनुवृत्तिरपि प्रयोगानुकूलेति करितंहारितमिति
सेट्यपि च कचिद्भवति तथा गुण इत्यतो गुणोप्यनुवर्ततेकारयाचकारेत्यादौ वेगुणो-
ध्यनेन विधीयते तत्र न लोपप्रसङ्गः परिणमस्य प्रापयेत्यादौ गुणेषकारस्यस्वर-
वत्त्वादयः ॥ लघोः ॥ ४ ॥ अडिसतीति अङ्गिलघोरित्यतोनुवर्तते पूर्वस्थेति पूर्वस्य

१ चुरादेः, चुर आदिर्त्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अनुद्धतावयवभेदसमुदायस्याऽ
न्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रयणादेकवचनं चुरादेर्धातोर्धि, प्रत्ययः चोरयति चोरयते चुरादौ यानि
नामानि पठितानितेभ्यस्तु वचनसामर्थ्याद्भिः हस्तिनाऽतिक्रामति हस्तयति ॥

स्यलघोर्दीर्घोभवति । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरत्
विद् ज्ञानं अवीविदत् अदूदुहत् ॥ अडिलघौह्रस्वः ॥ ५ ॥
अडिसन्तिपूर्वसंबन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघौ
परे उपधायाश्च ह्रस्वो भवति । अपीपठत् अपीपचत्
अपीपलत् । पद गतौ प्रतिपूर्वः प्रत्यपीपदत् अजीघटत्

हसादिरित्यत लघोरिति असयोगादित्युक्तस्य अचूचुरदित्यादिचोरेरत्राडि द्वित्वे पूर्व-
शेषे अडिलघावित्युपधाह्रस्वे ह्रस्व इति पूर्वस्य ह्रस्वे उकारे अन्तेन दीर्घोऽकारः तस्य च
विधिसामर्थ्यात्पुनर्ह्रस्वो न भवति वेरिति खिलोपः शिष्टं स्पष्टं अदूदुहदिति दोषि-
कश्चित्तमन्यः प्रयुक्त इति बोधयति तस्याडि उक्तप्रक्रियाया कृतायामेव स्यादित्यर्थः
लघोरिति किं अविभ्रजत् अततक्षदित्यादौ तु अडिलघावित्यतो लघावित्यनुवृत्तेर्गु-
रौ न प्रसंगः ॥ अडि ॥ ५ ॥ अत्राडोति सममीत्याह अडिसतीति परसप्तम्या हिबिना-
वश्य व्यवधानाद्येननाव्यवधानमित्याश्रयणीय स्यात्कमेस्तु विविधौ धातोरिति प्रयोग-
विभागात् स्वार्थे औ क्तोवेत्यतोनेकार्थवानुवृत्तेरनपि पक्षे वेरभावे अङ्घ्रिधौचकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात् औ उपधाह्रस्वाप्रवृत्तेरकयोगे विशिष्टत्वेनेत्वमपि नप्रवर्तते अच-
क्रमतेति नास्य सूत्रस्य विषयः पूर्वसंबन्धिन इति पूर्वस्यहसादिरित्यतोनुवृत्तेर्द्वित्वे
कृतेपूर्वरूपसंबन्धिन इत्यर्थः अकारस्येति अत इत्येतानुवृत्तस्य इकार इति यसः
इत्यनुवृत्तलघाविति लघौ धात्वक्षरे पर इत्यर्थः उक्तपुस्कत्वेन पुंवत्वान्न तुम् वर्णो
धात्ववयवो विशेष्यं वा उपधायाश्चेति धातोरित्यनुवृत्तेर्लिङ्प्रकृत्येत्येतोरुपधाया इत्य-
र्थः अतएवालिलवदित्यत्रयतस्योपधाया उकारस्यातरगामपि वृद्धिमावादेश च
वाधित्वा ह्रस्वो न भवति मामवानटीदित्यत्र तु ओण् अपतयन इत्यस्य कदित्क-
रणात् ह्रस्वनिषेधज्ञापकान्नित्यमपि द्वित्वमुपधाह्रस्वो बाध्यते अन्यथा हिपूर्वे द्विती-
यस्य द्वित्वे कृते आकार उपधा नेति ह्रस्वो न स्यात् अङीति किं कारयति लघौ किं
अततक्षत् उपधाया इति किं अचकांक्षत् अपीपचदिति पूर्वस्य इत्ये उपधाह्रस्वत्वे
च लघोरिति दीर्घः एवमपीपठदित्यादि अशिश्नियदिति वेरङ्गद्विश्चेति चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वादसत्यपि औश्रीदुस्तुभ्योऽङ्स्यादिति तस्मिन् द्वित्वेऽङित्वादसति गुणे

नरितः ॥६॥ ऋकारांतस्याड्युक्तकार्यं न भवति । ढौकृ गतौ
अडुढौकत् ॥ अययाचत् अडि पूर्वढकारस्यजः ॥ ७॥ अडिप-
रे पूर्वढकारस्यजकारो भवति । वह प्रापणे औजठत् ॥ वहःकृ-
तत्तौकृतसंप्रसारे होढस्तथोर्द्धः घुभिनाट्टिदश्च ॥ ऊढौ
चजिडिच्चसधातुजेरड्द्विश्चस्वरादेर्ज औजठच्च ॥ घा
गतिनिवृत्तौ दादेरितीकारादेशे कृते पश्चाद्द्विवचनं

इयादेशः एवमदुद्रवदिति द्रुगतावित्यस्य असुसुवदिति सुगतावित्यस्य ॥ नरि ॥
॥६॥ ऋइयस्यासौरित् तस्य रित इत्यर्थः इत्याह ऋकारेत इति अड्युक्तमिति
अडिलघावितीत्वहस्वौ लघोरिति दीर्घश्चेति तदनुवृत्तेरितिभावः अडुढौकदिति ढौक-
मानं प्रेरित्यर्थे ढौकतेर्वौ अडित्वत्वेऽपानामिति पूर्वस्य ङकारे ह्रस्वे औकारस्य
ङकारे अडिलघावित्यस्यानिषेधः एवमययाचदिति याचेः ॥ अडिति ॥ ७ ॥ औज-
ठत् औजिडदित्यत्र बाध्य इति शेषः अथवा परमतमेतत् तत्र मतांतरे भवतीति शेषः
औजठदिति ऊढमकार्पादाख्यद्वेति चिडित्करण इति न्यंतादृढेर्द्वित्वं प्रति विनिमि-
तलोपस्य तद्वत्त्वाङ्कारवतो ङकारस्य स्वरादेः पर इति द्वित्वे पूर्वस्य जः पाणिनी-
यमते तु वहतेर्दत्त्वादीनामप्यासिद्धत्वात् हतशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे चुत्वे जस्त्वेन
जः ऊढौति प्रकृतेस्त्वौजिडदिति पूर्ववत् स्वमते जस्यावक्तव्यत्वे तु ढस्य झपाना-
मिति डे औडिडदिति भवति सर्वत्रात्र नरित इत्यत्र नेति योगविभागादि-
त्वदीर्घो न दादेरिति तत्र क्तेत्येतौतुवृत्तस्य वा शब्दस्यानेकार्थत्वादिति-
भावः अथवा अडिलघावित्यत्रोपधाया इकारः सवध्यते उपधाशब्दश्चातु-
वर्तते रीगृदुपधस्यचेत्यतश्चापि तत्रानुवर्तते सचाल्पार्थत्वेन कचिप्रत्यययोगानुक्कल
उपधाया इकारोपि भवति प्रत्यातिष्ठिपदिति तिष्ठतेर्वौ अडि लुकि द्वित्वे पूर्वस्योपधा-
याश्चेकारे पत्वपुत्वे यत इतीति विद्मो नवानामित्यतस्तत्र सवध्यमानस्य वाशब्दस्याने-
कार्थत्वादिति भावः अथवा सिंहावलोकितन्यायेनाडिलघावित्यत्र लोपः पचामित्यतो
लोपस्यापि संबधात् रीगृदुपधेत्यनुवृत्तस्य चस्यानेकार्थत्वात् पिबतेरुपधायालोपोपि
तेन विधीयते अपीप्यदिति पिबतेर्वौ युकि अडि प्राग्वदित्वे द्वित्वे दीर्घे च यलोपे
इकारस्य यत्व युकि वाद्वित्वे अडिलघाविति उपधाविति ह्रस्वे पूर्वस्य इत्वे

प्रत्यतिष्ठिपत् प्रत्यतिष्ठिपतां प्रत्यतिष्ठिपत् पा पाने यत्
इतिलोपः अपीप्यत् कृषू सामर्थ्ये ॥ कृपोरोलः ॥ ८ ॥ कृपो
धातोरकारस्यलकारोभवति । कल्पते ॥ ऋतृ ॥ ऋकारस्य
तृकारादेशोभवति व्यचीक्लपत् व्यचीक्लपतां व्यची-
क्लपन् इत्यादि । अथादेशविशेषो निरूप्यते ॥ दृशादेः प-
श्यादिः ॥ १ ॥ दृशादेर्द्धोतोः पश्यादिरादेशोभवति अ-
व्विषये दृशिर् प्रेक्षणे अस्यपश्यादेशः पश्यति अ-
व्विकरणत्वाद्भवतिवद्रूपनेयं पाइत्यस्य पिबादेशः
पिबति घ्रा गंधोपादाने अस्य जिघ्रादेशः जिघ्रति
ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः अस्य धमादेशः संधमति
लोहं लोहकारः स्था इत्यस्य तिष्ठादेशः तिष्ठति दाष्
दाने इत्यस्य यच्छादेशः यच्छति म्ना अभ्यासे अस्य
मनादेशः मनति ऋ गतौ इत्यस्य ऋच्छादेशः ऋच्छति
सृगतावित्यस्य धावादेशः शीघ्रगतौ धावति अन्यत्र
सरति शद्ल शान्ते अस्य शीयादेशः शीयति षद्ल वि.

दीर्घे चोपधालोप उभयत्र वा दीर्घ इति योगविभागादीर्घः । कृषू सामर्थ्ये शक्तिः
आत्मनेपदी ॥ कृपो ॥ ८ ॥ रेफस्य लकारो वाच्य इत्यर्थे कल्पत इति अयुपवागुणे
रस्य लः एव कल्पयतीत्यत्रापि वौ गुणे रः वेर्त्तित्वादुभयपदं व्यचीक्लपदिति
व्यतादङ्गि द्वित्वेरेति पूर्वस्यात्वे अङ्गिलघाविति इत्वे दीर्घोत्पत्तिरिति दीर्घे रोल इति
सामान्यानिर्देशादकारैकदेशस्वरस्य लकारैकदेशो लः गुणस्तु ऋदुपधस्येत्यनुवृत्तेरङ्गिल
घाविति ऋकारः पुनर्ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न भवति ह्रस्वाधिकारे वा पुनर्ह्रस्वग्रहणमु-
पधाया ह्रस्वस्यैव श्रवणं यथास्यादिति अतएवाचीकृतमित्यत्र कृतसशब्दनित्यस्या-
प्युपधाह्रस्वोपि भवति तत्र चानेकार्थवानुवृत्तेः पक्षे अचिकीर्तयति ह्रस्वो न भवति
अथेति आदेशविशेषाः पश्यादय ॥ दृश्यादेः पश्यादिः ॥ १ ॥ अवादाविति अवादा-
वित्येतोनुवर्तमान इत्यर्थः अदिशब्देन यनुउपइत्यादीनां ग्रहणं पश्यतीति अयदइत्यलो-
पो भवतिवदिति विशेषोभावादिति भावः । घ्रा गंधस्योपादानं ग्रहणं जिघ्रतीति पूर्ववत्

शरणगत्यवसादनेषु अस्य सीदादेशः सीदति ॥ ग-
मांछः ॥ २ ॥ गमादीनां छकारो भवति अवादौ परे । गच्छति
इषु इच्छायां इच्छति यस्मि नियमे अस्य यच्छादेशः यच्छति
॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ ३ ॥ ज्ञा अवबोधने जनी प्रादुर्भावे अन-
योर्जादेशो भवति अवादौ विषये ॥ नाक्रयादेः ॥ १ ॥
क्रयादेर्गणान्नाप्रत्ययोभवति । जानाति जानीतः जानन्ति
जानासि जानीथः जानीथ जानामि जानीवः जानीमः ।
आत्मनेपदेपि जानीते जानाते जानते जनी प्रादुर्भावे
दिवादेर्यः जायते जायेते जायंते जायसे इत्यादि । श्रु
श्रवणे श्रुवः शृ आदेशः शृणोति शृणुतः शृण्वन्ति ॥ प्वादे-
र्ह्रस्वः ॥ २ ॥ पूव् पवने इत्यादेरवादौ परेह्रस्वोभवति पुनाति
पुनीतः पुनन्ति लुनाति लुनीतः लुनन्ति ॥ निविशादेः ॥ १ ॥

धावतीति प्रयोगवशाच्छीघ्रगतावेव धावादेशः इत्यन्यत्र सरतीत्यपि साधु ॥ गमांछः
॥ २ ॥ गमादीनामिति आदिना इषुयस्योर्ग्रहण छकार इति स च षष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्-
त्यस्य गच्छतीति मस्यात्र छे अपाश्लिष्टोच्चारणम् ॥ ज्ञाज ॥ ३ ॥ ज्ञानजनेरीकारोच्चारण
जन् जनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थे लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैवग्रहणमिति
वा तस्याग्रहणं स हि ह्वादिवाल्गुग्विकरणः अत्र पक्षे विस्पष्टार्थ इकारः केचि-
दिति त्रितपादिति इकमेव पठति जायत इति दिवादित्वाद्य, जानातीति बोत्र जादे-
श नाप्रत्ययस्याप्यवादित्वात् शृणोतीत्यादौ श्रुश्रवणइत्यस्य श्रादेशो दृशादेरित्यत्र
ब्रुवआहश्चेत्यतोनुवृत्तस्य चस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्भवति ॥ प्वादे ॥ १ ॥ २ ॥ प्वादे-
र्काद्यन्तर्गणइति पूव् पवने इत्येवमेव गृह्यते न पूडिति म.वाह पूव् इत्यादेरिति
स्वविकरण इति अवादावित्यनुवृत्तेर्लभ्यते पुनातीति पूवोत्र नाप्रत्यये ह्रस्वः एव
लुनातीत्याद्यपि ॥ निविशा ॥ १ ॥ अत्रकिनीति लुप्तपंचमीकं पृथग्वा नेःपरो विश
निविशेति समस्तं वा नाद्य, नेविशादिभ्यः सर्वेभ्योपि प्रसंगात् द्वितीये तु एकार्थ-
प्रतिपादनादुपसर्ग एव निर्गृहीत इति बह निविशति बने इत्यादौ न प्रसंगः न कृत्रि-
मत्वेन वा अर्थवद्ग्रहणपीरभाषया वा निरय नामिन इति नुमः प्रकृत्यवयव

निपूर्वाद्विशादेर्द्धातोरात्मनेपदंभवति निविशते ॥ विप-
राभ्यांजं ॥ २ ॥ विजयते पराजयते प्रत्यवतिष्ठते प्रतिष्ठते
अवतिष्ठते संगच्छते संशृणुते संवित्ते संविदाते संविद्वते
संपृच्छते संस्वरते ॥ आडोदोनास्यविहरणे ॥ ३ ॥ दाधातो-
राद्पूर्वादात्मनेपदंभवति । आदत्ते अनास्यविहरणे इति
किं मुखं व्याददाति ॥ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ ४ ॥ अकूजने ।
क्रीडविहारे अनुक्रीडते संक्रीडते परिक्रीडते अकूजन
इति किं संक्रीडति रथचक्रम् ॥ समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ ५ ॥
संतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते उपतिष्ठते वितिष्ठते ॥ उद्वि-
भ्यांतपः ॥ ६ ॥ उत्तपते वितपते ॥ आडोयमहनः ॥ ७ ॥ आय-
च्छते आहते स्वांगकर्मण्येव स्ववक्षः आहते अन्यत्र शर्तुं
आहंति लोपस्त्वनुदात्तनामिति नलोपः गमांस्वरे इ-

त्वादनर्थकः निविशते इति तुदादित्वाद' तस्यापित्तादिरिति डित्वाच्च गुण' एव
निविशेते निविशंते निविशेत निविशेयातां निविशेरन् निविशता निविशेता निवि-
शंतां न्यविशत न्यविशेता न्यविशंत निविविशे इत्यादि ज्ञेयम् ॥ विप ॥ २ ॥ विज-
यत इति जेर्निविशादित्वात् ते अप्रगुणायादेशा' संपश्यत इति दशेरकर्मकस्य संपृ-
र्वकस्य निविशादिषु पाठात्प्रपश्यति संपश्यति कृष्णमिति सकर्मकाच्च एव वक्ष्य-
माणेष्वपि सपूर्वकेषु ज्ञेयं संशृणुते इत्यादि शुश्रवणे विद् ज्ञाने प्रच्छ ज्ञा'साया प्रच्छे-
स्तुदादेरस्य डित्वात् प्रहाकिडति चेति रेफस्य ऋकार' अथ निविशादिगण प्रपचयति ॥
आड इति ॥ ३ ॥ आडः परादाब् आत्मनेपदं भवति तत्त्वास्यविहरणे विद्यामादत्ते
मुखप्रसाधने तु व्याददाति मुख अस्वांगकर्मकस्याप्यत्रपाठात् व्याददते पिपीलिकाः
पतंगस्य मुखमित्यत्र भवति ॥ क्रीडइति ॥ ४ ॥ अनुसंपरिभ्य परात्क्रीडतेस्तथा
अनुक्रीडते एव संपरि ॥ समेति ॥ ५ ॥ समवप्रोपविभ्यस्तिष्ठते प्राग्वत् संति-
ष्ठते एवमवप्रोपविभ्यः एवम् ॥ उद्विभ्यां ॥ ६ ॥ परात्तपतेरपि उत्तपते वितपते
अकर्मकस्यात्र पाठात् सर्वणमुत्तपति ॥ आडः ॥ ७ ॥ यम उपरमे हनहिंसादौ
आयच्छते आहते लोपस्त्वनुदात्तोति नलोप वक्ष्यति अत्राप्यकर्मकस्य स्वांगकर्मस्य

त्युपधालोपश्च हनोन्ने आघ्राते ॥ उदश्चरस्त्यागे ॥८॥ उच्चरते
 समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ ९ ॥ अश्वेन संचरतेतृतीयायुक्तादिति
 किं तमसि संचरति ॥ व्यवपरेभ्यः क्रियः ॥ १० ॥ विक्रीणीते
 अवक्रीणीते परिक्रीणीते ॥ शप उपालंभे विष्णोःशपते ॥
 ज्ञाश्चस्मृदृशांसांतानामात् ॥ ११ ॥ जिज्ञासते शुश्रूषते सुस्मू-
 र्षते दिदृक्षते ॥ कर्मव्यतिहारे अन्यत्रहिंसादेरात् ॥ १२ ॥ विव-
 दंते वादिनः श्रद्धाव्यतिभवति । क्रमःसोपसर्गस्यदीर्घता
 चवक्तव्या । अवादौविषये संक्रामति कचिदनुपसर्गस्या-
 पिदीर्घत्वं क्रामंति देशांतरम् ॥ व्याङ्पर्युपेभ्योरमःपम् ॥ १३ ॥
 विरमति आरमति । पंवृद्भ्यः स्यसयोर्वा । वृत्तु वर्त्तने वृधू व-
 र्द्धने शृधु कुत्सायां स्यंदू प्रस्त्रवणे कृषू सामर्थ्यं धातुभ्यः
 स्यसप्रत्ययेपरे वापरस्मैपदंभवति परस्मैपदे च नेट्
 वर्तिष्यते वर्तिष्येते वर्त्तिष्यंते वत्स्यति वत्स्यंतः व-
 त्स्यति वर्द्धिष्यते वर्द्धिष्येते वर्द्धिष्यंते वत्स्यति व-
 त्स्यंतः वत्स्यति शर्द्धिष्यति शत्स्यति स्यंदिष्यते स्यं-

च पाठादायच्छति कूपाद्रञ्जु परश्चि आहंति इति ज्ञेयम् ॥ उद् इति ॥ ८ ॥ त्याग
 उत्क्रमण उच्चरते गुरुवचन उत्क्राम्य यातीत्यर्थे सकर्मकस्याप्यत्र पाठात् बाष्पमुच्च-
 रति ॥ सम ॥ ९ ॥ चर इति पूर्वतोऽनुवर्तते तृतीया च विभक्तिः अश्वेन संचरते ॥
 व्यवेति ॥ १० ॥ डुकीच् द्रव्यविनिमये विक्रीणीते इत्यादि ॥ ज्ञेति ॥ ११ ॥
 ज्ञा अवबोधने शु श्रवणे स्मृ आध्याने दृशिर्प्रेक्षणे एषा सप्रत्ययांतानामित्यर्थः
 जिज्ञासते शुश्रूषते दिदृक्षते ॥ कर्मेति ॥ १२ ॥ क्रियाविनिमये हिंसादेरन्यस्मा-
 दात्मनेपद श्यदित्यर्थः विवदंते इति यदावादिवाच्य प्रतिवादी वदति इति वादे-
 विवक्षते तदाय कर्मव्यतिहारः प्रयोगः वैमल्यमात्रे तु निविशादेरित्यत्रोदाहार्य अथवा
 परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । यथा सप्रहर्ते राजान इति ततश्च परस्पर वदं-
 तीत्यर्थ एव श्रद्धाव्यतिभवत् इत्यपि योग्यं क्रम इति शमादित्वादिति शेषः
 पेपरस्मैपदे सक्रामतीति क्रमु पाद्विक्षेपे अप् तत्र दीर्घः ॥ व्याङिति ॥ १३ ॥
 एतच्च परतोऽन्यदित्यत्रोपपादितं इति अविहितलक्षणमात्मनेपद निविशा

त्स्यति कल्पस्यते कल्पस्यति सप्रत्ययेपरे विवर्तिषते
विवृत्सति विवर्द्धिषते विवृत्सति शिशर्द्धिषते शि-
शृत्सति सिस्स्यत्सति सिस्स्यदिषते चिकल्पिषते चि-
कल्पस्यति ॥ मुचादेर्मुम् ॥ १ ॥ मुचादेर्गणान्मुम्प्रत्ययो
भवति अवादौविषये । मुच्छ मोक्षणे तुदादेरःमंचति वि-
दूळ लाभे विंदति ॥ इदितोनुम् ॥ २ ॥ इदितोर्धातोर्नुमाग-
मो भवति।टुणदि समृद्धौ भ्वादित्वादप् नंदति वदि अ-
भिवादनस्तुत्योः वंदते शकि शंकायां शंकते ॥ शमां
दीर्घः ॥ ३ ॥ शमादीनांपूर्वस्यदीर्घोभवति अवादौ दुषेश्च
ज्यंतस्यकृतेचक्रचित् शमदम उपशमे दिवादेर्यः शा-
म्यति दाम्यति भ्रमु चठने भ्राम्यति तमु ग्लानौ ता-
म्यति क्लाम्यति दुष् वैकृत्ये दूषयति ॥ ज्योः ॥ ४ ॥ यकारे
परेधातोरोकारस्यलोपोभवति दोछो अवखंडने द्यति

देरिति परस्मैपदं च परत इति विभागेन यथायथं प्रयोगानुसारेण विवेचनीयमिति
भावः ॥ मुचा ॥ १ ॥ अवादाविति ऋयादिना पर्यंत इत्यर्थं धातोरिति धातो-
प्रेरण इत्यनोनुवृत्तस्य तदनुवृत्तिस्तु स्यादिति वृत्त्यर्था इर समुदायस्येदित्वाद्देत्ते-
त्यादौ ॥ इदितः ॥ २ ॥ न नुम् नंदतीति नुमो नश्चेत्यनुस्वारस्य यमायपेस्येति
यमस्तवर्गपचमो नः ॥ शमां ॥ ३ ॥ दुषेरिति एतच्च ज्यंतस्य दुषेःशमादिषु पाठा-
दीर्घे इति शोगविभागाद्वधवसीयते शाम्यतीति ये उपधादीर्घे दूषयतीति औगुणा-
पवाद्येन दीर्घे उकार ॥ ज्योः ॥ ४ ॥ यिओरितिच्छेदः तत्र ओरिति ओकारस्य ग्रहणं
न उवर्णस्य य इति दीर्घविधानसामर्थ्यात्त चीयत इत्यादौ दीर्घस्य चरितार्थत्वात्
व्यक्तिपक्षेपि लूयत इत्यादिरस्यावकाश इति चेन्न कृन्वोय इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापाता-
न्मैवं तस्यप्रत्ययोकारस्य यलोपार्थत्वादिह च धात्वधिकारात् तत्र प्रसंगं तथाच
वृत्तिं धातोरोकारस्येति एवं तर्हि सिंहावलोकितन्यायेन वक्ष्यमाण संध्यक्षराणा-
मिति पदं संबध्यते तच्चार्थादेकवचनात् सपद्यति संध्यक्षरस्य ओरिति द्यतीति दिवा-

छयति शो तनूकरणे श्यति षांतकर्मणि स्यति ॥ पोरु ॥ ५ ॥
 पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर्भवति कितिङितिपरे ।
 सुस्मूर्षति सपरोक्षादौम्रियतेः परस्मैपदं मुमूर्षति प-
 रोक्षे ममार ॥ रुदादेश्चतुर्णाहसादेः ॥ ६ ॥ रुदादेर्गणात्परे-
 षांचतुर्णातिबादीनां मध्येहकारवसादिप्रत्ययस्येड्भवति ।
 अदादित्वादपोलुक् रुदिर् अश्रुविमोचने रोदिति
 रुदितः रुदंति रोदिषि रुदिथः रुदिथ रोदिमि रु-
 दिवः रुदिमः रुद्यात् रोदितु रोदितात् रुदितां रु-
 दंतु रुदिहि रुदिताद्वा रुदितं रुदित इत्यादि स्व-
 सु प्राणने स्वसिति स्वसितः स्वसति स्वसिषि स्वसिथः
 स्वसिथ स्वसिमि स्वसिवः स्वसिमः स्वस्यात् रव-
 सितु स्वसिताद्वा स्वसितां स्वसंतु स्वसिहि इत्यादि
 जिष्ण्व् शये स्वपिति स्वप्यात् स्वपितु स्वपिताद्वा
 स्वपितां स्वपंतु स्वपिहि अन चेष्टायां प्रपूर्वः प्राणिति

दित्वाद्यलोपः स्यतीति आदेः णः क्त इति पस्य सः ॥ पोरु ॥ ५ ॥ ऋकारस्येति
 ऋत् इत्येतोनुवृत्तस्य मुमूर्षतीति मरणे कस्यापीच्छा नास्तीति प्रयोगादत्राशङ्कार्थो
 ज्ञेयः उक्तं च रामचद्राचार्यै आशङ्काया सन् वक्तव्य इति अत्र वु स इति इटि
 निषेधे नानिटिस् इत्यगुणेपि उरि द्वित्वे य्वोर्वीति दीर्घः सपरोक्षादाविति एतच्च
 तद्विधावेवोपपादित आदिना मर्त्तासि मरिष्यति अमरिष्यदिति वा ॥ रुदादेः ॥
 ॥ ६ ॥ यक्चतुर्षु नामिनोचतुर्णामित्यादौ चतु शब्दस्तिवादिचतुष्के रूढ इत्याह
 चतुर्णातिबादिगणानामिति हसादेरिति हस्च वसश्च हसोस्तावादिर्न्येति हकारा-
 दिर्वसादिश्चाथप्रत्ययोत्तरपदार्थ इत्याह हकारवसादेः प्रत्ययस्येति वसोत्र प्रत्याहार
 प्रसिद्धतरत्वात् कृत्रिमत्वात् ह साहचर्याच्च इडीतिसिसतासीत्येतोनुवृत्त अपोलु-
 गिति अत्र तु उत्तरत्रापि हविपर्यंत अदादेर्लुगित्यनेन रोदित्तीति तकारस्य टित्वा-
 दादिरीदृ तिपः पित्वाद्गुणः अट् ईट् चेति इटोपवादभूतौ रुदादेरङिति सूत्रेण विहित-
 तत्तस्य चायमर्थः रुदादेर्गणात्परयोर्दित्योरङागमो वा भवति इदेति श्वस् प्राणन

प्राणितः प्राणंति प्राण्यात् प्राणितु प्राणिताद्वा प्रा-
णितां प्राणंतु इत्यादि जक्ष भक्षहसनयोः जक्षिति
जक्षितः जक्षंति जक्षसि जक्षथः जक्षथ जक्ष्यात् ज-
क्षितु जक्षिताद्वा जक्षितां जक्षतु अनद्यतनेऽतीति ।
रुदादेर्दिंस्यादीद् अद् इत्येतावागमौ वक्तव्यौ । अरोदीत्
अरुदत् अरोदितां अरुदन् अरोदीः अरुदः अरुदितं
अरुदित अरोदं अरुदिव अरुदिम अस्वसीत् अस्व-
सत् अस्वसितां अस्वसन् इत्यादि अस्वपीत् अस्व-
पत् अस्वपतां अस्वपन् प्राणीत् प्राणत् प्राणतां प्रा-
णन्नित्यादि । प्राण चेष्टायां इति केचित् अप्राणीत्
अप्राणत् अप्रणतां अप्राणन् अजक्षीत् अजक्षत अज-
क्षितां अजक्षुः ॥ जक्षादेरंतोदनउम् ॥ ७ ॥ जक्षादेर्द्वांतोः
अंतइत्यस्याद्भवति । अनउम् भवति अजक्षीः अजक्षः
अजक्षितं अजक्षित अजक्षं अजक्षिव अजक्षिम ॥
जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तिरेवच ॥ देवी-
ङ्वेवीङ्वविज्ञेषुजक्षादिःसतकोगणः ॥ १ ॥ जागृ नि-
द्राक्ष्ये जागर्ति जागृतः जाग्रति जागृयात् जागृयातां
जागृयुः जागर्तुं जागृताद्वा जागृतां जाग्रतु अन-

जीवनं श्वसितीति रुदादित्वादिद् प्राणितीति प्राग्वदिद् प्रादेशेति णत्वं निज्वप् शयः
स्वापः नि इति समुदायस्य प्राग्वदित्व आदे णाः स्त इति स, स्वपितीति रुदादि-
त्वादिद् जक्ष भक्षण भक्षः अदनमितियावत् जक्षितीति रुदादेरितीद् ॥ उक्त च ॥
रोदितिः स्वपितिश्चैवश्वसिति, प्राणितिस्त्वथा ॥ जक्षितिश्चेति विज्ञेयोरुदादिः पंच-
कोगण ॥ जक्ष इति ॥ ७ ॥ उक्तार्थाः जागृदरिद्राशास्वीधीवेवीचका-
सइत्येतेभ्यः परस्यांतोऽन् अनश्च उस् आदेशो वाच्य इत्यर्थः । जक्षतीति
अत्रातरेतोऽन् चकासतीति प्राग्वत् जाग्रतीति अत्राति ऋम् ॥ दारिद्रा-

द्यतनेऽतीति अजागः अजागृतां अजागरुः इत्यादि
 दरिद्रा दुर्गतौ ॥ दरिद्रादेरिदालोपश्च ॥ ८ ॥ दरिद्रादुर्गतौ
 शासु अनुशिष्टौ इत्येतयोराकारस्येकारादेशो भवति
 ङितिहसेपरे । दरिद्रातेरेव आलोपश्चङितिस्वरेपरे द-
 रिद्राति दरिद्रितः दरिद्रति दरिद्रियात् दरिद्रियातां
 दरिद्रियुः दरिद्रातु दरिद्रिताद्वा दरिद्रितां दरिद्र-
 तु अदरिद्रात् अदरिद्रितां अदरिद्रुः शासु अनुशिष्टौ
 शास्ति शिष्टः शासति शिष्यात् शास्तु शिष्टाद्वा
 शिष्टां शासतु ॥ जह्योधिशाधि ॥ ९ ॥ हन्तेर्जहिशब्दः
 अस्तेरोधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दः एते निपात्यन्ते
 हिविषये शाधि शिष्टाद्वा शिष्टं शिष्ट शासानि शा-
 साव शासाम दिप्सिस्स्य तः सिपिवा अशात् अ-
 शिष्टां अशासुः अशात् अशाः अशिष्टं अशिष्ट अ-
 शासं अशिस्व अशिस्म ईड स्तुतौ ईड्ते ईडाते ईडते
 ईडिशोः सेध्वेइङ्गक्तव्यः । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे ईडे
 ईड्वहे ईड्महे ईश् ऐश्वर्ये ईष्टे ईशाते ईशते ईशिषे ई-
 शाथे ईशिध्वे ईशे ईश्वहे ईश्महे ॥ ओरौ ॥ १० ॥ उ-

देरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अस्य हसे इकारः स्वरेलोप इति प्रयोजनं ह्यवस्थेयं दरिद्रित
 इति हसेत्रेत्वमतादेशः दरिद्रतीति जक्षादित्वाद्नाति कृते आलोप शास्तीति अपो
 लुक् शिष्ट इति दरिद्रादेरित्यात् इत्वे किलादित्यत्रोपपादित इत्वषत्वधुत्व शासतीति
 जक्षादित्वाद् प्रयोगाभावाज्जालोपेत्वे ईडीशोरिति ईड्ईशृएताभ्यां सस्य ध्वस्य
 चेङागमो वाच्य इत्यर्थः ईड्इति अपोऽत्र लुकि ध्रुत्व अपदातत्वात् टोरेत्यादित्य-
 प्रतिषेधः ईडत इति आतोतइत्यत् ईडिषे ईडिध्वे इति इटवदाहरण ईष्टइति छश-
 पेति षत्वे ध्रुत्वं ईशत इति प्राग्वत् ईशिषे ईशिष्यइति इट् न षष्ट ईशांचक्रे ईसि-
 पीष्ट ईशितासे ईशिष्यते ऐशिष्यत ऐशिष्टेति ज्ञेयम् ॥ ओरौ ॥ १० ॥ ननुओ-

कारांतानां धातूनामुकारस्यौकारो भवति पितिस्मि अ-
वादौ युरुणस्तुभ्यः ईर्वा यु मिश्रणे यौति यवीति युतः
युवंति यौषि यवीषि युथः युथ यौमि यवीमि युवः
युमः णु स्तुतौ नौति नवीति नुतः नुवंति रु शब्दे रौति
रवीति रुतः रुवंति ङुब् स्तुतौ स्तौति स्तवीति
स्तुतः स्तुवंति स्तौषि स्तवीषि स्तुथः स्तुथ स्तौमि
स्तवीमि इत्यादि ॥ लोपस्त्वनुदात्तनां किडिति ॥ ११ ॥
अनुदात्तानां तनादीनां चञ्जमस्य लोपो भवति कूडिति
झसेपरे । हंति हतः गमांस्वरे इत्यकारलोपः घ्नंति हंसि
हथः हथ हन्मि हन्वः हन्मः हन्यात् हन्यातां हन्युः
हंतु हताद्वा हतां घ्नंतु जहि हताद्वा हतं हत हनानि
हनाव हनाम अहन् अहतां अघ्नन् अहन् अहतं अहत

रित्योकारस्य ग्रहणमुवर्णस्य वा नाद्यः योरित्यनुवृत्ते पुनरोर्ग्रहणादुकारादेशतो-
न्यस्याऽभावाच्च एव तर्हि ओरित्यनुवृत्त्या तस्यैवौकारो विधीयता किं पुनरोकारप्र-
हणेन सत्य लाक्षणिकस्य कार्यं न भवतीति ज्ञापनार्थमुवर्णग्रहण ततश्च लक्षणप्रतिपदो-
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्येतदुपपन्नं भवति इत्यभिप्रेत्य द्वितीय पक्षमाश्रयति
उकारस्येति स्मि अवादाविति च व्यधिकरणसप्तमी तेन तत्कारसकारमकारादौ
पिति परत इति व्यवहितेनापि परशब्देन सवधः पितितीति च व्यधिकरणेयसप्तमी
इति छुप्तेऽपि भवति अन्यथा तु तेन व्यवधानात् स्यात् एतच्चावादावित्यतो नुवर्तते
युरुणु इति अयभाव ओरावित्यत्र अवादावित्यत ईवत्रानुवर्तते विदो नवानामित्यतो
वा शब्दश्च स च व्यवस्थितविकल्पार्थं तेन एभ्यः पक्षे ईवपि भवति यौतीति
अदादित्वादयो लुकि ओत्वं यवीतीति ईपि तद्व्यवधानादौत्वाभावे गुणावौ केचित्तु
युमपास्य तस्य स्थाने नुधातु पठंति उन्नौति उन्नवीतीति चोदाहरंति तथाह पाणिनि
नुरुस्तुशाम्यम. सार्वधातुक इति नीति नवीतीति प्राग्बन् स्तौतीति आदेश्च स्त
इति सत्वं ॥ लोपः ॥ ११ ॥ अनुदात्तानामिति अनिष्टामित्यर्थः तनादीनामिति सूत्रे
क्ववचननिर्दिष्टानां क्षणुप्रभृतीनामित्यर्थः ञ्मस्य किडिति झसे इत्यतो नुवृत्ते, किडिति

अहन्व अहन्म आत्मनेपदे आहते आघ्राते, आघ्रते
 आघ्रीत आहतां आघ्रातां आघ्रतां आहत आघ्रतां
 आघ्रत इत्यादि ॥ नमः ॥ १२ ॥ नम्रप्रत्ययात्परस्येनो
 लोपोभवति । भंजो आमर्दने भनक्ति भंक्तः भंजति
 भनक्षि भंथः भंथ भनज्मि भंज्वः भंज्मः । अपि रंज-
 दंशषंजष्वेजानलोपोवक्तव्यः । रंज रागे रजति दंश
 दशने दशति सजति स्वजति ॥ विदो नवानांत्या-
 दीनांणवादिर्वा ॥ १३ ॥ विदुत्तरेषांतिवादीनां नवानां

इसे अव्यवहितस्य जमस्य लोप इत्यर्थश्रयणात् जणनडमांताऽनिदो गृह्यते हतीति
 अप्लुङ्ग्यनुस्वार यमौ हत इति तसो ङित्वान्न लोपं ज्ञतीति उपधालोपेऽत्र हनोत्र
 इति पत्व हन्यादित्यादौ तु न विशेषः हतु हतात् हता त्रतु हौतु वक्ष्यति हनानि
 अहन् अहतां अघ्रन् अहन् जघान वध्यात् असादेरिति वधादेश हतासि हनिष्यति
 अहनिष्यत् अवधीत् ॥ नमः ॥ १२ ॥ ननु नमिति किं धातुगृह्यते प्रत्ययो वा नाद्यः
 यातोरनतरस्य नकारस्यासम्भवात् कृत्रिमत्वाच्चेत्यभिप्रेत्यात्मसाश्रयति नमःप्रत्यया-
 दिति रुधादेर्नमितिविहितादित्यर्थः नोलोप इति नलोप इत्येतोनुवृत्त्यर्थः भनक्तीति
 भंजो आमर्दन इत्यस्मात्तिवादी रुधादित्वान्नमि मित्वाद्कारात्परे सति तत्, परस्यो-
 प्रधानकारस्यानेन लोपः भक्त इति नमसोस्येति नमो लोपः ॥ अपिरंजीति रंज
 रागे ष्वज परिष्वगे दंश दशने षंज संगे एषामुपधाया नस्यापि प्रत्यये परे वक्तव्य
 इत्यर्थः रजतीत्यादि अपि न लोपो भवतिवत् आदिना दशति सजति ॥ विदो ॥
 ॥ १३ ॥ ननुकिमिदं सत्ताविचारार्थयोर्विदो प्रहृण लाभार्थस्य वा ज्ञानार्थस्य वा
 नाद्यः आत्मनेपदित्वात्तिवादीनामाद्यानामसम्भवात् नच परेषां परविधानेपि वचनस्य
 चरितार्थत्वमाशंकंति यमाद्यस्तिवाद्यस्तेषामिति समाश्रयणादादेः णः स्नइत्यत्र
 आदेरित्यनुवृत्तेर्वापरस्मैपदानामेव विधानात् । नापि द्वितीयः विकरणेन व्यवधानात्
 तस्मादत्यमेवाश्रित्योदाहरिष्यति तिवादीनामिति तिप्रसंतीत्यादीनामित्यर्थः नवाना
 च स्थानिनां नवैवादेशा युक्ता इत्याह णवादिर्नैवक इति अञ्चुकि तिपः पित्वादगुणः
 द्विश्रेत्यत्र च परोक्षे णवित्यादि संबध्यत इति नेह द्वित्वप्रसंगः विदुत्तुरिति तसो ङित्वान्न

णवादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः
विद् वेदं विद्व विद्व पक्षे वेत्ति वित्तः विद्वेति वेत्ति
वित्थः वित्थ वेत्ति विद्वः विद्वः ॥ वित्तेरन्तो वा रुट् ॥ १४ ॥
वित्तेर्द्धातोः अंतइत्यस्य वा रुडागमो भवति । व्यतिवित्ते
व्यतिविदाते व्यतिविद्वते व्यतिविदते विद्यात् वेतु
वित्ताद्वा वित्तां विदंतु विद्वि वित्ताद्वा वित्तं वित्त
वेदानि वेदाव वेदाम अवेत्त अवेद् अवितां अविदुः
अनडस् सिपि परे दःसः इति विकल्पेन सत्त्वं सिपि
वा दिस्योर्हसात् अवे अवेद् अवेः अवित्तं अवित्त
अवेदं अविद्व अविद्व अम् भुवि अस्ति नमसोऽस्येत्य-
कारलोपः स्तः संति ॥ सौसः ॥ १५ ॥ अस्तेर्द्धातोः सका-
रस्य लोपो भवति सिपि परे । असि स्थः स्थ अस्मि स्वः
स्मः ॥ १६ ॥ स्यात् स्यातां स्युः अस्तु स्ताद्वा स्तां संतु एधि

गुण, वेत्थेति खसेचपा इति दस्य त क्रावेर्णादेरित्यनुमत इडत्र न भवति
क्रादे, परस्थादिष्टस्य णवादेरस्यभावात् नियमेन च तुल्यजातोपविषय एव
विधानात् सिहावलोकितन्यायेन नासिनोचतुर्णामित्यतोऽचतुर्णामिति सब-
धाद्वेति णवाद्यभावपक्षे सुगम ॥ वित्तेरिति ॥ १४ ॥ अत इति षष्ठीवक्तव्या
इति शेष वाग्रहणात्परस्मपदे न भवति व्यतिविद्वत इति विदे कर्मव्यतिहारे आत्म-
नेपदं अत इत्यस्यादेरुट् सविद्वत इति निविशादेरित्यात्मनेपदं हौ तु झसाद्वि-
हंरिति विद्वि अवेदित्यादि दिस्योर्हसादिति लोप, वाक्सान इति पक्षे त,
दस्यइति अवेरित्यत्रेति शेष, अस्तीति असुवीत्यास्मात्तिवादिष्वपो लुक् ।
स्त इति नमसोऽस्येत्यलोप, ॥ सौसः ॥ १५ ॥ सीति निमित्तसप्तमी
स इति स्थानषष्ठी ओर्वमोरित्यतो लोपोनुवर्तते नमस इत्यतोस्तिरपीत्याह
अस्तेरित्यादि वृत्तौसीपीत्युपलक्षणं सकारमात्रे पर इत्यर्थ अतएव कर्मव्यति-
हारे से परे व्यतिषे इत्यत्रापि सलोपो भवति उक्तमे तु व्यतिदे इत्याद्यर्थ

स्ताद्वा स्तं स्त असानि असाव असाम ॥ अस्तेरीट् ॥ १६ ॥
 अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । आसीत् आस्तां
 आसन् आसीः आस्तं आस्त आसं आस्व आस्म
 लिह् आस्वाद्ने होढः तथोर्द्धः घुभिःघुः उपधायालयो-
 रीति गुणः ॥ ढिढोलोपोदीर्घश्च ॥ १७ ॥ ढकारे परे ढ-
 कारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । लेढि लीढः लि-
 हंति लेक्षि लीढः लीढ लेहि लिहः लिह्यः लिह्यात्
 लिह्यातां लिह्युः लिह्याः लिह्यातं लिह्यात लिह्यां
 लिह्याव लिह्याम लेढु लीढाद्वा लीढां लिहंतु । लिहो
 हेरिङ्वा वक्तव्यः । लिहिहि इडभावेकचित्पदांतत्व-
 माश्रित्य होढ इति ढत्वे कृते असादिर्हः घुत्वं ढिढो
 लोपोदीर्घश्च लेढि लीढाद्वा लीढं लीढ लेहानि ले-
 हाव लेहाम अलेद् अलेह् अलीढां अलिहन् अलेद्
 अलेह् अलीढं अलीढ अलेहं अलिह् अलिह्य चक्षिङ्

ओर्वावेत्यतोनुवृत्तस्य वा शब्दस्य निपातानामनेकार्थत्वादेकारे परे सत्य
 हकारादेशः सति कि स्त, स इति कि अत्येत्यनुवृत्त्या अकारस्य माभूत्
 विपरीतनिर्देशो वैचित्र्यार्थः असीति सलोपः स्यादित्यदि सर्वत्रालोपः जहोर्हंतोरि-
 त्यादि इहाननुवृत्त्या अपि इत्यादयः प्रकृतिप्रत्ययसमुदाया अर्थतः
 आतरतम्यात् जह्यादिभिः स्थानित्वेनाक्षिप्यते इति भावः हिविषय इति तु-
 वादिसम्यगैकवचनविषय इत्यर्थः एधीति अत्रास्तेरेत्य हेश्च पितृत्वं निपात्यते
 एव जहीत्यत्रापि हतेर्जभावो हेरलोपश्च शाधीत्यत्रापि शास्ते सादेशे हेर्द्वित्व
 च असानीति पित्वादलोपाभावः ॥ अस्ते ॥ १६ ॥ दिस्योरिति दिस्योर्हसा
 दित्यतोनुवृत्तयोः आसीदिति ढित्वादादिरीट् स्वरादित्वाद्द्वितीयेनाप्यडा दीर्घः अन्-
 षितु असादेरिति न्वादेशे भवतिक्त्प्रक्रिया लिह् लेढि इति उक्तप्रक्रियाया
 भिति शेषः ढिढो ॥ १७ ॥ पूर्वस्यचेति लुप्तढकारात्पूर्वस्येत्यर्थः, लेढीति एकारस्य
 एकार एव च दीर्घः, लीढ इत्यत्र इकारः लेक्षीति होढइति ढस्य षढोःक इति
 कचे किलादिति पत्वे क्षः लीढीति ढत्वे असादिति हेर्द्वित्वे पूर्ववत् अले-

व्यक्तायां वाचि आत्मनेपदे चक्षते इति स्थिते ॥ स्को-
राद्योश्च ॥ १८ ॥ संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति
धातोर्द्विसे परे नाम्नाश्च रसे पदाति च ॥ अन्यत्रसोजः ॥
ओलम्जी व्रीडे लज्जते । व्याचर्ष्वः व्याचष्टे व्याचक्षते
व्याचक्षते व्याचक्षे व्याचक्षथे व्याचक्ष्वहे व्याचक्षे
व्याचक्ष्वहे व्याचक्ष्महे व्याचक्षीत व्याचक्षीयातां
व्याचक्षीरन्नित्यादि व्याचष्टां व्याचक्ष्तां व्याचक्षतां
व्याचक्ष्व व्याचक्ष्वा व्याचक्ष्व व्याचक्ष्व व्याचक्ष्व
व्याचक्ष्महे व्याचष्ट व्याचक्ष्तां व्याचक्षत व्या-
चष्टाः व्याचक्ष्वा व्याचक्ष्व व्याचक्षि व्याचक्ष्वहि
व्याचक्ष्महि चकासु दीप्तौ चकास्ति चकास्तः चका-
सति चकास्ति चकारथः चकास्य चकास्मि चकास्वः

उिति दिस्थोर्हसादिति लोपः उभयपदित्वादात्मनेपदे तु लीडे लिङ्गित लीढां अ
लीडेति भवति अनपि तु लिङ्गे लीङ्गे लिङ्गात् लिङ्गीष्ट लीढा लङ्ग्यति
लेङ्ग्यते अलेङ्ग्यत् अलेङ्ग्यत तद्धू दिसाचामित्यस्य क्तप्रत्यये क्त्वादिषु कृतेषु
सङ्गापूर्वकस्यपिबेरनित्यत्वाद्दीर्घे च तृढ इति ज्ञेयं चक्षिङ् चक्षत इति
अदादित्वादपठुमीति ज्ञेयं ॥ स्कोरा ॥ १८ ॥ अत्र संयोगात्स्येत्यतः संयोगप्र-
हणमादित्यनेनसम्बध्यते इत्याह संयोगाद्योरिति वाक्यार्थमित्यादौ तु सत्यपि पदा-
न्तत्वे बहिरास्य यत्वस्यासिद्धत्वाच्च ककारलोपः अन्यत्रेति लोपनिमित्तादन्यत्रेत्यर्थः
सोजइतिन्यायसिद्धमेतत् परत्वादादौ झवेजवा इति सकारस्य दकारे तस्य चुत्वेन
ज न्याचष्ट इति झसे सकारे कषयोरावकलोपे ध्रुव व्याचष्ट इति आतोत इत्यन्त
व्याचक्ष इति कलोपे षस्य क्त्वात् किलादिति सस्य षत्वे क्ष व्याचक्ष्व इति
कलोपेन झवेजवा इति षस्य डकारे ध्रुत्वेन धस्य ढः अपदात्त्वाच्च टोरत्वादिति न
निषेधः ढत्वनिषेधार्थमित्यपि षोड इत्येतद्विषयमेव अथवा छशपेत्यत्र दुहादेर्वेत्यतो
व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेरत्र पुनः षत्वमेव न प्रवर्तत इति न्यायमेत
चित्ताविषयः शिष्ट स्पष्टं अनपितु असादरेति ख्यान्ति चक्षिङ् चक्ष्व चक्ष्व

चकास्मः चकास्यात् चकास्यातां चकास्युरित्यादि
 चकास्तु चकास्तात् चकास्तां चकासतु चकाधि च-
 कास्तं चकास्त चकास्तानि चकास्ताव चकासाम दिपि
 सस्य तः सिपि वा अचकात् अचकास्तां अचकासुः
 सिपि विकल्पेन तकारः अचकात् अचकाः अच-
 कास्तं अचकास्त अचकास्तं अचकास्व अचकास्म
 ख्या प्रकथने आङ्पूर्वः आख्याति आख्यातः
 आख्याति विधौ आख्यायात् आख्यातु आख्या-
 ताद्वा आख्यातां आख्यातु आख्याहि आख्याताद्वा
 आख्यातं आख्यात आख्यानि आख्याव आख्याम
 आख्यात आख्याताम् । उस्यालोपोवक्तव्यः । आख्युः
 आख्याः आख्यातं आख्यात आख्यां अख्याव आ-
 ख्याम मृजूष शुद्धौ मृजेष्टाद्विःपिति मर्हिष्ट मृष्टः मृजंति
 मर्हिक्ष मृष्टः मृष्ट मर्हिम् मृज्वः मृज्मः मृज्यात् मृ-
 ज्यातां मृज्युः इत्यादि मर्हु मृष्टाद्वा मृष्टां मृजंतु
 मृड्ढि दिस्थोर्हसात् अमार्द् अमार्द् अमृष्टां अमृजन्

इत्याद्युभयमपि ज्ञेयं दिधीति एतच्च सस्तोनपीत्यतः परं दिपिसिपिचेति सूत्रद्व-
 यमस्ति तेन सिद्धयतीति भावः अचकादिति दिपि तत्त्वे वावसान इति द-
 त्वमपि अचका इति सिपि दत्वाभावे रूपं अचकादिति तत्त्वपक्षे पूर्ववत् शिष्ट
 स्पष्टमिति न दर्शितं तथाहि चकास्ति चकास्त चकासति जक्षादित्वात्
 चकास्थः चकास्थ चकास्यात् चकास्तु चकासतु चकाद्धि अत्र ज्ञासादिति
 हेर्द्धित्वे ज्ञावेजवा इति दः जक्षादित्वादचकासुः कासादित्वाच्चकासांचकार
 चकास्यान् अनेकस्वरत्वेन सेट्च चकासिता चकासिष्यति अचकासीत्
 ख्या अनिट् परस्मैपदी च मृजूप् उकारपकारयोस्त्वस्य प्रयोजनं वक्ष्यति
 शृजेरिति वक्तव्येति शेषः गुणापवादो वृद्धिरियमिति तद्विषये भवति तत्प्र-
 तिषेधविषयेषु केचित् स्वरादौ विभाषयेच्छति नायमाचार्यः मार्ष्टीति

इत्यादि णिजिर् शौचपोषणयोः ॥ निजां गुणः ॥१९॥ निजा-
दीनां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति । ह्यादित्वादपो लुक्
निरपूर्वः निर्णेनेक्ति निर्णेनेक्तिः निर्णेनिजाति निर्णे-
नेक्षि निर्णेनेक्थः निर्णेनेक्थ निर्णेनेज्म निर्णेनेज्जः
निर्णेनेज्मः निर्णेनेज्ज्यात् इत्यादि निर्णेनेक्तु नि-
र्णेनेक्ताद्वा निर्णेनेक्तां निर्णेनेजतु निर्णेनेगिध निर्णेने-
क्ताद्वा निर्णेनेक्तं निर्णेनेक्ति निर्णेनेजानि निर्णेने-
जाव निर्णेनेजाम निरणेनेक् निरणेनेक् निरणेनेक्तां
निरणेनेजुरित्यादि आत्मनेपदे अवपूर्वः अवनेनेक्ते
अवनेनेजाते अवनेनेजते अवनेनेजीत अवनेने-
जीयातां अवनेनेजीरन् अवनेनेक्तां अवनेनेजातां
अवनेनेजतां अवनेनेक्ति अवानेनेजातां अवाने-
निजत अवानेनेक्थाः इत्यादि विचिर् पृथक्करणे वेवेक्ति

बृद्धौ यजादित्वात्पत्वे हुत्वा मृष्ट इति गुणप्रतिषेधेन तदपवादभूतत्वाद्वृद्धे-
रपिनिषेधः ॥ निजा ॥ १९ ॥ बहुवचन विजविषाद्यपेक्षत इत्याह निजादी-
नामिति पूर्वस्येति द्वित्वे कृते पूर्वस्येत्यर्थः एतच्च पूर्वस्यहसादिरित्यतोऽ-
वर्तते लुकि सतीति दुभ्र्वालुकीत्यतः, णिजिर् पृथग्भावः पृथक्त्वं अनिदुभय-
पदी च द्विवचनमिति ह्यादेर्द्विश्चेति निपूर्व इति प्राग्घातोरिति निर्णेनेक्ती-
ति पूर्वस्य निजामिति परस्योपधाल्याघोरिति उभयोर्गुणः चोःक्षुरिति
जस्य ग, खसेचपा इति रास्य कः आदेःष्णःस्त्र इति कृतस्य पूर्वनकार-
स्यनेयो वा प्रादेशेति पुनर्णत्वं निर्णेनेजतीति द्विरत्यदादेशः, निर्णेनेक्षीति
चोः कृत्वे चपे ककारे किलादिति पत्वे कपसंयोगे क्ष, अवनेनेजते इति
परत्वाद्विरित्यत् निर्णेज निनिजतुः निनिजे निज्यात् निक्षीष्ट सित्योरिति न
गुण नेक्ता नेक्ष्यति नेक्ष्यते अनेक्ष्यत् अनिजत् अनैक्षित् अनिक्त वेवेक्तीति
पदद्वयेपि सर्व पूर्ववत् वेवेष्टीति एत्वं इदित्वाच्च नित्यं ड इति शेषः शिष्टं
पदद्वयेपि प्राग्वत् पृ ह्रस्वात् आत्मनेपदी । अनिट्च अप्रोरिति एनयोर्द्वित्वे
पूर्वरूपस्येकारादेशो वाच्य इति शेषः कृतेन भृवादिच्चेनैव सिद्धे पृथगाद-

वेवित्तः वेविचति वेविच्यात् वेवित्तु मवित्ताद्वा वे-
 वित्तां वेविचतु अवेवेक् अवेवेष् अवेवित्तां अवेविचुः
 विष् व्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति वेविष्यात् वेवेष्टु
 वेविष्टाद्वा वेविष्टां वेविषतु वेविष्टि अवेवेष्ट अवे-
 वेष्ट अवेविष्टां अवेविषुरित्यादि पृ पालनपूरणयोः
 व्याङ्ग्यः ह्यादेशश्च ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥२०॥ ऋ गतौ पृ
 पालनपूरणयोः पूर्वस्य ईर्भवति व्यापिपिप्ति व्यापिपृ
 व्यापिप्रति व्यापिप्रियात् व्यापिपितुं व्यापिपृतां व्या-
 पिपितु व्यापिपृहि । ऋप्रोर्दिरथोरडागमोवावक्तव्यः ।
 व्यापिपरत व्यापिपः व्यापिपृतां व्यापिपरुः व्यापिपरः
 व्यापिपः व्यापिपृतं व्यापिपृत व्यापिपरं व्यापि-
 पृष व्यापिपृम ऋ गतौ । असवर्णस्वरपूर्वकारस्यइया-

भोऽनयोर्वहुलं दसि विधानार्थः व्याङ्ग्यं इति धातोरित्यनेन व्यापिपिप्ती-
 दि पूर्वस्यैव परस्य गुणः पिपृत, पिप्रति अपिप्तादिरिति द्वित्वाच्च गुणः
 प्राग्वत् ऋप्रोर्दित्योरिति व्यापिपरदिति द्वित्वादाद्ये अटि गुणः व्यापिपर
 इति अडभावे गुणे द्वित्योर्हमादिति लोप, व्यापिपरुरिति अनलक्षित्युरी
 अद्रुसीत्युक्तेर्गुणः पपर पप्रतु, पपर्थे प्रियात् पृतांश्च परिष्यति अपरिष्यत्
 अपापीत् दीर्घात् पिप्तिरिति तस्य तु क्लिति पोरुरित्युरि पिपृतिं पिपृतां
 पिपरतु पिपृतात् पपरतु पपर, पिपरिथ ईदोग्रहामिति दीर्घाभावः तत्रैव
 वक्ष्यामः पूयान् परीतासि परीष्यति अपरीष्यत् अपारीत् अपारिष्टां अपा-
 रिषु, शिष्टं पूर्वणसमम् ॥ ऋ ॥ २० ॥ असवर्ण इति भिन्नस्थानप्रत्यय इत्यर्थः
 पूर्वस्येति द्वित्वेन पूर्वरूपस्येत्यर्थः, इकारस्येति उपलक्षणं उवर्णस्यापि इयादेश इत्य-
 ण्युपलक्षणमुवादेशोपि उवापेत्यादौ वाच्य इत्यर्थः, अथवा नुधातोरित्यत्र
 नुधावेत्यतोऽनेकार्थवानुत्तरेतत्सर्वं सिद्धयतीति ज्ञेय इयतीति ह्यादित्वाद्वित्वे
 ऋप्रोरिति पूर्वस्येति तस्यापि परस्य गुणोर् इति द्वे रित्यन्तर्हो इष्टहि इयराणि
 इयिक्ते दिवादावडा एत्वे स्वरादिति द्वितीयेनादा एत्वं परस्य गुणोरिति-
 लोपे परस्य विसर्ग एयरोदिति द्वित्योरद् आर आरतु आरुः अर्थात् अर्ता
 अरिष्यति आरिष्यत् आरत् पृतीति अदादित्वादपेक्षुकि गुणः यंतीति

देशोक्तव्यः । इयति इयुतः इप्रति इयर्तु इयृतात् इ-
यृतां इप्रतु स्वरादिवाद्द्वितीयोऽडागमो भवति
पित्वाहुणः ऋप्रोर्दिस्योर्वाडागमः ऐयरत् ऐयः ऐयृतां
ऐयरुः ऐयरः ऐयः ऐयृतं ऐयृत ऐयरं ऐयृव ऐयृम
इण् गतौ एति इतः यति एषि इथः इथ एमि इवः इमः
इयात् एतु इताद्वा इतां यंतु आङ्पूर्वः एहि इतं इत अ-
यानि अयाव अयाम ऐत ऐतां आयन् ऐः ऐतं ऐत आयं
ऐव ऐम भावे कर्मणि यक् प्रत्ययः ये दीर्घः । ईयते ईयंते
ईयंते परोक्षे इयाय ईयतुः ईयुः इयेथ वेदथपः ईयिथ
ईयथुः ईय ईयाय ईयिष ईयिम इषु इच्छायां इयेष
ईषतुः ईषुरित्यादि ॥ धातूनामप्यनंतत्वान्नानार्थत्वाच्चसर्व-
था ॥ अभिधातुमशक्यं इत्यलमाख्यातख्यापने ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्य-
विरचितेसारस्वतव्याकरणे आख्यातनाम्नीत्यादिबुद्धिः द्वि-
तीयासमाप्ता ॥ २ ॥

वानुवृत्तेर्नुधातोरिति यत्न अयानीति गुणेऽप् ऐदिति अङ्भ्यामेत्वैत्वे इया-
येति परस्यवृद्धौ पूर्वस्येय् ईयतुरिति वानुवृत्तेर्नुधातोरिति परस्येयि सवर्णे
दीर्घः इययिथ ईयेयै ईयथुः इयाय इयय ईयिष ईयिम ईयात् एता एप्यति
ऐष्यत् अगात् इयेपेति उपधागुणे पूर्वस्येय् ईषतुरिति सवर्णस्वरत्वादियोऽभावे
दीर्घ इयेषिथ ईषथुः इष्यात् एपिता एपिष्यति ऐषिष्यत् ऐषीत् इति
श्रयोगानुसारेण व्याख्यातव्यमिति शेषः सत्यपि स्वसामर्थ्ये निरूपणसकोचे
हेतुमाह धातूनामिति इति हेतोराल्यातख्यापनेनाल आख्यायंते तिबादयोस्मि-
न्नित्याख्यातप्रकरण आख्यायत इत्याख्यातास्तिबादयो वा तस्य तेषा व्या-
ख्यानेन विवरणेनालं कुत इत्याह सर्वथा पाठार्थतश्चयस्मात्सामस्येन वक्तु
मशक्यं न शक्यत इत्यर्थः अत्र हेतु धातूनामनंतत्वात् अनता हि धातवः
तथाहि भवतेरेव यच्च बोध्यते तत से बोध्यिषते ततोपि वीभावयति
ततोपि प्रत्ययांतरविधानेन यकस्यैव भेदान्त्यएवमन्येवामपि अतएवोक्तं
यद्धेतै हि धातुगण इति नानार्थत्वाच्चेति अनेकार्थत्वादित्यर्थः तथा चोक्त

अथ कृतप्रत्ययाः निरूप्यन्ते ॥ कृतकर्त्तरि ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणः
प्रत्ययः कृतसंज्ञकः सचकर्त्तरिभवति ॥ तृबुणौ ॥ २ ॥ धातो-
स्तृबुणौ प्रत्ययौ भवतः । पक्तृ इतिस्थिते नामसंज्ञायां
स्यादिर्विभक्तिः पक्ता हर्ता इत्यादि ॥ कृतः ॥ ३ ॥

क्रियावाचित्वमाख्यातुप्रसिद्धार्थं प्रदर्शितः ॥ अप्रयोगेनोक्तव्याहनेकार्थाहि
धातवः ॥ इति अततधात्वर्थविशेषवतमाख्यातमाख्यातुमल गिरीशा' अतो
यथाबुद्धिकृते मयात्र संतो हि संतोषमल दधता इतीति इति. समासौ ॥ आ
ख्यातप्रक्रिया समाप्तित्यर्थः ॥ श्रीजानार्द्धं० तस्य० सारस्वतीयागमत् व्याख्या-
तश्चसमापनं सुविज्ञदा सिद्धातरः नावली ॥ इति द्वितीयावृत्ति ॥ २ ॥

अथेति कृतं अते चेपांते कृता. कर्त्तृत्याद्यः तेषां प्रक्रिया निरूप्यत इत्यर्थः ॥ कृत
॥ १ ॥ वक्ष्यमाण इति अनेनै कृद्ग्रहणं सज्ञात्वेनाधिक्रियत इति सूचितं अत्र च
प्रमाणं सिसतासीस्यपामिद्धिधि पूर्वपामपि कृतज्ञा कृत, इत्यनेनैवेष्टः
सिद्धत्वात्पुनस्तद्विधानं व्यर्थं स्यात् न च नियमार्थमिति वाच्यं स्यादीनामेव
इदं नान्येषामिति अतएव रुदादेश्चतुर्णामिति अस्यांरंभ' नियमविधेर्वैलीयस्त्वान्
व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेर्वा क्रादेर्णादेरिति निषेधारभाद्वा स च कर्त्तरिति
नत्वनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भावे इत्यर्थः ननु धञ्भावइत्यस्य भावे धञ्वेव
नान्यः कृदिति नियमार्थत्वाद्भावे न भविष्यति अन्यथा धञोपि कृत्वाद्भाव
विधिसिद्धेर्भावग्रहणस्य वैयर्थ्यापातः न चैव धात्वर्थेनाश्लेषात्कर्तृवत्कर्मादिष्वपि
कृत. स्युरिति वाच्यं कार्यं क्तः ख्युट्करणइत्यादौ कर्मकरणदीनां नियमार्थ-
त्वात् एव तर्हि धञ्वर्थोभावः स्वार्थादन्यः धात्वर्थस्य सिद्धता नामेति शुद्धे
भावे कृता प्रसगात्कर्त्तरिति इदं च योगद्वयमपि लाघवाय सहव्याख्यातम् ॥ तृबु॥
॥ २ ॥ णकारो वृद्धयर्थः पक्ता इति कृत. इतीटोभैकस्वरदिति निषेधे चोः कुत्वे
सर्वात्यर्थः नामसंज्ञायामिति कृदतत्वात् कृतत्वेति गोप' पक्तेति सौ स्तुरित्वादि
स्तेत्यात्वे टिलोप' शेष कर्तृवत्कर्ता हर्तेति गुणोत्र ननु चापित्तादिरिति तृप्रत्यस्य
ङित्वात् किङ्कीति गुणनिषेध. स्यात् न ङित्वात्प्रबुद्धेर्लिप्सुषादेर्ङ इत्यत्रोपपत्ति-
तत्वात् अतएव ग्रहामिति सप्रसारणमपि न भवति तथा च नाम्युपधा इति कित्त्व
अभ्युपगच्छते ॥ कृतः ॥ ३ ॥ वसादेरिति रुदादेरित्यवृत्तमित्येत्यर्थः भविष्येति

धातोः परस्यकृतप्रत्ययस्यवसादेरिडागमोभवति । भविता
 एधिता ॥ उदितोवा ॥ ४ ॥ उदितोधातोर्दिवाभवति ।
 गोपिता गोता सेधिता सेद्धा ॥ सहवहोरो ॥ ५ ॥ सहो
 वहोधातोरकारस्योकारोभवति सोढा वोढा ॥ युवो-
 रनाकौ ॥ ६ ॥ युवुइत्येतयोरनाकइत्येतावादेशौ भवतः
 यथासंख्येन । णित्वादतुपधाया इति वृद्धिः पचति वा
 पाचयतीति पाचकः पाठयति पठति वा पाठकः कारकः
 सावकः श्रावकः लावकः भावकः यावकः पावकः ॥ ना-
 म्युपधात्कः ॥ ७ ॥ नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययोभवति । क-
 कारोगुणप्रतिषेधार्थः क्षिपः भिदः जानातेश्च ज्ञः ॥ पचि-
 नंदिग्रहादेर्युणिनि ॥ ८ ॥ अयुणिनिइत्येते प्रत्ययाभवं-
 ति यथासंख्येन पचादेर्नदादेर्ग्रहादेश्च णकारो वृद्धर्थः

गुणावौ ॥ उदित ॥ ४ ॥ तपरकरणमसदेहार्थं गोपिता गोमेति गुपूरक्षणे आय-
 प्रत्ययाभावे च वेद् ॥ सहेति ॥ ५ ॥ औरित्यत्र उ अ इति छेदं अ इति स्थानि-
 निर्देशः अतएवोह ऊढवानित्यादौ न भवति अकारग्रहणे चाकारस्यापि ग्रहणादुद-
 वोढामित्यत्र वृद्धौ कृतायामाकारस्यौत्व इति नासिक्त्वेपि पुनर्न वृद्धिः ओकारस्य
 लाक्षणिकत्वाद्वा उपदेशे नासिक्तो ग्रहणाद्वा एतच्च ढलोपसूत्रादनन्तरं वृद्धव्यमिति
 नातिव्यापकं सोढेति सहैरनिटोऽत्र वृत्प्रत्यये ओत्वे दत्वधत्वप्लुत्वढलोपा-
 एव वोढापि ॥ युवोः ॥ ६ ॥ अनुनासिकयोरिष्टत्वाद्द्वयुः
 कंबुरित्यादौ न कारक इत्यादि नोरकेन धातोर्नाभिर्न इति वृद्धिः पाठक इति
 चतस्यपि धातुत्वान्तोपि युणिलेरिति त्रिलोपस्तद्धिवावेवोपपादितः ॥ नाम्यु-
 पवा ॥ ७ ॥ कार इति एतच्चान्तरमेवोपपादितं क्षिप इति क्षिपतीत्यर्थः
 क्लृप्ताति न गुणः जानातेरिति चकारोयमनुक्तसमुच्चयार्थ इति प्रियः किरः
 इत्यादयो ज्ञेयाः ज्ञ इति आतोर्नपीत्यालोपः ॥ पचि ॥ ८ ॥ अत्र पन्थादीनां वृद्धे
 आदिशब्देन बहुव्रीहिरिति पचयिदिभि आदेः प्रत्येकं संवधः एभ्योगणेश्च
 त्रयः प्रत्यया इत्याह पचादेरिति देव इति दीव्यतेरुपवागुणः नंदन इति

नकारस्येकारः उच्चारणार्थः पचः वदः देवः सेवः न-
 दयतीति नंदनः रमु क्रीडायां रमणः रु शब्दे रोर्युण्
 रावणः ग्रह उपदाने गृह्णातीति ग्राही विरावी स्थायी
 दंडिच्छब्दवद् रूपं नेयं ॥ दृशादेः शः ॥ ९ ॥ दृशादेर्द्धातोः
 शप्रत्ययोभवति । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः ॥ शितिचतु-
 र्वत् ॥ १० ॥ शितिप्रत्ययेपरेचतुर्षुतिवादिषुयत्कार्यमुक्तं
 तद्ववति । दृशिर् प्रेक्षणे पश्य धेट् पाने भयः जिघ्रः उ-
 द्गमः गोघ्नः ॥ ज्वलादेर्णः ॥ ११ ॥ ज्वलादेर्द्धातोणप्र-
 त्ययोभवति । ज्वल दीप्तौ ज्वालः तप संतापे तापः प-
 थि गतौ पाथः ॥ कार्येऽण् ॥ १२ ॥ कर्मण्युपपदेप्रयुज्य-
 मानेसतिअणप्रत्ययोभवति । कुंभकारः ग्रंथकारः
 योरनः रोरिति वाच्य इति शेषः रावण इति रु शब्दे णित्वाद्धातोर्नामिन
 इति वृद्धि एव ग्राहीत्यत्रापि अन उपवाया इति ॥ दृशादे ॥ ९ ॥ दृशिर् प्रेक्षण
 इत्यादेः ॥ शिति ॥ १० ॥ चतुर्विधं चतुर्विधंति योगविभागादित्याह चतुर्वि-
 ति तिवादिष्विति तिवादिवादादितुवादिदिवाधिस्यर्थ एतच्च चतु शब्दस्य
 यक्चतुर्षु रुदादेश्चतुर्णामित्याहौ तत्रैव तत्प्रसिद्धेर्लभ्यते यत्कार्यमिति अप्कर्त-
 रीत्यादिकं अनेन प्राधान्यादयत्कार्यातिनिर्देशो दर्शितः पश्य इति दृशे
 अप्कर्तरीत्यपि दृशादेरिति पश्यादेशे अदे इत्यकारलोपः भयः
 इति धेट् पाने अययादेशः गो हंतीति न केवलादेव हंतेः शप्रत्यये
 शित्वाद्वादयन्तस्यादादित्वास्तुक् शस्य ङित्वात् गमास्वर इत्युपधातोपि
 हनोत्र इति घत्वं ततो गवि कर्मणि कर्तृकार्ययोरिति षष्ठ्या नाम्नश्चेति
 समासः गा हतीत्यपि विग्रहे दृशादिषु पाठसामर्थ्यात्कार्येऽण् वाधित्वा श
 इति केचित् एव जायान्नादया ज्ञेयाः पतित्रोत्यादौ तु नदादेराकृतिगणत्वा-
 दौप् ॥ ज्वलादेः ॥ ११ ॥ ज्वाल इति णित्वाद्धृद्धिः पाथ इति आगमस्यानित्यत्वाद्दृ-
 ष्टौ कृतया तुम् ॥ कार्ये ॥ १२ अत्र त्वनायत्या कार्यशब्देन कर्म गृह्यते इत्याह
 कर्मणीति कर्म च द्वितीयाविधौ सप्तप्रकारं निरूपितमेवकुंभकार इति कुंभकरो-
 तीति कुंभेऽत्र कर्मणि कृज्यो णित्वादार एव ग्रंथकारोपि उभयत्रापि नाम्नश्चेति

॥ आतोडः ॥ १३ ॥ आकारांताद्वातोः कर्मणिसति
 ढप्रत्ययोभवति । ङित्वाट्टिलोपः गोदः धनदः ॥ नास्मिच
 ॥ १४ ॥ नास्मिप्रयुज्यमानेडप्रत्ययोभवति । ङित्वाट्टिलोपः
 द्विपः द्विजः गृहस्थः दुगतौ शुचं द्रवति शूद्रः
 ॥ शुचः शूद्रे ॥ १५ ॥ दुधातौपरे शुचः शूडत्यादेशो भवति ।
 उरसः सेलोपौ वक्तव्यः सुमागमो वा । उरगः उरंगः ॥
 विहायसो विहश्च ॥ १६ ॥ विहायसोविहादेशोभवति
 चकारान्मुमागमश्च वा भवति । विहगः विहंगः ॥
 अटौ ॥ १७ ॥ नास्मिकायैसत्यकारटकारौ प्रत्ययो
 भवतः । टकार ईवर्थः । अस्थिहरः था । क-

तत्पुरुष' आदित्य पश्यतीत्यादौ चानभिधानादण् न गणाधरादयश्च संज्ञाशब्दा
 इति न तत्राणप्रसंग आशङ्क्य महीवरतीति महीवर इति केवले धरती-
 त्यर्थे विवक्षिते पचादित्वादप्रत्ययेकृते पश्चात् गणाशब्देन सवध इति गंगाधर-
 इत्यपि स्यादित्यपिशङ्क्य वक्तु एकत्वात्प्रयोगस्य न हि तस्मिन्नेव प्रयो-
 गे विवक्षित चाविवक्षित च कर्म भवति अथवा अप्रत्ययोऽत्र वक्ष्यते ॥ आतो ॥
 ॥ १३ ॥ गोद इति गा ददातीति दाघोऽत्र डे टिलोपः एव धनद इत्यपि ॥
 नास्मि ॥ १४ ॥ नाममात्र इति कर्मणि अन्यस्मिन्नपीत्यर्थो भवतीति अतोऽन्य-
 स्मादपीत्यर्थं द्विप इति कर्मणि अन्यस्मिन्नपीत्यर्थो भवतीति अतोऽन्यस्मादपीत्यर्थ-
 द्विप इति द्वाभ्यां पिवतीति द्विप द्विज इति द्विर्जावत इति जनेरत्र डे टेर-
 नोऽत्र लोपः ॥ शुचः ॥ १५ ॥ ३ परे शुच शू इत्यादेशो भवति सहा-
 दित्वादिति सेप' शूद्रइति द्रवतेडं ललोप उरस इति उरग इति उरसा गच्छ-
 तीति गमेडं टिलोपसलोपौ उरग इति सलोपेन मुम् ॥ विहायसः ॥ १६ ॥ इति
 मुम्भेति पूर्वत सवध्यते विहायसोविहादेशो मुम्बा भवति एतदपि सहादित्वादेव
 विहग इति विहायसि-आकाशे गच्छतीति गमेडं टिलोपे विहादिसः एकत्र मुमपि ॥
 अटौ ॥ १७ ॥ नास्मि कायै चेति उभयानुवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः तच्च यथायोगं
 संबधनीय इवर्थ इति छित्त इत्यनेन अस्थिहर इति अस्थि हरतीति ह्व्य अप्रत्यये
 गुणः कवचहर इति कवच हरतीत्येव वयो यस्य सः कुमार इति अनेन वयसि प्र-
 त्ययो दक्षितः धनुर्हर इति धनुर्हरतीति वृज्य अप्रत्यये गुणः एव गणाधरादयोपि ज्ञे-

वचहरः इंद्रः कुमारो धनुर्द्धरः चरु गतिभक्षणयोः
 कुरुचरी । इखखि ॥ १८ ॥ धातोर्नाम्निकार्येसतिइख
 खिइत्येतेप्रत्ययाभवन्ति । स्तंबकारिः व्रीहिः आपृष्ट व्याप्तौ
 देवानाप्नोति देवापिः वातापिः ॥ खितिपदस्य ॥ १९ ॥
 खितिप्रत्ययेपरेपूर्वपदस्यमुमागमोभवति । क्षेमंकरः प्रियं-
 वदः वशंवदः आत्मभरिः उदरभरिः ॥ एजांखश् ॥
 ॥ २० ॥ एजृ कंषने इत्यादीनांखश्प्रत्ययोभवति । खकारो
 मुमागमार्थः शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः जनमेजयतीति ज-
 नमेजयः दिवादेर्यः पंडितमन्यः ॥ ख्युट् करणे ॥
 ॥ २१ ॥ करणेथैख्युट्प्रत्ययोभवति । नम्रः क्रियते अने-

या. कुरुचरइति कुरौ देशे चरतीति चरेरत्र ट तथा च टित्व कुरुचरीति टित्वात्
 घृमिति इतीप् ॥ इख ॥ १८ ॥ स्तंबकारिति स्तबकरोतीत्यर्थे कृञ् इप्रत्ययो गुणः
 देवापिरिति देवानाप्नोतीत्यर्थः उभयोरपि हरिश्चब्दवत्प्रक्रिया ॥ गिति ॥ १९ ॥
 ख इत् यस्य स' खित् तस्मिन् । अत्र खिति परे पूर्वस्य 'धातो' पदत्वाभावात्ततः ,
 पूर्वपदस्य ग्रहणमितिमात्वाह खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्येति अतएव विधिसामर्थ्या-
 द्धातोरव्यवधायकत्वं खिति प्रत्यये परे पूर्वग्रहणात्तदतमग्रहण ततश्च सिद्धते परे पूर्व-
 पदस्य मुम्बिधेनेव्यवधानाशंकातक क्षेमकर इति क्षेमेत्र मुमिगुण क्षेम करोति
 प्रियंवदतीत्यर्थः आत्मभरिरिति आत्मानं विभर्तीति खौ नलोपे मुम् एवमुदरभरि-
 रपि विशेनवानाभित्यतो व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्दिवात्मन्या रात्रिरित्यादाव-
 'यस्य मुम् न भवति ॥ एजां ॥ २० ॥ बहुवचनमनेकसप्रत्ययार्थमित्याह इत्यादी-
 नामितिखकार इति खितिपदस्येशेषः शकार इति शितिचतुर्वदिति शेषः चतुर्व-
 त्कार्यं तु अवादिर्जनमेजयति अपः पित्वात् वेरुणं पूर्वम्य मुम् पंडितमन्य इति
 आत्मानं पण्डितमन्यइति आत्मनेर्थेपि मन्यते खशि शित्वादिवादेर्यः एकस्यैवात्मनः
 स्वरूपेण कर्तृत्वं पंडितत्वादिरूपेण कर्मत्व च बुद्ध्यत एव ॥ ख्युट् ॥ २१ ॥ कर-
 णेथै इति अनेन करणं प्रत्ययार्थो दक्षितः नम्रः क्रियतेऽनेनेति प्रयो-
 गवशादयमभूततद्भावे भवतीत्यत्र इति शेषः अनम्र नम्र करणमि-
 ति कृञोत्र ख्युटि खित्वात्पूर्वस्य मुम् ह्युवोरिति थोरनः गुणोणत्वं

नेति नम्रकरणं श्रूतं स्थूलकरणं दधि ॥ भजांविष्णु ॥ २२ ॥
 भजादेर्द्धातोः कर्त्तरि विष्णुप्रत्ययो भवति ॥ वेः ॥ २३ ॥
 वेलोपो भवति । भज सेवायां अर्द्धभजतीति अर्द्धभाक्
 तत्त्वप्राद् तत्त्वप्राड् वह प्रापणे भारवाद् भारवाड् भार-
 वाहौ भारवाहः भारवाहं भारवाहौ ॥ वाहोवौशसादौ
 ॥ २४ ॥ शसादौस्वरेपरेवाहोवाकारस्य औकारादेशो भवति ।
 भारौहः भारौहा भारवाड्भ्यां भारवाड्भिः इत्यादि ।
 षह मर्षणे ॥ सहेषः साटि ॥ २५ ॥ सहेर्द्धातोः स-
 कारस्य षकारादेशो भवति ढकारेपरे । तुराषाद् तुरा-
 षाड् तुरासाहौ तुरासाहः इत्यादि ॥ मोनोधातोः ॥
 ॥ २६ ॥ मकारांतस्य च धातोर्नकारादेशो भवति रसे

स्थूलकरणमिति अस्थूल स्थूल क्रियतेऽनेनेति प्राग्वत् ख्युट्टकार ईवर्थ आढय-
 करण ॥ भजा ॥ २२ ॥ बहुवचनार्थं विवृणोति भजानामिति अर्द्धभागिति
 णित्वाद् उपधाया वृद्धिः ॥ वे ॥ २३ ॥ कुत्वे वावसाने अर्द्धशब्दोपादानेन
 नाभिचेत्यनुवृत्तेर्विण सोपपदत्वं दर्शितं तत्त्वप्राडिति तत्त्वपृच्छतीत्यत्र पृच्छेर्विणि
 पृच्छादेशोर्ध्वतेति दीर्घः पत्व तत्त्वप्राञ्छौ तत्त्वप्राञ्च भारवहतीति वहेर्विणि वृद्धि-
 होढ इति ढत्व ॥ वाहोवाविति ॥ २४ ॥ वाओ इति छेद वाशब्दस्य औकारादेशोर्थ
 भारौह इति भारवहतीति वहेर्विणि उपधावृद्धिः सौ होढ वावसाने भारवाद्
 भारवाड् भारवाहौ शसादौ स्वरे तु वाशब्दस्य ओत्वं औत्व हसादौ ओत्वाभावान्
 भारवाड्भ्यामित्यादि ज्ञेय अनकाराते तूपपदे वहेर्विणप्रत्ययमनिच्छतामत्-
 मनुवृत्त्य उत्व विहितं अथवा वाजरित्येव छेद ऊ एव विधेय औत्वत्वस्मा-
 देव निर्देशादुदाहरणेऽपि भवति गवादित्वाद् ववर्णागमेन वा एव चानकारा-
 तोपि सवर्णदीर्घादिना नूहः नूहा इत्याद्यपि सिद्धयति वौरिति वकारेकारयो
 रित्संज्ञकत्वादिति भावः ॥ सहेरिति ॥ २५ ॥ साट्तीति निर्देशेन ढत्वविषये
 षत्वं दर्शयति तेन तुरासाहौ इत्यादौ न पत्व षड् मर्षणे सहन आत्मनेपदी
 सेट्कश्च तुराषाडिति तुर वौरवेग सहत इति तुराषाडिङ्गः सहेरत्र विणि
 वृद्धिः होढ इति ढत्वे पत्व सहादित्वात्तुरादेशः ॥ मोनः ॥ २६ ॥ झसेपदाते-

पदाति च । प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥ अभूततद्भावेक-
 भ्वस्तियोगेच्चिः ॥ २७ ॥ च्वौदीर्घः ईचास्य ॥ २८ ॥
 च्वौप्रत्ययेपरे अन्यस्यस्वरस्यदीर्घोभवति ॥ च्वेः ॥ २९ ॥
 च्वेलोपोभवति । अमिथुनं मिथुनं क्रियते अनेनेति
 मिथुनीकरणं अशुक्लस्य शुक्लत्वेनभवनं शुक्लीभावः अस-
 हायः सहायोभवेत् इति सहायीस्यात् हेतुकृतं च्वौ
 सलोपः अमनीभावः । डाच्क्चिद्वक्तव्यः । सुखाक-
 रोति दुःखाकरोति ॥ आतोमनिष्कनिष्वनिपः ॥ ३० ॥
 आकारांताद्धातोः मनिष्कनिष्वनिष्वत्येतेप्रत्यया भवं-
 ति पकारः पित्कार्यार्थः नकाररयेकारः उच्चार-
 णार्थः सुष्ठु ददातीति सुदाभा राजञ्छब्दवत्-

चात शेषः प्रशानिति प्रशाम्यतीति प्रशान् अत्र निगुणं वृद्धिः ॥ २७ ॥
 करणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तद्भावेनाभावोऽभूततद्भावः तरिमन्गम्यमाने
 कृभूअस् एभिर्धातुभिर्धारे नाम्नः च्विः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ च्वौदीर्घः
 ॥ २८ ॥ ह्रस्वदीर्घः अवर्णस्य ईकारोपि वक्तव्य इत्यर्थः मिथुनं क्रियत
 इति मिथुनं संपद्यते तत्क्रियत इत्यर्थः, तद्भावस्य तेन रूपेण संपद्यमानत्वा-
 त्स्वत् एव संपद्यकर्तृत्वं प्रतीतमिति नाचार्यं, पृथग्दर्शितं अदेवदत्तगृहे
 देवदत्तगृहे भवतीत्यादौ तु कारकातरे प्रयोगाभावात् भवति मिथुनीकरण
 मिति ईत्वं च्वे ॥ २९ ॥ तद्धितातत्वाच्चादित्वाच्च नामत्वाजातस्य येरव्ययादिति
 कुक् एव च करणोत्कर्षेणात्र च्विविधानं धातुयोगाव्यभिचाराद्विण् न प्रसंगा-
 द्वा शुक्लीभाव इति अशुक्लं शुक्लं संपद्यते तस्य भाव एवमसहायः संपद्यत
 उभयत्रन्तहेतुकृतमिति अहेतुर्हेतुः संपद्यते तद्वक्तुं अत्र दीर्घः सलोपश्चेति
 सातेष्विति शेषः, अमनीभाव इति सलोपे ईत्वं डाजिति क्वचिदिति
 प्रयोगविशेषे अर्थविशेषेचेत्यर्थः, दुःखाकरोतीति भ्रूलः स्वाम्यादेश्चित्त
 पीडयतीत्यर्थः एव द्वितीयाकरोतीत्याद्यपि ज्ञेयं ॥ आतो ॥ ३० ॥
 आकारमात्रस्य धातोरभावादाकारेण तद्वत्त्विविरित्याह आकारा-
 ताद्धातोरेति प्रक्रियेति पंचसु नोपधाया इति दीर्घः, शसादौ स्वरे

क्रिया ॥ स्थामी ॥ ३१ ॥ स्थापागमादीनामीभवति
कितिपरे नकिपि । इश्च ईश्च ई सुष्ठु पिवाति इति सु
पीवा भूरिदीवा ॥ किप्सर्वधातुभ्यः ॥ ३२ ॥ सर्वधातुभ्यः
किप्प्रत्ययोभवति ॥ ह्रस्वस्यपितिकृतितुक् ॥ ३३ ॥
पितिकृतिपरेह्रस्वस्यतुगागमोभवति किपः सर्वाप-
हारी लोपः । कर्मकृत् अग्निचित् देवस्तुत् सोमपाः सर्व-
दृक् दिशाभिति कत्वं श्रिञ् सेवायाम् । प्रच्छादेदीर्घता
च वक्तव्या । सुश्रीः तत्त्व पृच्छतीति तत्त्वप्राट् णह् बंधने
किपि परे नद्युपोपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । उपानत्
कटं चिकीर्षति कटचिकीः ॥ ध्यायतेः किपि प्रसंसा-

अलोपाधिकम् ॥ स्था ॥ ३१ ॥ बहुवचनसगृहीतानाह स्थापागोति कितिपर
इति यजायवराणामित्येतोनुवर्तते न किपीति एतच्च स्वरात्तोवेति व्यवस्थित-
विकल्पार्थं वानुवृत्तेर्लभ्यते ईश्च ईश्चेति एतच्च प्रयोगाचार्यस्मरणाद्वा विज्ञायते
सुपीवेति किपीत्वे राजन्वप्रक्रिया भूरिदीवेति भूरि व्वाति राज्ञो वसिपि
कित्वाभावे पूर्ववत् सुवामेति मनेरुदाहरण ज्ञेयः । नाग्निचेत्यतो बहुवार्थवानु
वृत्तेर्मन्यादयश्छादसा' केचित् कनिप. पित्वे सनाद्यतेभ्योपि विधि गमयति
प्रातरित्वा पित्वात्तुक् सुशर्मा विजावा वानुवृत्तेश्च निरुपपदादप्येते भवतीति
धीवा पीवा ॥ किप्सर्वधातुभ्यः ॥ ३२ ॥ अविशेषादिति भावः पकार
स्तुगर्थः ॥ ह्रस्वस्य ॥ ३३ ॥ किप इति सर्वानपहरतीति सर्वापहारी वक्तव्य इति के-
चित् अन्येतु ककारादीनां कार्यार्थेदिति त्वालोपेन सर्वापहारित्वमिच्छति कर्म
कृदिति कर्मकरोतीति किपि कित्वादगुणे तुकि नाग्नयेति समासः सोमपा-
इति न किपीत्युक्तेर्नैत्व सुश्रीरिति दीर्घेण बाधितत्वान्न तुक् प्रच्छादेरिति
तत्त्वप्राडिति तत्त्वपृच्छतीति किपि दीर्घेण शत्वपत्वद्वत्वानि सप्रसारणंतु
सहादिषु पाठान्न भवति केचिदीर्घत्वमपि एवेच्छति द्विवचनादौ तु शाद्वेदेन-
तत्त्वप्राशौ तत्त्वप्राशा इत्यादि ज्ञेय किप्रहीति कियते नहिपरे इतियोग्य उपान-
दिति नहोष इति धत्व कटचिकीरिति यत इत्यलोपे सतीत्यर्थः, ततश्च से-
रपि ह्रस्वेप इति लोपे रेफस्य विसर्गः, उत्तराव तु कटिचकीर्षी कटचिकीर्ष
इत्यादि ॥ ध्यायतेरिति ॥ ३४ ॥ यकारस्येकारो वाच्य इत्यर्थः, सुधीति यस्ये

रणम् ॥ ३४ ॥ किपि परे ध्यायतेर्द्धातोः संप्रसारणभवति ।
 सुधीः ॥ दशोष्टक्सकौचोपमाने कार्यं ॥ ३५ ॥ उपमानेकार्यं
 दशोर्द्धातोष्टक्सकौप्रत्ययौभवतः । चकारात् किवापिभवति ॥
 णिनिरतीति ॥ ३६ ॥ धातोरतीति कालेशीलेच णिनिप्रत्य-
 योभवति । अग्निष्टोमयाजी ॥ आसर्वादेः ॥ एतेषुप्रत्य-
 येषु परेषुसर्वादेःपूर्वस्यटेरात्वंभवति । अन्य इव दृश्यते
 इति अन्यादृशः अन्यादृक्षः अन्यादृक् तद्वत् दृश्यते
 इति तादृशः तादृक्षः ॥ किमिदमःकीश् ईशौ ॥
 किम् शब्दस्यैदम्शब्दस्यचकीश् ईश इत्येतावादेशौ
 भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः क इव दृश्यते इति कीदृशः
 कीदृक्षः कीदृक् अथमिव दृश्यते इति ईदृशः ईदृक्षः
 ईदृक् भवदादिषु दशोर्द्धातोष्टकारादयः पूर्वस्यटेर्दीर्घ-

त्वे दीर्घः अग्रे इय उक्त ॥ दशे ॥ ३५ ॥ चकारादिति पूर्वसूत्रादनुकर्षणार्था-
 दित्यर्थः आस आदिशब्दोऽयं व्यवस्थार्थं सर्वविश्वेत्यत्रोपात्तानाह एतेष्विति
 टक्सकृक्प्रत्ययातेषु शब्देष्वित्यर्थं किप् चायमेव गृह्यते साहचर्यात्
 अन्यादृकिति शक्ति शस्य षत्वे कत्वे क्षः अन्यादृगिति किवत्तस्य विनामिति
 कत्व तादृश इति दृश्यात्वे सवर्णदीर्घः टकार इवर्थः तादृशीको गुणप्रतिषे-
 धार्थं किमिस्थानिद्वयोपादानात् शकारस्यापि सार्थक्यायादेशद्वयमित्याह की
 ईदृशीति कीदृश इत्यादि गुरुत्वात्कीसर्वादेशः कित्वात्रोपधागुण-
 स्पष्टत्वान्यक्त सूत्र व्याख्यायते अटसोऽमूरादेशो भवतिविषये अमूदृश
 इत्यादि भवदादिष्विति विधाप्रकार एगादयष्टक्सकृक् दीर्घतेति प्राग्ब-
 द्वातादेश इत्यर्थः वक्तव्योऽप्याख्येयस्तद्वत्प्रत्ययान भवतोपि सर्वादेषु पाठ
 इति केचित् भवादृश इत्यादि भवत्प्रकार इत्यर्थः प्रक्रियातु प्राग्बत्
 ॥ णिनि ॥ ३६ ॥ धातोर्णिनि प्रत्ययोभवति तच्छीलादौ उष्णभोजी
 सतो द्वितीयः अतीति धातोरतीति काले णिनि, प्रत्ययोभवति तस्यो-
 दाहरणं अग्नीति अग्निष्टोमेन यजति स्म अत्र णिनो णकारकारयोरि-
 त्वालोपे उपधावृद्धौ ईडिञ्छब्दवत् इदं च योगद्वयमाचार्यैर्लोपवाय सह
 व्याख्यातं किञ्चुत्रहा इति वृत्र हतवानित्यर्थः हतेः किपि तलोपे सौ
 इनां शौसावितिदीर्घः यज्वेति यजेवैनिप् पकारः सुत्वेति तुगर्थः सरसि

ताच्च वक्तव्याः । भवादृशः भवादृक्षः भवादृक् त्वमिव
दृश्यतेइति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् अहमिवदृश्यते
इति मादृशः मादृक्षः ॥ क्तिप्वनिष्ठाः ॥ ३७ ॥ धातो-
रतीति काले क्तिप्वनिष्ठाइत्येतेप्रत्यया भवन्ति । ककारो
गुणप्रतिषेधार्थः डकारष्टिलोपार्थः वृत्रहा यज्वा सुत्वा
सरसिजं सर्वगः सामगः ॥ क्तवन् ॥ ३८ ॥ धातोरती-
तेकालेक्तवन्प्रत्ययौभवतः । भावकार्ययोः क्तः कृतः
कटः कृतवान् उकारो नुमागमार्थः आगतं स्थितं
देवदत्तेन भावे नपुंसकांतः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्चकर्त्त-
रिक्तः ॥ ३९ ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च धातोः कर्त्तरिक्तः

जमिति सरसिजातमिति जनो टिलोपः नाञ्जश्चेति समासे डेरलुक् सामग
इति ॥ क्विति ॥ ३७ ॥ सामगायतीति गायतेर्दे सर्वग इति सर्वस्मिन् गच्छतीति
गमेर्दे उभयत्र टिलोपः ॥ क्त ॥ ३८ ॥ क्तभावकार्यकर्मक्त इति गत्यर्थादकर्मका-
दित्येतोनुवर्तते कृत इति क्रियते स्म अत्र कटे कर्मणि क्तः कर्मणि उक्त-
त्वादन्त्योक्तत्वादितिकटात्प्रथमा क्तिवाम् गुण धातोरनिद्वान्नेदकृतवानिति
कटं देवदत्त कृतवान् इति शेष क्तवतो. कर्त्तरि कृदितिकर्त्तरि विधिः उ-
कार इति त्रितोनुम् एजित इति सूत्राभ्यामिति शेष आगतमिति आग-
मेर्भावे क्ते लोपस्त्वनुदात्तेति मलोप, स्थितमिति स्थामीति इत्वम् ईत्व-
विधितुप्रयोगाभावात् भवति देवदत्तेनेत्यनुक्ते कर्त्तरितृतीया भाव इति
एतच्च कोनपुंसकइतिसूत्राहभ्येत तस्य चायमर्थः धातोः क्तः प्रत्ययो नपुं-
सके भावे भवति भावकार्ययोरित्येव भावे क्तः सिद्धेः कालसामान्या-
र्थोयमारंभः नपुंसके तन इति तु युक्त पाठः अथवा नपुंसके क्त इति पा-
ठोपि नपुंसकमततीति नपुंसकान् क्तिप् मोनोधातोरिति मस्य न ईदृश
क्तोभावे भवतीति यथाकर्त्तृचिन्निर्वाह्य अयं सकर्मकेभ्यापि भवतीति
दर्शयितुमागतीत्युदाहृतं ॥ गत्य ॥ ३९ ॥ अदित इत्यादि सेट् छा गतिनिवृत्तौ
शमद्वम् उपशमे नैकस्वरदित्यत्र नेतियोगविभगादुचितः क्ते इड-
भावः योगविभगादिष्टसिद्धेः सर्वत्र न निषेधः अत्राकर्त्तरिचेतिवानुबुद्धेर्था
३३

प्रत्ययोभवति ॥ कृतः इति इडागमः अटितः
 शमादीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ॥
 दांतः ॥ क्लोवासेद् ॥ ४० ॥ सेदृक्प्रत्ययो किद्धा
 द्योतितः प्रद्युतितः रोदितः रुदितः मोषितः
 नोदितः लुदितः वेदितः विदितः गृहीतः ॥
 ॥ ४१ ॥ उवर्णातादवर्णाताच्चश्रियश्चधातोः परस्
 त्ययस्य इद् न भवति । भूतः वृतः मृतः श्रितः ।
 दितः ॥ ४२ ॥ आदितः ईदितश्चेद् न भवति ॥
 क्वर्त्तमाने ॥ ४३ ॥ अिताधातूनांतकप्रत्य
 वर्त्तमाने ॥ दस्तस्य नोदश्च ॥ ४४ ॥ दकार

प्राप्त भावकर्मणोरपि क्लो भवति ॥ क्लोवासेदिति ॥ ४० ॥ क्त्वा
 तोनुवर्तते किदिति च णादिः किदित्यत प्रच्योतित इति
 पञ्चागुणः प्रद्युतित इति क्त्वागुणः एवं रुदस्तादिविषयि
 प्रहांकिद्धिति च क्त्वात्संप्रसारण ॥ कितः ॥ ४१ ॥ उवर्णातादि
 दुस्सइत्यतो वुरित्यनुवृत्तेर्लभ्यते भूत इति भूसत्तार्थः क्त्वागु
 इति गु स्तुतौ श्रित इति नैकस्वरादित्यत्र नेतियोगविभागज्ञेद्
 कस्वरादित्यनुवर्तत इति जागर्तेर्न निषेध जागरितः ॥ आदितः ।
 ईच्च आदीतौ तावितौ यस्य स तस्मात् एवं चेच्छब्दस्य प्र
 इत्याह आदित इत्यादि नेति नैकस्वरादित्यतोनुवृत्तेः ॥ अितां ॥
 इत् येषां ते अित तेषां क्लो वर्त्तमानेर्धेऽपि भवति भूते विहिन्न इ
 न प्राप्नोति सूत्रारम्भः ॥ दस्त ॥ ४४ ॥ अत्र संप्रसारणसूत्रात्कि
 मानमर्थोत्पद्येत भवतीत्याह कितस्तशब्दस्येति अकारसहितस्
 स्येत्यर्थः एतेनाकारस्यापि विवक्षितत्वात् भित्तिः संप्रसारित्यादौ
 अत्र दोदत्तीत्यतस्तकारादनुवृत्तौ पुनस्तशब्दनिर्देशः प्रमाणं ।
 अनेन दृश्येति दकारात् षष्ठी दर्शिता दकारस्य तु पूर्वस्यैव न परा
 वद्भयामिति असिद्धं बहिरंगमंतरंग इति बहिरंगस्य जवादशस्य न त्वं
 स्वात् विमिदाल्लेहन्मर्त्यजनं मित्रमिति मिदं क्त्वाद्वर्त्तमाने क्ले अ
 ङ्गभावे क्त्वाद्गुणे दस्तस्येति तस्य न त्वे दस्यापि न त्वं विविवा

कितस्तकारस्थनत्वंभवति चकाराहकारस्यापिनकारः ।
 मिमिदां स्नेहेन मित्रमम्रं तैलेन वर्तते जिष्विदा गात्र-
 प्रक्षरणे आयासेन प्रस्विन्नः जिष्विदा संचूर्णेन क्षिपन्नः ॥
 अदोजघुः ॥ ४५ ॥ अदोधातोर्जघुरादेशो भवति ।
 जग्धम् ॥ रः ॥ ४६ ॥ रेफादुत्तरस्य कितस्तकारस्थन-
 त्वंभवति । कृञ् हिंसायां ऋतद्गर् यवोर्विहस इति
 दीर्घः विकीर्णः जृष्जृष् कयोहानौ जीर्णं झीर्णं शरीरं पूरी-
 आप्यायने पूर्णः पूर्णवान् ॥ त्वाद्योदितः ॥ ४७ ॥
 त्वादेरोदितश्चधातोः कितस्तनोभवति इकारस्यच ईकारः ।
 लूनः हतः क्षि क्षये क्षीणः ग्लानः म्लानः हीनः ओप्यायी
 वृद्धौ ॥ प्यायः पीः ॥ पीनः ॥ दोदत्ति ॥ ४८ ॥
 दाइत्यस्यदद्भवति तकारादौ किति परे । दत्तः दत्तवान्

रणं स्वेदनं प्रस्विन्न इति आदेः ण्यः स्त इति सत्त्व शेष प्राग्वत् क्षुदिर क्षुण्ण इति
 अनुदात्तत्वाद्भिन्ने णत्वं शेषे प्राग्वत् ॥ अद् ॥ ४५ ॥ इति प्रकरणात्तादौ किति
 अदोजघुरादेशो वक्तव्य इत्यर्थः जग्धमिति जघादेशे तथोरिति तस्य घे झवेजवा
 णिति घस्य ग. । रः ॥ ४६ ॥ पृथग्योगकरण पूर्वयोगस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन
 चन्नमन्नादयः प्रयोगा उपपन्ना भवन्ति यदा एतेपि चकारस्यानेकार्थत्वात् पूर्वपूर्ता-
 देवदुपपद्यन्ते तदा वैचित्र्यार्थमेव पृथग्योगकरणं तकारस्येति सात्तकारस्य कित
 ति शेषः विकीर्णमिति कित इतीप्तिभेदः पुनं इति णत्वं जृषः षिद्धिदामिति
 षशेषणार्थः ॥ त्वाद्यो ॥ ४७ ॥ तपरकरणमसंवेदार्थं लून इति कित इति
 द् क्षीण इति नैकस्वरदिति नेट् निपातनादीर्घः ग्लान इति सध्यश्चराणाभि-
 तात्वं प्याय इति वक्तव्य इति शेषः पीन इति ओप्यायी वृद्धौ अस्मात्तस्यादी-
 त इतीदृभावे ओदित्वात्तस्य नन्वेपीति भावः स च गुरुत्वात्सर्वदेशः ॥
 द् ॥ ४८ ॥ दस्तस्येत्युत्तरसूत्रे पुनर्वदमहणान्नात्र दकारांतग्रहणमिति मत्वाह
 इत्येतस्येति प्रहङ्गकृतिचेत्यतोनेकार्थत्वात्तुष्टत्वेर्दोपैर्भ्रान्तस्येत्यर्थः । कितितीति
 गसारणसूत्रादनुवृत्तेर्दत्त इति दोददिति दद्भावस्तांल इति दस्य न-

॥ स्वरात्तोवा ॥ ४९ ॥ स्वरादुत्तरस्यदाइत्यस्यतोवा
 भवति कितिपरे । प्रत्तः प्रदत्तः अवत्तः अवदत्तः ॥ धा-
 योहिं ॥ धायोर्धात्वोहिरादेशोभवति । दुधाञ् धारण-
 पोषणयोः धास्थाने हिरादेशः अवउपसर्गः अवहितः
 या प्रापणे यास्थाने हिरादेशः अवहितः यजां यव-
 राणां इत्यादिना संप्रसारणं छशषइति षत्वं घृत्वं च
 इष्टं इष्टवान् दुवप् बीजतंतुसंताने उतं बीजं वह प्रापणे
 होढः इतिठत्वे तथोर्द्धः घृत्वं ढिढोलोपोदीर्घश्च उढोऽ-
 नडुहापंगुः व्येञ् संवरणे संवीतः ह्येञ् आह्वाने आहूतः
 दीर्घस्थानित्वादीर्घत्वं वद् व्यक्तायांवाचि उदितं वच्
 उक्तं वस् उषितं ॥ वम्क्षुधोरिद् ॥ ५० ॥ वम्क्षुधोरिडा-
 गमोभवति । क्षुधितः जिष्वप् शये सुप्तः ॥ त्राणाद्या निपा-
 त्यन्ते ॥ ५१ ॥ त्राणः त्रातः ह्रीणः ह्रीतः वा गतिगंधनयोः
 निरूपर्षः निर्वर्षणः । संपयुगेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् वक्तव्यः ।
 संस्कृतः परिस्कृतः उपस्कृतः जनेर्जा जातः ॥ पचं-

त्वं ॥ स्वरात् ॥ ४९ ॥ प्रत्त इतिदइति पष्ठीनिर्दिष्टत्वादस्य तादेशे पूर्वस्य
 चपादेशः न च स्वरादिति पचमीनिर्देशादस्य प्राप्नोतीति वाच्यं पचमीनि-
 र्देशे परादिकार्यस्य सर्वत्रानाश्रयात् अन्यथा या इतीकारादेशोपि यमात्रस्य
 स्यात् स्वरात्त इति वा द्वितकारनिर्देशेन सर्वादेशत्वात् प्रदत्तमिति तादेशाभावे
 होदइति द्वाददेश इष्टमिति यजेरनिटः के यकारस्येकारे जस्य पत्वे तस्य दुत्वं
 उत्तमिति यजादित्वादस्य उः सवीतमिति व्येञ् संवरणे यस्य सदीर्घस्य
 संप्रसारणं दीर्घः ईकारः आहूतो ह्येवो वकारस्य प्राग्वत् दीर्घ उकारः उदि-
 तमिति वद् वदो यजादित्वादुकारः सेट्त्वादिट उक्तं वचः कुत्व उषित
 इति ॥ वस् ॥ ५० ॥ उत्वे घसादेरिति षत्वं क्षुधातिवक्तव्य इति
 शेषः सुप्त इति बिष्वप् शये वस्य उः ॥ त्राणाघानिपात्यन्ते ॥ ५१ ॥ पाक्षिकंनत्वं
 पठन्तो विशिष्टार्थश्च त्राण इति त्रैङ् पालने आत्वं नस्य णत्वे त्रातइति नत्वाभावे
 निर्वर्षण इति शासादन्यः संपयुपेति एभ्यः परस्य करोतेर्भूषणे सुडागमो

र्षः ॥ ५२ ॥ पचेर्द्धातोस्तकारस्यवकारोभवति । पकः ॥ शु-
षेः कः ॥ ५३ ॥ शुष्कः स्फायीवृद्धौ ॥ स्फायः स्फी ॥ ५४ ॥
स्फीतः ॥ कसुकानौणवेवत् ॥ १ ॥ धातोः कसुकानौप्रत्ययौ
भवतः । अतीति तौ च णवेवद्भवतः उकारो लुम्बिधा-
नार्थः विभिद्वान् विविद्वान् चक्रवान् चक्राणः ॥ शतृशा-
नौतिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ २ ॥ क्रियापदेगम्यमानेशतृशा-
नौ प्रत्ययौभवतः । तौ च तितेवत्परस्मैपदात्मनेपदयो-

वक्तव्यइति शेषः संस्कृत इति अलङ्कृत इत्यर्थः एवं परिष्कृतः उपस्कृतः जात
इति इदित्वाभेदः ॥ पचेः ॥ ५२ ॥ इति कितस्तशब्दस्य वाच्यमिति शेषः पक
इति चोःकुः ॥ शुषेति ॥ ५३ ॥ प्राग्वद्वाच्य इत्यर्थः शुष्कइति शुष् शोषणे अनिट् ॥
स्फायइति ॥ ५४ ॥ अयमपि वाच्य इत्यर्थः स्फीत इति स्फायी वृद्धौ आदीदित
इति नेट् ॥ कसु ॥ १ ॥ अतीते काल इति णिनिर्तीतइत्यनुवृत्तेः लौचेति क्रमे-
णेति शेषः ततश्च कसुर्णवत् कान एवद्भवतीति भावः ननुचैवं णवाश्रयकार्यं वृद्धि-
आतो णपृढावित्यादि प्राप्नोति न च तावत् कित्वावृद्धिर्नभविष्यतीति वाच्य किङ-
त्यङ्युसीत्यत्र वृद्धेरननुवृत्तेः नचैव कित्वस्य वैयर्थ्यापातः विविदिवान् ईजिवा-
नित्यादौ तस्य गुणाभावसंप्रसारणार्थत्वात् णादिः किदिति अत्र हि अपित्तादि
वर्तते एवं तर्हि णवदिति णविति समुदायाश्रयं कार्यं प्राप्यते वृद्धिश्चातुवधाभ्रया
संज्ञापूर्वकस्यविधेरनित्यत्वाद्वा डौ अपीडाव्यवधानात्परत्वादालोपाद्वा न भवति
आतोऽनपीत्यत्र हि द्वयनुवधकत्वादनपीति न णोऽग्रहण अतएवाह णवादीति
द्विधेयः शेषः परस्मैपदे इति तित्स्वरितेते उभे परतोऽन्यदिति विदित इत्यर्थः आत्म-
नेपदेति तित्स्वरितेते उभे आदनुदाचटित आङ्गुवीति विहिते चक्रवानिति कृषः
कसौद्वित्वे कुहोश्चुरितिकुत्वे कित्वादगुणे नामत्वात् स्यादौ विद्वद्वृपाणि चक्राण
इति धातोर्भुवपदित्वादानोपि प्राग्वत् द्वित्वादि ननु णोदेः कित्वादेव सप्रसार-
णादिसिद्धेः किंकान किद्विधीयते न च सयोगादपि कित्वं यथास्यादित्यपि वाच्यं
भाषाया तथाप्रयोगाभावाच्छब्दसि च तत एवसिद्धे एवं तर्हि णादावस्थितस्य
कित्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन जजागरतुः सस्मरतुः इत्यादौ गुणः सिद्धयति
कसोरुकार ईमुमर्थः ॥ शतृ ॥ २ ॥ पर्वेणतुल्यमस्यापि व्याख्यातं गम्य-
मानमिति यथाकथञ्चिन्नतीयमानम् इत्यर्थः शकारश्चतुर्वैकार्यार्थः ककारः

भवतः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः ऋकारोऽनुभागमार्थः
पचन्नास्ते पठन् तिष्ठति गायन् गच्छति ॥ मुगानेतः ॥ ३ ॥
अकारस्यानेपरेमुगागमोभवति । पचमानः पिबति यज-
मानः स्तौति मन्वानस्तिष्ठति आसेरानई ॥ ४ ॥ आसे-
र्द्धातोरानप्रत्ययस्याकारस्यईकारोभवति । आसीनः ॥
वादीपोः शतुः ॥ ५ ॥ अवर्णात्परस्यशतुर्वानुमागमो

नुमीवार्थः पचन्नास्त इति पचोत्रशतरि शिति चतुर्वदित्यपि अदेइत्यलोपे श्रुति
इति नुमि सिलोपसयोगांतलोपौ ननु विनापि तेन सिद्धे, किमर्थं शकार उपादी-
यते नच वाच्यं दीव्यदादौ यप्रत्ययादिति व्यर्थः इति तिवद्भावेनापि तत्सिद्धेः
अतएव सामान्येन तिवद्भावाविधानात् करिष्यत् करिष्यमाण इत्यत्रापि शतु-
शानौ भवतः एव तर्हि चतुर्वत्वेन ङित्व यथास्यादिति शकार उपादी-
यते अतएव नृवत् उशन् इत्यत्र गुणनिषेध संप्रसारण च भवति अपिसादि-
रिति ङित्वं हि भूते से परं न प्रवर्तत इति लिट्पुत्रादेरित्यत्रोपपादितं अतएव
च कृत्यपि नाम्युपधात्क इति ककार, एवमपि शाने शकारो व्यर्थः, तत्र हि ते-
वत्वादेव ङित्वमपि सिद्धयति एवं तर्हि पक्षे तिवद्भावादन्यत्रापि शतुशान-
योः प्रयोगज्ञापनार्थः शकारः शतुशानाविति योगविभागे मूलं तेन वेद
मधीयन् निग्नान इत्यादयः प्रयोगाः उपपन्नाः भवति अर्थविशेषोत्र प्रयोगा-
द्वसेय, गायन्निति अपि आय् गुणाभावस्तत्र तत्सङ्गासूत्र एवोपपादितः
॥ मुगा ॥ ३ ॥ तपरकरणमातोनिवृत्त्यर्थः गानः पचमान इति शानस्य शित्वा-
दप् मन्वान इति तनादित्वादुप् ॥ आसेरिति ॥ ४ ॥ आ आनः इति छेदः
आनि आकारस्येत्यर्थः आसीन इति अदादित्वादपो लृक् आकारस्य ईत्वं
॥ वादी ॥ ५ ॥ आत ईपोरिति छेदः तत्र आदिति पचमी ईपोरिति ईश्च
ईपूच ईपौ तयोः ईपः सन्निधानात् ईमाविति प्रत्ययो गृह्यते ईकारे
ईपिचेति तुदंती इति ईमाविति औकारस्य ईत्वं तत्र परे शतुरकाराः परस्य
नुमोऽनुस्वारः ननु चात्र शतु, शित्वाज्जातस्य तुदादेरस्यावरगत्वाददे इति
लोपेनावर्णाच्छतुरिति कथं नुम् स्यात् प्रंतीत्यादावतिव्याप्तेर्भूतपूर्वगतिरपि
नाश्रीयते एव तर्हि यदयं विकल्पाभावार्थमप्ययोरित्यत्र नित्यग्रहणमकरो-
त्तज्ज्ञापयति प्राग्लोपान्नुमिति अन्यथा अप्ययोलोपादनेनाप्राप्तेस्तद्वर्धं स्यात्
नन्वारभसामर्थादेव नित्यत्वं अनेनाप्राप्तेरारंभात् तुदंती इति ननु भाव-
रूपं तुदंती ऋति श्रुति इतीपि नुम् स्त्रीत्वप्रदर्शनार्थः स्त्रीशब्दप्रयोगः

भवति ईकारे ईपिच परे । तुदत् तुदती तुदंती तुदांति
कुले तुदंती तुदती वास्त्री वर्त्तते ॥ अप्ययोरान्नित्यं
॥ ६ ॥ अप्रत्ययप्रत्ययसंबन्धिनो रकारस्य शतुर्नि-
त्यनुभागमोभवति । भवंती पचंती दीव्यंती पश्यंती ।
द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नुम्प्रतिषेधोक्तव्यः । शौ
वा ददत् दधत् जक्षत् जाग्रत् दरिद्रत् चकासत् अनु-
शासत् ॥ विदेर्वावसुः ॥ ७ ॥ विदेर्द्वातोः शतुर्विषयेवाव-
सुप्रत्ययोभवति । उकारो नुभागमार्थः विद्वान् विद्वां
सौ विद्वांसः विद्वन् विद्वंनौ विद्वंतः अत्रभवत् तत्रभव-
च्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्येते अत्रभवतो भट्टमिश्राः तत्र
भवद्भिर्भवत्पादैर्भणितं ॥ शीलेतृन् ॥ ८ ॥ धातोस्तुम्प्र-

॥ अच ॥ ६ ॥ अप् च यञ्च तयोर्दिवादेर्यः अपः सानिध्यात् अतएवोदा-
हरति दिव्यतीति ईपि ईकारेणैव द्विरुक्तानामिति कृताद्वैवचनानां तथा
जक्षजागृदरिद्रादीनांचेत्यर्थः । वृद्धीतिदाञ्चोत्र ह्लादित्वाद्वित्व त्रितोनुमिति
नुमोच निषेधः एव दधदपि धाञ् दादेरित्युभयत्राप्यालोपः । दरिद्रदिति
दरिद्रात्तेदिति आलोपः ॥ विदेर्वावसुरिति ॥ ७ ॥ यद्यपि वेतिचानुवर्तते
तथापि विदेरिति योगविभागाच्छतरिविदमिति अपिभवतीतिविकल्पः संप-
द्यत इति चेत्युक्तं विद्वानिति वरयोरिति च निषेधः तच्च मूले अव्याख्यात-
मपि प्रसंगाद्व्याख्यायते वरयोः यातोः परयोर्वादिद्राद्योः कृतोरिट् न भवति
ईश्वरः कंठः उदितोवेत्यतो वानुवृत्तेश्च बहुलं निषेध इति विविद्वान् विवि-
द्वानिति उभयमपि भवति नानिट्स इत्यत्र नेतियोगविभागान्न गुणः शृङ्खित
इति नुम् न्समहत इति दीर्घः स्त्रियां तु उदित्वात् इति इतीपि विदुषा
अत्र भवदिति अत्र भवंत इति पूज्या इत्यर्थः उदित्प्रसंगेन निपातनमुदित्व-
प्रतिपादनार्थमिति नुम् अतएव वा शौ अन्वतत्वाद्वा भवानिति अत्वसोःसा-
विति दीर्घोपि भवति ॥ शीले ॥ ८ ॥ तकारो विशेषणार्थ इति क्तादौ तृवुणा-
विति तृर्नै गृह्यते इति कर्ता कटस्येति तद्योगे कर्तृकार्ययोरिति षष्ठी भवती

त्ययोभवति शीले स्वभावार्थे । करणशीलः कर्ता हर-
णशीलः हर्ता पचनशीलः पक्ता ॥ इष्णुस्तुक्तु ॥ ९ ॥
शीलैर्धेइष्णुस्तुक्तु इत्येतेप्रत्ययाभवन्ति । अलंकारिण्युः
निराकारिण्युः प्रस् अदने प्रसिण्युः सह मर्षणे सहिण्युः
जिस्तुःस्थास्तुः विषल व्याप्तौ क्तुप्रत्ययः ककारो गुण-
प्रतिषेधार्थः विण्युःगृध्र अभिकाक्षायां गृध्रुः ॥ पाको-
कणः ॥ १० ॥ शीलैर्धेषाक उ उकण्इत्येतेप्रत्ययाभवन्ति
षकारः ईवर्थः । वर निवारणे वराकः वराकी ॥ सांता-
शंसयोश्च ॥ ११ ॥ सान्तप्रत्ययांतस्यधातोः आङ्पूर्व-
शंसुधातोश्चउप्रत्ययोभवति । वच् परिभाषणे विवक्षुः

अस्य तु योगे अक्तादावेति निषेधान् द्वितीया भवति कर्ताकटानिति ॥ इष्णु
॥ ९ ॥ जिमुवोरिति अयमाशयः, सो ककार, काकाक्षिगोलकन्यायेनावृत्त्या वा
नुनापि संबध्यत इति स्मरपि कित्वात् जिमुवोर्गुणो न भवति न चैवं स्थास्तु
रित्यत्र स्थायीत्वाभावं गणकृतमनित्यमिति न्यायात्स्वरान्तोवेत्यतो वा
व्यवस्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्नैव जिष्णुरिति किलादिति धत्वं भूष्णुरिति
नैकस्वरदित्यत्र नेति योगविभागादागमशासनस्यानित्यत्वाद्वा नेद् गृध्रु-
रिति क्त्वाकित्वात् गुणः ॥ पाको ॥ १० ॥ बहुवचनादुकारोपि प्रत्ययांतंर
प्रतीयते इत्याह उ उकण् इत्येत इति न चैवमुकारस्य पूर्वेण ल्ते अवादेश
आशङ्क्यः, सौत्रत्वाद्दिहस्य उक्कणोर्वा पूर्वं छट्टे कृतदीर्घयोः पाकोणद्धं-
द्धात् वराक इति वृद्धौ गुणेऽर् षकार इति ततश्च कार्यावेदीतिस्वालोप
इतिभाव ईवर्थ इति एषित इति शेषः, तेन वराकीति भवति ॥ सांतेति
॥ ११ ॥ सप्रत्ययातेभ्य आङ्पूर्वाच्छसेश्च सूत्रेण उप्रत्ययो विधेय इत्यर्थः
विवक्षुरिति वचे से द्वित्वे पूर्वशेषत्वकृत्ववत्त्वक्षाः आंसुरिति शंसु क
धने जिष्णु पिपासुरिति ग्रह उपादाने पा पाने प्रक्रिया तु पूर्ववत् प्रहेरादि-
जवानामिति धत्वं कामुक इति उक्कणो गित्वादुपधाद्युद्धिः भावुक इति भुवो

आशंशुः पिशासुः जिघृक्षुः कसु कान्तौ कामुकः भिक्षु
याच्यायां भिक्षाकः भिक्षुकः भिक्षुः भावुकः ॥ नमादेरः ॥
॥ १२ ॥ नमादेर्द्धातोः प्रत्ययोभवति । नचः हिंस्रः ॥ घ-
सादेः क्मरः ॥ १३ ॥ घसादेर्द्धातोः क्मरः प्रत्ययोभ-
वति शीलैथे । घस्मरः स्मरः ॥ भासादेर्धुरः ॥ १४ ॥ भासा-
देर्धातोर्धुरः प्रत्ययोभवति । भासुरः भञ्जो आमर्दने चञ्जोः
कणाविति कुत्वं भञ्जुरः यज देवपूजासंगतिकरणदा-
नेषु ॥ यडऊकः ॥ १५ ॥ यडंताद्धातोरुक्तप्रत्ययोभवति
शीलैथे ॥ लुक् ॥ तत्संयोगे च यडो लुगं भवति । यायजूकः
दंदशूकः वावदूकः ॥ आहतः किर्द्धिश्चभूते ॥ १६ ॥
आकारांताहकारांताच्च धातोः शीलैथे भूतेकाले कि
प्रत्ययोभवति धातोर्द्धिवचनम् ॥ रामः सोमं परिप्यंजद-
दिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ॥ याचकान्वमिराजद्विः पौडरीकमहा-
द्विजान् ॥ सदोणादयः ॥ १ ॥ सर्वास्मिन्कालेऽणादयः
प्रत्ययाभवन्ति । णकारोऽङ्गर्थः करोतीति कारुः वा

बुद्धावद ॥ नमादेरिति ॥ १२ ॥ वाच्य इति शेषः कप्र इति कपि चलेने इदित्वा-
न्तुम् वरयोरित्तीति शेषः ॥ घसादेरिति ॥ १३ ॥ वाच्य इति शेषः घस्मर इति
घस्लु अवने कित नेट् ॥ भासादेरिति ॥ १४ ॥ वाच्य इति शेषः भासुर इति
भासु दीप्तौ भञ्जुर इति भञ्जो आमर्दने चञ्जोरिति जस्य ग, चञ्जो यडन् यस्य
तस्मिन् ॥ यड ॥ १५ ॥ तत्संयोग इति ऊकप्रत्यययोग इत्यर्थः यायजूक इति
अतिशयेन यजनशील इत्यर्थः यजेर्यङ्गतादुक्ते यडो लुक् दंदशूक इति यडि
चमूजपामिति लुक् ॥ आहत ॥ १६ ॥ तकारोयमसदेहार्थ इति ककारांतेभ्यो
किर्द्धिवति तारिः तृप्पननसत्तरणयोः परिधिरिति द्वित्वे पूर्वस्यहस्वे आतोऽनपीत्या-
लोपः चक्रिरिति कित्वाद्गुणे करं पौडरीको यज्ञविशेषः ॥ अधोणादयः ॥
॥ सदोणादयः ॥ १ ॥ इति सर्वास्मिन्काले भूतभविष्यद्गतमानरूप इत्यर्थः ।

गतिगन्धनयोः वातीतिवायुः आतोयुक् कुश् आह्वाने
 क्रोशतीति क्रोष्टा तुप्रत्ययः बृहत्वाङ्गणत्वाद्वा ब्र-
 ह्मणत्वाद्वा ब्रह्म बृहमनिप्रत्ययः ॥ मन्युपधायाऋरः ॥
 ॥ २ ॥ मनिप्रत्ययस्योपधाभूतस्यऋकारस्यरोभवति ।
 धृञ् धारणे धारणाद्धर्म मप्रत्ययः ॥ ध्वाद्बहुलिः ॥ ३ ॥
 धृञ् कंप्ने धूलिः अगिरधिलघिगत्यथाः इदित्इति
 तुमागमः अंगुलिः गम्ह गतौ आङ्पूर्वः णिनिप्रत्ययः
 आगामी भावी ॥ युवहअगभ्योनिः ॥ ४ ॥ योनिः वह्निः
 अग्निः ॥ इदिचदिशकिरुदिभ्योरः ॥ इन्द्रः चन्द्रः शक्रः
 रुद्रः ॥ इमन्वनस्कः ॥ सर्वधातुभ्य एतेप्रत्ययाभवन्ति ।
 बलिः कलिः रविः इप्रत्ययः कर्मवर्मचर्ममन्प्रत्ययः
 पात्रं शास्त्रं दात्रं अस्त्रं चन्प्रत्ययः तेजः नभः अस्
 प्रत्ययः पुष्पं फलं मूलं कुलं कप्रत्ययः ईष्टे इति ईश्वरः
 वरप्रत्ययः स्थावरः ॥ राजादेरन् ॥ राजा । युवा ॥ व-
 चादेरम् ॥ वचः महः ॥ सौकर्यैकेलिमः ॥ ५ ॥ सौकर्येथं

काररिति णित्वाद्बुद्धिः करोतीत्यर्थः वायुरिति आतोयुगीत्यनेन युकि
 इत्यर्थः क्रोष्टेति छशपरराजोदिरिति षत्वे ण्वं एकारांतस्यापीति तुप्रत्ययव-
 द्भावात्सौरित्वादि प्रक्रियाया रूपाणि पुङ्क्तिं दर्शितानि क्तिवादिति क्ति-
 सामर्थ्याद्यजादित्वात्सदाशब्दस्य बहुलार्थत्वाद्देति भावः एकार इति
 छइत्यनेन आत्मेति मनिणो णित्वादत्त उपधाया इति वृद्धिः ॥ मन्युपधाया
 ॥ २ ॥ मनि प्रत्यये परे धातोर्हपधाया ऋकारस्य रो भवतीत्यर्थः ध्वाद् ॥ ३ ॥ धूलि-
 रिति सदाशब्दस्यबहुलार्थत्वात् गुणः अंगुलिरिति इदित्वान्नुम् आगामीति
 आगमिष्यतीत्यर्थः एवं भारतीति मविष्यतीत्यर्थः ईश्वर इति ईश ऐश्वर्यं ॥ युवेति ४ ॥
 यु भिश्रणे उवादेश इति लुधातोर्ल्यनेन । गुणस्तु न भवति सदाशब्दस्यबहु-
 लार्थत्वात् वच इति ह्रीवत्वात् दीर्घः ॥ सौकर्यं ॥ ५ ॥ सुकरस्य भावः
 सौकर्यं तस्मिन् भिदेलिममिति भेत्तुसुकरमित्यर्थः क्तिवान् गुणः आङ्की
 पुचरी धान्यविशेषः अपरिमिता इति अतएवोक्तं काशिकायां-संज्ञासुधातु-

कैलिमप्रत्ययोभवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः भिदे-
लिमं काष्ठं पचेलिमा आढक्यः । उणादयोऽपरिमि-
ताप्रयोगमतुश्रित्यप्रयोक्तव्याः ॥ तुम् तदर्थार्था भविष्यति
॥ ६ ॥ धातोर्भविष्यतिकालेतुम् प्रत्ययोभवति तदर्थार्था
क्रियायांप्रयुज्यमानायाम् । भोक्तुं व्रजति पठितुमीष्टे
स्तौतुमीहते ॥ घञ्भावे ॥ ७ ॥ धातोर्भविष्यत्प्रत्य-
योभवति घकारो घित्कार्यार्थः ॥ चजोः कगौधिति
॥ ८ ॥ चजोः ककारगकारौभवतः धितिपरे । पाकः
भागः यागः त्यागः विभागः इण् गतौ अयनं आयः
भवनं भावः दायः आतोयुक् पायः ॥ संज्ञायामकर्त्तरि
च ॥ ९ ॥ कर्तृवर्जितेकारकेभावेचघञ्प्रत्ययो भवति सं-
ज्ञार्थांश्चिषये । प्रतिकार्यमाद्वियते इति प्रत्याहारः दी-

रूपाणि प्रत्ययान्त्रतः परे ॥ कार्यद्विद्यानूबंधमेतच्छास्त्रमुणादिष्विति ॥ प्र-
योक्तव्य इति यथाप्रकृति यथाप्रत्ययं यथानुबधकार्यं यथार्थमित्यर्थः ॥ अध-
तुमन्ताः ॥ तुम्तदर्थार्थामिति ॥ ६ ॥ तच्छब्देन शतृशानावित्यर्थः क्रियापरा-
सृश्यते तेन क्रियार्थार्था क्रियायामित्यर्थः भोक्तुं व्रजतीति भुज्यर्थात्र व्रजिक्रिया
भोजनार्थं व्रजतीत्यर्थः चोः कृत्वं उपधायागुण पठितुमिति कृतइतीद् अत्र
बहुलार्थः सदाशब्दोऽनुवर्तत इति तुम् भावे भवति सिद्धावलोकिजन्यायेन घञ्-
भाव इति उत्तरसूत्रस्थभावग्रहणस्यात्रापि संबन्धाद् भाव इत्युभयोर्योगयोः शेषाद्वा
॥ घञ् ॥ ७ ॥ अत्र च क्रियासामान्यवाची भवतीति भाव इति सर्व-
धात्वर्थो निर्दिश्यते स च क्वचित्साध्यः यथाख्यातशब्दे पचत्यादौ कचिच्च
सिद्धो रूपः यथापाकादिषु अत्र हि धात्वर्थस्यैव सिद्धतो नाम धर्मो घञा-
दिर्विधीयते ॥ चजाविति ॥ ८ ॥ पाक इति पचनमित्यर्थः भित्वादुपधा-
वृद्धिः आय इति इणो वृद्धावायुर्अर्थभावइत्यत्राय् ॥ संज्ञा ॥ ९ ॥ चादसंज्ञाया
मपीति प्रदर्शनार्थं दाय इत्युदाहरिष्यति एवं च संज्ञाग्रहणं प्रयोगबाहुल्याय अक-
र्तरीति पशुदासमभिप्रेत्य नविवयुक्तन्यायमाश्रित्याह कारक इति प्रत्याहार
इति कर्मणि घञ् दाय इति दीयमानं सर्वमुच्यत इति चेयं संज्ञाविकार

यन इति दायः विक्रियते अनेनेति विकारः ॥ स्व-
 रादः ॥ १० ॥ स्वराताद्धातोरप्रत्ययोभवति भावादौ ।
 चयनं चयः संचयीते इति संचयः स्तवः भवः- उन्नयः-
 नृ विक्षेपे त्रियते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥
 मदामः ॥ ११ ॥ मदादीनामप्रत्ययोभवति भावादौ
 मदी हर्षे मदः प्रमद्यते अनयेति प्रमदा पण व्यवहारे
 स्तुतौ च पणनं पणः शमदम उपशमे शमः दमः यमः
 दीव्यते विश्वमनेनेति देवः षिञ् बंधने विशेषेण सी-
 यते अनेनेति विषयः ॥ मूर्त्तौघनः ॥ १२ ॥ कठिनेपरि-
 च्छेदेचाभिधेयेहंतरप्रत्ययोभवति घनादेशश्च । दधिघनः
 संधवघनःवर्णविपर्ययश्च हिसि हिंसायां सिंहः लोपस्त्व-
 तुदात्तनामितिनकारलोपः । इदितः इतितुमागमः ॥
 द्वितोयुः ॥ १३ ॥ द्वितोधातोरथुप्रत्ययोभवति भावादौ ।
 दुवेष्टु कंपने वेपथुः ॥ द्वितस्त्रिमकृतत्कृते ॥ १४ ॥ द्वितो
 धातोस्त्रिमकप्रत्ययोभवति ककारोगुणनिषेधार्थः तेनधा
 त्वर्थेन कृतेर्थेवाच्येसति क्रियाया निर्वृतः कृत्रिमो घटः
 संभृत्रिमः युद्धं पङ्क्तिं फलं ॥ नङ्की ॥ १५ ॥

इति करणे ॥ स्वरा ॥ १० ॥ भावादाविति भावे अकर्तरि चाकारकेपीत्यर्थः
 चय इति चिच् चयने संचय इति कर्मणि स्तव इति पुष् स्तुतौ स्तव इति गु
 स्तुतौ नर इति कर्मणि सर्वत्र गुणः ॥ मदां ॥ ११ ॥ प्रमदेति करणे अः स्त्रीत्वा-
 दाप् विषय इति प्राप्तेत्येति पत्व ॥ मूर्त्ताविति ॥ १२ ॥ दधिघन इति दध्नः
 कठिन्यमित्यर्थे वर्णेति एतच्च सैपादित्यत्रोपधादिव सिंह इति हिंसि हिंसायां अः
 इदिन्वाशुम् हकारसकारयोर्यत्ययः ॥ द्वित ॥ १३ ॥ दुष्ट् यस्यासौ तस्मात्
 वेपथुरिति वेपन कपन ॥ द्वित ॥ १४ ॥ तेन कृत निर्वृत, तत्कृत तत्र तच्छब्दे-
 नात्र प्रकृत्यर्थः परासृज्यत इत्याह तेन धात्वर्थेनेति कृत्रिममिति करणेन निष्पन्न इत्यर्थः
 संभृत्रिममिति संभरणेन निर्वृत इत्यर्थः उभयत्र कित्वात्र गुणः ॥ नङ् ॥ १५ ॥

धातोर्नङ्किङ्तेत्येतौप्रत्ययौभवतः भावादौ । यतनयन्तः
प्रच्छेनेपरेशकारादेशोभवति प्रश्नः स्तोः श्चुभिश्चुः यज्ञः
आतोऽनपीत्याकारलोपः निधिः संधिः विधिः आधिः
अंभो निधीयतेयत्रासौ अंभोनिधिः ॥ भावेयुट् ॥ १६ ॥
धातोर्भावेयुट्प्रत्ययोभवति । करणं ह्वनं दानं दूषणं ॥
उदःस्थादेःसलोपश्च ॥ १७ ॥ उदुपसर्गात्परस्यष्टाग-
तिनिवृत्तावित्यादेर्द्धातोः सकारस्य लोपो भवति च-
कारादन्यत्रापि उत्थानं स्तुंभु रोधने उत्तंभनं ॥ साध-
नाधारयोः ॥ १८ ॥ साधनेआधारेथेयुट्प्रत्ययोभवति ।
पचनोभिः पचनी स्थाली ॥ ईषदुःसुखल्यू ॥ १९ ॥ ईष-
दादिषुप्रयुज्यमानेषुखल्यू इत्येतौप्रत्यौ भवतः भावादिषु
लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । खकारो गुणविधानार्थः

यज्ञ इति यतनं नैकस्वरदित्यत्र योगविभागात्प्रच्छ इति एतदपि नगादि-
यत्रोक्त यज्ञ इति चुत्वेन वे जञ्जोर्ज्ञं यजनमित्यर्थः विधिरिति विधानं विधी-
रते इति वा अंभो निधीयते यत्रेति अनेनाधारेपि किं दक्षितः ॥ भावेयुट् ॥ १६ ॥
करणमिति युवोरिति योरनः अवक्त्रोवाति णत्व दूषणमिति दूषेर्न्यतस्येति
धित्वात्र गुणः कृञ् इति वक्तव्य इति शेषः क्रियेति शस्य शित्वान्
गिक अयकीति रिङ् स्त्रीत्वादाप् ॥ उदः ॥ १७ ॥ उदः परस्य स्थादे-
स्य लोपो वाच्य इतिशेषः उत्थानमिति सलोपेऽत्र खसेचपा इति त-
उत्तंभनमिति स्तुंभु रोधे पूर्ववत् ॥ साध ॥ १८ ॥ पचन इति पच्यतेऽने-
नेत्यर्थः पचनीति पच्यते अस्यामिति आधारे युट् टित्वात् इति
॥ ईषदुः ॥ १९ ॥ लकार इति इषस्त्रीत्यस्मादस्येति शेषः तत्तश्चाकादावित्यत्र
कादावत्येव पाठादीषत्कारः कटो भवतेत्यत्र कर्तृकार्ययोरिति कर्तरि
लृष्टी न खकार इति खितिपदस्येत्यनेनेति शेषः ननु चात्रेवपादानामन्वय-

ईषद्भवः दुर्भवः सुभवः ईषत्करः दुष्करः सुकरः
 ईषद्योधनः दुर्योधनः सुयोधनः युध संहारे ॥ तव्या-
 नीयौ ॥ २० ॥ धास्तोस्तव्यानीयौप्रत्ययौभवतः भावादौ ।
 भवितव्यं भवनीयं आसितव्यं वरणीयं ॥ स्वराद्यः
 ॥ २१ ॥ स्वरांताद्धातोर्यप्रत्ययो भवति । चयं नेयं क्रय्य-
 जय्यौ शक्यार्थे निपात्येते क्रेतुं शक्यं क्रय्यं जेतुं शक्यं
 जय्यं ॥ पुशकात् ॥ २२ ॥ पवर्गीताद्धातोः शकादे-
 श्यप्रत्ययोभवति । जप्यं लभ्यं शक्यं सद्मं मह्यं ॥
 ईचातः ॥ २३ ॥ आकारांताद्धातोर्यप्रत्ययो भवति ।
 आकारस्यईकारोभवति देयं गेयं पेयं ॥ ऋहसात्
 द्यण् ॥ २४ ॥ ऋवर्गीताद्धाताच्चद्व्यण् प्रत्ययो भ-
 वति । कार्यं धार्यं बाध्यं हस हसने हास्यं वाच्यं धि-
 त्वात्कारोपि वाक्यं पाच्यं पाक्यं य एते भावकार्य-

यत्पादन्तव्यवस्य च तत्र मुम्विधेः प्रतिपादनाद्व्यर्थोय खकार इति चेन्न
 ईषदाढ्यभवं भवता ईषदाढ्यकरो देवदत्तेनभवतेत्यादौ भूकृब्भ्यां कर्तृक-
 र्मणोश्चोपपद्योः खल्विधेर्ज्ञापनार्थत्वात् ईषद्भव इति ईषद्भवनमित्यर्थः देव-
 दत्तेनेति शेषः भावेन भुवः खलि गुणः सुयोधन इति सुखेन युध्यत
 इत्यर्थः युधेन अप्येतात् योरनः ॥ तव्या ॥ २० ॥ भवितव्यमिति कृत
 इतीद् करणीयमिति कर्मणि अनीयः अवकुपिति णत्व ईदो ई इद् इति छेदः
 ईचात्र विधेय इत्याह ईकारो भवतीति अत्र च इश्च ईश्च ई इति दीर्घवत्
 ह्रस्वस्यापि विधानात् जगृहिथ वरिषोष्टेत्यादौ न दीर्घ उदितोवेत्यतो व्यव-
 स्थितविकल्पार्थवानुवृत्तेर्वाप्रयोगाच्चव्यवस्था कर्तव्या ॥ स्वरा ॥ २१ ॥ नेयमिति
 गुणः क्षप्येति धि क्षये जि जये एतयोर्वातादेशोत्र निपात्यते इति वक्त-
 व्यार्थं ॥ पुश ॥ २२ ॥ जप्यमित्यादि जप जापे जम् जंभने शकृ शक्ता
 षह मर्षणे ॥ ईचा ॥ २३ ॥ देयमिति दावोत्रेकारे गुणः गेयमिति गै गाने
 पेयमिति पा पाने खनेश्चेति ई गंतादेशो वाच्य इति शेषः ॥ ऋह ॥ २४ ॥
 यस्यापवाङ्कार्यमिति णित्वाद्बुद्धिः बाध्यमिति बध बन्धने धित्वादिति

योर्विहितास्तव्यादयस्तेर्हिविधौचवक्तव्याः रारोझसे दृशां
दर्शनाहौ द्रष्टव्यः दर्शनीयः दृश्यः द्रष्टव्यः प्रष्टव्यः
पृच्छनीयः पृच्छ्यः स्वाध्यायोध्येतव्यः ध्येयः श्रु-
श्रवणे श्रोतव्यः श्राव्यः मंतव्यः ध्ये चिंतायां ध्यातव्यः
ध्येयः सप्रत्ययादपि नितरांध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासि-
तव्यः विजिज्ञासितव्यः ॥ ओराऽवश्यके ॥ २५ ॥
उवर्णातादावश्यकेर्धेयप्रत्ययोभवति ॥ ओदौतोर्यः प्र-
त्ययः स्वरवत् ॥ २६ ॥ अवश्यंभाव्यं अवश्यभाव्यं अवश्यं
लाव्यं अवश्यलाव्यं समासेऽवश्यमादीनां मलोपमिच्छ-
ति ॥ लुपेदऽवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि ॥ समो-
वाहिततयोर्मांसस्यपचियुद्घजोः ॥ १ ॥ तव्या-
दीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानां अवश्यंलाव्यो अ-
वश्यलाव्यः श्रोतुमनाः भोक्तुकामः संहितसंहितं सं-
ततं सततं मांसस्यपचनं मांसपचनं मांसपचनं मां-

चजोः कर्गौघिति अनेन पाक्यमिति पच्यते यत्तत् एते इति तव्यादयः इति ऋदु-
पभान् क्यबन्ता इत्यर्थः विधौ चेति चकारात्मैषादिष्वपि द्रष्टव्यमिति गुणे कृते
आरो रः छशपेति षत्वे प्लुत्वं दृश्य इति ऋदुपवादिति क्यप् कित्वात्र गुणः अध्ये-
तव्य इति विधौ इङ् अध्ययने मंतव्य इति मनु अवबोधने नैकस्वरादिति नेट् अनु-
स्वारयमौ ध्यातव्य इति ध्ये चिंताया संध्यक्षराणामित्यात्वं सप्रत्ययातादिति उदाहि-
यत इतिशेषः निदिध्यासितव्य इति ध्यायतेरत्र से आत्वद्वित्वहसादिशेषाः जविधि-
इत्वबलोपाः एवं विजिज्ञासितव्येपि ॥ ओरा ॥ २५ ॥ अवश्यमित्यर्थनिर्देशः ॥ ओदौ
॥ २६ ॥ स्वरेण तुल्यस्वरकार्यकृदित्यर्थः अवश्यभाव्यमिति अवश्य भूयत इत्यर्थः
समास इति लुपेदिति अतमिति प्रकरणाच्चेयं अवश्यमिति वा कर्मणि
षष्ठी ततश्च तदंतस्य लोपः युद्घजोः पचीति युद्घजप्रत्ययान्तं पचतां-

सस्यपाकः मासपाकः मांसपाकः अनुलाव्यः अनुभाव्यः
 ॥ ऋदुपधात्वयप् ॥ २७ ॥ ऋदुपधाद्धातोः क्यप्प्रत्ययोभ-
 वति भावकार्ययोः । वृत्यं कृती छेदने कृत्यं नृत्यं ॥ ह्रस्वा-
 च्चक्यप् ॥ २८ ॥ ह्रस्वांताद्धातोः क्यप्प्रत्ययोभवति पि-
 त्वात्तुक् श्रुत्यंकृत्यं ॥ स्त्रियांयजाभावे ॥ २९ ॥ यजादेर्द्धातोः
 स्त्रियांभावेक्यप्प्रत्ययोभवति । क्तिवात्संप्रसारणं इज्या
 समज्या अज गतौ क्षेपणे च लोपस्त्वनुदात्ततनामिति
 नकारलोपः ब्रह्महत्या ॥ क्तिः ॥ ३० ॥ स्त्रियांभावेक्तिः प्रत्य-
 योभवति अनुभूतिः पचि विस्तारे पंक्तिः ऊढिः सं-
 धिन्तिः शमदम उपशमे शमादीर्घः शांतिः दांतिः
 ग्लैम्लै हर्षक्षये त्वाद्योदितः इति तकारस्य नकारः
 ग्लानिः म्लानिः ईशशब्दोवरक्तिप्रत्यययोर्नेद्वनगुणश्च
 सैशीति कर्त्तरिक्तिश्च प्रकुरुते इति प्रकृतिः वि-

वित्यर्थः तव्यादीनामिति कृत्याः धाङ्गुलइत्यनेन भोक्तुकाम इति भोक्तुकामो-
 यत्येत्यर्थः ॥ ऋदु ॥ २७ ॥ ऋकारउपधा यस्य तस्मात् तपरकरणं दीर्घति-
 वृत्यर्थं कृत संशब्दे ऋहसादिति ध्यणेव कीर्त्यं ननु चास्य चुरादित्वेन व्यंजत्वात्
 स्वरान्न इति यः स्यादिति किं तपरकरणेन एवं तर्हि अरित्य व्यंजताश्चुरादय
 इति ज्ञापनार्थं तपरकरणं केचित्तु ये ध्यणि क्यपि च नास्ति रूपभेद
 इति मन्वाना विस्पष्टार्थं तपरकरणमिच्छति कृत्यमिति क्तिवान्न गुणः
 ईचात इत्यतश्चानुवृत्ते कृत्यं वर्त्यमित्यत्र न क्यप् पित्वादिति ह्रस्वत्येत्यनेन ॥
 स्त्रिया ॥ २८ ॥ २९ ॥ क्तिवादिति यजायवराणामिति इत्येति यज-
 नमित्यर्थः स्त्रीत्वादाप ब्रह्महत्येति ब्रह्मणो हननं लोपस्त्वनुदात्तेति तुशब्दा-
 दक्षसेपि नलोपे ह्रस्वत्येति तुक् यथा संगत् संयत् इत्यादौ किपि ॥ क्तिः
 ॥ ३० ॥ स्त्रियांभाव इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तः अनुभूतिरिति क्ति इति नेद पक्ति
 रिति चोःकु ऊढिरिति वहनं वहेः तौ यजादित्वाद्भस्वोत्ये धत्त्वढत्वलोपदीर्घाः

वृत्तिः ॥ इकस्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ ३१ ॥ इकस्तिपौ प्रत्ययौ
भवतः धातुनिर्देशे वाच्ये सति । पचिः पचतिः पचधातुरित्य-
र्थः यजतिः यजिः यज् धातुरित्यर्थः । भवतिः भुविः नुधातोः
भूधातोरित्यर्थः ॥ षिद्धिदामद् ॥ ३२ ॥ षितोधातोर्भिदादे-
श्चस्त्रियामङ्प्रत्ययोभवति । पचा मृजूष् शुद्धौ मृजा भिदा
छिदा आवतः स्त्रियामित्याप् सवर्णदीर्घःसह । जरेत्यत्रडानु-
बन्धरहितोऽप्रत्ययो वक्तव्यः । जरा ॥ गुरोर्हंसात् ॥ ३३ ॥
गुरुमतोहंसांतादप्रत्ययोभवति एधा ईहा ऊहा ईक्षा ॥
प्रत्ययांताच्च ॥ ३४ ॥ प्रत्ययांताद्भातोऽप्रत्ययोभवति । चिकीर्षा
पुत्रीया अशनाया ॥ पूर्वकालेक्त्वा ॥ ३५ ॥ धातोः पूर्वकाले
क्त्वाप्रत्ययोभवति समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । स्नात्वा

स्वेवित्तिरिति खसे चपादिश शातिरिति वमस्य क्लितिक्षसे इति दीर्घः अस्य
चायमर्थः वमातस्यधातोः क्लितिक्षसे परे दीर्घो भवति ग्लानिरिति त्राणादि
त्वान्नत्वनिपातः कर्तेरीति वाच्य इति शेषः संततिरिति सतनुते आनदा-
दिकमित्यर्थः प्रकुरुत इति विश्रमितिशेषः ॥ इकस्तिपाविति ॥ ३१ ॥ धातु-
निर्देश इति धातोः स्वरूपेण निर्देशे पचिरिति इकः ककारो भिदिरित्यादौ
गुणाभावात्तः पचतिरिति स्तिपः शिवादप पकारो गुणार्थः वेति ॥ षिद्धिः ॥ ३२ ॥
अद् इत् यस्य तस्मात् मृजेति डित्वाद्बुद्धि जरेति जु वयोहानौ कानुबध-
रहित इति एतच्चादिस्वरस्येत्यत्रोपपादित ॥ गुरोः ॥ ३३ ॥ हसश्च गुरुर्नभव-
तीति सामर्थ्यादसातग्रहणं हंसांतोपि न गुरुरिति सामर्थ्यात् गुरुमानादीयत
इत्याह गुरुमत इत्यादि विपर्ययश्च न भवति गुर्वतोपि हसवानिति व्याख्या-
नात् ॥ प्रत्ययांतात् ॥ ३४ ॥ स्त्रियाभाव इत्यनुवर्तते चिकीर्षति कर्तुमिच्छत्यर्थे
क्लृप्तः सप्रत्यये द्वित्वचुत्वदीर्घा स्त्रीत्वादाप् पुत्रीवेति आत्मनः पुत्रस्ये-
षणं नास्नोय इति अहंस्वच ॥ पूर्व ॥ ३५ ॥ इच्छार्थेषु तत्कर्तृकेषु तुमिच्छतः
स्तत्कर्तृकेष्विति वर्तते तस्य चायमर्थः इच्छार्थेषु तत्कर्तृकेषु तस्य प्रत्ययवर्तस्य
धातोः कर्ता येषां ते तत्कर्तृका एककर्तृकास्तेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु धातो-
स्तुम् प्रत्ययो भवति इच्छति भोक्तुं अत्र भुजेरिच्छतेष्व एकएव कर्ता अतएवाह
समानकर्तृक इति एकवचननिर्दिशेन तत्कर्तृकेष्विति बहुवचनमतत्रमिति दर्शयति
तथाचोदाहरति स्नात्वाभुक्त इति मुक्तेति चो क्लृप्त क्लृप्त्वात्त्र गुणः इदं स्नात्वा
भुक्ता पीत्वा व्रजतीत्यादावाख्यातवान्यक्रियायाः विशेष्यत्वात्प्राधान्यादप्यस्या सर्वा-
स्यामपि ता प्रति विशेषणत्वादन्योन्यसंबन्धात् सर्वाभ्य एव क्त्वा भवतीति अमीषाः
ब्राह्मणानां पूर्वं आनीयतामिति तत्सर्वपूर्वाया एकस्या एव क्रियायाः

भुंक्ते भुक्त्वा व्रजति ॥ क्त्वासेट्किट्वा ॥ ३६ ॥ वृत्तित्वा
वर्त्तित्वा विदित्वा वेदित्वा ॥ अलंखल्वाः प्रतिषेधेक्त्वा
॥ ३७ ॥ अलंभुक्त्वा खलक्त्वा ॥ उदितः क्त्वावेट् ॥ ३८ ॥
उदितोधातोः क्त्वावेट्प्रत्ययोभवति । इट्वा इषित्वा ॥ समा-
सेक्यप् ॥ ३९ ॥ समासे सतिपूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति
तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने । दुभृञ् धारणपोषणयोः ह्रस्वस्य
पितिकृतिरुक् संपूर्वः संभृत्य करोति णमप्रह्वीभावे प्रपूर्वः
प्रणम्य गच्छति अनञ्पूर्व इत्येके अकृत्वा चुरादित्वात्
जिप्रत्ययः परिपूर्वः ॥ क्यपिजेर्गुणः ॥ ४० ॥ क्यपिपरेजेर्गुणो
भवति । परिणमय्य भुंक्ते तत्कालेपि क्यप् दृश्यते मील मी-
लने संपूर्वः अक्षिणी समीत्यहसति हुदाञ् दाने व्याङ्

क्त्वा भवतीति नाशंक्यं अतएव चात्रप्रयोगोप्यनियतः पीत्वा स्नात्वा
भुक्त्वा व्रजतीति समानकर्तृके किं भुक्त्वति ब्राह्मणेव्रजति देवदत्तः पूर्व-
काले किं व्रजति जल्पति च पूर्व भुक्ते ततो व्रजतीत्यादौ स्वशब्देनोक्तत्वात्
क्त्वा न भवति ॥ क्त्वासेडिति ॥ ३६ ॥ एतच्च क्तेवेत्यत्र वेतियोगविभागा-
लभ्यते अत्र च क्त्वासेड्हुदामित्यत्र क्त्वासेडित्यनुवर्तते तेन सेट्क्त्वा
वा किट्त्वतीत्यर्थं तदिदमुच्यते क्त्वासेट्बद्धेति क्त्वासेड्हुदामित्यस्य चायमर्थः तत्र
णादिः किदित्यतः किदित्यनुवर्तते ऋसंयोगान्नेत्यतो नेति च ततश्च सेट्क्त्वा किञ्
भवति रुदादीन् वर्जयित्वा वर्त्तित्वा आर्तत्वेति कृतिर्घुणार्थः अकित्वादिति गुणः
कृतित्वेति किञ्चपक्षे न गुण व्यवस्थितविकल्परथत्वात्तेन सर्वत्रेत्याह विदित्वेति
रुदादित्वासेटोपि नित्यं कित्वा ॥ अलंखल्वाः ॥ ३७ ॥ अलंभुक्त्वेति
भोजने निषेध इत्यर्थः एव खलु भुक्त्वापि पक्षे अलंभोजनेन ॥ उदि ॥ ३८ ॥
अत एव क्त्वा इति निर्देशात् आतोधातोःरित्यत्रात इतियोगविभागाद्धा-
तोःपि कचिदालोपं वेडिति एतावत्येववृत्तिः इष्टेति इषु इच्छायां हुत्वं
इषित्वेति इट्पक्षे क्त्वासेड्हुदामिति किञ्चनिषेधः ॥ समा ॥ ३९ ॥ समा-
सेसतीति अतएव ज्ञापकादिनिशेषः ककारो गुणाभावार्थः पकारस्तुगुणः
पूर्वकालेकत्वेत्यनेन तुल्यमस्यापि ग्राह्यान् , समृत्येति दुभृञ् धारणे नाञ्
श्चेति क्यपो विवक्षायामेव समासेक्यप् ह्रस्वस्येति तुक् कित्वाञ्च गुणः
प्रणम्येति प्रादिश्चेति गत्वं अन्विति तथाह भगवान्पाणिनिः समासेनञ्पूर्-
वेक्त्वा ल्यबिर्वा अकृत्वेति नेति नञो दादेशः ॥ क्यपीति ॥ ४० ॥ अनुब-
धकार्यादित्यत्रस्य ज्ञापितत्वादितिभावः परिणमय्येति कचिस्वरवधकार
इति स्वरवत्त्वादेऽयुगुणेन बाधितत्वाच्च वेरितिलोपः तत्कालेपीति तस्मि
शेषे कालेपि अतएव वक्तव्यात् क्यप् दृश्यत इत्यर्थः चक्षुषी इति यदै-

पूर्वः मुखं व्यादाय स्वपिति ॥ पौनःपुन्ये णम्पदं द्विष्व
॥ ४१ ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले
पौनः पुन्यर्थे धातोर्णम्प्रत्ययो भवति । तस्य पदस्य द्विव
चनं पायं पायं गच्छति भोजं भोजं व्रजति ॥ कथमादि-
षुस्वार्थेणमकृजः ॥ ४२ ॥ कथमादिपूर्वपदेषु सत्सु स्वार्थं
करोतिधातोर्णम्प्रत्ययो भवति । कथंकारं इत्थंकारं
तथाकारं यथाकारं एवकारं ॥ भुवोभावेक्यप् ॥ ४३ ॥
ब्रह्मभूयं ॥ लक्षतेरीमुद् च ॥ ४४ ॥ लक्षदर्शनांकनयोः
इत्यस्माद्धातोर्प्रत्ययोभवति मुडागमश्च । लक्ष-
यति पुण्यवंतं इति लक्ष्मीः ॥ स्त्यायतेः ॥ ४५ ॥ स्ती-
त्वेद्दृष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः टिलोपः टित्वादीप् ॥
वर्णात्कारः ॥ ४६ ॥ अकारः ककारः ॥ रादिफोवा
॥ ४७ ॥ रेफः रकारः पार्वत्यग्रे हरः प्राह ॥ रकारादीनि
नामानि शृणवतो मम पार्वति ॥ मनः प्रसन्नतामेतिरा-
वसमीलयतीति तदैव हसतीत्येककालत्वात्पूर्वेण न प्राप्नोति एव मुखं व्यादायेत्य-
त्रापि यदा तु मुखं व्यादाय मुहूर्तं स्वपितीति पौर्वापर्यविवक्ष्यते तदा पूर्वैरेव सिद्ध-
क्यप्प्रत्ययः ॥ पौनः ॥ ४१ ॥ समानकर्तृकेष्विति तत्कृतेष्वित्यनुवृत्ते पूर्वकाल-
इति क्त्वासुत्रतोलुपृत्ते पौनःपुन्यर्थे इति पुनःपुनरित्यस्यभाव इतिभावे यणि अत-
एव निर्देशादिलोप एवं बाह्य इत्यादावपि टिलोपे इदमेव ज्ञापकं णमत्स्थेत्यर्थः
एतच्च पदग्रहणाल्लभ्यते पायपायमितिपीत्वापीत्वेत्यर्थः पा पाने णम् णित्वादातोयुक्त
द्वित्वं कर्तृत्वान्नामसहाया विभक्तेस्तद्व्ययमित्यव्ययत्वादव्ययादिति विभक्तेलुक्
एवं भोजभोजमित्यत्रापि मुजेरुपधाया गुणः अत्र पदद्वित्र्येति योगविभागात्सर्वम-
विहितलक्षण पदस्य द्वित्वं ज्ञेयं पातु किमनेन तिष्ठता वृक्षः सिंचति इत्यादि ॥
कथमादि ॥ ४२ ॥ एषूपपदेषु कृञोर्थाविशेषे णम् भवति कथकारमिति कथमुंक्ते
इत्यर्थः कृञोत्रानर्थक एव प्रयुज्यते एवमित्थकारमित्यपि ॥ सुवइति ॥ ४३ ॥
ब्रह्मेति ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः कित्वात्र गुणः ॥ लक्षतेरिति ॥ ४४ ॥ ईप्प्रत्ययस्तस्य
च मुडारामो वक्तव्य इत्यर्थः अंकन चिह्नं लक्ष्मीरिति लक्ष्यते आश्रयमित्यर्थः मुडा
गमोत्र टित्वादिदि. अनीचतत्वाच्च सिलोपः ॥ स्त्यायतेरिति ॥ ४५ ॥ वाच्य
इत्यर्थः टिलोप इति छित्तिटोरित्यनेन लोप इत्यर्थः सयोगात्तस्येति अनेनेत्यलोप इति
भाषः टित्वादिति धृञित इति शेषः स्त्रीति हसेप इति सिलोपः ॥ वर्णादिति ॥
॥ ४६ ॥ एतच्च हकस्तिपावित्यस्मात्परं ब्रह्मव्यमिति निर्देश इत्यनुवृत्तेर्वर्णनिर्देशो
ससीति व्याख्येय ककार इति क्वाचित्कः वर्णात्र निर्दिश्यते ॥ रादीति ॥ ४७ ॥

मनामाभिर्शंकया ॥ १ ॥ लोकाच्छेषस्यसिद्धिः ॥ ४८ ॥
 यथामातरादयः ॥ स्वरूपांतोभूत्यादिशब्दोभूद्यत्र
 सार्थकः ॥ समस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम्
 ॥ २ ॥ अवताद्गो ह्यग्रीवः कमलाकर ईश्वरः ॥ सुरासुर-
 नराकारमधुपापीतपक्वजः ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसप-
 रित्राजकाचार्यश्रीमदनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचिते सारस्वत-
 व्याकरणे तृतीयावृत्तिः संपूर्णा ॥

प्रत्यये रेफ इति एत्वं इकारेति पक्षे च कारः ॥ लोकादिति ॥ ४८ ॥ शेषस्यासंगृहीतस्येत्यर्थः
 यथेति भातरपितरावित्यत्र हि मातृशब्दस्यारडादेशोतिपात्यते स चात्र सूत्रकारासंगृ-
 हीत इति तत्सिद्धिः शास्त्रातरादवगतव्येति भावः आदिना सर्वमप्यवर्जजातीयक
 ज्ञेय अथवा लोकत लोको विचार तस्मान्छेषस्य साक्षादनुक्तस्यापि चकारादि-
 शब्दैः सूचितस्यापि सिद्धिः साधनं ज्ञेयमित्यर्थः यथेति मातरशब्दो हि साक्षादनु-
 क्तोपि सहादीति सादित्वान् मातृशब्दस्यापि च योगविचाराज्ज्ञेयः आदिनान्यस्या-
 प्येव जातीयकस्य सिद्धिर्विचाराज्ज्ञेया अथ ग्रंथकारः स्वनामाकृति च निर्दिशति
 स्वरूपात इति स परित्राजकः शुभासुत्तमा चतुरोचिता विद्वद्योग्यां प्रक्रियां प्रकृत्या-
 दिविभागेन शब्दव्युत्पादिकां चक्र कृतवान् कोसावित्याह स्वरूपातः स्वरूपशब्दोऽ-
 तेयस्य शब्दस्य स स्वरूपातः शब्दस्यैव हि शब्दापेक्षयाताद्विभावा-
 युक्त इति स्वरूपातभूतीशब्दो गृहेते अतएवातुभूत्यादिरपि अनुभूतिशब्दादिः शब्दो
 नाम सार्थकोऽन्वयाभूत जातः अनुभूतिस्वरूप इति यदीय नाम ज्ञानमन्वयेन
 सार्थकमासीदिति भावः अथदेवताशीः क्रियया शास्त्राते मंगलमाचरति अवताद् इति
 ह्यग्रीवो देवः व युष्मान् अवतात् रक्षतु अतरायेभ्य इति शेषः कोसौ कमलाकरः
 कमलायाः आकरः आश्रयः वा कमला करे यस्य आहिताग्न्याविवत्करस्य परत्वं
 किंभूत ईश्वरः स्वामी त्रिभुवनस्येति शेषः एतदेव स्पष्टयति सुरासुरेति सुरा देवाः
 असुराः दैत्याः नराः मनुष्याः तदाकारा ये मधुपा भ्रमराः तैरापीत सेवित
 पक्वजं चरणकमल यस्य स तथा । इतीति सरस्वत्या प्रणीता प्रक्रिया समाप्त्यर्थः ॥
 श्रीजानार्दनवत्सराजतनयः श्रीकाह्नुनामासुत यश्रीनायकदेविकापिसुधिय प्राजीजन-
 न्माधवम् ॥ तस्यव्याकरणार्णविकतरणे सारस्वतीयोत्तमव्याख्याविष्णुमुदेऽनुसावि-
 रतिमातिसिद्धातरत्नावली ॥ १ ॥ यत्सुचित सूत्रकृता च वाक्यैर्विभज्य योगच
 मयानुमूलम् ॥ व्याख्यातमेतत्सुधिया सुखाय व्युत्पत्तये स्तोत्रधियामपीह ॥ २ ॥
 टीकातरे सत्यपि भूयसीयं सारस्वते स्यात्सुमनोमनोहरा ॥ नानाविधे सत्यपि
 हीष्टवस्तुन्यहो सतामिष्टतमासितैव ॥ ३ ॥ इति श्रीभट्टमाधवविरचिता सिद्धात-
 रत्नावली नामा सारस्वतस्य टीका समाप्ता ॥ खेतडिप्रामनिवासिगौडवंशोद्भव-
 चिमतारामसुतुनापण्डितेमादत्तेन सशोधितम् ॥ शुभम् ॥

पत्ता-संतुरामजी सुंदरमल प्राचीन पुस्तकालय गोपालवाडी-मुंबई.